

Språken i Sverige

Utgivningen av en språkatlas inom ramen för Sveriges Nationalatlas (SNA) aktualiserades redan i början av 2003. Bakom förslaget fanns en gruppering av intresserade språkvetenskapliga specialister med professorerna Lennart Elmevik vid Uppsala universitet, Lars-Erik Edlund vid Umeå universitet och Östen Dahl vid Stockholms universitet som närmast ansvariga. Under 2004 utarbetade de båda blivande temaredaktörerna Lars-Erik Edlund och Östen Dahl ett förslag till innehåll i atlasen samt tilltänkta författare. En referensgrupp med följande medlemmar utsågs för projektet: Lennart Elmevik, Uppsala (ordförande); Olle Engstrand, Stockholm; Ann-Marie Ivars, Helsingfors; Lars-Gunnar Larsson, Uppsala; Maj Reinhammar, Uppsala samt Gösta Bruce, Lund.

Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien (Vitterhetsakademien) blev temavärd för projektet och i februari 2005 tecknades ett samverkansavtal med Lantmäteriet, som då var huvudman för Sveriges Nationalatlas, ett huvudmannaskap som övertogs av Norstedts Förlag under hösten 2008. Vitterhetsakademien är huvudfinansiär för utgivningen, men betydande finansiella bidrag har lämnats av Svenska Akademien, Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur samt av Svenska litteratursällskapet i Finland.

Atlasens författare, som alla är framstående specialister inom sina respektive områden, ger en bild av den språkliga mångfald som finns och har funnits i Sverige. Språkens geografi, dialekter och ortnamn redovisas i ett stort antal kartor. Till atlasen hör en CD-skiva med ljudillustrationer av tio olika dialekter. Dessa redovisas också i förenklad fonetisk skrift och i flertalet fall med översättning i boken. Gerd Eklund vid Dialektavdelningen inom Institutet för Språk och folkminnen (SOFI) i Uppsala har ansvarat för denna del. Ett urval av innehållet i Språken i Sverige kommer också att finnas tillgängligt inom ramen för SNA:s webbatlas, Sveriges Geografi (www.sna.se), i slutet av år 2010.

SNA:s huvudredaktion framför ett hjärtligt tack till alla som medverkat till utgivningen av Språken i Sverige, den tjuogoandra volymen i Sveriges Nationalatlas.

I Sveriges Nationalatlas ingår följande band:

SVERIGES KARTOR
SKOGEN
BEFOLKNINGEN
MILJÖN
JORDBRUKET
INFRASTRUKTUREN – FÖRVALTNING, KOMMUNIKATIONER, ENERGI
HAV OCH KUST
KULTURLIV, REKREATION OCH TURISM
SVERIGE I VÄRLDEN
ARBETE OCH FRITID
KULTURMINNEN OCH KULTURMILJÖVÅRD
BERG OCH JORD
KULTURLANDSKAPET OCH BEBYGGELSEN
KLIMAT, SJÖAR OCH VATTENDRAG
INDUSTRI OCH SERVICE
VÄXTER OCH DJUR
SVERIGES GEOGRAFI
FOLKHÄLSA OCH SJUKVÅRD
ATLAS ÖVER SKÅNE
VÄSTRA GÖTALAND
STOCKHOLM-MÄLARREGIONEN
SPRÅKEN I SVERIGE

FÖRLAG	Norstedts Förlagsgrupp AB
HUVUDREDAKTION	Leif Wastenson, chefredaktör Ulla Arnberg, bokredaktör Pär Aspenberg, bokredaktör Mathias Cramér, IT-redaktör Margareta Elg, huvudredaktör för Språken i Sverige
TEMAREDAKTÖRER	Östen Dahl och Lars-Erik Edlund
KARTPRODUKTION	Katja Hunn, Pär Aspenberg Norstedts Kartor
SÄTTNING, ORIGINALMONTAGE	Jerhammar & Co, Norrköping

Andra reviderade upplagan 2019
© SNA

ISBN 91-87760-00-2 (Hela verket)

Sveriges Nationalatlas redaktion
c/o Norstedts Förlagsgrupp AB
Box 2052, 103 12 Stockholm.
Tel: 08-769 89 00.
E-post: kartor@norstedts.se
Hemsida: www.norstedtskartor.se

Språken i Sverige

TEMAREDAKTÖRER

Östen Dahl

Lars-Erik Edlund

TEMAVÄRD

Kungl. Vitterhets Historie
och Antikvitets Akademien

Sveriges Nationalatlas

Medarbetare

ANDERSSON, THORSTEN †, professor emeritus i nordiska språk, särskilt ortnamnsforskning, Uppsala universitet

BERGMAN, BRITA, professor i teckenspråk, Stockholms universitet

BRINK, STEFAN, professor i Scandinavian Studies, University of Aberdeen

BRUCE, GÖSTA †, professor i fonetik, Lunds universitet

BRYLLA, EVA †, docent i nordiska språk, särskilt ortnamnsforskning, f.d. forskningschef vid Namnavdelningen, Institutet för språk och folkminnen, Uppsala

DAHL, ÖSTEN, professor i allmän språkvetenskap, Stockholms universitet

EDLUND, LARS-ERIK, professor i nordiska språk, Umeå universitet

EKLUND, GERD, docent i nordiska språk, f.d. förste forskningsarkivarie vid Dialektavdelningen, Institutet för språk och folkminnen, Uppsala

ELMEVIK, LENNART, professor emeritus i nordiska språk, Uppsala universitet

ENGSTRAND, OLLE, professor emeritus i fonetik, Stockholms universitet

ERICSDOTTER, CHRISTINE, fil. dr i fonetik vid Stockholms universitet, utbildningsadministratör, Stockholms universitet

FLODELL, GUNVOR, docent i nordiska språk, f.d. universitetslektor i nordiska språk, Umeå universitet

FRAURUD, KARI, docent i allmän språkvetenskap, universitetslektor i tvåspråkighetsforskning, Stockholms universitet

FRID, JOHAN, fil. dr i fonetik, Lunds universitet

FRIDELL, STAFFAN, professor i nordiska språk, Uppsala universitet

HALLBERG, GÖRAN, docent i nordiska språk, f.d. arkivchef, Dialekt- och ortnamnsarkivet, Lund

HALLÉN, KARIN, fil. dr i nordiska språk, f.d. forskningsarkivarie vid Dialektavdelningen, Institutet för språk och folkminnen, Uppsala

HUSS, LEENA, professor i finsk-ugriska språk, särskilt finska, Uppsala universitet

IVARS, ANN-MARIE, professor emeritus i nordiska språk, Helsingfors universitet

KOTSINAS, ULLA-BRITT, professor emeritus i nordiska språk, Stockholms universitet

LARSSON, LARS-GUNNAR, professor i finsk-ugriska språk, Uppsala universitet

LEIBRING, KATHARINA, första forskningsarkivarie, Institutet för språk och folkminnen, Uppsala

LUNDQVIST, BJÖRN, forskningsarkivarie, Institutet för språk och folkminnen, Uppsala

MALMGREN, SVEN-GÖRAN, professor i svenska språket, Göteborgs universitet

MATTISSON, ANN-CHRISTIN, docent i nordiska språk, särskilt ortnamnsforskning, vid Uppsala universitet, ordbokschef, Svenska Akademiens Ordbok, Lund

NYMAN, EVA, docent i nordiska språk vid Uppsala universitet, universitetslektor, Mittuniversitetet

PARKVALL, MIKAEL, fil. dr i allmän språkvetenskap, universitetslektor i allmän språkvetenskap, Stockholms universitet

REINHAMMAR, MAJ, docent i nordiska språk, f.d. chef för Dialekt- och folkminnesarkivet (ULMA), Uppsala

SCHAEFFLER, FELIX, fil. dr i fonetik vid Umeå universitet, Lecturer, Speech and Hearing Sciences, Queen Margaret University, Edinburgh

STRANGERT, EVA, professor emeritus i fonetik, Umeå universitet

SÖDER, TORBJÖRN, fil. dr i finsk-ugriska språk, forskare i finska, Uppsala universitet

WAHLBERG, MATS, docent i nordiska språk, särskilt ortnamnsforskning, forskningschef vid Namnavdelningen, Institutet för språk och folkminnen, Uppsala

WESTERBERG, ANNA, docent i nordiska språk, förste forskningsarkivarie vid Dialektavdelningen, Institutet för språk och folkminnen, Uppsala

VIGDÍS FINNBOGADÓTTIR, Islands president 1980–1996

WRETLING, PER, forskningsassistent i fonetik, Umeå universitet

Innehåll

Förord 6
ÖSTEN DAHL, LARS-ERIK EDLUND

Språklig variation i tid och rum 8
LARS-ERIK EDLUND

Språksläktskap och areella drag 18
ÖSTEN DAHL

Språkhistorisk översikt 24
LARS-ERIK EDLUND

Liten svensk ordbokshistoria 47
SVEN-GÖRAN MALMGREN

Några svenska dialekter 48

Stadens språk 48
ULLA-BRITT KOTSINAS

Språkliga gränser i Skåne 53
GÖRAN HALLBERG

Olika slags smäländska 54
STAFFAN FRIDELL

Uppländska egenheter 55
ANNA WESTERBERG

Dalmälen 56
ANNA WESTERBERG

Gammalt möter nytt i Österbotten 58
ANN-MARIE IVARS

Svenskarna i Ukraina 59
ANNA WESTERBERG

Svensk prosodi – rytm och melodi 60
GÖSTA BRUCE † , JOHAN FRID, STAFFAN FRIDELL, FELIX SCHAEFFLER, EVA STRANGERT, PÅR WRETLING

r-ljuden i svenskan 66
JOHAN FRID, CHRISTINE ERICSDOTTER, OLLE ENG-STRAND, STAFFAN FRIDELL

Den östnordiska diftongförenklingen 68
ANNA WESTERBERG

Dativ 70
MAJ REINHAMMAR

Bestämda artiklar 71
ÖSTEN DAHL

Ord i de svenska dialekterna 72

Pojkar i dialekterna 72
ANNA WESTERBERG

Flickor 73
ANNA WESTERBERG

Ord för ’springa’ 74
ÖSTEN DAHL

Hos och andra prepositioner 74
MAJ REINHAMMAR

Bliva och *varda* 75
GERD EKLUND

Några äldre dialektord för ’potatis’ 76
ANNA WESTERBERG

Estimera 77
KARIN HALLÉN

Då och *hå* 78
GERD EKLUND

Blåklinten i ett europeiskt perspektiv 78
GERD EKLUND

Ortnamn 80

Ortnamn på -anger/-ånger i Norden 80
EVA NYMAN

Ortnamn på -und i Norden 81
EVA NYMAN

Ortnamn på -sta(d) 82
LENNART ELMEVIK

Ortnamn på -inge 83
THORSTEN ANDERSSON †

Ortnamn på -löv 84
STAFFAN FRIDELL

Ortnamn på -lösa 85
LENNART ELMEVIK

Ortnamn på -vin 86
LENNART ELMEVIK

Ortnamn på -hem 87
STEFAN BRINK

Ortnamn på -tuna 88
THORSTEN ANDERSSON †

Ortnamn på -by 89
STAFFAN FRIDELL

Ortnamn på -torp 90
STAFFAN FRIDELL

Ortnamn på -ryd, -red, -röd, -rud och -råd 91
STAFFAN FRIDELL

Ortnamn på -säter 92
STEFAN BRINK

Ortnamn på -måla 93
STAFFAN FRIDELL

Nybyggens och villors namn 94
GÖRAN HALLBERG

Gatunamn och kvartersnamn i städerna 96
MATS WAHLBERG

Namn på hus och krogar i städerna 98
MATS WAHLBERG

Namn på slott och herresäten 99
ANN-CHRISTIN MATTISSON

Personnamn 100

EVA BRYLLA †, KATHARINA LEIBRING

Officiella och inofficiella minoritetsspråk 106

ÖSTEN DAHL

Finska och meänkieli 110
LEENA HUSS, LARS-GUNNAR LARSSON

Samiska 122
TORBJÖRN SÖDER, MIKAEL PARKVALL OCH (KARTOR) BJÖRN LUNDQVIST

Romani 136
KARI FRAURUD

Svenska teckenspråket 140
BRITA BERGMAN, ÖSTEN DAHL

Invandrarspråk 142
MIKAEL PARKVALL

Sveriges språk ute i världen 148
MIKAEL PARKVALL, GUNVOR FLODELL

Främmande språk i svenska skolor 156
MIKAEL PARKVALL

Språket är människans adelsmärke 158
VIGDÍS FINNBOGADÓTTIR

Lyssna på tio svenska dialekter 160
GERD EKLUND

Litteratur, källor, sakregister 172

Förord

► Denna runsten finner man i Aspa norr om Nyköping, en runstensrik bygd. Elias Wesséns tolkning återges på skylten intill stenen: "Här står stenen efter den gode arvingen till Öpir och Torunn, Gyllas broders (sten). Gud hjälpe anden." Runorna har inte fått plats i ormslingan utan fortsätter innanför ormen men utan ytterkonturer. Att namnet på den döde inte återges tyder sannolikt på att det funnits en parsten till runstenen.

▼ På skifteskartor från 1700- och 1800-talet finner vi många uppgifter om odlingslandskapet och en uppsjö namn på åkrar och ängar. Dessa kartor utgör därför viktiga källor för såväl kulturgeografer som namnforskare. Här ser vi ett utsnitt av en skifteskarta från 1777 över Kroks Lokrume på Gotland.

Denna volym av Sveriges Nationalatlas är ägnad språken i Sverige. Bilden på bokens framsida söker illustrera något av den mångfald som finns i boken. Runstenen illustrerar ett äldre sätt att skriva, mobiltelefonen står för ett sätt att i nutid förmedla tal. De som står framför runstenen söker överföra en äldre tids språk till nutidsspråk. Runstenen står i ett odlingslandskap där man orienterar sig med hjälp av ortnamn av olika ålder, och på runstenen finns några personnamn återgivna. Detta ger läsaren en glimt av mångfalden i detta arbete. Den traditionella bilden av Sverige är att det är ett ur språklig synpunkt

enhetligt land, där majoriteten talar det nationella språket svenska. Ett av de viktigaste målen med denna atlasvolym är att nyansera den synen genom att visa på den språkliga mångfald som ofta med starka känslor – och något som kan bli föremål för reglering och andra åtgärder från myndigheternas sida. Riksdagen gav år 2000 finska, jiddisch, meänkieli, romani och samiska erkännande som officiella minoritetsspråk, och från 1 juli 2009 är genom en språklag svenska huvudspråk i Sverige och därmed Sveriges officiella språk i internationella sammanhang. Det understryks i språklagen också att staten har ett särskilt ansvar för att skydda och främja det svenska teckenspråket. Även om intresset för högre språkstudier inte varit på topp under de senare åren, verkar intresset för språk och språkfrågor i media och bland allmänheten vara i ständigt stigande. Med den här volymen vill vi möta detta intresse i förhoppningen att vi kan erbjuda nya och kanske ibland oväntade infallsvinklar på Sveriges språk. Atlasen belyser inledningsvis mer generellt språklig mångfald, och beskriver språkfamiljer och språksläktskap. Därefter behandlas svenskan i olika avseenden. Svenska språkets historia illustreras med hjälp av ett antal texter: här finner vi urnordiska runinskrifter, medeltida lagar och krönikor, Bibelöversättningar och texter av Agneta Horn, Carl Michael Bellman, Kerstin Ekman,

▲ Den mest grundläggande kommunikationssituationen är när två människor samtalar ansikte mot ansikte.

gett engelskan en allt viktigare plats, något som väcker oro för vad som skall hända med svenskan i framtiden. I det sammanhanget är det inte inlåningen av enskilda ord som oroar mest utan förhållandet att svenskan förlorar mark inom vissa språkliga domäner, exempelvis inom vissa delar av forskningen och vissa företagssektorer. Språk är inte längre något självklart utan något som ständigt debatteras – ofta med starka känslor – och något som kan bli föremål för reglering och andra åtgärder från myndigheternas sida. Riksdagen gav år 2000 finska, jiddisch, meänkieli, romani och samiska erkännande som officiella minoritetsspråk, och från 1 juli 2009 är genom en språklag svenska huvudspråk i Sverige och därmed Sveriges officiella språk i internationella sammanhang. Det understryks i språklagen också att staten har ett särskilt ansvar för att skydda och främja det svenska teckenspråket.

Även om intresset för högre språkstudier inte varit på topp under de senare åren, verkar intresset för språk och språkfrågor i media och bland allmänheten vara i ständigt stigande. Med den här volymen vill vi möta detta intresse i förhoppningen att vi kan erbjuda nya och kanske ibland oväntade infallsvinklar på Sveriges språk. Atlasen belyser inledningsvis mer generellt språklig mångfald, och beskriver språkfamiljer och språksläktskap. Därefter behandlas svenskan i olika avseenden. Svenska språkets historia illustreras med hjälp av ett antal texter: här finner vi urnordiska runinskrifter, medeltida lagar och krönikor, Bibelöversättningar och texter av Agneta Horn, Carl Michael Bellman, Kerstin Ekman,

▲ När man ser en anslagstavla som denna kan man fundera över om svenskan är hotad av att engelskan tränger in i underhållningsbranschen.

▲ Sång är också en form av språklig kommunikation, där text och musik i samverkan kan påverka människors känslor på ett starkare sätt än de skulle kunna var för sig.

▲ Ortnamn från olika tider återfinns på dessa skyltar från Västerbotten. Ett ursprungligt älvmamn som *Vindeln* och sjönamn som *Örträsk* och *Skivsjö* möter här *Bjurholm*, som i förleden har det nordiska *bjur* som betyder 'bäver'.

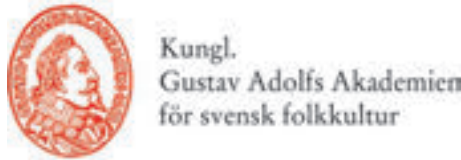
Jonas Hassen Khemiri och många andra. Drag på olika språkliga nivåer i de traditionella dialekterna beskrivs, ibland så att de närbesläktade nordiska språken också dras in, och dialekternas rika ordförråd illustreras. Svenska ortnamn och personnamn från olika tider belyses därefter. Den del som handlar om andra språk än svenska inleds med ett allmänt avsnitt om minoritetsspråk och det nationella minoritetsspråket jiddisch. På det följer de finsk-ugriska språken som talas i Sverige, alltså finska, meänkieli och samiska, vidare romani, det svenska teckenspråket och invandrarspråken i Sverige. Till sist behandlas svenska språket i utlandet och undervisningen i främmande språk i Sverige. Prov på tio svenska dialekter återfinns på det bifogade ljudspåret. Utskrifter med förklaringar och i de flesta fall översättningar har samlats längst bak i boken.

Inom ramen för denna volym är det endast möjligt att ge smakprov på den språkliga mångfalden i Sverige. Någon uttömmande beskrivning kan det inte bli fråga om, beskrivningar finns exempelvis bara av ett fåtal av de svenska dialektområdena. Och bara en handfull svenska dialektords utbredning beskrivs, alldeles som det endast beretts utrymme för de vanligaste typerna av bebyggelsenamn. Atlasens huvudfinansör är Kungl. Vitterhet Historie och Antikvitets Akademien men generösa bidrag har också kommit från Svenska Akademien, Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur och Svenska litteratursällskapet i Finland. Vi vill mycket varmt tacka för dessa insatser som möjliggjort arbetet. Islands förutvarande president Vigdís Finnbogadóttir har skrivit den tankeväckande efterskriften om språket som människans adelsmärke.

Vi vill som huvudredaktörer naturligtvis även ta tillfället i akt att tacka alla författare i atlasen som gjort det möjligt att redovisa också alldeles nya forskningsrön på kartor och i kommentarer. I den nya upplagan har författarna gjort en del betydelsefulla tillägg och rättelser. Då det gäller artikeln om personnamn har Katharina Leibring uppdaterat den, då det gäller kartorna över samiska ortnamn har Björn Lundqvist gjort stora insatser genom att korrigera och lägga till ytterligare namn. Till dem riktar vi ett varmt tack.

Umeå och Stockholm hösten 2018

Lars-Erik Edlund
Oskar Dahl

► Trots att potatisodlingen är sen i Sverige finns många dialektala benämningar för potatisen: *jordpäron*, *päron* och *pära*, *jordäpple*, *pantoffla*, *nola*, *tola* och *knola* är några av orden.

Språklig variation i tid och rum

Variationen mellan de uppemot 7 000 språk man uppskattar finns i världen är enorm. Skillnaderna finns på alla språknivåer; ljudinventariet skiljer sig mellan språken liksom grammatiken och syntaxen, och skriftsystemen varierar. Språk som är nära besläktade med varandra uppvisar självfallet de största likheterna. Likheterna mellan de nordiska språken är därför relativt stora, medan däremot likheterna mellan exempelvis svenskan och latinet är svårare att upptäcka även om språken är besläktade och beröringspunkter finns. I en del fall rör det sig dock om direkta lån från latinet till svenskan. Att det finns stor variation också inom ett språk är uppenbart. Detta gäller också svenskan. Det räcker med

att läsa en äldre tidning eller en roman av Sigfrid Siwertz från 1900-talets början för att inse detta. Inte minst skiljer sig här ordval och syntax från dagens svenska. När man läser i den ärvda familjebibeln från 1800-talet eller farmors mormors psalmbok blir man snabbt klar över att språket förändrat sig avsevärt under det senaste seklet, och dessutom kan det faktiskt vara svårt att ta sig igenom texten redan på grund av frakturstilen. Släkt- och hembygdsvetenskap stöter i tingsprotokoll eller bykistans dokument på ord och former som är svårtolkade, men även läsningen av handstilen bjuder på problem. Detta är olika exempel på variation i tiden.

Den tidsmässiga variationen kommer att illustreras utförligare i de språkhistoriska avsnitten. Läsaren kommer där att finna många exempel på olika sätt att skriva, med användning av olika alfabet, av olika stilar i de äldre handskrifterna och av frakturstil i de äldre trycken. Dessutom skiljer sig texter från olika tider åt på ortografisk, fonologisk, morfologisk och syntaktisk nivå. Den rumsliga variationen är uppenbar om man jämför det svenska tal-språket i olika delar av Sverige och de

svensktalande delarna av Finland och Estland. Man säger ibland att ”det hörs på dialekten” att han eller hon kommer från Bergslagen, Göteborg eller Österbotten, och man tänker då ofta på satsintonationen. Skillnaderna kan självfallet ligga också på andra nivåer. Man använder exempelvis olika ord för samma företeelse i skilda delar av det svenskspråkiga området. För ’flicka’ finns i varje fall i de traditionella lokala dialekterna ord som *gräbba*, *däka*, *rös*, *kulla*, *stinta* och *storsa*, och för ’pojke’ *påg*, *herde*, *strek*, *gutt*, *kläpp* och *pilt*. För en så pass modern företeelse som ’potatis’ används i dialekterna skilda ord, som *jordpäron*, *jordäpplen* och *pantoffler*. Allt detta är exempel på variation i rummet.

De språkliga drag i de svenska dialekterna som vi kommer att möta här hör mestadels en äldre tid till. Detta innebär att många ord som finns på exempelvis de ordgeografiska kartorna representerar ett äldre ordförråd. Genom den senare språkliga utjämningen kan i många fall äldre ord ha trängts undan och äldre drag i uttal, böjning och syntax ha försvunnit. Detta måste man ta hänsyn till när man studerar de språkliga kartorna.

▼ Dialekterna har ett rikt förråd av ord för pojkar och flickor. Orden har en hel del gånger fått en nedsättande klang eller erhållit en specialiserad betydelse.

► Detta är en kraftig men samtidigt elegant barockstil från början av 1700-talet, benämnd *Karolinus Fraktur*. Ett teckensnitt med denna stil har under senare tid framtagits av Lars Törnqvist.

► Leonhard Hutter's "Compendium locorum theologicorum Hwaruthinnan then Christelige Tronnes Artiklar [...] blifwa författade" översattes till svenska av Ericus Schroderus och utkom 1618. Titelsidans latinska ord och namn trycktes här i antikva, svenska ord och namn däremot i fraktur.

Det svenska talspråkets normnivåer

Variationen i det nutida svenska talspråket i Sverige kan i ett perspektiv, nämligen med graden av dialektala inslag som utgångspunkt, beskrivas som ett kontinuum med olika normnivåer. Den ena ytterpolen är den lokala, traditionella dialekten: *maximal dialekt* har man ibland talat om. Dialekten är det gångbara kommunikationsspråket inom ett avgränsat geografiskt område och uppvisar ett antal språkliga drag som avviker från standardspråket. Den andra ytterpolen är standardspråket, det man kunde kalla *maximal standard*. Mellan dessa ytterpositioner finns de normnivåer man skulle kunna benämna *det regionala standard-språket* och *den utjämnade dialekten*. Det kan tilläggas att svenskan i Finland saknar normnivån standardspråk. Där brukar man i stället tala om *finländskt standardspråk* (riksspråk), *utjämnad dialekt/stadsmål* och *lokal dialekt*. Men det är som sagt fråga om ett kontinuum, där gränserna inte alltid är lätta att dra. De allra flesta språkbrukar-

na har tillgång till flera av dessa normer, och kan genom språkliga val variera sitt tal med avseende på t.ex. samtalspart och kommunikativ situation.

De svenska dialektområdena

Man brukar traditionellt föra samman de många lokala svenska dialekterna i grupper, *dialektområden*. Denna indelning baseras på drag i uttal, böjning, ordbildning och på vissa syntaktiska drag. Den traditionella dialektforskningen urskiljer inom det svenska dialektlandskapet sex områden: *sydsvenska mål*, *götamål*, *sveamål*, *norrländska mål*, *östsvenska mål* och *götaländska mål*. Till de sydsvenska målen räknas dialekterna i Skåne, Blekinge, södra Halland och södra Småland. Götamålen talas i norra Halland, Västergötland, Dalsland, norra Småland (utom i nordost) och sydvästra Östergötland. Dialekterna i Värmland räknas till götamålen men intar en särställning. Bohuslän är språkgeografiskt ett gränsområde, där de sydligare dialekterna kan

räknas till de götiska målen; de nordliga ansluter däremot närmare till norska dialekter. Sveamålen delas traditionellt i tre undergrupper: *de uppsvenska* (Uppland, Gästrikland, södra Hälsingland, sydöstra Dalarna och delar av östra Västmanland och norra och östra Södermanland), *de mellansvenska* (övriga delar av Södermanland, Närke, Östergötland utom sydvästra delen, nordöstra Småland och Öland) och *de egentliga dalmålen*. Dialekterna i Särna och Idre står nära de angränsande norska och härjedalska dialekterna. De norrländska målen talas i kustlandskapen från norra Hälsingland upp till Kalixbygden i Norrbotten. Hit hör också jämtska dialekter. De flesta härjedalska dialekter har traditionellt räknats som norska. I inlandet finns samiska dialekter och i norr dessutom finska, och därutöver i Lappland svenska nybyggardialekter. Östsvenska mål kallas dialekterna i de svenskspråkiga delarna av Finland (Österbotten, Åboland, Nyland och Åland) samt i norra Estlands kustområde och öarna utanför kusten.

► Av tradition räknar dialektologerna med att vi har sex svenska dialektområden. Men många också mycket viktiga drag finns över större områden, och gränserna mellan dialektområdena är därför inte skarpa. Indelningen i dialektområden fyller snarast en pedagogisk funktion. Efter Elias Wessén

► Under de senaste decennierna har regionala standardspråkvarieteter allteftersom utvecklats. Kartan över dessa varieteter och deras gränser påminner till vissa delar om den som visar de traditionella dialektområdena. Jfr texten sid. 10. Efter Claes-Christian Elert.

Denna sistnämnda indelning kan ytterligare förenklas, och svenskans regionala standardspråk benämns därvid *sydsvenskt*, *västsvenskt*, *uppsvenskt*, *norrländskt*, *gotländskt* och *finlandssvenskt standardspråk*.

Att i detta variationsspektrum placera in det vi traditionellt kallar *dialekt* är inte helt problemfritt. Ibland benämner man därför dialekt *geolekt* för att på så sätt särskilt markera den geografiska aspekten. *Dialekt* används också av vissa fors-

Förutom meänkieli, samiska och finska är sedan år 2000 också romani och jiddisch officiella minoritetsspråk. Det svenska teckenspråket skall enligt språklagen, som gäller från den 1 juli

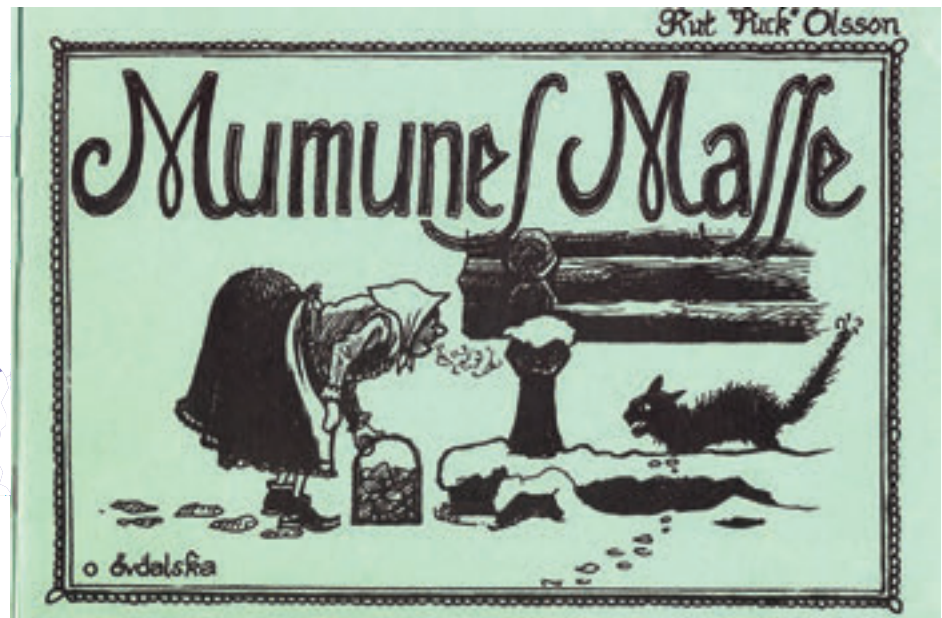
Att lokala dialekter som talas på orter som ligger långt från varandra skiljer sig åt är vad man intuitivt kunde vänta sig. Mer anmärkningsvärt är det då att grannbygdernas dialekter kan skilja sig så pass mycket från varandra som de faktiskt gör. För att förstå detta måste man reflektera lite över frågan hur språkliga förändringar uppstår, sprids och etableras, och hur därigenom språkliga skillnader mellan olika grupper av talare skapas. Resonemangen har i det här sammanhanget naturligtvis förenklats en del.

▲ ljö, liö ● jö
 ▲ liū ● jū
 ▲ lȳ ● jȳ
 ▲ lö ● jī
 ▲ lȳ ● jō
 △ tjockt l
 △ tunt l

▲ Övre Dalarna utgör en alldeles egen, myllrande språkvärld, där dialekterna skilde socknar och byar emellan, ja också mellan olika bydelar. Här har vi en karta som visar uttalet av ordet *ljus*.

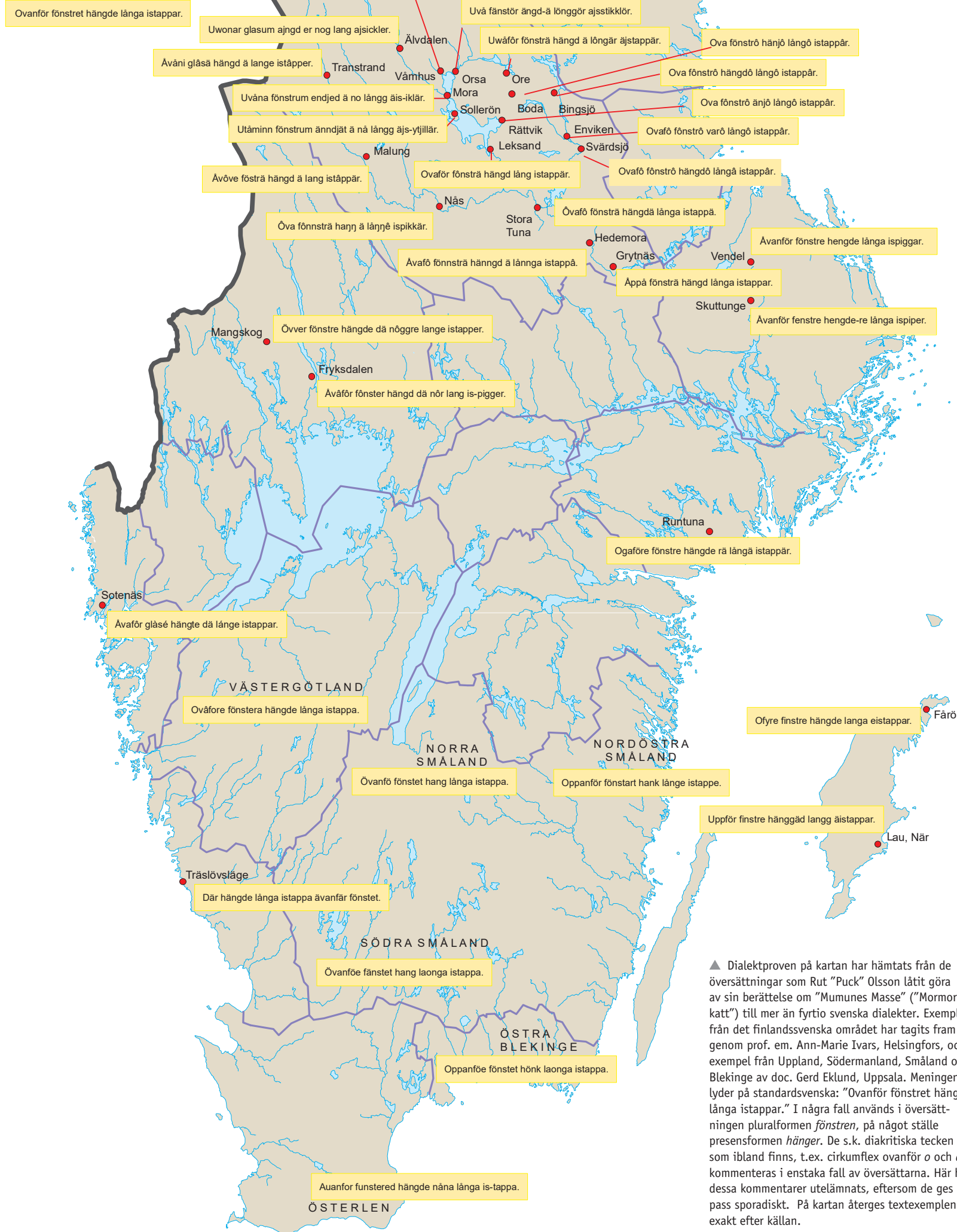
En dialekts identitet utmejslas alltså i *relation till* grannbygdernas språk, när ett språkligt "vi" kontrasteras mot det språk som "dom" använder. Dialekterna är

Rut "Puck" Olsson, som arbetat som speciallärare i Älvdalen, har sammanställt en liten berättelse om en gumma och hennes katt, och har låtit översätta berättelsen till dryga fyrtiotalet svenska dialekter. De översättare till de olika dialekterna som hon anlitat har *tolkat* berättelsen, och det innebär att olika uttrycksmöjligheter valts. Det rör sig alltså inte om strikta ord för ord-översättningar. Ändå har det blivit en

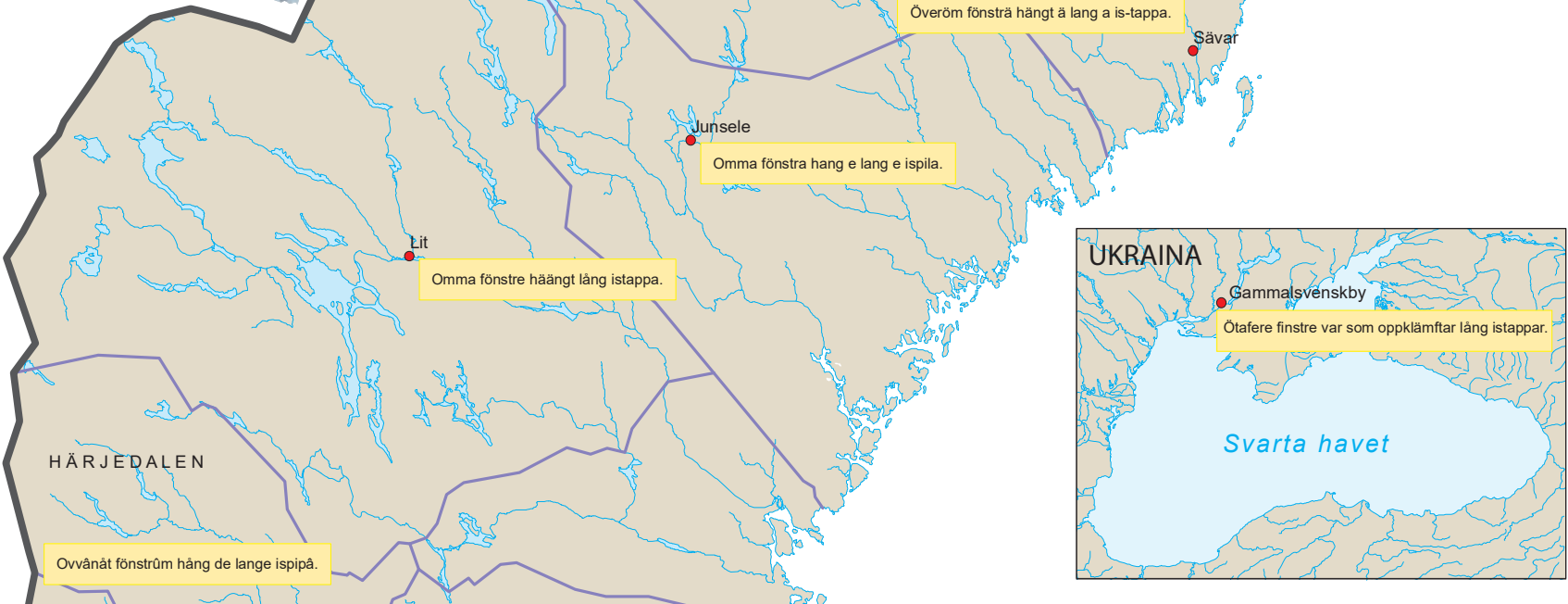

Språkliga variationer
i äldre dialekter

1:2 500 000

▲ Dialektproven på kartan har hämtats från de översättningar som Rut "Puck" Olsson låtit göra av sin berättelse om "Mumnes Masse" ("Mormors katt") till mer än fyrtio svenska dialekter. Exempelen från det finlandssvenska området har tagits fram genom prof. em. Ann-Marie Ivars, Helsingfors, och exempel från Uppland, Södermanland, Småland och Blekinge av doc. Gerd Eklund, Uppsala. Meningen lyder på standardsvenska: "Ovanför fönstret hängde långa istappar." I några fall används i översättningen pluralformen *fönstren*, på något ställe presensformen *hänger*. De s.k. diakritiska tecken som ibland finns, t.ex. cirkumflex ovanför *o* och *a*, kommenteras i enstaka fall av översättarna. Här har dessa kommentarer utelämnats, eftersom de ges så pass sporadiskt. På kartan återges textexemplen exakt efter källan.

mycket intressant samling av parallelltexter. Ur denna har alltså en fras valts för att i detta sammanhang illustrera skillnaderna i det svenska språklandskapet. Kartan har kompletterats med ett antal belägg från det finlandssvenska området samt från Uppland, Södermanland, Småland och Blekinge.

De olika översättningarna har som sagt valt att återge frasen på lite olika sätt. I de flesta fallen börjar de som vi ser med prepositionen, men i två av de finlandssvenska dialektproven, nämligen från Närpes och Finström, samt i det halländska från Träslövsläge, inleds frasen i stället alternativt med *He/De* respektive med *Där*. Denna kon-

struktion hade varit fullt acceptabel, ja rentav ännu mer idiomatisk, också i andra dialekter, men där har översättningarna alltså gjort ett annat val.

Ordet *istapp* har som vi ser stor spridning i de svenska dialekterna, men där finns också andra ord i samma betydelse. Orden *is-tickel* (eller *is-stick-el*), *is-täckla* (eller *is-stäckla*) finns representerade. Älvdalen redovisar ett *ajsickler*, Sollerön ett *äjs-ytjillär*, alltså *is-ickel* (jfr engelska *icicle*). En motsvarighet till detta ord finns i fornsvenskan, där man möter *yskil* (*y=i*) och *issikil*. Andra ord är *is-pigg*, som återfinns på skilda håll, *is-pil* och *is-pick*, alla ursprungligen syftande på något spetsigt och smalt. I den estlandssvenska dialekten i Rickul möter som vi ser ett alldeles speciellt ord, *istillar*, där *till* kan återföras på ett estniskt ord.

Det från lågtyskan inlånade ordet *fönster* har som synes en fast ställning i dialekterna, men man noterar även ordet *glas* i samma betydelse i språkexemplen från delar av Dalarna och i Sotenäs i Bohuslän.

Intressant är också att se de olika uttals- och formvarianter som finns av orden med betydelsen 'ovanför'.

På uttalssidan kan man följa ordet *lång*, som på sina håll bevarat stamvokalen *a* och på en del ställen har stamvokalen *å*. En mycket speciell ljudutveckling bjuder nederluleå- och nederkalixmälen på med formerna *läka* respektive *laka* för *långa*. Man noterar dessutom formen *laonga* för *långa* i södra Småland och östra Blekinge.

Det långa *i*-ljudet i *is-* har i vissa dialekter diftongerats, i Älvdalen till *ajs-*, i Lau och Överkalix till *äis-*. Detta är exempel på sekundära diftonger – att skilja från de primära som har direkta motsvarigheter i fornspråket – som finns i en hel del svenska dialekter.

På formsidan ser man hur ändelsevokalen *-ar* i *istappar* växlar i dialekterna. Dativböjning finns det på kartan sex exempel på, och man noterar att slutkonsonanten i den bestämda formen *fönstret* fallit överallt utom i de södra delarna av Sverige.

Åtskilliga andra skillnader i dialekterna skulle kunna kommenteras med utgångspunkt från denna enda sats, men läsaren får själv botanisera bland exemplen för att hitta fler särskiljande drag dialekterna emellan.

Det svenska ortnamnslandskapet

Även då de gäller ortnamnsskicket är de regionala skillnaderna betydande. Naturnamn är många gånger bildade till ord som sedan länge gått ur bruk i det talade språket och som beskriver karaktärsdrag i topografin. Dessa ord kan ha haft en mer begränsad spridning i de forna dialekterna.

Ännu tydligare är de regionala skillnaderna då det gäller de primära bebyggelsenamnen. Namn på *-måla* uppfattas som småländska, namn som *Gäsene* och *Kävene* kopplar många med rätta samman med Västergötland, medan namn på *-tuna* företrädesvis hänförs till östra Svealand och ett namn som *Anumark* i allmänhet associeras med övre Norrlands kusttrakter.

◀ Bilden visar hur ett tänkt namnlandskap med ursprungliga namn på *-hem* – där två av de tre namnen på *-hem* för övrigt tidigt försvinner – undan för undan växer fram. Detta namnlandskap kan tänkas vara beläget i södra Östergötland och det nedersta landskapet är det äldsta.

▲ Det första ortnamnslandskapet är ett sydsvenskt, närmare bestämt ett område strax sydost om Lund. Några ursprungliga naturnamn som *Bara* möter här, vidare en rad typbildande bebyggelsenamn karaktäristiska för området som namn på *-löv*, *-inge*, *-by*, *-torp* (med formerna *-arp*, *-rup*), *-röd* och *-åkra*. Dessutom finns här ett namn som *Grevie*, ursprungligen en sammansättning med dativformen *-hoghe* av den fornspråkliga formen av substantivet *hög*.

◀ Den svartolkade västgötska Sparlösa-stenen från 800-talet är ristad på alla sidor och innehåller även en rad olika bilder.

◀ Det andra namnlandskapet är västgötskt, och härrör från trakten av Vara. Här finns ursprungliga naturnamn av hög ålder som *Vara* och *Larv* men också typbildande bebyggelsenamn på ursprungligt *-hem* (*Önum*) och *-vin* (*Levene*, *Slädene*) m.fl.

En del namn har mycket exklusiv utbredning, såsom det osammansatta *Skruv* och sammansatta namn som *Gul-laskruv*, vilka finns i södra Småland. Dessa anses vara bildade till *skruv* i en betydelse 'strut' och har kanske äldst syftat på någon typ av strutliknande byggnad, enligt somliga en smältugn. Namnen i fråga skulle i så fall kunna sättas i samband med en äldre tids järnhantering.

Hur ett namnlandskap uppstår kan visas av teckningen på sid. 14, där man sökt fastlägga hur ett fiktivt namnlandskap utvecklats från äldre järnålder och framåt.

Låt oss titta på sex konkreta namnlandskap för att se hur ortnamnsskicket skiljer sig åt mellan olika svenskspråkiga områden (sid. 15–17).

▼ Det tredje namnlandskapet är uppländskt med många bebyggelsenamn på *-sta*, namn på *-by* med naturbetecknande förleder (*Näsby*), på *-tuna* och *-inge* som karaktäristiska inslag. Här finns också namnen *Husby* och *Tibble*, det senare innehållande ett fornsvenskt **thykbyli* 'tät bebyggelse'.

◀ Det fjärde namnlandskapet är hämtat från området runt jämtska Storsjön. En rad ursprungliga naturnamn som blivit bebyggelsenamn noteras, såsom *Kluk* och *Ocke*. Men här finns dessutom primära bebyggelsenamn såsom namn på ursprungligt *-vin* (*Rödön*, *Höla*) och *-hem* (*Sem*, kanske *Häste*), en rad namn på *-sta* samt bebyggelsenamn innehållande *böle* och *säter*.

▲ Storsjöbygden är en rikt varierad kulturbild med en stor mängd mycket gamla ortnamn.

▼ Det femte namnlandskapet hämtas från området omkring Gällivare–Malmberget. Här dominerar självfallet namn av samiskt och finskt ursprung, men det finns också inslag av senare svensk namngivning. *Malmberget* var ursprungligen namnet på det berg som samerna benämnde *Jiellvårre*. Detta samiska namn, som resulterat i det svenska *Gällivare*, är sammansatt av *vårre* 'berg, fjäll' och ett ord som betecknat en dalgång i berget; grundbetydelsen av ordet är 'mellanrum'. Gällivare tätort kallas på lulesamiska *Váhtjer* och har fått sitt namn efter den same som hade sin betesmark här på 1600-talet.

► På nordligt svenskt område finns vid sidan av de svenska ortnamnen även samiska och finska namn. Strax utanför Umeå finns det ursprungligen samiska *Káddis* som troligen är ett förhistoriskt namn. Det har sagts betyda 'något som hör till stranden', alternativt 'på stranden'.

◀ Det sjätte namnlandskapet hämtar vi från Åbolands skärgård. Här möter finska och svenska inslag bland namnen. I *Houtskär* återfinns man antagligen finskans *hauta*, benämningen på en bottenfördjupning som säkerligen utgjort en fiskeplats. Efterleden *-skär* är en översättning av finskans *-saari*. Namnet *Mossala* har i efterleden finskans *salu* 'ö', *Åvensör* innehåller finskans *saari* 'holme', och namnet *Salmis* går tillbaka på finskans *salmi* 'sund'. *Norrskatan* har betecknat hela norra delen av Korpo socken men det svenska dialektordet *skate* betyder egentligen 'avsmalnande udde'. Också en hel del andra svenska namn finns som synes i denna skärgård.

Man slår av den rikedom på namn som finns i skärgården. På sjökortet från Åbolands skärgård återfinns man som synes många namn, men bland fiskare och sjöfarande har det ändå funnits mångdubbelt fler namn än dem som kommit med på sjökortet.

▲ Sockennamnet *Nagu*, vars finska form är *Nauvo*, har möjligen sin utgångsform i ett konstruerat *Naghoonmaa* 'Nakos land, ö', till ett finskt personnamn *Nako*. De närliggande *Finby* och *Ernholm* har däremot svenska namn. *Finby* betyder helt enkelt 'finnarnas by' och *Ernholm* har kanske i sin förlid ett personnamn, troligen *Ammund*.

◀ År 1854 invigdes en nybyggd ortodox kyrka på Sveaborg. Den fick genast stor betydelse för sjöfarten; höll man lökkupolen i ens med skäret Gråhara klarade man sig från grundstötningar. Efter första världskriget byggdes kyrkan om till en luthersk kyrka. Nu beslöts också att anlägga en fyr för sjö- och luftfarten på lökkupolens topp. Även i danska Tunö finns en fyr inrättad i kyrktornet, detta sedan 1801.

Språksläktskap och areella drag

Världens språk

Antalet språk i världen brukar uppskattas till ungefär 7 000. Att man inte kan ange någon bestämd siffra beror dels på att informationen om språkförhållandena i många länder är ofullständig, dels på att gränsdragningen mellan språk och dialekter eller varieteter av språk är svår att göra.

De flesta språk är små. Hälften av alla språk har mindre än tiotusen talare var, och endast omkring 350 talas av över en miljon personer. Svenska ligger på ungefär 70:e plats bland de språk som har flest talare.

Språksläktskap

Ett språk förs över från generation till generation i en grupp människor – en språkgemenskap. I alla språk sker hela tiden förändringar. Mellan två generationer är förändringarna vanligen så små att man inte tänker på dem, men efter ett antal århundraden har så många ändringar ackumulerats att resultatet kommer att uppfattas som ett nytt språk. Om en språkgemenskap delas i två, kommer de båda gruppernas språk att utvecklas åt olika håll och blir så småningom ömsesidigt obegripliga. Eftersom språken ändå har samma ursprung, säger man att de är besläktade eller att de tillhör samma familj.

Hur vet man om två språk är besläktade? Många likheter mellan ord i olika språk beror inte på släktskap mellan språken utan på att orden ”lånats” från det ena språket till det andra. Att svenska

pojke översätts som *poika* på finska innebär inte att svenska och finska är släkt – *pojke* är ett finskt lånord i svenskan. När man undersöker om två språk är släkt eller inte, går man framför allt på systematiska likheter i det centrala ordförrådet och grammatiken. Räkneorden från 1 till 5 är exempel på ord som sällan lånas och därför kan användas för att snabbt ge en uppfattning om släktskap. Om man jämför dessa ord i svenska, finska och estniska är det inte svårt att se att finska och estniska tillhör samma språkfamilj. Med lite ansträngning kan man också se likheten mellan räkneorden i svenska och romani, som är släkt, om än på rätt långt håll.

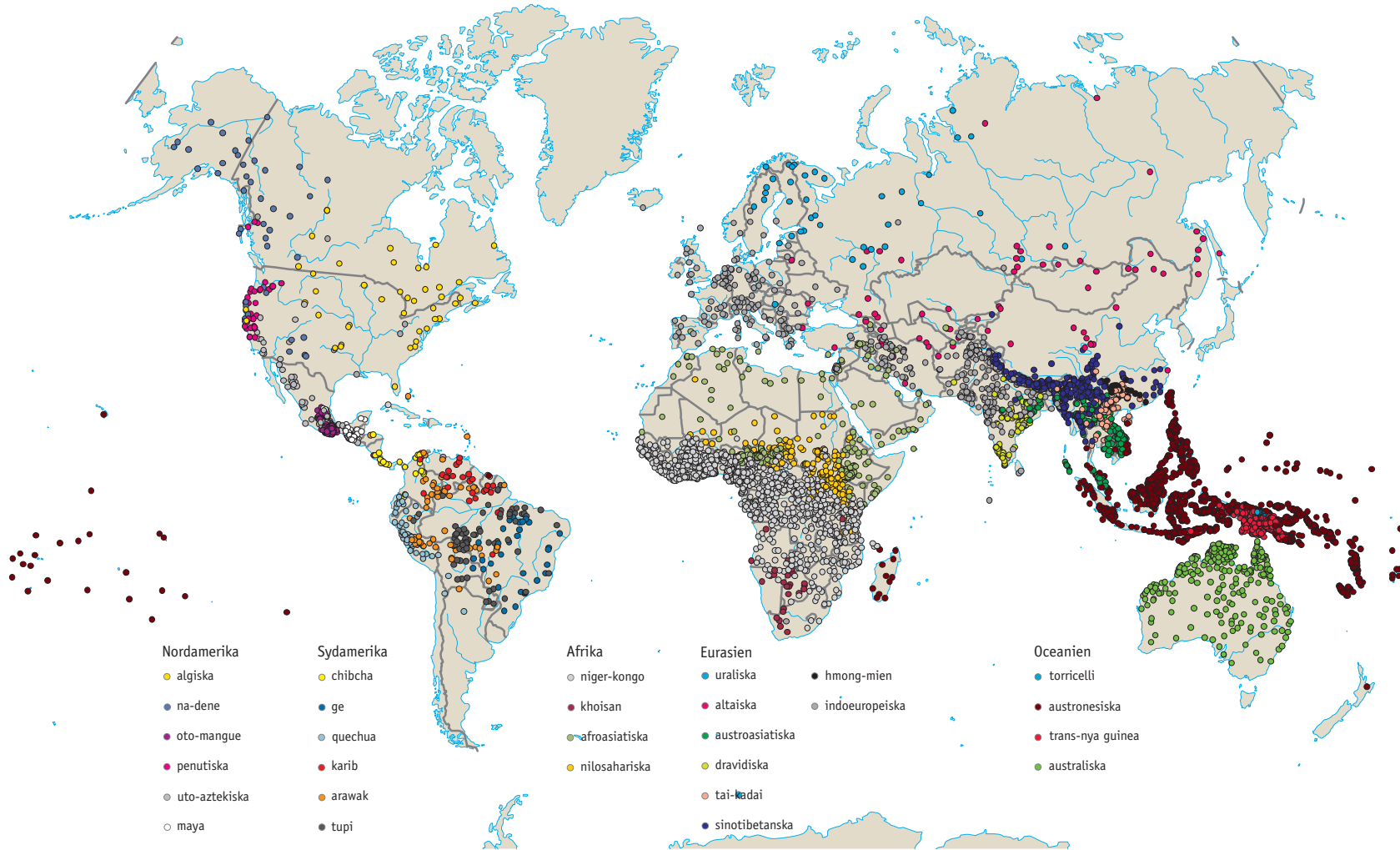
Räkneorden 1-5

svenska en två tre fyra fem
romani (kelderash) jekhh duj trin štar panš
finska yksi kaksi kolme neljä viisi
estniska üks kaks kolm neli viis

▼ På kartan visas endast de större språkfamiljerna i världen. Ett flertal språk har inga kända släktingar (isolatspråk), t.ex. baskiskan som talas i nordöstra Spanien och sydvästra Frankrike.

Större språkfamiljer

1:180 000 000

Språkfamiljer

Uppskattningen av antalet språkfamiljer i världen varierar mellan ett tjugotal och tvåhundra, framför allt beroende på att det inte råder någon enighet om släktskapsförhållandena mellan språken på de amerikanska kontinenterna.

De inhemska språken i Sverige representerar två olika språkfamiljer – de indoeuropeiska och de uraliska språken. Bland invandarspråken finns också bland annat de afro-asiatiska (t.ex. arabiska) och de altaiska (t.ex. turkiska) språken företrädna.

INDOEUROPEISKA SPRÅK

Till de indoeuropeiska språken hör förutom svenska även minoritetsspråken romani och jiddisch samt många invandarspråk, t.ex. spanska, persiska och kurdiska. Den indoeuropeiska språkfamiljen talas sammanlagt av fler människor än någon annan känd språkfamilj i världen. Den omfattar majoriteten av de språk som talas i Europa och ett stort antal språk i Asiens sydligare delar – sammanlagt ungefär 400 språk. Under de senaste 500 åren har indoeuropeiska språk genom den europeiska kolonisationen kommit att sprida sig till alla världsdelar och har nu omkring två miljarder modersmålstalare.

De indoeuropeiska språken indelas i ett tiotal grenar som alla antas härstamma från ett språk eller en grupp närbesläktade språk som talades för uppskattningsvis 6 000–7 000 år sedan, förmodligen någonstans i trakterna runt Svarta havet. Detta språk (”urindoeuropeiskan”) är inte känt genom några bevarade dokument; därför kan man endast i viss utsträckning rekonstruera hur det eller de såg ut.

Svenskan, liksom övriga nordiska språk, tillhör den germanska grenen av de indoeuropeiska språken, som för

övrigt omfattar bland annat engelska, tyska, jiddisch och nederländska. De germanska språken tänks härstamma från den icke-dokumenterade ”urgermanskan”, som kan ha talats under det första årtusendet före vår tideräkning någonstans i närheten av Östersjön. De äldsta beläggen för germanska språk hittar vi i runinskrifter med den äldre runraden och i texter på det nu utdöda språket gotiska (främst Silverbibeln som förvaras i Uppsala universitetsbibliotek).

Spanska, ett av de största invandarspråken i Sverige, tillhör de romanska språken, där också bland annat franska, italienska, portugisiska och rumänska ingår. De romanska språken härstammar alla från en form av latin som talades under de första århundradena av vår tideräkning.

Romani, persiska och kurdiska representerar de östligaste grenarna av de indoeuropeiska språken. Romani hör till indoariska grenen, som också omfattar många av de största språken på den indiska subkontinenten, t.ex. hindi, urdu, bengali och punjabi. Persiska och kurdiska är båda iranska språk.

Bland invandarspråken hittar vi också många slaviska språk, t.ex. ryska och polska, samt grekiska, albanska och armeniska, som utgör egna grenar av den indoeuropeiska språkfamiljen.

URALISKA SPRÅK

Så långt tillbaka som vi vet någonting om vem som bodde i Skandinavien har det också talats uraliska språk inom Sveriges nuvarande gränser. Den uraliska språkfamiljen är betydligt mindre än den indoeuropeiska och omfattar ett fyrtiotal språk med 20–25 miljoner talare. Familjen, som har fått sitt namn av att man har antagit att ”ur-uraliskan” talats väster om Uralbergen i Ryssland, består av två grenar, de finsk-ugriska språken och de samojediska språken. Förutom finska, estniska och de samiska språken omfattar de finsk-ugriska språken också ungerska och ett antal språk som talas i Ryssland. De samojediska språken är ungefär tio till antalet och talas av några tiotusental personer i nordvästra Sibirien och den nordligaste delen av europeiska Ryssland.

◀ Kartan visar de språkfamiljer som är företrädna bland språken i Europa. De två dominerande språkfamiljerna är de indoeuropeiska och de uraliska språken.

◀ Silverbibeln eller Codex Argenteus är en handskrift från 500-talet som innehåller delar av Nya testamentet på gotiska. Översättningen gjordes av biskop Wulfila på 300-talet. Silverbibeln, som erövrades som krigsbyte från Prag under tretioåriga kriget, kan numera beskådas på Uppsala universitetsbibliotek Carolina Rediviva.

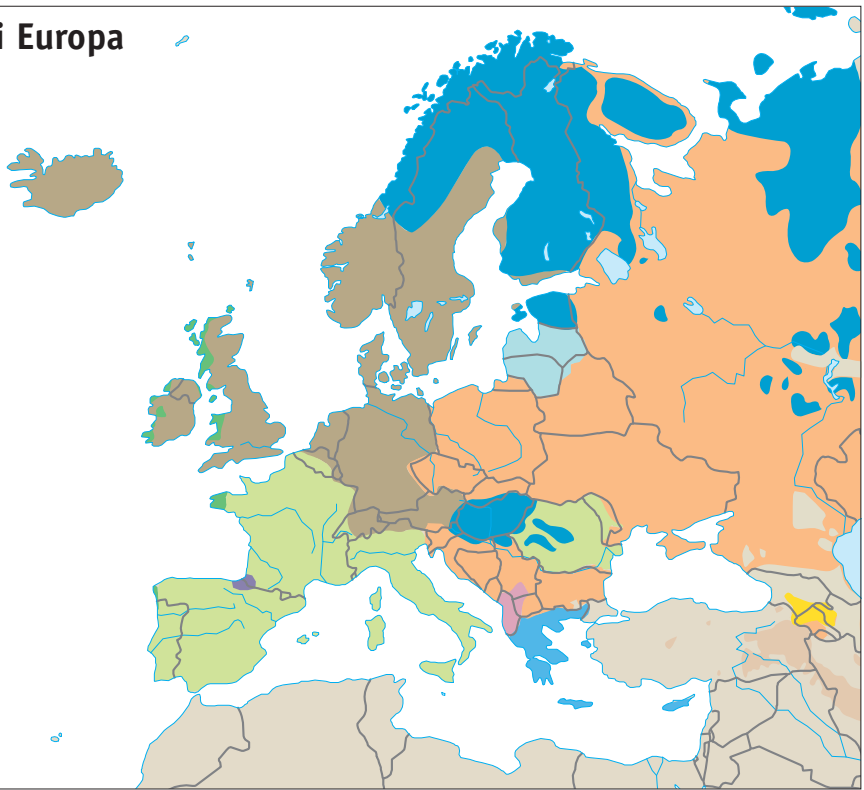
Språkfamiljer i Europa

1:65 000 000

Indoeuropeiska språk

- Germanska
- Romanska
- Slaviska
- Baltiska
- Albanska
- Grekiska
- Keltiska
- Armeniska
- Iranska

- Uraliska
- Baskiska
- Övriga

▲ Trots att de uraliska språken breder ut sig över stora delar av norra Ryssland, finns de flesta talarna i Finland, Estland och Ungern, eftersom områdena i nordöst är mycket glesbefolkade.

Uraliska språk

Språktypologi

Istället för att gruppera språk efter släktskap kan man försöka indela språk i olika typer efter likheter i uppbyggnad. Den del av språkvetenskapen som ägnar sig åt detta kallas språktypologi. Numera används denna term allmänt om språkforskning som innebär mer eller mindre storskaliga jämförelser mellan olika språk i världen.

Ett vanligt sätt att klassificera språk är efter ordens struktur, i första hand efter hur mycket språken använder sig av ordböjning. Språk som vietnamesiska, där orden inte böjs över huvud taget kallas ”isolerande”. Bland språk som använder böjning brukar man skilja mellan ”agglutinerande” och ”flekterande”, beroende på hur lätt det är att skilja olika komponenter i ett ord. De flesta böjningsspråk innehåller både agglutinerande och flekterande element. Svenskans ”svaga” verb – t.ex. kalla : *kalla-r* : *kalla-de* : *kalla-t*, är exempel på agglutination, eftersom stammen *kalla* är klart skild från ändelserna. De ”starka” verben däremot – t.ex. *flyga* : *flyger* : *flög* : *flugit*, där alltså också verbstammarna förändras – ger exempel på vad man kan vänta sig i ett flekterande språk. Det brukar ofta sägas att finskan till skillnad från svenskan är agglutinerande, men detta får sägas handla om en tendens snarare än om en absolut skillnad. Som exempel på ett rent agglutinerande språk brukar man ofta ta turkiska. De klassiska språken latin och grekiska är mera renodlade exempel på flekterande språk än svenska.

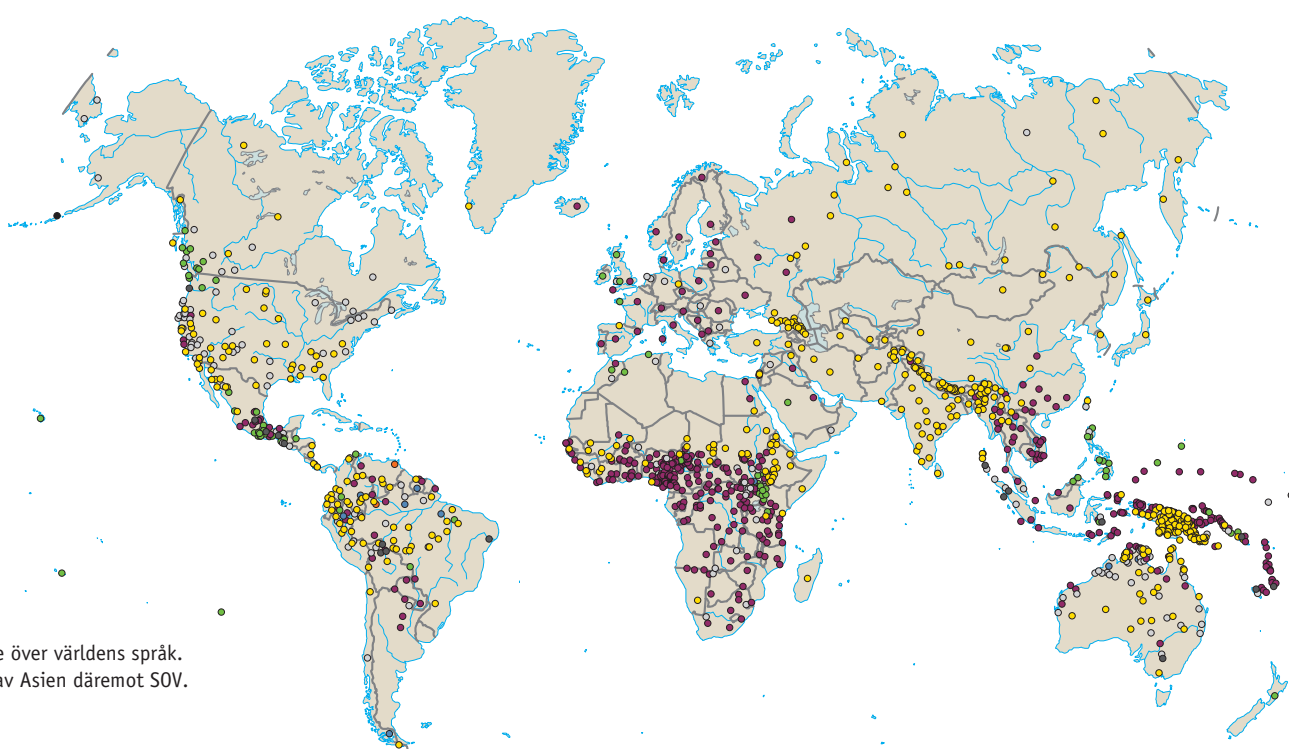
En annan typologisk klassificering av språk är efter deras grundordföljd, som förenklat kan definieras som den normala ordföljden i påståendesatser. Man brukar då utgå från satsdelarna subjekt, predikatsverb och (direkt) objekt, förkortat S, V och O. Svenska (liksom också finska och samiska) är SVO-språk, eftersom vi säger t.ex. *Musen åt osten* och *Jag såg dig*. Turkiska och japanska, där verbet kommer sist i meningen, är SOV-språk, vilket är den vanligaste ordföljdstypen bland världens språk. En annan relativt vanlig ordföljdstyp är VSO, som exemplifieras av arabiska (där dock också SVO förekommer).

◀ Man kan se att språk som är nära släkt också tenderar att ha liknande ord för ’fisk’. Många (men inte alla) indoeuropeiska språk, däribland svenska, har ord som går tillbaka på samma urindoeuropeiska rot **pisk-*.

Grundordföljd

► Ordföljdstyperna är ojämnt fördelade över världens språk. I Europa dominerar SVO, i större delen av Asien däremot SOV.

Språkkontakt

Som nämndes ovan kan språk likna varandra utan att de är besläktade. Ett språk kan ”låna” inte bara ord utan även företeelser som har med språkets grammatik eller ljudsystem att göra. När två språk kommer i kontakt med varandra, kan man nästan alltid iaktta påverkan av det ena eller det andra slaget (om man skall vara noga är det förstås inte språken som är i kontakt utan deras användare). Hur stark påverkan är och i vilken riktning den går beror på många olika faktorer men kanske främst på skillnader i språkens status. Det är ingen tillfällighet att svenskan har många lånord från engelska, tyska och franska och att dessa språk inte har lånat särskilt mycket från svenskan. På liknande sätt har finskan blivit mera påverkad av svenskan än omvänt – svenskan var ju under lång tid makt-havarnas språk i Finland.

Den påverkan som uppstår vid språkkontakt leder efter hand till att språk som talas i samma geografiska område kommer att bli mer lika varandra till sin uppbyggnad, även om de inte är släkt. Språkliga företeelser brukar därför ofta vara mycket vanligare i vissa delar av världen än i andra. Språkvetare talar då om ”areella fenomen” eller ”areella drag”. Man har tidigare ofta sett sådan påverkan som något som är begränsat till vissa områden, som med en tysk term brukar kallas ”Sprachbund” (ungefär ’språkförbund’). Det exempel som alltid brukar

anföras är språken på Balkanhalvön, som har vissa påfallande likheter som skiljer dem från deras släktingar på andra håll. Men efterhand har språkforskarna blivit medvetna om att areell påverkan är någonting man hittar överallt, och vår del av världen är inget undantag – mycket av det som vi finner i grammatiken och ljudsystemen hos språken i Sverige är sådant som är typiskt för norra eller västra Europa men som kan vara mindre vanligt på annat håll. Eftersom de språk som vanligtvis lärs i svenska skolor också har sitt ursprung i Europa, är det lätt att få uppfattningen att alla språk ser ut ungefär på samma sätt men så är det inte.

AREELLA DRAG I GRAMMATIKEN

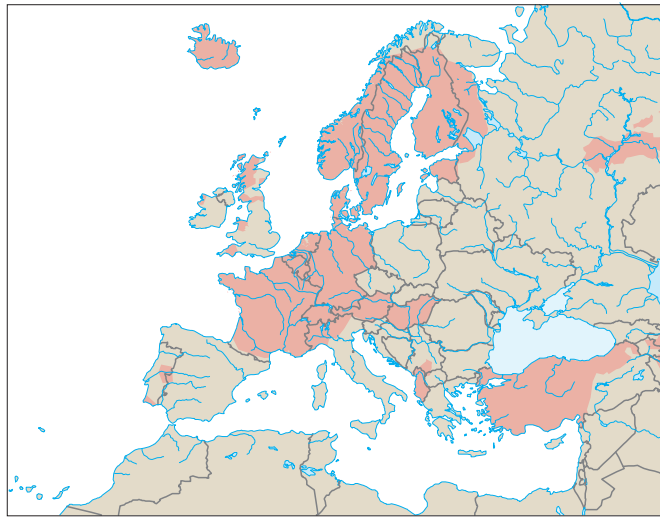
Också i grammatiken hittar man många drag i Sveriges språk som är typiska just för språk i norra Europa. I avsnittet om språktypologi talades om olika ordföljdstyper. Som framgår av kartan är dessa mycket ojämnt fördelade över jorden. I Europa är SVO-språk de vanligaste. Men när man som ovan betecknar svenskan som ett SVO-språk, alltså ett språk med ordföljden subjekt–verb–objekt, är det en nödvändig förenkling för att passa in svenskan i de vedertagna ordföljdstyperna, men det vore mera adekvat att säga att svenskan är ett språk där verbet står på andra plats; om något annat än subjektet står först i satsen måste ändå verbet komma direkt efter det första ledet. Så heter det *Jag köpte en bil igår* men *Igår köpte jag en bil*. I traditionell svensk grammatik kallas detta ”omvänd ordföljd”, medan språkvetare ofta använder ”V2-ordföljd” som beteckning på principen.

De främre rundade vokaler är kanske det mest påfallande draget i nord-

europiska språks ljudsystem, men det finns andra. De flesta språken i området hade tidigare betoning på första stavelsen i ordet. Detta gäller fortfarande till exempel i finska, samiska och isländska men i de flesta germanska språk, inklusive svenska, har lånord ofta en annan betoning, vilket gör att det här draget inte framträder lika klart. Svenska (utom finlandssvenska) och norska har dessutom en företeelse som inte är så vanlig i Europa – tonaccenten, det vill säga distinktionen mellan akut accent som i *and-en* (bestämd form av *and*) och grav accent som i *anden* (bestämd form av *ande*).

AREELLA DRAG I LJUDSYSTEMET

De nordiska och de östersjöfinska språken har det gemensamt att de har förhållandevis många vokaler – svenskan har t.ex. nio vokaler och finskan åtta. Av världens språk är det kanske bara en fjärdedel som har så många. Det stora antalet vokaler i svenska och finska beror bland annat på förekomsten av rundade främre vokaler – alltså vokaler som *ö* och *y*. Sådana vokaler finns i några få procent av världens språk och som syns på världskartan på nästa uppslag är de rätt ojämnt fördelade över jorden. I norra Europa finns ett sammanhängande område där främre rundade vokaler förekommer i stort sett i samtliga språk (se Europakartan på nästa sida). Lägg märke till att området inte omfattar samiska. De främre rundade vokaler är kanske det mest påfallande draget i nord-

Rundade främre vokaler

1:370 000 000

- Förekomst av rundade främre vokaler i ett urval av världens språk

◀ Finskans och svensans ö och y är ovanliga sedda i ett globalt perspektiv, men vanliga i norra Europa.

V2-ordföljd finns i alla germanska språk med undantag av engelskan där man säger *Yesterday I bought a car*. Utanför germanska språk är V2-ordföljd ganska ovanlig (det indoariska språket kashmiri brukar anföras som ett exempel). Tidigare tycks V2-ordföljd ha funnits både i engelska och franska, och den kan betraktas som ett nordvästeuropeiskt areellt drag.

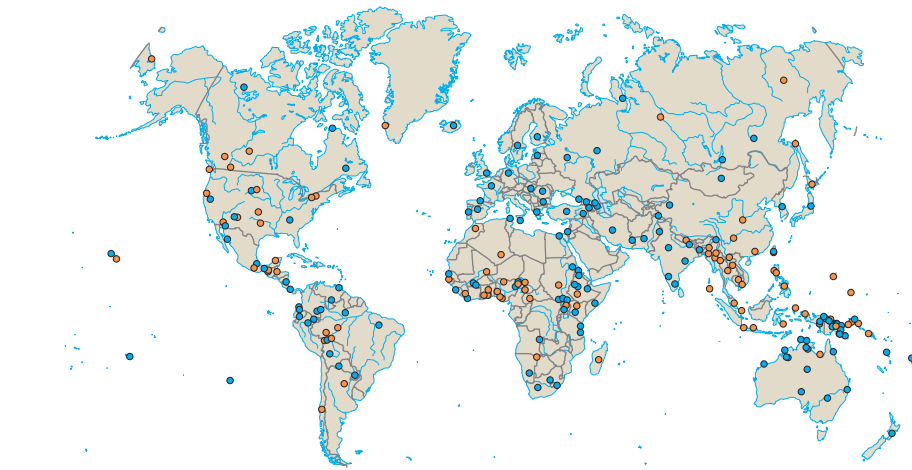
I ungefär samma område finns en annan påfallande företeelse som har med ordföljden att göra, nämligen att skillnaden mellan påståenden och frågor markeras genom just ordföljd: *Det regnar* mot *Regnar det*? I ett urval på 842 språk från hela världen fanns det bara 12 som gjorde likadant, och av dem endast två utanför Europa. Betydligt vanligare är att man markerar en fråga genom en särskild frågemarkör som kan vara ett eget ord eller som i finskan en ändelse som hängs på verbet. Ett annat vanligt sätt är att bara markera frågor genom intonationen (satsmelodin).

En annan egenskap som bland annat skiljer svenska från finska och samiska är subjektstvång, det vill säga att en fullständig mening måste innehålla ett subjekt. Ett annat sätt att uttrycka samma sak är att säga att subjektspronomen är obligatoriska. På finska säger man *Tiedän* 'Jag vet' utan något subjektspronomen medan det på svenska låter rätt konstigt om man säger bara *Vet*. I majoriteten av de språk som inte har subjektstvång uttrycks den information man får i pronomenet jag med en ändelse eller liknande på verbet (*tiedän* är 'jag vet' och *tiedät* 'du vet'). Men det finns faktiskt många språk där man varken behöver sätta ut pronomen eller ändelser som hjälper till att identifiera subjektet, utan man får klara sig med sammanhanget.

Preteritum i ett urval av språk

1:350 000 000

- Markering av förfluten tid
- Ingen markering av förfluten tid

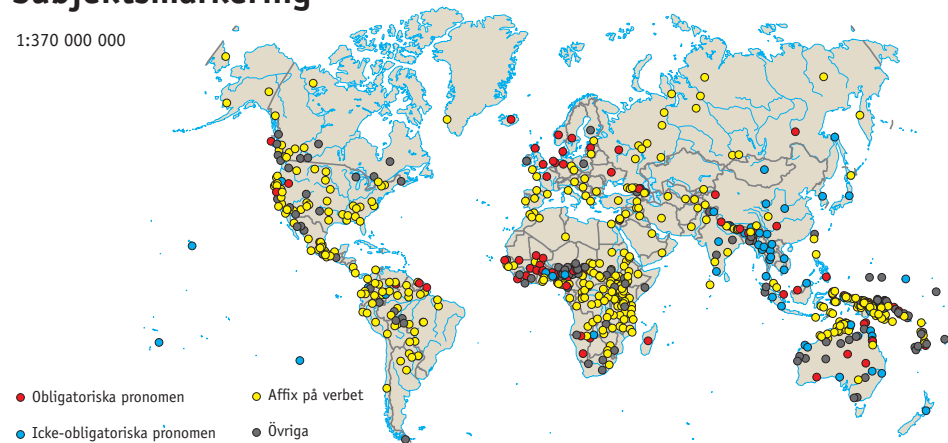
▲ Långt ifrån alla språk har tempusformer som skiljer nutid och dåtid (presens och preteritum).

▼ Att ha ett utsatt subjekt i alla satser betraktas i många språk som en onödig lyx.

Subjektmarkering

1:370 000 000

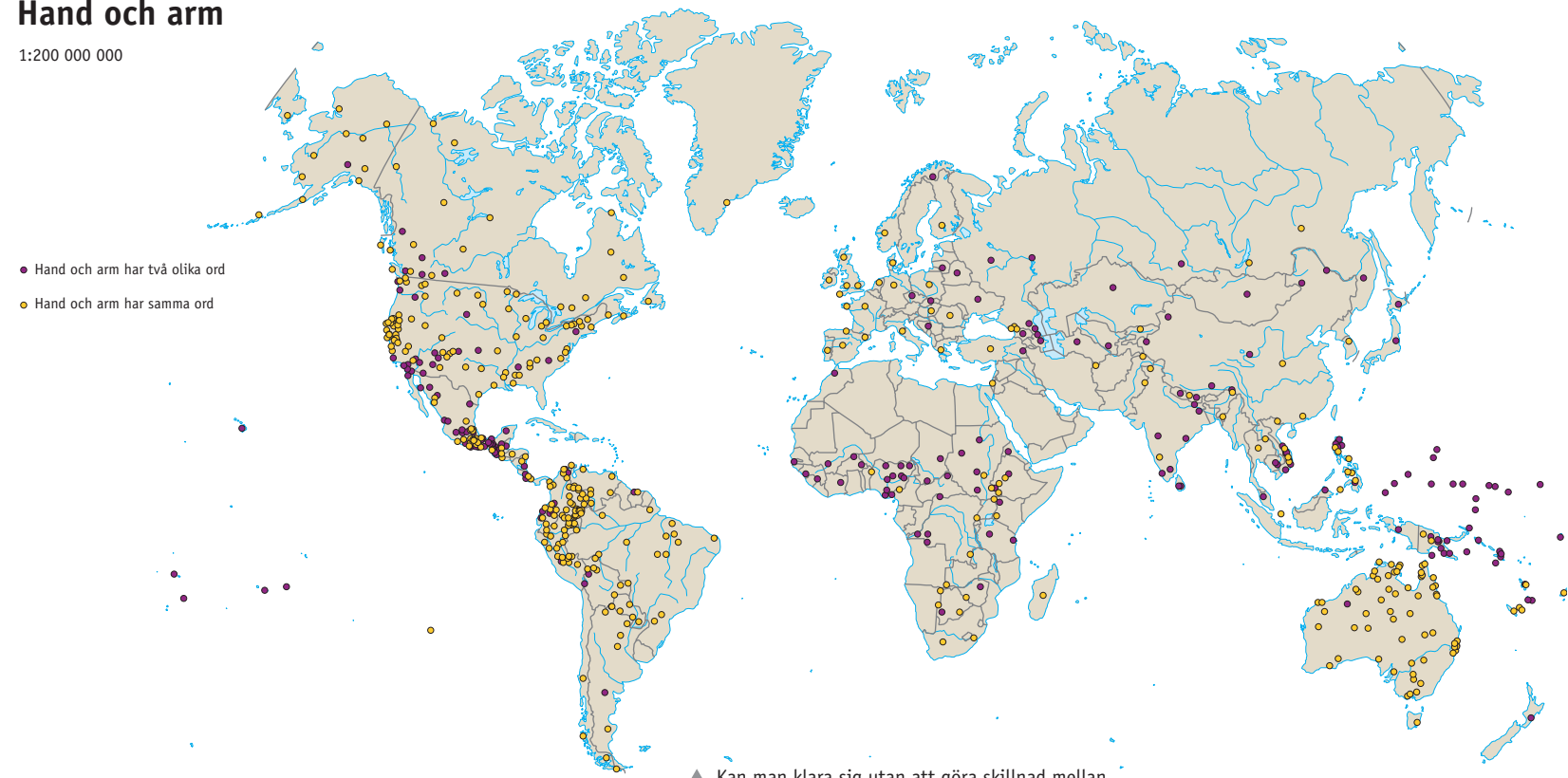
- Obligatoriska pronomen
- Affix på verbet
- Icke-obligatoriska pronomen
- Övriga

Hand och arm

1:200 000 000

- Hand och arm har två olika ord
- Hand och arm har samma ord

▲ Kan man klara sig utan att göra skillnad mellan 'hand' och 'arm'? I vart tredje språk i världen tycks man göra det.

Finska och samiska å ena sidan och svenska å den andra skiljer sig alltså åt i flera avseenden, vilket är naturligt eftersom de tillhör olika språkfamiljer. I en hel del fall visar sig dock både finska, samiska och svenska ha egenskaper gemensamma både med varandra och med omgivande språk i Europa. De här likheterna ter sig ofta mindre påfallande än skillnaderna men om man tittar på lite mer avlägsna språk inser man att de ingalunda är självklara. Man kan till exempel konstatera att tempus fungerar på ett snarligt sätt i finska och svenska. Att man i båda språken gör en skillnad mellan *Jag är sjuk* (*Olen sairas*) och *Jag var sjuk* (*Olin sairas*) verkar kanske närmast självklart men i ett globalt perspektiv är det inte alls det, även om det är så i praktiskt taget alla språk i Europa och stora delar av Asien.

Medan finska och svenska båda markerar skillnaden mellan nutid och dåtid på verbet, finns det inte i någondera språket någon särskild verbform som används om framtiden, som det gör till exempel i franskan och många andra romanska språk. Om man vill särskilt markera att det handlar om framtiden får man göra det med hjälpverb som *skall* eller *kommer att*, men ofta bryr man sig inte om det, i synnerhet i finska.

Avsaknad av framtidstempus är en typisk egenskap för nordeuropeiska språk men finns också på många andra håll i världen.

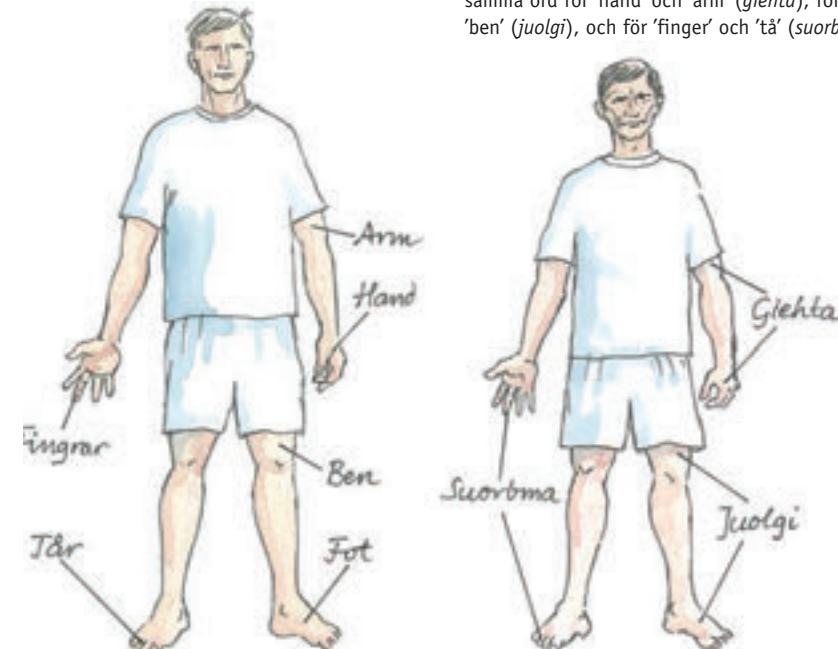
ARELLA DRAG I ORDFÖRRÅDET

Areella drag i ordförrådet har hittills inte studerats lika systematiskt som de arella dragen i ljudsystemet och grammatiken, fastän det säkert finns många sådana drag även där.

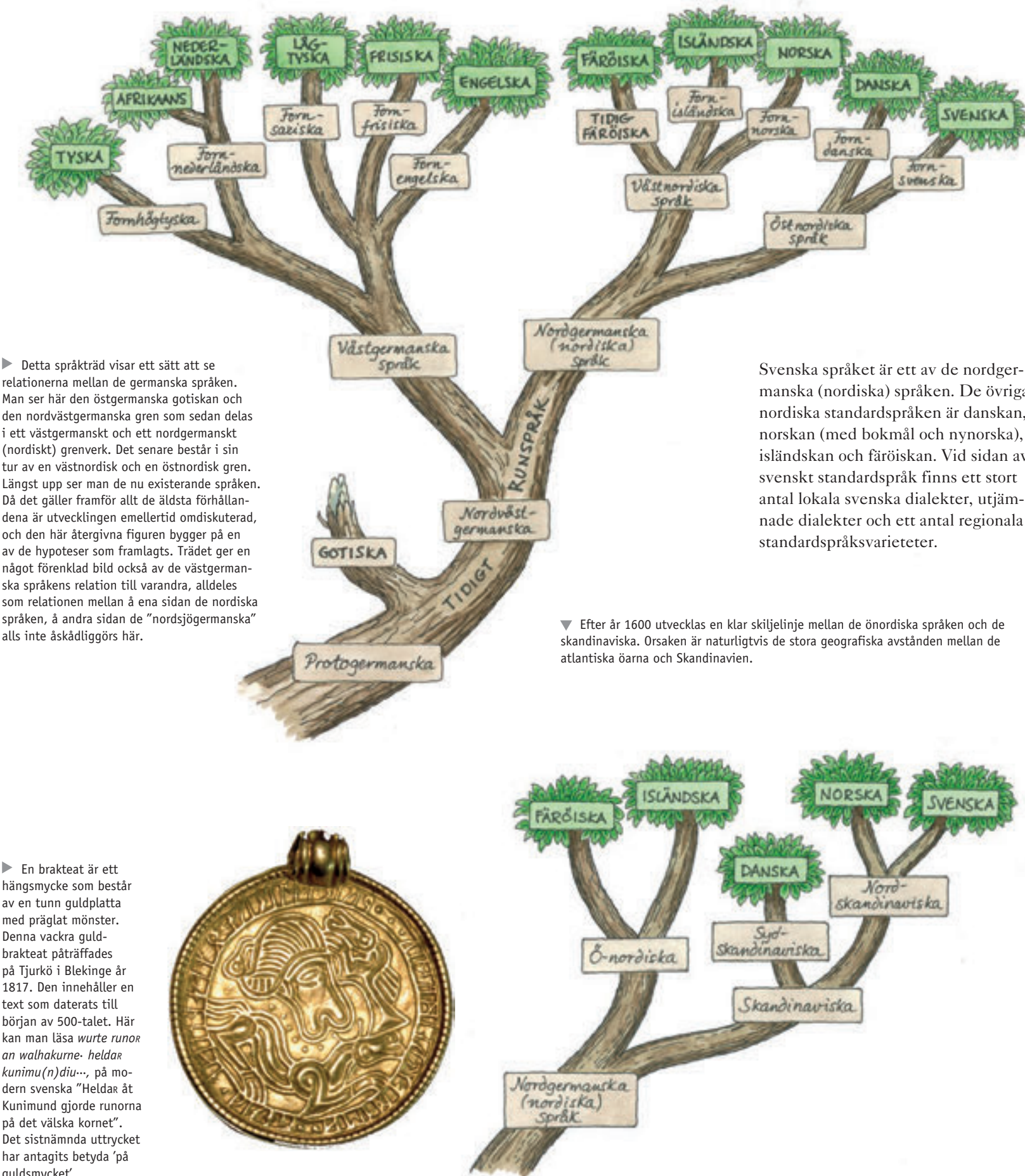
Ett exempel på ett areellt drag i ordförrådet illustreras på kartan ovan. I nord-samiska använder man samma ord för 'hand' och 'arm', nämligen *giehta*. Vi kan se att i det här avseendet skiljer sig nord-samiskan från både svenska och finska, men överensstämmer med många andra språk i olika delar av världen. I Europa är det vanligast att man har två olika ord för 'hand' och 'arm', men t.ex. många slaviska språk har bara ett.

Hur anger man var ett föremål befinner sig? På svenska använder man gärna ett av verben *sitta*, *ligga*, *stå* eller *hänga*: *Det ligger en bok på bordet*. På finska däremot säger man att boken "är" på bordet: *Pöydällä on kirja*. I Europa finns det språk av båda typerna, och indelningen stämmer inte alltid med språkfamiljerna: de germanska och slaviska språken fungerar i allmänhet som svenskan, men engelskan liknar här finskan liksom också de romanska språken.

▼ Nordsamiska (liksom t.ex. ryska) är ett språk som jämfört med svenska saknar en del distinktioner när det gäller ord för kroppsdelar. Man har samma ord för 'hand' och 'arm' (*giehta*), för 'fot' och 'ben' (*juolgi*), och för 'finger' och 'tå' (*suorbma*).

Språkhistorisk översikt

▼ År 1734 grävdes ett praktfullt guldhorn upp i danska Gallehus. Hornet stals dock och smältes ned i början av 1800-talet, men är känt tack vare avritningar. På hornet, som antagits härstamma från 400-talet e.Kr., fanns avbildningar av människor och djur, och längst upp en inskription. Där stod *ekhlewagastir:holtjar: horna:tawido; wilitja: tokats* som "Jag Hlewagastir, från skogen (altnordiskt: från skogen), gjorde hornet".

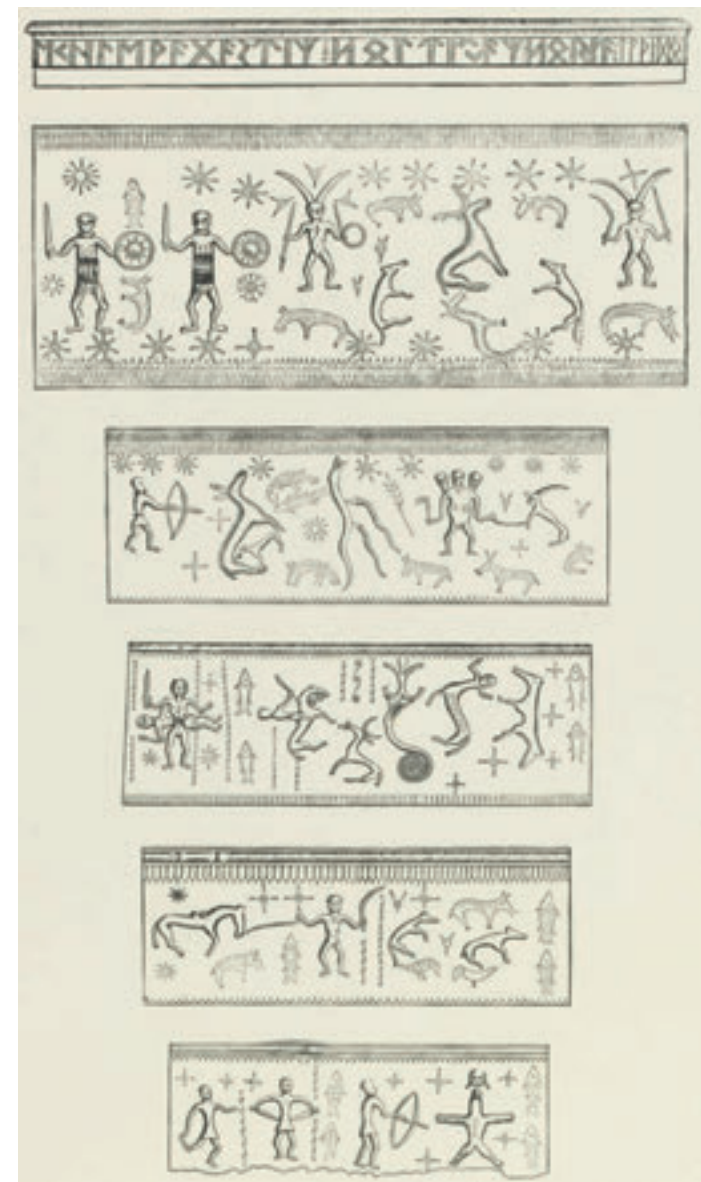
De germanska språken

tar form

De germanska språken är en gren av de indoeuropeiska och urskildes som en särskild grupp redan flera århundraden före Kristus genom några viktiga språkliga nyheter, novationer.

Viktigast är den germanska ljudskridningen, en dramatisk förändring som påverkat hela det germanska konsonantsystemet. De indoeuropeiska konsonanterna *bh, dh, gh* resulterar i *b, d, g*, vilket kan exemplifieras med att sanskrits *bharati* 'bär' (i tredje person singularis indikativ) motsvarar svenskans *bära*. Den indoeuropeiska konsonantserien *b, d, g* resulterar i germanskt *p, t, k*; latinets *decem* motsvarar svenskans *tio*. Indoeuropeiskt *p, t, k* svarar slutligen mot germanskt *f, þ, h*; latinets *pater* svarar mot svenskans *fader*. Övriga förhållanden rörande dessa ords samband förbigås här.

En annan förändring gäller ordaccen-
ten som ursprungligen varit rörlig, men
som i germanska språk kom att läggas på
första stavelsen. Accentframflyttningen

leder till att svagt betonade vokaler som kommer senare i ordet förkortas eller helt försvinner. Också detta har starkt påverkat de germanska språken.

En viktig nyhet i de germanska språken är uppkomsten av svag verbböjning, alltså svenskans *ställa* – preteritum *ställde*, tyskans *stellen* – *stellte*. Man har menat att ett hjälpverb, svarande till tyskans *tun*, engelskans *do* 'göra', kan ha smält samman med verbstammen och resulterat i denna novation. En annan nyhet i de germanska språken är den svaga adjektivböjningen.

Språkforskarna har diskuterat orsakerna till dessa genomgripande förändringar. En hypotes, som dock är problematisk och fordrar ytterligare underbyggnad, är att förändringarna beror på inflytande från språk i det germanska språkområdets närhet.

Öst-, väst- och nord- germanska språk

Från urgermanskan (protogermanskan) härrör de germanska språkens tre grenar, de som traditionellt kallas de öst-, väst- och nordgermanska språken, där de sistnämnda utvecklats från urnordiskan. Hur urnordiskan exakt utvecklats ur urgermanskan är omdiskuterat, och har åskådliggjorts med hjälp av olika stamträd. En under senare tid framförd, mycket tänkvärd hypotes räknar med att urnordiskan utvecklats ur ett nordvästgermanskt språk först framåt mitten av första årtusendet (ca 500 e.Kr.).

Hur dessa språkgrenar historiskt sett förhåller sig till varandra är omdiskuterat. Några konkreta förhållanden som rör relationen mellan de öst-, väst- och nordgermanska språken skall anföras.

I vissa avseenden föreligger gemensamma språkdrag i de öst- och nordgermanska språken som saknas i de västgermanska; i andra fall föreligger likheter mellan de väst- och nordgermanska språken.

Svenskans *hugga* har sin motsvarighet i den östgermanska gotiskans *haggan*, ett ord som även motsvarar tyskans *hauen* som står ursprungsformen närmast. Här är det sålunda likhet mellan östgermanska och nordgermanska språk som båda uppvisar novationer gentemot de västgermanska språken (som här representeras av tyskan).

Det långa *e* (*ē*), som fanns i urgermanskan har bevarats i gotiskan, medan det resulterat i långt *a* (*ā*) i de nord- och västgermanska språken. Mot gotiskans *jēr* 'år' svarar sålunda forn-

svenskans *ār* (svenskans *år*; initialt *j* faller tidigt i de nordiska språken) och tyskans *Jahr*. Här skiljer sig som synes den östgermanska gotiskan, som står på ett äldre språkstadium, från de nordiska och västgermanska språken.

Urnordiska utgångspunkter

Urnordiskan (och dess troliga nordväst-germanska förstadier) känner man från de namn på folkgrupper och områden som återfinns hos de klassiska författarna men också genom ord som inlånats i de samiska språken och finskan, t.ex. samiskans *áiru* och finskans *airo* 'ära' samt finskans *kuningas* 'kung' och *ansas* 'ås'. Man talar ibland om att finskan konserverat de nordiska ursprungsformerna.

Men framför allt finns belägg för urnordiska i de runinskrifter som här-
rör från de första århundradena efter
Kristus och framåt. Mestadels rör det
sig om korta och svårtolkade inskrifter,
någon gång längre texter.

De nordiska språken genomgår under den urnordiska perioden stora förändringar. Genom synkope faller obetonade vokaler bort, bland annat i substantivstammarnas ändelser, så att *horna* blir *horn* och **fiskar* (asterisken anger att formen är konstruerad) blir *fiskr*.

Genom det som kallas omljud på-
verkas stamstavelsens vokal av en
trycksvag vokal i ändelsen, så att *gast*
blir *gæstr*, så småningom svenskans *gäst*.
Detta omljud kallas *i*-omljud, eftersom
det är ett *i* som påverkar stamstavelsens
kvalitet. På samma sätt som i detta
exempel påverkar ett ändelse-*i* stamsta-
velsens *o* och *u* med *ö* respektive *y* som
resultat. Omljudet visar sig i besläktade
ord eller olika böjningsformer, som sub-
stantivet *källa* vid sidan av *kall*, verbet
fylla vid sidan av *full*, pluralformen *fötter*
(fornsvenskans *föter*) vid sidan av *fo*.
Det finns även *a*-omljud och *u*-omljud,
vilka också de resulterat i ljudföränd-
ringar i stamstavelsen. Omljuden kan ge
lite olika resultat inom olika delar av det
nordiska språkområdet.

Brytning kallas den ljudförändring som traditionellt beskrivs så att tryckstarkt *e* bryts i två ljud under påverkan från ändelsens *a* och *u*. Ett äldre **herta-*ger *hiarta*, senare svenskt *hjärta*, ett äldre **erpu-*ger *iørp*, senare svenskt *jord*. Tyskan uppvisar här former som står den äldre formen närmare: **herta-*motsvarar som vi ser tyskans *Herz* och **erpu-* tyskans *Erde*. Hur brytningsförloppet i sina detaljer skall förklaras är omdiskuterat bland språkforskarna.

De nordiska språken – en snabbhistorik

De språkliga skillnader som fanns under den urnordiska perioden mellan språken i de olika delarna av det nordgermanska området var små; i varje fall är det svårt att belägga skillnader i språkmaterialet från den tiden. Till viss del kan detta dock förklaras av att källorna till den tidens språk är relativt få.

Under vikingatiden börjar man dock se skillnader som med tiden leder till det som blir de västnordiska språken (norska, isländska och färöiska) respektive de östnordiska språken (danska och svenska). I ett nutida språkperspektiv känns det säkerligen för de flesta svenskar naturligare att föra ihop svenskan med norskan men sett ur ett historiskt perspektiv utgör alltså danskan och svenskan tillsammans de östnordiska språken med viktiga språkliga likheter.

I början av vikingatiden lever de fornärvda diftongerna kvar inom hela det nordgermanska området, men under senare delen av perioden börjar de monoftongeras, alltså dras samman, på danskt och senare på svenskt område, medan de bevarats i det västliga Norden. Detta ger upphov till skillnaden mellan t.ex. isländskans *steinn*, *auga* och

hey och standardsvenskans *sten*, *öga* och *hö* (danskans *sten*, *øje*, *hø*). Från denna tid stammar också skillnaderna i presensformerna *kemur* (isländska) och *kjem* (nynorska) gentemot *kommer* (svenska), där de västnordiska formerna i grunden är omljudda.

Från 1200-talet fram till cirka 1600 utmejslas danskan i relation till övriga nordiska språk genom några viktiga ljudförändringar. Vokalförsvagningen som leder till att danskan (och även väsentligen det därav avhängiga norska bokmålet) endast uppvisar *e* som ändelsevokal där svenska (och nynorska) dessutom har ändelsevokalerna *a* och *o* är en sådan utveckling. En annan är övergången från *p*, *t*, *k* till *b*, *d*, *g* efter lång betonad vokal, som resulterar i att t.ex. *pipa* motsvaras av danska *pibe*, *gata* av danska *gade* och *kaka* av danska *kage*. Denna utveckling finns också i dialekter i södra och västra Sverige samt i södra Norge. Ett tredje drag är uppkomsten under denna tid av den karakteristiska danska stöten (”*stød*”) som bildas genom att stämläpparna närmas varandra och en oregelbundenhet i stämbandsvibrationerna uppstår. Förnklat kan man säga att ord som i svenskt standardspråk har akut accent i danskan har stöt.

Efter 1600 uppstår allt större skillnader mellan det man kan kalla de skandinaviska språken och de ö nordiska, dvs. isländska och färöiska. Talspråken i de skandinaviska språken utvecklas under tidsperioden rätt likartat, medan de ö nordiska språken, framför allt isländskan, ofta behåller äldre språkliga drag i t.ex. substantiv- och verbböjningen. På detta sätt uppstår viktiga skillnader mellan de skandinaviska språken och de ö nordiska. Men det skall understrykas att de skandinaviska *dialekterna* många gånger bevarat äldre språkliga drag på samma sätt som isländskan, medan standardspråken förlorat sådana drag.

Fornsvenska

Vi återvänder nu till svenska språkets historia och skall följa dess utveckling från 1200-tal och framåt. De texter som finns i detta kapitel illustrerar de språkliga förändringsprocesser som kommer att beröras i det följande.

Det talas ofta i språkhistoriska framställningar om olika språkhistoriska perioder, och denna indelning används också här av pedagogiska skäl, trots de problem som en sådan periodisering alltid medför.

Svenskan, eller rättare sagt det svenska språk som skriftligen traderats, under den period som traditionellt kallas *äldre fornsvenska* (1225–1375) tycks vara relativt enhetlig. De ärvda ljud- och formsystemen är i stor utsträckning bevarade. Man brukar sätta 1225 som bakre gräns för denna period, eftersom den äldsta svenskspråkiga text som använder latinska bokstäver, Äldre Västgötalagen, anses ha avfattats då; det äldsta fragmentet är dock tillkommet något senare. Under den här perioden sammanställdes samtliga landskapslagar, en del legender och inte minst den betydelsefulla Erikskrönikan – endast bevarad i senare avskrifter. Det äldsta bevarade, daterade originalbrevet på svenska är avfattat år 1330.

Perioden från 1375 fram till 1526 – där det senare året motiveras av översättningen av Nya Testamentet till svenska – brukar kallas *yngre fornsvenska*. Denna period karakteriseras av stora språkliga förändringar. Det lågtyska inflytandet växer under 1300-talet med Hansans ökade betydelse, och en del dansk språkpåverkan noteras i svenskan. Huruvida digerdöden, med de stora demografiska förändringar som denna farsot rimligen ledde till, bidragit till de språkliga förändringsprocesserna under den yngre fornsvenska perioden är omdiskuterat.

Under den yngre fornsvenska perioden produceras på svenska en omfattande religiös litteratur, och en betydande del av denna är översättningar. Vidare finns krönikor, läke- och örteböcker och mängder med köpebrev och diplom, och i städerna s.k. tänkeböcker. År 1495 trycks den första boken på svenska, *Aff dyäffwlsens frästlse* av Johan Gerson. Här används för första gången i svenskt tryck *ä-* och *ö-*typerna, genom att ett litet *e* sätts till höger ovanför *a* respektive *o*.

Vilka språkliga förändringar sker då under den fornsvenska tiden? Några exempel ur ett myllrande material skall redovisas.

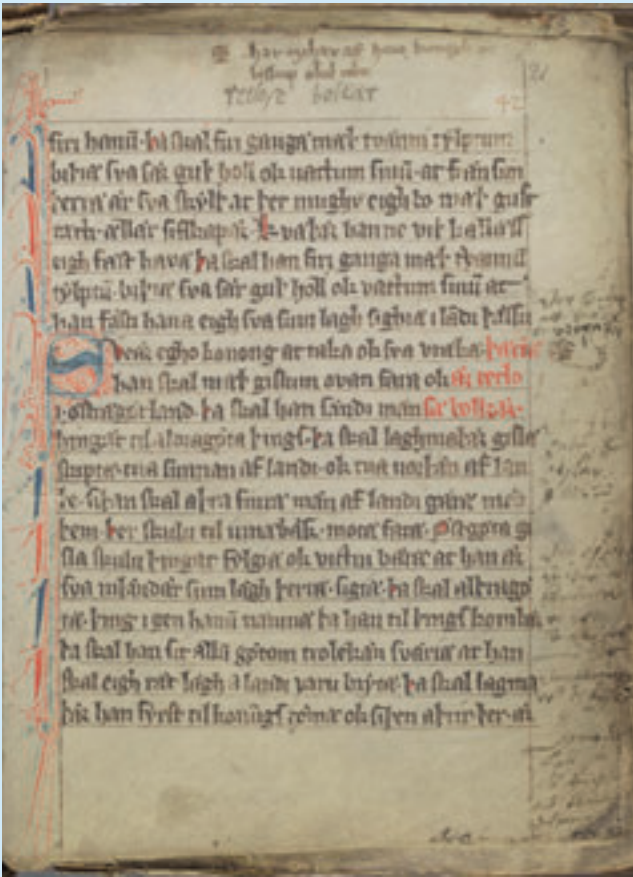
Under den äldre fornsvenska perioden vidmakthålls ett system med tre stavelse-längder – i det följande står V för vokal, K för konsonant och : för längd – nämligen kort stavelse (VK), lång stavelse (V:K, VK:) och överlång stavelse (V:K:). Under den yngre fornsvenska perioden däremot förlängs i många dialekter den korta stavelsen och förkortas den överlånga, vilket leder fram till den standardsvenska situationen med endast V:K och VK:. Men i vissa mål lever det gamla systemet kvar.

I den äldre fornsvenskan är vokalsystemet stabilt. Under yngre fornsvensk tid sker däremot dramatiska förändringar

i uttalet av de långa vokalerna. Man talar om ”den stora vokaldansen”, eftersom det rör sig om en kedjeförskjutning. Äldre långt *a* som i *båt(er)* resulterar i det *å*-ljud som finns i *båt*. Detta leder till att det ursprungliga *å*-ljudet i *modber* förskjuts och blir ett *o*-ljud. Det leder i sin tur till att det ursprungliga *o*-ljudet i *hus* övergår till det som är den nutida standardsvenskans *u*-ljud. Då det gäller de två sista orden syns det förändrade uttalet inte i skriftbilden. I flera svenska dialekter har dock t.ex. långt *a* i *bat* bevarats till våra dagar; det gäller bland annat gotländskan och dialekter i övre Norrland.

Konsonantsystemet liknar den nutida svenskans, men det fanns två läspljud, ett tonlöst och ett tonande, som båda på ortografisk nivå återges med t.ex. *þær* respektive *gop̥*. Senare ersätts dessa av <th> respektive <dh>. Då det gäller orto-grafin iakttar man bland annat att tecknen <u>, <v> och <w> respektive <i> och <j> kunde användas ganska oregel-mässigt både för *v* och *u* respektive för *j* och *i*.

Substantiv, adjektiv, räkneord och pronomen uppvisar ursprungligen under den fornsvenska perioden en rik uppsättning böjningar. Paradigmen är i ett nutida svenskt perspektiv mycket komplicerade. Men kasussystemet börjar re-

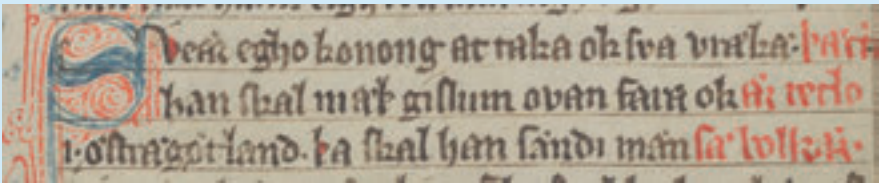
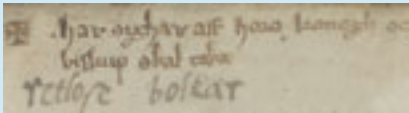

ÄLDRE VÄSTGÖTALAGEN (CIRKA 1280)

Så här kan en svensk text från den period som traditionellt kallas den äldre fornsvenska ta sig ut. Textpartiet är hämtat från *Rättlösabalken* i Äldre Västgötalagen. Lagen är bevarad i en enda handskrift som brukar dateras till 1280-talet. På handskriftssidan kan man se att det finns noteringar i marginalen och att någon tillfogat *retlöse bolkar*. Säkert är det Johannes Bureus, Sveriges första riksantikvarie, som gjort dessa tillägg.

Som alltid då det gäller äldre texter finns detaljer som kan diskuteras, t.ex.

satsen ”Sveær eggho konong at taka ok sva vrækæ”. Skall man tolka den så att svearna även hade rätt att välja västgötarnas konung? Eller har *sveær* här en vidsträcktare innebörd? Man har även diskuterat om *vrækæ* (*vräka*) skall tolkas ’avsätta’ en redan vald kung eller ’förkasta’ en kandidat till tronen vid själva valet. Närmast till hands ligger det att välja betydelsen ’förkasta’, eftersom det ju ändå rör sig om ett *kungaval*.

Texten nedan ur Äldre Västgötalagen är här lätt reviderad bland annat vad gäller interpunktion och stora bokstäver vid namn.

Sveær eggho¹ konong at taka ok sva vrækæ. Han skal mæþ gislum² ovan fara ok i Östrægotland. Pa skal han sændimæñ hingæt [gæræ] til aldra göta þings.³ Pa skal laghmaþær gislæ⁴ skiptæ, tva⁵ sunnan af landi⁶ ok tva norþæn af lande. Siþan skal aþra fiuræ mæn⁷ af landi gæræ mæd þem. Per⁸ skulu til Iunæbækkær⁹ motæ¹⁰ faræ. Östgöta gisla skulu¹¹ þingat fylgia¹² ok vittni bæra¹³, at han ær sva inlændær sum lagh¹² þerræ sigiæ. Pa skal aldra götæ þing i gen hanum¹³ næmnæ. Pa han til þings kombær, þa skal han sic allum götom¹⁴ trolekæn¹⁵ sværiæ, at han skal eigh ræt lagh a landi varu¹⁶ brytæ. Pa skal lagmaþær han fyrst til konungs dömæ ok siþen aþrir þer, ær¹⁷ han biþar¹⁸. Kononger skal þa þrim¹⁹ mannum friþ givæ þem, ær eig hava niþingsværk giort.

¹ *egho* 3 person pluralis av *egha*.

² *gislum* dativ efter prepositionen *mæþ* av pluralis *gislar*.

³ *til aldra göta þings* är genitiv efter prepositionen *til* ’till’; *aldra* är genitiv pluralis av *aller* och *göta* genitiv av pluralis *götar*.

⁴ *gisla* är akkusativ pluralis.

⁵ *tva* ’två’ är akkusativ maskulinum.

⁶ *landi* är dativ singularis av *land*, liksom *lande*, efter prepositionen *af*.

⁷ *aþra fiuræ mæn* är akkusativ pluralis maskulinum av *annar*, *fiurir* respektive *maþer*.

⁸ *þer* är nominativ pluralis maskulinum av *þæn* ’den’.

⁹ *Iunabækkær* är genitiv efter prepositionen *til*.

¹⁰ *motæ* ’möta’ med utelämnat *att*; har även tolkats som dativ av *mot* ’möte’ med betydelsen ’till mötes’.

¹¹ *skulu* är presens pluralis.

¹² *lagh* i betydelsen ’lag’; detta ord står i fornsvenskan ofta i pluralis, vilket visar sig i att predikatet *sigiæ* har pluralform.

¹³ *i gen hanum* ’mot honom’, alltså ’honom till mötes’.

¹⁴ *allum götom* har dativ på grund av adjektivet *troliker* ’trogen’.

¹⁵ *trolekæn* är akkusativ singularis maskulinum av adjektivet *troliker*.

¹⁶ *varu* är dativ neutrum singularis av pronomet *var* ’vår’.

¹⁷ *ær* är ett relativpronomen.

¹⁸ *biþar* = *biþær* ’beder’.

¹⁹ *þrim*, dativ maskulinum av *þrir* ’tre’.

dan under den yngre fornsvenska perioden att upplösas, först så att mindre frekventa kasusändelser försvinner och sedan så att frekventa, och mer distinkta, ändelser, som genitiv med -s, får en mer generaliserad användning. Kvar blir så småningom för substantivens del endast grundform (nominativ) och genitiv, men i flera dialekter har också övriga kasusformer levt kvar. Även adjektivböjningen börjar förenklas under perioden. Kongruens i verbböjningen efter person börjar upplösas redan under yngre fornsvensk tid, men detta är en långt utdragen förändringsprocess. En ny verbklass, typen *bo* (infinitiv) – *bodde* (preteritum), börjar utvecklas.

Då det gäller ordföljden är denna under äldre fornsvensk tid friare än dagens, och man kan t.ex. utelämma subjektet, som i lagspråket: *Kan swa illa warpa at ...* ('Kan så illa bli att ...'). Genitivattribut och adjektivattribut kan placeras antingen före eller efter sitt huvudord: *hans frændir* eller *frændir hans*. Som ett resultat av lågtryckt inflytande finner man under yngre fornsvensk period bisatsordföljd med det finita verbet sist i satsen: *æn han þrúf döma skal* ('om han tjuven döma skall'). Under denna tid ser vi emellertid också de första exemplen på nutida bisatsordföljd med placering av satsadverbial före finit verb. De subjektslösa satserna

blir under senare delen av medeltiden
allt ovanligare.

Studier har visat att svenskan under perioden 1225–1325 har s.k. OV-ordföljd, alltså i normalfallet placeras objektet (O) före verbet (V). Under den följande hundraårsperioden sjunker frekvensen OV-satser avsevärt, men satser av denna typ är fortfarande fullt möjliga. En ökning av typen kan iaktas under 1400-talet i vissa texter, sannolikt till följd av lågtyskt inflytande. Därefter fortsätter minskningen av OV-satser, och från 1600-talet är svenskan ett VO-språk.

Det är värt att notera att de fornsvenska texterna, i synnerhet de äldre fornsvenska men strängt taget också de som

skrivits under den yngre fornsvenska perioden, uppvisar så stor enhetlighet. Detta är mycket mer påfallande som man ju senare, t.ex. i slutet av 1800-talet, noterar en så stark dialektsplittring på svenskspråkigt område. Hur skall denna enhetlighet förklaras? Det är svårt att se att det i varje fall fram till mitten av 1300-talet över huvud taget funnits någon praktisk möjlighet att etablera en allmänt accepterad skriftnorm.

Kanske får man istället anta att texterna faktiskt speglar samtidens talspråk med endast mindre skillnader olika dialekter emellan. Dialektsplittringen skulle med en sådan tolkning höra till den nysvenska perioden. Alternativt reflekterar fornsvenskans relativt enhetliga skriftspråk ett mer utjämnat stadsspråk, en intressant slutsats också det, även om detta endast är en hypotes.

En rad latinska eller av latinet förmedlade lexikala lån inlemmas under medeltiden i svenskan liksom en stor mängd lånord från lågtyskan. Från lågtyskan inlänas hjälpverbet *bliva*, ord som *dock* och *men samt* vanliga ord som *språk*, *makt*, *stad* ('stadssamhälle'), *fönster* och många, många andra. Svenskan har aldrig stått under så massivt inflytande från något främmande språk som från lågtyskan under senare delen av medeltiden. Säkert underlättades denna påverkan av att den medeltida lågtyskan lexikalt och strukturellt stod så nära svenskan.

▲ Någon bild av Birgitta som framställts under hennes levnad finns inte. Det här är en av de äldsta kända bilderna och återfinns i en handskrift med Birgittas Himmelska uppenbarelser från 1384. Boken förvaras vid Biblioteca Nazionale i Palermo och i den finns inte mindre än tio miniatyurer på vilka Birgitta avbildats.

HELIGA BIRGITTA

Birgitta Birgersdotter (1303–1373) fick redan som barn uppenbarelser, men det var först efter makens död som hon kände sig kallad till ”Kristi brud och språkrör”. Hennes ordensregel godkändes 1370 av påven. Hon avled 1373 och helgonförklarades 1391.

Ifrån återöversättningen från latin till fornsvenska av Heliga Birgittas uppenbarelser hämtas följande målande passage som beskriver hur djävulen snöpligt förlorar kampen om Birgittas bortgångne son Karl. Om denna passage har Erik Noreen sagt: "Poetiskt är denna uppenbarelse ett mästerverk. Religiöst sett är den behäftad med mänskligt slagg. Birgittas andliga högmord får praktiga uttryck." Läsaren får väl själv bedöma den saken.

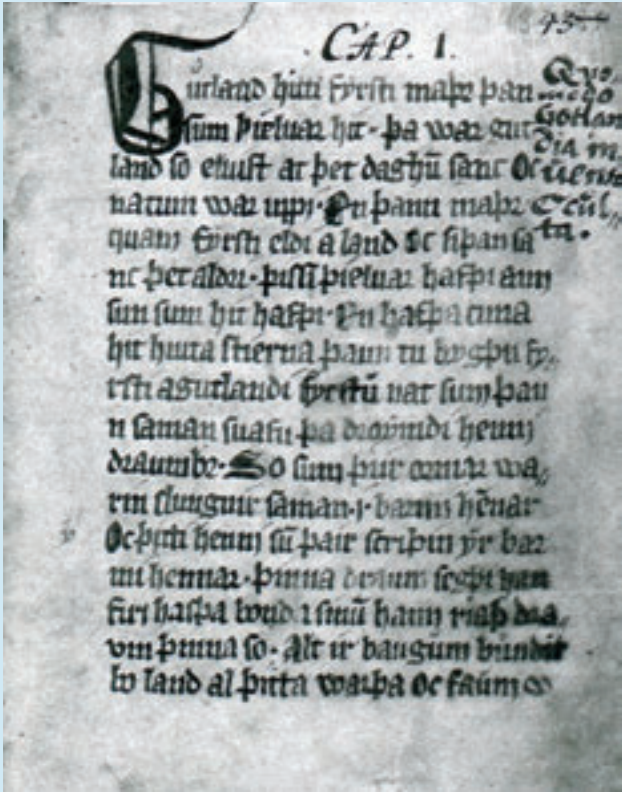
Dyæffwlen ðp̃te høgth och røth ok tøth
och sagdhe ve mich Thy at aff mich ær
takith alth mith mynne iach mynnes nw
inthe thet han æpter myn vilia giordhe
och æn haffwer iach glø̃mth hans nampn
swa at Iach mynnis ey hwath han hether
Ængelin swaradhe Han hether taranna
son j hymmerike Dyæffwlen ðp̃te Hwath
førbannadhe soo war the ther swa sydhan
bælgh haffdhe ther saa mykyth vatn war
j gwith ath all rwmme j hæenne waro
opflyth mædh thara vatnom wardhe hon
førbannath aff mich och aff allom hælui-
tis hærskapi. Ængelin swarade Thyn før-
bannilse ær gwdy hedher ok allom hans
vænom signilse / Ther æpter taladhe
domaren och sagde gak borth owæn / ok
kom tu myn twthwalde væn / Och j the
samma stwdhena rymdhe dyæffwlen.

Djävulen skrek högt och röt och tjöt och sade: "Ve mig, ty allt minne är fråntaget mig. Jag minns nu ingenting av det han gjorde på min tillskyndan, och ytterligare har jag glömt hans namn, så att jag nu icke vet eller minns, vad han heter." Ängeln svarade: "Han heter 'Tårarnas son' i himmelen." Djävulen skrek: "Vilken förbannad so var det, som hade en så stor buk, som så mycket vatten var gjutet i, att hon var helt fylld med tårevätska! Vare hon förbannad av mig och alla helvetets härskaror." Ängeln svarade: "Din förbannelse är en heder för Gud och en välsignelse för alla hans vänner." Därefter talade domaren och sade: "Gack bort, ovän, och kom, min utvalde!" Och i samma stund rymde djävulen.

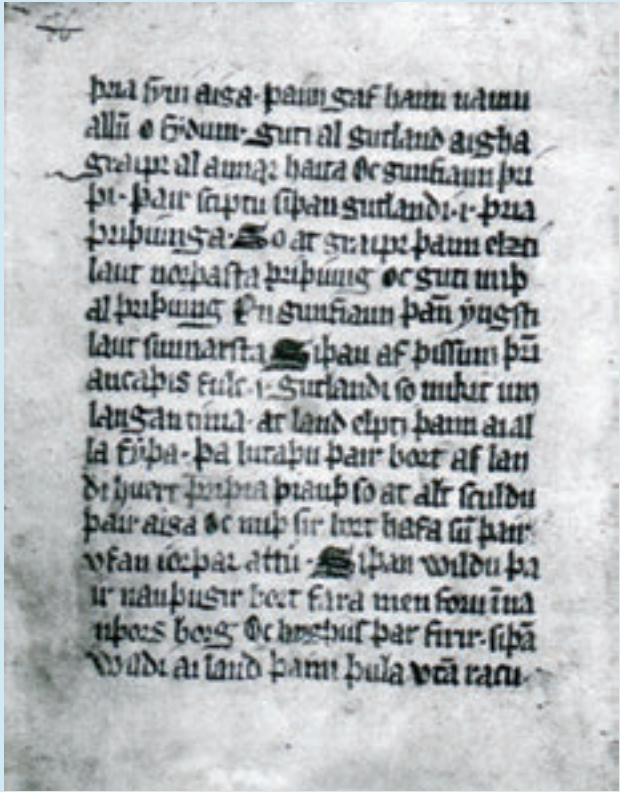
GUTASAGAN
(CIRKA 1350)

Gutasagan, som fogats till *Gutalagen*, är skriven på forngutniska och beskriver Gotlands äldsta historia. Sagan återfinns i ett enda manuskript som daterats till cirka 1350. Syftet tycks ha varit att berätta om fördraget med sveakungen och om öns kyrkliga anslutning till Linköpings stift. Man har kanske velat understryka att den gotländska anslutningen till Sverige varit frivillig. Särskilt intressanta är de sagohistoriska avsnitten, bland annat inledningen som återges här.

Böjningssystemet har ålderdomlig prägel. De urnordiska diftongerna är bevarade och återfinns i orden *pair*, *draumbr* och *droymdi* (*de*, *dröm* respektive *drömd*) och kan följas fram till nutida gotländska. Ett annat drag är att urnordiskans korta *u* bevarats och inte utvecklats till *o*, vilket vi ser i namnet *Gutland* och ordet *sun*. Verbformen *segbi* 'sade' visar att forngutniskan har *i*-omljud i fler fall än de övriga nordiska språken.

Gutland hitti fyrsti maþr þan, sum Þieluar hit¹. Þa war Gutland so cluist², at þet daghum sanc oc natum war uppi. En þann maþr quam³ fyrsti eldi a land, och siþan sanc þet aldr. Pissi Þieluar haþfi ann sun, sum hitti Hafþi; en Hafþa cuna hit Huitastierna. Paun⁴ tu bygðu fyrsti a Gutlandi. Fyrstu nat sum þaun saman suafu, þa droymd⁵ henni draumbr, so sum þrin ormar warin slungnir saman i barmi hennar, oc þytti⁶ henni, sum þair⁷ scriþan⁸ yr barmi hennar. Pinna draum segði han⁹ firi Hafþa, bonda sinum. Hann riap¹⁰ dravm þinna.

Gotland fann först en man, som hette Tjälvar. Då var Gotland så förtrollat, att det om dagarna sjönk [i havet] och om nätterna stod uppe. Men denne man bar först eld till landet, och sedan sjönk det aldrig. Denne Tjälvar hade en son, som hette Havde. Och Havdes hustru hette Vitstjärna. Dessa två voro de första, som bodde på Gotland. Första natten, som de sovo tillsammans, drömde hon en dröm. Det var som om tre ormar voro slingrade samman i hennes barm, och det tycktes henne, som om de kröpo ut ur hennes barm. Denna dröm förtalde hon för Havde, sin man. Han uttydde den.

¹ preteritum av *haita* 'heta, kallas'.

² neutrum av forngutniskt *eluiscr* 'förtrollad'.

³ preteritum av *cuma* 'komma'.

⁴ 'de', i neutrum, eftersom en man och en kvinna åsyftas.

⁵ preteritum av *droyma* 'drömma'.

⁶ preteritum av *þykkia* 'tycka, synas'.

⁷ 'de', i maskulinum, åsyftar de tre ormarna.

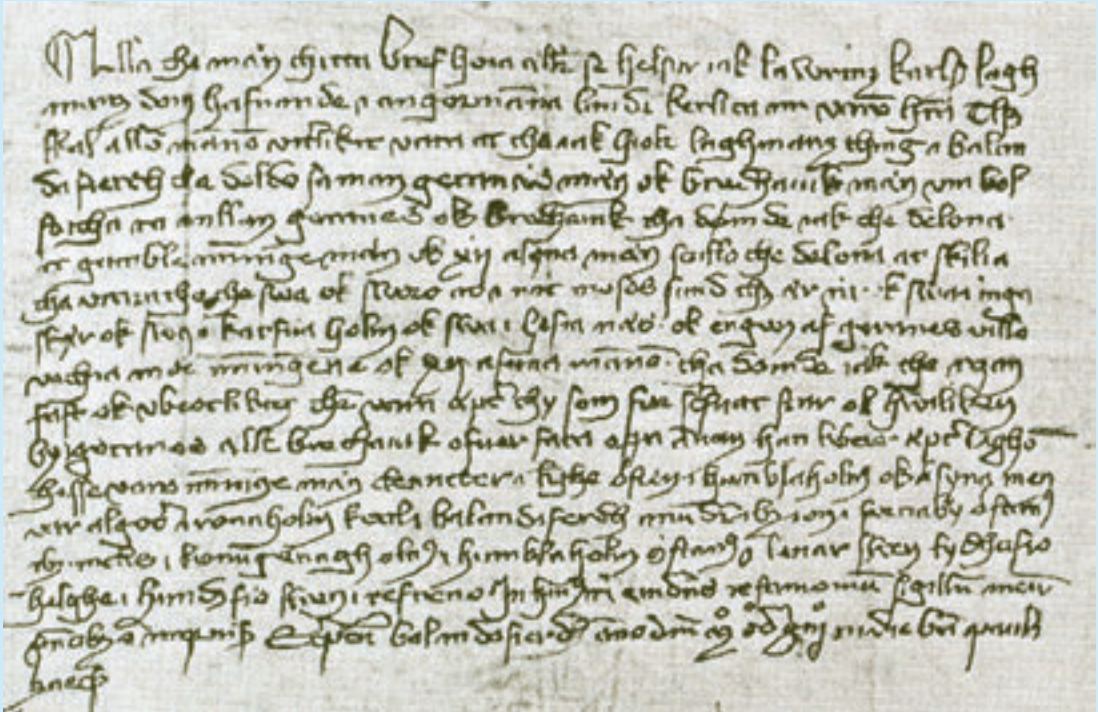
⁸ preteritum konjunktiv av *scriba* 'krypa, kräla'.

⁹ *han* 'hon', nominativ singularis.

¹⁰ preteritum av *rapa* 'råda, tyda'.

JÄRNÄSBREVET (1413)

Detta medeltida brev, eller diplom, handlar om en gränstvist mellan byarna Järnäs (*geranes*) och Bredvik (*brethauik*) i nuvarande Nordmalings socken. På de sista raderna avger lagmannen Lars Karlsson sin dom, och räknar sedan upp de två minnesgoda männen och de åsyna männen:

tha dømde iak the raan [rågången] fast ok vbrotlikik thær
vara æpter thy som før scrifuat star ok hwiliken by,
geranes æller brethauik ofuer fara oppa annan han bøter æpter laghom.

Och sedan kommer uppräkningen av de två minnesgoda männen och de åsyna männen:

thesse varo minninge mæn clemitter i berghe østen i humblaholm ok asyna men
var algoter i ronaholm ketil i balandaferdh
anunder ibidem ion i fornaby østanus
ibidem niclis i kønungxuagh olaus i humblaholm
østanus i leuar swen lydhasio
helghe i hundzsio swen i tefteno

”Klemens (Clemitter) i Berge och Östen i Hummelholm, [---] Algot i Rönnholm, Kjell (Ketil) i Banafjäl, Anund ibidem (från samma ställe), Jon i Fanbyn, Östen från samma ställe, Nils (Nielis) i Könsa, Olov (Olaus) i Hummelholm, Östen i Levar, Sven (i) Ledusjö, Helge i Hundsjö, Sven i Täfteå.”

▲ I Järnäsbrevet (1413) träder många ortnamn för första gången fram ur historiens dunkel. Vi får även en bild av mansnamnen på den här tiden. Av de tretton som nämns finns tre män med namnet *Östen*, ett namn som för övrigt behållit sin ställning i bygden in i vår tid. Vyn överbyn ovan är från ett fotografi taget någon gång under första hälften av 1900-talet.

▲ 2008 flyttades skulpturen av biskop Thomas till det nya Thomasgymnasiets innergård på Campus Eldsund i Strängnäs.

BISKOP TOMAS FRIHETSVISA (CIRKA 1439)

Biskop Tomas Frihetsvisa kallas de sista stroferna i Engelbrektsvisan. Visan har skrivits av biskop Tomas Simonsson i Strängnäs, troligen år 1439. Det i dikten centrala ordet *friher* har diskuterats forskare emellan. En del har menat att friheten rör kyrkans fri- och rättigheter gentemot staten, andra att det skulle vara fråga om frihet från träldomen och det utländska oket.

Det finns flera senare tonsättningar av visan, bland annat av Hugo Alfvén och Wilhelm Peterson-Berger.

Friiheeth ær thet betzta thing,
ther søkias kan all wærlidin vm kring,
then [för den som] friiheet kan wel bæra.
Wilt thw [du] wara tik sielffuir hull,
tw ælska friiheet meer æn gull,
thy friiheet følghir æra.

Friiheet ma wel liknas widh eth thorn,
ther en wæktar blæsir [blåser] aff sith horn.
Tw tak tik wel til wara!
Nar [när] thw aff thet tornith gaar,
oc en annar thet j hendir faar,
ther fellir tw om [*ther*-om ’däröver’] thaara.

PEDER MÅNSSON, BONDAKONST (SENARE DELEN AV 1510-TALET)

Peder Månsson blir år 1507 föreståndare för Birgittas hus i Rom. Därifrån hemkallas han av Gustaf Vasa för att bli biskop i Västerås 1524. En sentida biograf har framhållit att man kan föreställa sig ”vilka svårigheter som mötte den nyutnämnde katolske biskopen i ett stift, som genomförde reformationen år 1527”. Han dog 1534.

Peder Månssons litterära verk är skrivna på både latin och svenska och tillkomna under tiden i Rom. *Bondakonst* ansluter till genren hushållsböcker.

I det här avsnittet handlar det om brunnsgrävning. Man kan i texten bland annat lägga märke till vissa drag i den senmedeltida ortografin, såsom <y> för i i *rynnande* och <w> för u i *wp, wm, wth* och *tw*. Med lite möda och en del fantasi kan man faktiskt ta sig genom denna senmedeltida text. Gör ett försök!

Graffwa brønna
Hwar ey ärw [äro] rynnande ypne [öppna] kellor tarffwas graffwa brønna, Oc tha letis försth wp hwar nokor aadra gar nidhre j jordhenne j tolko matto [på så sätt], Wm sommaren för än solen wpganger gak wth pa markena oc lägh tik nidher pa jordena swa ath hakan är när jordenne oc se wth mædh jordhenne østher ! Oc hwar tw tha seer ath wpgaar een dagh [dagg] som en lithen röker ther merk stadhen thy ther är aadra nidre j jordenne oc wathn, ther graff.

GUSTAF VASAS REGISTRATUR (1530)

Här och var i de många brev som sändes iväg från Gustaf Vasas kansli återfinns uttalanden om svenskan och ges fingervisningar om hur svenskan skall användas. Så här heter det t.ex. i ett brev till en fogde 1530:

Och må tw segia thin scriffuare til att han bliffwer widh sitt modermåll swensken när han scriffwer [oss] till. och scriffwer [oss] jcke Jeg för Jag till.

Nysvenska

I den traditionella periodindelningen kallas perioden 1526–1732 för *den äldre nysvenska*. Perioden ringas sålunda in mycket exakt. År 1526 är som nämnt det år då Nya Testamentet för första gången utkommer på svenska. Femton år senare, 1541, utges hela Bibeln på svenska i det som kallas *Gustaf Vasas Bibel*, och man tror att cirka 2 000 exemplar av översättningen kan ha sänts ut till landets kyrkor. Denna översättning kännetecknas av genomtänkta principer för ortografi och former. Ett slags norm för det svenska språket har därmed etablerats med god geografisk täckning. Perioden från 1732 till cirka år 1900 är *den yngre nysvenska perioden*. Här tas utgångspunkt i utgivningen av vad som ansetts vara Sveriges första tidskrift. År 1732 utges nämligen första numret av *Thän Swenska Argus*, som ger en bredare läsekrets tillgång till texter i ledigare stil. Ett annat i tid mycket närliggande arbete av stor språklig betydelse är *Sweriges Rikes Lag* år 1734.

Under den nysvennska perioden läggs grunden för det som med tiden blir det svenska standardspråket. Vi får så småningom en rättstavningsnorm, normativa ordböcker och grammatikor som beskriver svenskan. År 1786 inrättas Svenska Akademien som har till uppgift att arbeta för ”Svenska Språkets renhet, styrka och höghet”, bland annat genom att ge ut en ordbok och grammatik. Därmed finns de yttre förutsättningarna för normering och vård av svenskan.

Under den äldre nysvenskans period kan ett inflytande från högtyskan noteras vad gäller inlånade ord. Under 1600- och 1700-talet ökar inflödet av franska lånord i svenskan. Till en början förmedlas de franska orden ofta över andra språk, senare blir inflytandet från franskan direkt.

NYA TESTAMENTET (1526)

Betydelsen av att folkspråket används också av präster understryks under reformationen. Så här heter det därför i förordet till den svenska översättningen av Nya Testamentet 1526:

För thenna saak skul är nw j förstonne thet Nyia Testamentit här vthsatt [översatt] på swensko [---] ath fatighe eenfäldughe [enkla] prester, som fögo latina kunna och oförfarne äro j scriffenne, och teslikes andra christna menniskior, som j book läsa kunna, mågha här åt minsto haffua enfalleligha texten [ungefär: texten utan omsvep], såsom han vthaff euangelis-terna och apostlana scriffuen är.

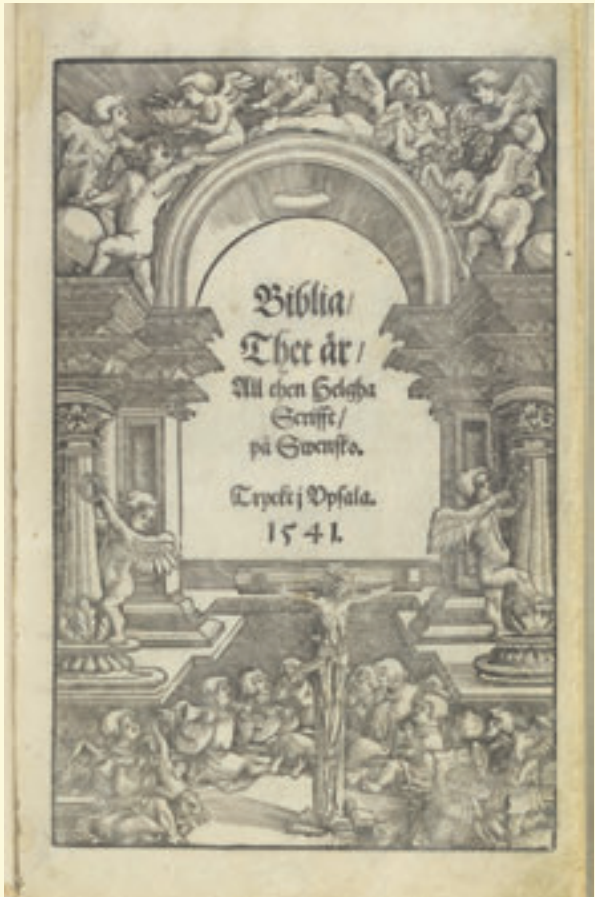
Från 1800-talet ökar undan för undan det engelska inflytandet, vilket resulterat i en mängd inlån av ord men också, under de allra senaste decennierna, s.k. domänförluster. Vi återkommer till detta.

Ortografiskt karakteriseras den äldre nysvenska tiden i många fall av en individuellt varierad ortografi, men man iakttar att variationen undan för undan minskar. Ortografin diskuteras också, inte minst i samband med den ökande bokproduktionen under 1600-talet. Under 1700-talet förs en livlig stavningsdebatt där bland annat ledamöter av Kungl. Vetenskapsakademien deltar. Boktryckaren Lars Salvius arbetar praktiskt med att utforma en konsekvent ortografi. Det som diskuteras är bland annat initialt <th> gentemot <d> i ord som *then* och *ther* och inskott av <h> i ord som *ähr* och *ähra*.

År 1801 framlägger Svenska Akademien genom Carl Gustaf Leopold en diger *Afhandling om svenska stafsättet*. Syftet med denna skrift är att ge svenska språket en fast stavningsnorm. Men stavningsdiskussionen fortsätter under 1800-talet, och bland annat dryftas en del reformer i skandinavistisk anda. Den senaste stavningsreformen är den som antogs av den svenska riksdagen år 1906 och bär Fridtjuf Bergs signatur. Den innebar att man kom att skriva <tt> och <t> istället för <dt> i adjektiv och participformer, och <v> i stället för <hv>, <fv> och <f>; således *vitt* (’vidsträckt’) för äldre *vidt*, *målat* för *mäladt*, *vit* för *hvit*, *lova* för *lofva* och *av* för *af*.

Morfologiskt och syntaktiskt sker naturligtvis också en hel del förändringar under den nysvenska perioden. *Den* kommer under perioden allteftersom att ersätta *han* och *hon* som anaforiskt pronomen, en långsam förändringsprocess som kan följas genom århundradena. Som i så många andra avseenden är det i den religiösa litteraturen som de gamla mönstren längst lever kvar. Också pluralböjningen av verben försvinner successivt, vilket även det är en långt utdragen förändringsprocess. Det förtjänar dock att påpekas att många dialekter bevarat *han* och *hon* som anaforiskt pronomen, och att också det sist nämnda språkdraget, pluralböjning av verb, faktiskt levt kvar i vissa svenska dialekter in i våra dagar.

Vidare etableras i skriftspråket under perioden skillnaden mellan *-iz* i supinum och *-et* i particip. Syntaktiskt kan som sagt noteras att svenskan redan under äldre nysvensk tid får VO-ordföljd samt att den nu vanliga bisatsordföljden etableras. I samtliga dessa fall kan förändringarna följas genom århundradena.

BIBELÖVERSÄTTNINGAR FRÅN OLIKA TIDER (1541, 1703, 1917, 2000)

Vid bibelöversättningen 1541 (*Gustaf Vasas Bibel*) har man stora ambitioner att skapa en norm för ortografin. Här införs konsekventa stavningar som *migh*, *tigh*, *sigh*, *widh*, man skriver *tu* och *tin* å ena sidan, *the* och *theras* å andra. Lång vokal dubbeltecknas i *book*, men enkeltecknas i *boken*, men dubbelteckningen av lång vokal är inte konsekvent. Konsekvens har inte heller uppnåtts för stavvokalen i ett ord som *holla/hålla*.

Också morfologiskt tillämpas vissa principer, t.ex. infinitivformer på *-a*, där samtida kanslispråk har *-e*. Ordböjningen karakteriseras av viss konservatism, med böjningsformer som *eens dödz manz blodh* istället för *en död mandz blodh* som finns i 1526 års översättning av Nya Testamentet. En del tidigare latinskt inflytande på syntaxen väljs också bort.

Carl Ivar Ståhle har beträffande bibelöversättningen 1541 framhållit att det ”var naturligt att bibelordet, det språkliga ut-

trycket för den evangeliska förkunnelsen och läran, fick en formvärld som var gemensam med de stilarter som togs i bruk för att uttrycka levnadsvisdom och normerna för mänsklig samlevnad, dvs. ordspråk och lag – ord med hullingar, ord som också genom sin form hakade sig fast i minnet”.

Den bibelöversättning som kom 1703 (*Karl XII:s Bibel*) återger väsentligen texten i 1541 års översättning, men ortografin är något förändrad, t.ex. *efter* för äldre *effter*, *hafwa* för äldre *haffua* och *namn* för äldre *nampn*.

En helt ny översättning kom först 1917, framlagd av den kommission som Gustaf III hade tillsatt redan 1773. Denna kommission hade redan 1780 presenterat en då mycket modern provöversättning av Nya Testamentet som dock inte antogs. Bibel 2000 lades fram av en bibelkommission inrättad 1972.

BIBLIA, THET ÄR ALL THEN
HELGHA SCRIFT PÅ SWENSKO,
1541. EXODUS: XX. CAPITEL.

TV SKALT inga
andra Gudhar haffua jemte
migh/ Tu skalt icke göra tigh
någhot beläte/ ey heller ellies
någhon liknelse/ antingen eff-
ter thet ofuan til är j himle-
nom/ eller effter thet nidhre är
på iordenne/ ey heller effter
thet som j watnena är vnder
iordenne. Bedh icke til them/
och tiena them icke/ Ty iagh
HERREN tin Gudh är en starck
hempnare/ then som sökier fä-
dhernas misgerning/ in på bar-
nen/ alt in til tridie och fierde
ledh/ the som migh hata. Och
gör barmhertigheet vppå mong
tusende som migh haffua kää/
och hålla mijn bodh.
TV SKALT icke misbruka HER-
RANS tins Gudz nampn/ ty HER-
REN skal icke låta honom
blifflua ostraffat som hans
nampn misbrukar.
TENCK VPPÅ Sabbaths da-
ghen/ at tu helghar honom.

BIBLIA, THET ÄR ALL THEN
HELIGA SKRIFT PÅ SWENSKO,
1703. EXODUS: 20. CAPITEL.

Tu skalt inga
andra gudar hafwa jämte
migh. Tu skalt icke göra tigh
något beläte; ej heller eljes
någon liknelse/ antingen efter
thet ofwan til är i himle-
nom/ eller efter thet nedre är
på jordene/: ej heller efter
thet/ som i watnena är vnder
jordene. Bed icke til them/
och tiena them icke: ty jagh
HERren tin Gudh/ är en starck
hämnnare/ then som söker fä-
dernas missgierning/ in på bar-
nen/ alt in til tredie och fierde
ledh/ the som migh hata: Och
gör barmhertighet vppå mång
tusende/ som migh hafwa kär/
och hålla min budh.
Tu skalt icke missbruka HER-
rans tins Gudz namn: ty HER-
ren skal icke låta honom
blifwa ostraffad/ som hans
namn missbrukar.
Tänck vppå Sabbaths da-
ghen/ at tu helgar honom.

BIBELN 1917. ANDRA
MOSEBOK, 20 KAP.

Du skall inga
andra gudar hava jämte
mig. Du skall icke göra dig
något beläte eller
någon bild, vare sig av det
som är uppe i himme-
len, eller av det som är nere
på jorden, eller av
det som är i vattnet under
jorden. Du skall icke tillbedja sådana,
ej heller tjäna dem; ty jag,
HERREN, din Gud, är en nitälskande
Gud, som hemsöker fä-
dernas missgärning på barn och
efterkommande i tredje och fjärde
led, när man hatar mig, men
som gör nåd med
tusenden, när man älskar mig
och håller mina bud.
Du skall icke missbruka HER-
RENS, din Guds, namn, ty HER-
REN skall icke låta den
bliva ostraffad, som missbrukar
hans namn.
Tänk på sabbatsdagen,
så att du helgar den.

BIBEL 2000. ANDRA
MOSEBOK, 20 KAP.

Du skall inte
ha andra gudar vid sidan av
mig. Du skall inte göra dig
någon bildstod eller
avbild av
någotting uppe i himlen
eller nere
på jorden eller i
vattnet under
jorden. Du skall inte tillbe dem
eller tjäna dem. Ty jag
är Herren, din Gud, en svartsjuk
Gud, som låter straffet för fä-
dernas skuld drabba barnen
intill tredje och fjärde
led när man förmår mig men
visar godhet mot
tusenden när man älskar mig
och håller mina bud.
Du skall inte missbruka Her-
rens, din Guds namn, ty Her-
ren kommer inte att lämna den
ostraffad som missbrukar
hans namn.
Tänk på att hålla
sabbatsdagen helig.

GEORG STIERNHIELM, HERCULES (1658)

Georg Stiernhielm (ursprungligen Jöran Olofsson) har kallats ”den svenska skaldekonstens fader”. Han föddes år 1598 i Dalarna, utnämndes år 1648 till riksarkivarie, blev preses för Antikvitetskollegium 1667 och avled fem år senare.

Stiernhielm kom att betraktas som samtidens lärdeste i Sverige och författade arbeten om poesi, naturvetenskap, matematik, historia och filologi. Sina viktigaste insatser gjorde han dock som skald. Mest känd är hans lärodikt *Hercules* som lånat sitt motiv från Xenofon. Diktens versmått är hexameter, ett sexfotat versmått med fallande rytm.

LUSTA war hennes namn, wijdt-dyrkat i werldennes ändar.
Dänne war intet alleen; Hon kom med tree siine Döttrar,
Samt sin Son, dera broder, här-an,¹ i sådana lynde [sätt]:
Een war tröger å foot; half-sofwande, gäspande, tung-lynt,
Owulin [vårdslös] i sin drätt,² obörstad, och solkot i Klädomb;
Doch war Hon illa beprydd med en krantz aff Swimmel,³ och Walmog.
Hon baar ett hyend’ in-vnder en arm, och Kårt-spel i handen;
Koxade kring hwar hon foor, och klädde gemeenliga fingren.
LÄTTJA war hennes namn, af Moderen ärnat i waggan.

¹ Av tyskans *beran* ’fram’.

² *drätt* ’dräkt’; Stiernhielm har här försökt sig på att skapa en ålderdomlig form för ordet *dräkt*.

³ Stiernhielm förklarar själv ordet *Swimmel* så här: ”är ett slags wild-hafra, den som dricker af det Öl, som däraf är brygt, eller äter i bröd, faller i en diup långwarig sömn, kallas af Swima, falla i wahnmacht. Walmog-frö giör ock sömnig, och dufwin.”

I dikten använder Stiernhielm ord från den äldre svenskan och dialektala ord. Redan samtidens läsare fick förklaringar till vissa ord och uttryck i slutet av den lilla boken.

Diktens huvudperson är en svensk adelsyngling som står inför ett vägval: skall han välja att gå dygdens väg eller lastens. I textavsnittet möter Hercules den första av lastens representanter, Lusta, som kommer med sitt följe, dottrarna Lärtja, Kättja och Flättja samt sonen Ruus.

AGNETA HORNS BESKRIFNINGH ÖFWER MIN ÄLÄNDA OCH MÝKET
WEDERWÄRTIGA WANDRINGESTIDH (CIRKA 1657)

Agneta Horn (1629–1672) tillhörde den svenska högadeln; Axel Oxenstierna var t.ex. hennes morfar. Hon växte i trettioåriga krigets skugga upp till en självständig kvinna.

Agneta Horns dagbok, egentligen senare nedtecknade minnen, har en avslöjande titel, *Beskrifningh öfwer min älända och mycket wederwärtiga wandringestidh*. Alldeles som Bibelns Job ser hon sitt liv som en prövning. I hennes text, som handlar om vardagen, är det talspråket i tidens mellansvenska aristokratiska kretsar som man mer än 350 år senare får lyssna till.

David Klöcker
Ehrenstrahls målning
av Agneta Horn.

Så här skriver hon om sin minst sagt ansträngda relation till styvmodern Sigrid Bielke (segre bälke):

Män så gig hon [Agneta Horns styvmor] til moster och klaga på mig och sade, at iag war så biterlig ondh, at min maka war inte til, och råde hon inte mädh mig, och om någon talte åt mig, blef iag så ondh, at iag strax tog på at gråta. Män thet war intet sant. Och ther til mädh sade hon, at iag war så oachtsam, at alt thet iag hade och hon gaf mig, thet tapa iag bort. Män thet war ont til at tapa bort. Hon har aldrig gefwit mig något så stort til linklär som stik i mit öga.¹ Och en sådan nar war iag, mädan iag har kunat fåt thet, så tog iag ingen ting vtan mente: ”Iag får wäl thet iag har behof.” Män min mening slog mig felt. Och the elaka klutarna, iag hade til henne [paltorna, som jag hade, när jag kom till henne] har iag nu slitit vth. Och inte nändes hon gefwa mig anat igen, vtan iag såg vt som den fatiga skakelub [slusk]. Så kan wäl hwar och en tänka, at thet inte war vnder, om iag gret i miugh, när iag tänkte: ”Om iag hade mor, wäl ginge thet anars [annorlunda] för mig.”

¹ *som stik i mit öga* betecknar något mycket obetydligt, och har sin direkta språkliga motsvarighet i danska, tyska och franska.

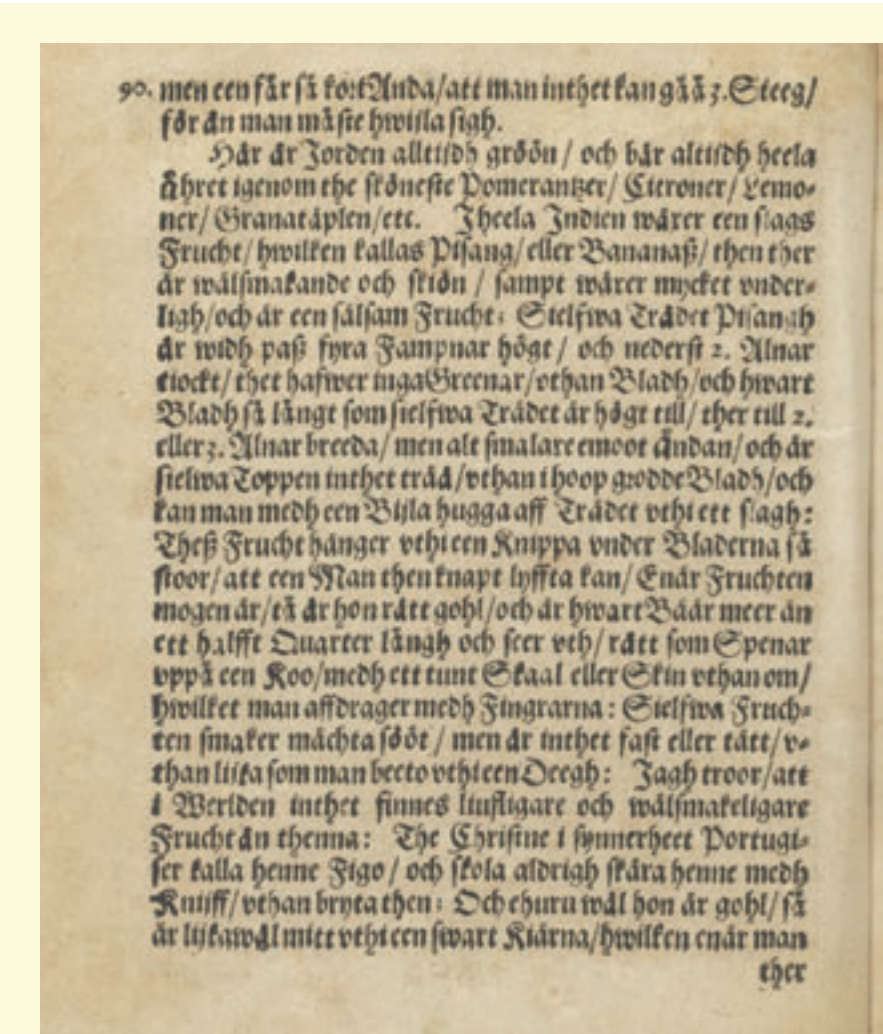

SWERIKES RIKES STADZ LAGH (1628)

Den upplaga av *Swerikes rikes stadz lagh* som utgavs 1628 brukar räknas som den första bok på svenska som i sin helhet sattes med antikva. Det dröjde in på 1700-talet innan antikvan slog igenom.

▲ Ett mynt från 1671 som visar Karl XI. Stamparna är förmodligen graverade av Anton Meybusch.

NILS MATSON KIÖPINGS RESA (1674 RESPEKTIVE 1743)

Nils Matson Kiöping föddes 1621. Han gav sig tidigt ut på långa sjöresor. Efter några år i svenska flottan gick han 1660 i land och bosatte sig i Stockholm. Det var nu han skrev den reseskildring som utgavs från Per Brahes tryckeri på Visingsö 1667, *Een kort Beskrifning Uppå Trenne Resor och Peregrinationer, sampt Konungarijket Japan*, som även utkom 1674.

Boken utgavs tre gånger under 1700-talet. Den viktigaste upplagan kom 1743 och innebar en radikal omarbetning av boktryckaren Lars Salvius. Stavning, ordböjning och inte minst syntax i Kiöpings upplaga från 1674 har här förändrats mycket medvetet. Där Kiöping har ”then ther är wälsmakande och sköön”, skriver Salvius ”Den smakar mycket väl, ser väl ut”. Fasta sammansättningar upplöses av Salvius som skriver att skalet ”kan dragas af med fingrarna” där den tidigare upplagan har ”hwilcket man affdragar med Fingrarna”. Kiöpings ofta mycket svårforcerade meningsbyggnad ersätts av Salvius enklare syntax.

◀ Nils Matson Kiöpings reseskildring, tryckt på Visingsborg av boktryckaren Johann Kankel år 1667.

I 1674 års upplaga kan man läsa om bananen i ett kapitel som beträffande detaljskärpa faktiskt påminner en del om Linné.

J heela Indien växer een slagz Frucht, hwilcken kallas Pisang eller Bananass, then ther är wälsmakande och sköön, det växar mycket underlig, och är een salsam Frucht; Sielfwa Trädet Pisang är wid pass fyra Fampnar högt, och nederst 2. Alnar tiöckt; Det hafwer inga Greenar, uthan Blad, och hwar Blad så långt som sielfwa Trädet är högt till, och ther till 2. eller 3. Allnar breeda, men alt smalare emoot ändan, och är sielfwa Toppen inthet Trä, uthan i hoop grodde Blad, och kan man med itt Bijl hugga aff Trädet uthi itt slag, Thess Frucht hänger uthi een Knippa under Bladerna så stoor, att een Mann then knapt lyffta kan: När Fruchtan mogan är, tå är hon rätt gohl, och är hwart Bäär meer än een halfft Qwarteer lång, och seer uth, rätt som Speenar uppå een Koo, med itt tunt Skaal eller Skin uthan om, hwilcket man affdragar med Fingrarna: Sielwa Fruchten smaker mächta sööt, men är inthet fast eller tätt, uthan lijka som man beeto uthi een Deeg: Jag troor, att i Werlden intet finnas liufigare och wälsmakeligare Frucht än thenna. The Christne, i synnerheet Portugiser kalla henne Figo, och skola aldrig skära henna med Knijff, uthan bryta then; Och churuwål hon är gohl, så är likawål mitt uthi een swart Kiärna, hwilcken när man ther uthi skäär, synes det lijka som een Man skulla hängia på itt Korss; The säya, at det skal wara det förbudna Trädet, aff hwilcket Adam och Ewa uthi Paradisj åto; Ty så snart the hafwa ätit aff them förbudne Fruchtan, äro theras Ögon öppnade, och hafwa skiult sig med Fikone-blad, så äro och thesse Blad mycket beqwemliga ther till, och kan med det mindste Bladet wäl betäckia heela Kroppen, både före och baak; Detta Trädet, så snart det hafwer burit een gång Frucht, så bäär det aldrig meer, uthan man måste hugga det aff niderst wid Rooten, så växar innan 4. Månader itt annat bärande Träd igen.

I 1743 års upplaga har stora omarbetningar av texten gjorts på olika språkliga nivåer.

Her är ock et *slags frukt*, som eljest vexer öfver *hela Indien*, och heter *Pisang* eller *Bananas*. Den smakar mycket väl, ser väl ut, och vexer på et underligt sätt. Sjelfva trädet är vid pass 4. famnar högt, och nederst 2. famnar tjöckt. Det har inga grenar, utan allenast blad. Hvardera är lika långt med sjelfva *trädet*, och 2. eller 3. alnar bredt; Men alt smalare mot ändan. Sjelfva toppen är icke trä, utan bara blan, som grot tilhopa. Detta her trädet är så löst, at det kan huggas af med en bila uti et enda hugg. *Frukten* hänger under bladen i en knippa, hvilken är så stor, at en man kan knapt lyfta densamma. När hon är mogen, är hon rätt gul, och hvarit bär är mer än et span långt, och ser ut som en *ko-spena*: har et tunt skal eller skinn utan på, som kan dragas af med fingrarna. *Denne frukten* är icke fast eller tät, utan lika som et stycke deg. Jag tror, at i hela verden finnes ingen frukt, som, smakar sötare och bättre. De Kristne, serdeles Portugiserne kalla henne *figo*, och skära henne aldrig med knif, utan bryta eller bita deraf så mycket som dem lyster. Fast än hon är *gul utanpå*; så har hon likvist midt uti sig en *svart kärna*, och när den skäres sönder, skönjes et *beläte* midt uti henne, såsom en *Man skulle hänga på et kors*. De säga, at det skall vara det *förbudna* trädet, af hvilket *Adam* och *Eva* åto uti *paradiset*; Ty så snart de hade ätit af den *förbudna frukten*, öppnades deras ögon, och de sågo, at de voro nakne; då de skylte sig med *fikonabl*, hvartil detta trädets *blan* äro mycket lämpelige, efter man med et blad väl kan täcka hela kroppen både bak och frammantil. Så snart detta trädet burit frukt en gång, blommar det aldrig mer; utan då kan det huggas af ned vid roten, hvaruppå et annat färskt trä växer i stället innan fyra månader.

KUNG KARL XI:S ALMANACKSANTECKNINGAR (1688)

Kung Karl XI förde anteckningar som bevarats i sexton almanackor. Man kan här läsa hans anteckningar från januari 1688, där bland annat berättas om Ulrika Eleonoras födelse. Man noterar en hel del av dåtidens uttalsformer som fanns i de högreståndskretsar där kungen rörde sig: den assimilerade formen *Dränningen*, *-fielarna* (dvs. *-fjärdarna*) och annat.

Stocholm den 1 Januarii.

Den 3 hwar iagh medh Enke-Dränningen til Ullericksdal, Prinsen af Holsten-Gottorp medh. Den 10, 11 mönsteradhe iagh Guardiit. Den 14 reste iagh til middagen til Westerås hos Lands-Höfdingen och dher ifrån til Strömsholm och så til Kongsörh. Den 16 war iagh uppå jagt i Köpings Diurgårdh och bekâm en loo. Den 17 kâm iagh til Stocholm igen och war man [bara] 10 timmar uppå wägen, resandhes öfwer Galten til Strömsholm, Wästerås, Enköping, Hummelwikan, Calmare- och Brofielarna öfwer Görwällen [Görvål, fjärd av Mälaren], Ålsunna- [Ulvundafjärden] och Carelbergsfielarna til Stocholm. [---] Den 23, som war om Måndagen[s] mårgon klåkan en half fierendhel öfwer 9, blefw min Gemål förlåssat och bekâm uthaf Gudhz dhens aldhera högstas nåådth en ung Tätter. Gudh hware ewinnerlig takat och låfwat, som hafwer hört min böön och min Gemål så wäl förlåssat, han hjelpe henne snart til sina förra krafther igen. Hon blefw och igenom dhet Helliga Dopet strax inplantat uthi Gudz församling och kallat Ullerika Elionora. Stocholm den 31.

SKOGEKÄR BERGBO, THET SWENSKA SPRÅKETZ KLAGEMÅL (1658)

Skogekär Bergbo är en pseudonym. Man har antagit att antingen Gustaf eller Schering Rosenhane döljs bakom namnet, men gåtan är långt ifrån löst. Pseudonymens mest kända verk är *Venerid* (1680), en samling av 100 sonetter, bland annat Stockholmshyllningen ”Dv lilla Hålma min, alle små Hålmars ähra”.

Thet Swenska Språketz Klagemål, At thet, som sigh borde, icke ährt blifwer (1658) handlar om svenskan och dess ställning. Svensk-an måste, menar författaren, värja sig mot det främmande inflytandet. Hos allmogen har ett äldre, ursprungligare språk bevarats. Författaren tecknar följande bild av de språkliga förhållandena i sin samtid:

Hwad samquäm här anställes,¹ är som thet wore skam i hwad taal hälst ther fälles medh swenska komma fram. Nu hälsas intet mehra, ey biudes fahra wäl, om thet ey skeer etthera medh tyske ord man stäl eller och kanske medh franske [---] Ehwart vth man sigh wänder,² nu höres alt Monsör; så känder som okänder straxt swarar Servitör [---] När barnen skole läsa til heller ifrån bord, föräldrarna them snäsa, skeer thet medh swenska ord.³

¹ 'sammankomst som här anordnas'.
² 'Vart man än wänder sig'.
³ 'När barnen skall läsa till eller från bordet, får de bannor av föräldrarna, om de gör det på svenska.'

ISRAEL HOLMSTRÖM, DIKT OCH EPIGRAM (1700 RESP. 1703)
Israel Holmström var ämbetsman och diktare under sista delen av stormaktstiden. Han stod nära Karl XII, följde med på fält-tågen och hyllade kungens segrar. Han har skrivit finstämda kärlekselegier men också mycket burleska epigram. Till hans mer kända visor hör ”En Suputhz förswar”. Det dåtida stockholmska talspråket kan återfinnas i många av hans dikter.

Här återges dels en dikt som nog skrivits i trakten av Narva år 1700, dels det välkända, och ibland avhånade, epigrammet över Pompe, kungens hund, från 1703.

Dessa giordes samma gång dem iag skref i Sanden med en Kiäpp:
En Skriffth föruthan bläck, en book föruthan Paper
En Penna uthan fiär, en ’Tiggar’ uthan lappar,
De ää wähl *rara* Ting, dock fins de alla här,
Ty dätta skref med’ Kiäpp, en fattig *Secrétaire*.

Pompe Kongens trogne dräng
Sof hwar natt i Herrens säng,
Sehn af år och resor trötter
Leed han af wjd Kongens fötter.
Mången stält och fager Mö
Önskade som *Pompe* Lefwa
Tusend hieltar eftersträfwa
At få så som *Pompe* dö.

◀ Den första av Karl XII:s hundar med namnet *Pompe* ligger begravd i Karlbergs slottspark.

▲ Det första numrets titelsida med herdebilden samt devisen från Horatius: ”Den får alla rösterna som förenar det nyttiga med det nöjsamma”.

OLOF DALIN, THEN SWÄNSKA ARGUS (1732–1734)
Then Swänsta Argus är namnet på den moralisk-satiriska vecko-tidskrift som utgavs av kanslisten Olof Dalin (1708–1763; senare adlad von Dalin). Första numret kom anonymt i december 1732, och utgivningen upphörde två år senare. Tidskriften fick stor spridning, och för språkhistoriker har den tillmätts sådan betydelse att den kommit att markera gränsen mellan den äldre och yngre nysvenska perioden. En andra upplaga av Argus utkom 1754.

I nummer XLV (1733) behandlar Dalin *Swenska Språket*, och menar att svenskarna vanvårdar sitt modersmål. Han jämför svenskarna med en fru ”som aldeles skiämmer bort sin Dotter”. Modern ”förstår sig intet på naturlig Skiönhet; Utan wanskapar henne med Smink”. I samband med detta håller Dalin ett hyllningstal till svenskan, och ger också uttryck för sina och samtidsens språkliga fördomar. Många av dem lever nog kvar än idag.

Språket [svenskan] är i sig sielf intet hårt som Tyskan, intet hoppläcktat som Engelskan, intet upbläst som Spanskan, intet wekligt som Italienskan, intet obändigt som Pålskan, intet wildt som Ryskan, intet bråkande som Danskan etc. Det är Lent och likwäl Starkt, Rent och likwäl Rikt, Enfaldigt [enkelt] och likwäl Högt, Tappert [ung.: rejält] och likwäl Läckert [behagfullt]. Der är beqwämt [väl lämpat] och liufligt til skaldekonst och obunden Skrifart, til Sång och Tahl, til Historier och Romaner, til alwarsamt och lustigt, til Kyrkor och Skådo-Spel, til predikningar och Argus. Intet mer fattas, än at wi det aga och upodla; Men oakadt alt detta, will man hellre tala och skrifwa utländska, blott derför at det är utländskt.

HEDVIG CHARLOTTA NORDENFLYCHT, DIKT (1746–1747)
Hedvig Charlotta Nordenflycht slog igenom med diktsamlingen *Den sörgande Turtur-dufoan*, tillkommen i sorgen efter den bortgångne maken. Hon var produktiv och skrev bland annat en mängd hyllningsdikter. Den som här återges finns i samlingen *Qwinligit tankespel för åren 1746 och 1747*.

När Electriciteten wistes af den Lärde och widt berömd Professor Klingenstierna¹

Se här et nytt naturens under:
En sällsam eld, hwars orsak ingen wet:
Den är ännu en hemlighet,
Til kraft och werkan, bruk och grunder.
Om tankegåfwor, djupsint wett,
Om Lärdoms ljus [lärdas upplysningar],
som widt sig sträcka,
Förlogo, at den sanningen uptäcka,
Wi hade henne redan sedt:
Då skulle *Klingenstierna* blott behöfwa
At tala; men ej längre pröfwa [experimentera].

¹ Samuel Klingenstierna (1698–1765), professor i fysik vid Uppsala universitet. Han var också en berömd matematiker.

PEHR HÖGSTRÖM, BESKRIFNING ÖFWER SWERIGES LAPMARKER (1747)
Pehr Högström (1714–1784) tjänstgjorde som präst i lappmarkerna på 1740-talet, och hans predikoturer sträckte sig från Lycksele i söder till Utsjoki i norr. Under dessa år utarbetas *Beskrifning Öfwer de til Sveriges Krona lydande Lapmarker*, utgiven 1747 av boktryckaren Lars Salvius. Högströms skildring bygger på självsyn.

Här följer hans beskrivning av det han kallar *borgarmålet* – ett slags hjälpspråk, kanske ett pidginspråk att jämföra med *russe**norsk* – som enligt Högström användes i kontakterna mellan svensktalande och samisktalande i de södra lappmarkerna. Jämför även med Elias Lönnrots text längre fram.

CAROLUS LINNÆUS, ITER LAPPONICUM (1732), ÖLÄNDSCA RESAN (1741)
Carl Linnæus (1707–1778; adlad von Linné), prästsonen från södra Småland som blev Sveriges internationellt mest kände vetenskapsman, har i sina reseskildringar lämnat detaljrika beskrivningar inte bara av växter, djur, mineraler och annat som rör naturen utan också av människors näringar, tro och liv. ”Allt är viktigt” tycks vara en bärande stiltendens hos Linné; man ”kan säga att fakta trängas hos Linné, men det är livligt intressanta fakta, vart och ett för sig värt att observera”, som kritikern Margit Abenius uttryckt det.

Linnæus första resa företogs norrut och hade Lappland som mål. I *Iter Laponicum* (Lappländska resan), som aldrig utgavs under hans livstid, är det den 25-årige resenären själv som för pennan, och det finns en skarpt utmejslad iakttagelseförmåga i berättelsen. Som här, när han i början av juni 1732 gått ner sig i Lycksamyran i Lappmarken och en samekvinna kommer till hans undsättning.

Med honom [hans ledsagare] kom ett folk jag viste ej om dett var man äller qvinna; jag tror aldrig att Poeten så nätt afbildat en furia, som icke denna bättre henne repræsenterade, att man eij utan orsak måste tro att hon var komen från Styxt. Hon såg uht helt liten, ansichtet var helt svartbrunt af rök, ögonen bruna, lysandes, ögonbrunen svarta, håren helt beksvart, svart och omkring hufvudet nedslaget, här på satt en röd plat myssa, kiortelen var grå och i bröstet, som såg uht likt grodo skin hände långa slankande bruna pattar, men messing mallior stodo omkring, omkring sinus hade hon en görel, på fottren kängor. Jag blef rädd af hennes första åskodande.

När han väl insett att hon vill hjälpa honom, samtalar de med varandra på det språk som båda säkerligen hade gemensamt, det svenska uppläsningsspråk som användes från predikstolen och som brukar kallas *boksvenska*. Så det första västerbottniska samtal man får lyssna till är ett ”boksvenskt” samtal mellan en samekvinna, som använder former som ”vij hafvom” och ”vij kunnom”, och en smålänning ute på en lappländsk myr en försommardag för 275 år sedan. Så här säger samekvinnan enligt Linnæus:

O du stackars karl, hvar för en svår ödets hvilkor har drifvit dig hit ingen för vågat sig, jag har ännu ej sedt främat. Du stackars karl hur har du komit hit äller hvar vill tu, ser tu hvad for bönningar vij hafvom, ser tu med hvad for möda vij kunnom koma till kyrkian.

I de södra Lapmarker förstå en stor del af Lapparna Swenskan och en stor del Swenskar Lapskan. Men somligstädes kunna mäst alla utreda sig i det språk, som de kalla Borgarmålet. Ty, jag wet icke af hwad händelse det kommit, at en del af Borgerskapet i Köpstäderna, som handla med Lapparna och på deras wanliga marknadsplatser årligen hafwa at göra med dem, hafwa begynt bruka et språk, som hwarken med Swenska eller Lapska tungomålens art är enligt. Til exempel: *Du stick uti mäg din skin/ så ja sätt uti däg min bränwin*, det är: Du gifwer mig dina skinwaror, så gifwer jag dig bränwin igen. *Du släpp din räf uti min wäm*,

så få du din bak den pelsesak. det är: Du ger denna rot eller rofwa åt min maga, så gifwer jag dig tillbaka detta muddskin. *Den Lapman kast sin renost bak i den borgar*, Lappen ger Renosten år Borgarn. *Som du wara rätt stin*. det är: Du är mycket dyr. *Hur sit din heit?* det är: huru heter du? o. s. w. På sådant sätt förstå de hwarandra wäl. Och, emedan Lapparna tagit i akt at detta språket icke är rätt Swenska, så swara de gemenligen, då man frågar dem om de äro det Swenska tungomålet mäktige, at de kunna ej annat än Borgarmålet, eller sådant som de lärdt af Borgerskapet.

Då det gäller andra resor finns både rese-dagboken och den redigerade boken, och man kan därför jämföra texterna. Från den öländska resan 1741 finns således följande korta berättelse från Löt:

Löts Kyrka sågom wi om aftonen; hete af solhettan wäntade wi här et par timmar, medan det hastiga starka regnet påstod. För resande är ingen ting om sommaren så beswärligt här på orten, som at få friskt watn, när man ei kan pretio eller precibus få dricka.

Resedagboken har här ett helt annat fokus:

Wij foro förbj Äggby Kyrka som är an-nexe, och wij kommo til Lööts Probstgård kl. 5 om affton. Probsten Gustav Passenius med sin fru war eij hemma, utan sades kiöra Slak [tång] ifrån hafwet på sin åker: Pastor Lundwall och Befallningsmannen som förut gifwit Probsten wår ankomst tilkänna, skikade honom bud, med begäran at komma hem, men fingo til swar at de wille komma i öfvermorgon om wij då wille komma igen. Sedan wij här wäntat på hästar i 3 timar, togo wij wår kosa i Nordost åt hafwet at bese en Ö, den endaste på denne östre sidan: straxt kommo wij at resa förbij Probstens egen gård, där han sig uppehölt hwarest wij begärade och fingo kiöpa af Probstens Passenii fru 1 kanna dricka at läska oss med som woro uttokade af resan och hettan; ty ingen ting är swårare här å orten, än effter friskt dricka om sommartiden.

Wij hade haft lust se Probsten, om hwilken wij hört så mycket talas: huru han tilförene brukt hålla Kiöröhl om sundagarna, på det han så mycket lättare skulle få folk til sin bergning etc. sed modeste latibula qväsivit Venerandus Vir [men den vördnadsvärde mannen hade blygsamt gömt sig undan].

Ivar Lo-Johansson har lyft fram Linnés storhet som prosa-författare så här: ”Det var ärendet som var huvudsaken [---] och inte lyrik som han var ute för. Lyriken kom på köpet, därför att fakta hade egen färging och doft.”

Papilio alpinus *Petro. Gaz. 37. T. 23.f.8*, en stor och skön fjäril, som intet är allmän i Sverige och mycket sällsynt utomlands, låg i stor myckenhet ovanpå fältet av Torsborgens, liksom matt, att han intet kunde flyga undan. Jag vet intet om mulna vädret, blåsten eller kölden skadat honom. Dess stjärt hade 4 vassa, hårda klor, nästan som katteklor, vilka sparrade ut ifrån varandra. Mitt emellan dem satt en liten spitsig styl [spets, gadd]. (Ur Carl Linnæus Öländska och Gotländska resa år 1741, redigerad av Carl-Otto von Sydow, 1962.)

CARL MICHAEL BELLMAN, FREDMANS EPISTLAR N:O 33, STOLTA STAD (1790)

I Carl Michael Bellmans (1740–1795) litterära produktion finns dikter, psalmer och framför allt visor. En brokig skara gestalter möter läsaren i dikterna, det är Fredman, Ulla Winblad och Mollberg men också Charon, Bacchus och andra mytologiska gestalter. Fredmans epistlar utgavs 1790, och året därpå kom Fredmans sånger.

Epistel 33, *Stolta stad*, inleds med en kaskad av repliker och utrop. Här vid roddartrappan får vi lyssna till olika europeiska språk, språken blandas, ämnena är många. Ett kortspelande sällskap sätter sin prägel på replikväxlingen i början. Så här låter det:

Stolta Stad!
Jag nu glad
Förglömmar ditt prål,
Ditt buller, larm och skral,
Dina Slott och Torn.
Movitz blås i ditt horn.
Böljan slår,
båten går,
Bland Jakter och Skutor
Spanjefararn²⁵ står.
Segelstinn,
Går snart in
i Cadix och Dublin.

1:o Om Fader Movitz's öfverfart till Djurgården, och 2:do om den dygdiga Susanna.

Was ist das? Ge rum vid Roddar-trappan. Undan Birfilare,¹ Skoputsare, Tullsnokar och Matroser! – Hurra! Lägg til stjerten på ölkannan. – Trumf i bordet! – Tig Käring. – Svafvelstickor här, sex knippor för en hvitten.² – Trumf i bordet! Åtta styfver håller jag. – Courage³ du gamla Granadör!⁴ Vänd opp och ner på bolsfoten.⁵ Kul-lerbytta med Madamen i skjulet, Citronerna på duken, och Spinnräcken på taket, och Holländaren på Kistan. – Ur vägen Kolgubbar, Tvätterskor och Mjolk-Käringar. – Gör inte af med Nylänningen med sudna kringlorna om halsen. – Gutår! sup mig til. – Släpp fram *Movitz* med Basfiolen. Mak åt er Sillpackare, Bagarpojkar, Nyrenbergare,⁶ Skräddare och Fogelfångare. Stig undan Herr Upsyningsman eller Nersyningsman eller hvad du är för en Brohuggare.⁷ – Hjelp opp blinda Gubben med Liran. – Skuffas lagom – Slå'n på truten. – Släpp fram den där gullsmidda herren med björnarna som dansa Pålska. Si tocken Amfojö,⁸ *Susanna*, med en Markatta på axeln och en Säckpipa i munn. – Trumla Trumslagare,

Harlekin⁹ dansar och slår benet i vädret. – Friskt opp¹⁰ gossar, botten ur tunnan!¹¹ – Trumf i bordet! – Ta fast tjufven. – Grefvens Lakej sätter åtta sty-fver i potten; Åtta styfver för Jungfrun; Två sty-fver för Husaren. – Trumf i Klöfver. – Där kommer *Movitz*. – Åtta och åtta gör mej Sexton, Fyra til så har jag Sjutton. – Mera Klöfver. – Sex och Sex är Tolf. – Åt du opp Hjerter Fru? – Ja du har vunnit. – Kors så du ser ut *Movitz*! – Nog känner jag igen Peruken; han har lånt Skoflickarens¹² Peruk som bor midt emot Wismar i Kolmätar-gränd. – Lustigt! Basfiolen på ryggen, Tulpan på hatten, Valdthornet under armen, och Buteljen i fickan. – Stig i båten. – Hvad säger den där gullsmidda Äppeltysken med Markattan på axeln? – *Le diable! il porte ton Violon, oui, par dessus l'épaule comme le Suisse porte la hallebarde*.¹³ – Nu tar han til Valdthornet. – Prutt, prutt, prutt, prutt. – *Ach tu tumber taifel! Er ferschteht sich auf der musik wie ein Kuh auf den mittag. Movitz, bruder, willstu was Kirschen haben*?¹⁴ – Stig i båten Susanna. Akta Köttkorgen. – Hoppa ner lilla Sister med

Klippings-handskarna¹⁵ och Fisk-kassen.¹⁶ Hvar har hon varit? – Borta och manglat.¹⁷ – Håll ut, håll ut, håll ut! Hvart bär det? – Åt Varfvet. – *Le diable! oh que non*.¹⁸ – Dit justement hvor jag peger, hvor then lille mensch, then soldat med gule pexerne sitter i packen und beschsteller.¹⁹ – *Non, non, non, non, Ce n'est pas là*.²⁰ – Richtich; Nå Djurgåln, – *Oui Djurgåln, oui Djurgåln, oui par djefla besitta*! – Mäster Nilses. – Gantz richtich. – Huta åt Krögarn på bryggan. Där står han och skäller på Musikanten. – *Ah! il a peur d'être battu. Fripon*!²¹ – Canalje! Hundsfott²²! Canalje! – Mäster Nilses? – *Oui, que le diable l'emporte*!²³ – Hur hänger det ihop? – *Excusiren sie mich; das ist alles lapperey; er sagt nur, der kläger dass er oftmahls seine bezahlung gefordert und dass es der andere nicht geachtet hat, sondern ihm alle-zeit mit schmähworten begegnet ist*.²⁴ – Hurra! Stöt i Valdthornet. Susanna sjunger, vädrena spela och böljorna gunga. Skjut ut.

¹ ungefär 'krogmusikant', nedsättande benämning på musikanter.
² benämning på det minsta slaget silvermynt.
³ 'friskt humör', här snarast använt som interjektion.
⁴ alltså *grenadjär*, ett slags soldat.
⁵ alltså *bordsfoten*, med tjock l.
⁶ 'småkrämhandlare', egentligen 'person från Nürnberg'.
⁷ 'person som stjäla, "hugger", vid en lastbrygga'.
⁸ egentligen ordet *envoyé*, här i betydelsen 'grant utstyrd karl'.
⁹ 'gyckelmakaren'.

¹⁰ 'se så, friskt mod'.
¹¹ 'ut med språket'.
¹² 'skomakarens'.
¹³ "För fan! Han bär sin fiol på axeln som schweizaren bär sin hillebard." Att tysken talar franska är förvisso en överraskning.
¹⁴ "Din dumme djävul! Han förstår sig på musik som en ko på middagagen. Movitz, broder, vill du ha lite körsbär?"
¹⁵ benämningen på ett speciellt sorts handskar.
¹⁶ troligen i betydelsen 'nätpåse i vilken fisk bärs'.
¹⁷ dvs. *månglat*, kanske dialektalt uttal.

¹⁸ 'för fan! nej (inte dit)'.
¹⁹ någon sorts dansk-tyska; *pexerne* 'byxorna', *beschsteller* 'uträttar sina naturliga behov'.
²⁰ 'nej, nej, det är inte dig'.
²¹ "Han är rädd för att bli slagen. Skålm!"
²² ett grovt skällsord.
²³ "Ja, vad blev du så förbannad för?"
²⁴ "Ursäkta mig, alltsammans är lappri (en obetydlighet); han säger bara, den klagande, att han ofta har krävt sin betalning, och att den andre inte har brytt sig om det, utan alltid bemött honom med skymford."
²⁵ 'ett skepp som går till Spanien'.

MÄRTA HELENA REENSTIERNA, DAGBOK (1795)
”Årstafrun” Märta Helena Reenstierna är känd för sina dagböcker som tillkom mellan 1793 och 1839. Man får i dem en levande bild av livet på en relativt stor gård vid sekelskiftet 1800. Dagböckerna inspirerade Lars Widding till en svit historiska romaner.

Här följer ett avsnitt ur dagboksanteckningarna från januari 1795, där vi faktiskt också skymtar Bellman, som här ligger på sitt yttersta. Anteckningarna uppvisar en del regionala talspråksdrag (*slåda, Kaften*) och dessutom exempel på tidens franska lånord (*cousin, par plaisir, visite*).

► Årstafruns ring har ett miniatyrporträtt av Märta Helena Reenstierna. Det är det enda kända porträttet av Årstafrun och ringen ingår efter ett inköp på en kvalitetsauktion 2008 i Nordiska museets samlingar där också de berömda dagböckerna finns. Lars Widding använde Årstafruns dagböcker som källa till flera historiska romaner, bland annat ”På Årstafruns tid” (1969).

Annotationer [anteckningar] för hvarje dag i året, bestående uti realiteter och Bagateller, continueras så länge Gud vill. Januari 2 Fredag. Klart och angenämt väder. Cousin Sven Kafle kom hit till middagen, berättade det Han den 28 Dec: blifvit vigd vid Sophia Lovisa Stjerngranat. Eftermiddagen åkte jag par plaisir [för nöjes skull] i Kaf lens sällskap på Slåda första gången i vinter till inemot Stenkrogen, då jag invigde mitt Hästnät¹ och de nya blå tömmarne. 4 Söndag. Hans Abraham for med slåda till Kongsholmen till Comminister Mebius, där han blef mycket road af ett Fyrverkeri, som till firande af Mebii födelsedag afbrann, då tillika verser afsjöngs med flera glada upptåg. 16 Fredag. Liten mildring i kölden. Herr Kindberg for till stan att söka sig condition [anställning]. Jag skref till mor och sedan klädde mig för att göra visite hos Fröken Lagerbjelke, där jag ej varit sedan före Påsk i fjol. Jag var hos fröken ganska kort och for sedan till Brodern Bellman, som uti 5 veckor legat illa sjuk, att föga hopp syntes till dess restitution [återhämtning], dock var han i dag bättre. Af dess muntra och beskedliga fru blef jag ganska väl undfägnad. Jag utträttade sedan i stan flere små ärender och kom långt före herr Kindberg hem och nystade litet bomullsgarn.

¹ troligen detsamma som *slådnät*, dvs. ett nät som läggs i slädens främre del och hindrar snöklumpar från hästens hovar att kastas upp i släden.

ANNA MARIA LENNGREN, DIKTER (1794, 1798)

Anna Maria Lenngrens mest berömda dikt är nog ”Några ord till min kära dotter, ifall jag hade någon”, där hon ironiskt skriver bland annat så här:

Med läsning öd ej tiden borrh,
Vårt Kön så föga det behöfver;
Och skal du läsa, gör det kortt,
At saucen ej må fräsa öfver.

CARL JONAS LOVE ALMQVIST, KAPELLET (1838)

Novellen ”Kapellet” ingår i *Törnrosens bok* och publicerades år 1838, strax efter Almqvists egen prästvigning. Här skildrar Almqvist hur en ung pastorsadjunkt kommer för att predika för en liten församling i Södra Møre, där han möter fattiga människor och under en dag delar deras sorg och glädje. Pastorn reser hem, men av epilogen förstår man att han återvänder och då stannar för gott.

I den här scenen står pastorsadjunkten inför sin församling, och funderar om den predikan han förberett verkligen passar just här och nu. Läsaren kan faktiskt se hur predikantens inre kamp också kommer till uttryck i textavsnittets syntax.

Vid åsynen af alla dessa skrofliga, nästan spöklika figurer, gick en kall svett fram i adjunktens panna, då han påminde sig den predikan han skrifvit, och som här nu skulle föredragas. Hvad är vanligare och naturligare för unga nyblefne prest-män, då de författa sitt koncept, i synnerhet när de ämna göra inträde sommartiden i stora och folkrika kyrkor, i vackra och förmögna nejder, för åhörare till hälften bönder – det är sant – men också till en god del herrskap – hvad är naturligare, än att de utsmycka sitt blifvande tal med ett blomstrande språk, fullt af lif och lust, öfverflödande på täcka bilder och ljufva liknelser? Hjertat svallar: sjelfva fingret, som förer den unga homiletens penna, är poetiskt. Allt blir hänryckande: evangelium en idyll, lagen en varnare i huldaste drägt: allt blir liksom solen, eller som dagens stunder, som stjernorna, som våren och liljorna, till och med som flickans milda öga. Men nu! För hvad eller för hvilka skulle detta glimmande koncept nu uppläsas? Adjunkten gjorde sig sjelf den rättvisan, att den

smärta, som grep honom, likväl icke var harmen öfver att se sitt sköna arbete förgäfvets gjordt eller förinadt: han var icke fåfäng, helst i en så opassande sak; men bekymmer vaknade hos honom med rätta öfver huru till *denna* församling *detta* tal skulle låta och hvad frukt det skulle bära? Han var ju dessa utlefvades, dessa halfkrymplingars predikant i dag? och de hade väl rätt att af honom höra Guds ord? Det han skrifvit hade säkert, när han satt i sin kammare, mest haft till föremål de unga, med honom likstämmiga, lifliga medlemmarne af hufvudkyrkan; och kanske, bland dem, i synnerhet en eller annan viss – hvem vet? – ty mycket omedvetet ingår i en skribents tankar. Männe icke det och det sköna uttrycket stod der för den och den sköna åhörare . . innan? – är det så omöjligt – så orimligt – eller så fult? Nej, det är ganska menskligt, och ganska vanligt. Men nu! Ja – hvad skulle allt detta bli för hans härvarande åhörare, som han äfven älskade, hvilkas prest han i dag var och ville tala välsignande ord till?

► En teckning av Voxtorps kyrka år 1864, med det medeltida vapenhuset intakt, visar hur kyrkan kan ha sett sig för pastorsadjunkten.

I *Stockholms Posten* 1794 finner vi dikten *Min Dagbok*. Den illustrerar mycket väl hennes förmåga att träffsäkert måla en hel situation:

Söndag – Blef jag dödligt kär,
Måndag – yppade min smärta,
Tisdag – rördes *Lisas* hjerta,
Onsdag – hardt min önskan när.
Torsdag – famntog hon en annan,
Fredag – mina händerop!
Lördag – skötte flitigt kannan,
Söndag – glömde alltihop.

PIETISTEN (1847)

Carl Olof Rosenius utgav från 1842 fram till sin död 1868 tidskriften *Pietisten*. Här ser man titelsidan på den sjätte årgången från Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens nyutgivning 1877–1878. I den religiösa skriftutgivningen fortsatte man länge att använda frakturstil; i vissa bibeltrogna kretsar har frakturstilen faktiskt använts också under de senaste decennierna. För en sentida läsare är bland annat bokstäverna S och s svåra att läsa, se orden *Pietisten* och *Sjette*. Se också de olika *s*-tecknen i namnet *Rosenius*.

JULIA NYBERG (EUPHROSYNE), DIKT (1832)

Julia Nyberg är en i våra dagar tämligen okänd författare. Hennes ”Moll-toner från Norrland”, som utgavs i *Samlade dikter* (1832), har överlevt in i vår tid, men är mer känd som ”Värvindar friska”.

Den stackars Anna, eller Moll-toner från Norrland

Värvindar friska
Leka och hviska,
Lunderna kring, likt älskande par.
Strömmarne ila,
Finna ej hvila
Förr’n ner i djupet störtvågen far.
Klaga, mitt hjerta, klaga! – O, hör!
Vallhornets klang bland klipporna dör,
Strömkarlen [näcken] spelar,
Sorgerna delar
Vakan kring berg och dal.

Hjertat vill brista –
Ack! när den sista
Gången jag hörde kärlekens röst:
Afskedets plåga,
Ögonens låga,
Mun emot mun vid klappande bröst.
Fjälldalen stod i blomstrande skrud,
Trasten slog drill på drill för sin brud;
Strömkarlen spelte,
Sorgerna delte,
Suckande, berg och dal.

ELIAS LÖNNROT, BREV (1854)

Elias Lönnrot sammanställde Kalevala, det finska nationaleposet, och det mesta han skrev är på finska. Men en del svenska texter finns, bland annat vissa tidskriftsartiklar. Hans *Bref om en resa ifrån Kola till Kem* publicerades 1854 och innehåller intressanta uppgifter om språk och kulturer på den ”Filmanska kusten”. Man kan jämföra hans uppgifter med dem som Högström lämnar från de södra Lappmarkerna hundra år tidigare och som återgivits tidigare i detta kapitel.

Ett annat mäktigt, hittills i historien obekant folkslag, hörde jag i Kola första gången omnämnas – *Filmannerna*. Som jag på kartan ej hittade något *Filmannien* (eller Fillmannien), så måste jag af folket i Kola göra mig underrättad om detta land och dess innevånare, helst hvardera ej i det ringaste tycktes stå efter *Murmannien* och *Murmannerne*, om hvilka jag redan dessförinnan lyckats skaffa mig några underrättelser. Filmannerna lefva på den *Filmanska* kusten, och denna kust ligger västerut ifrån den *Murmanska*, tagande sin början der denna slutar vid Norska gränsen, och sträckande sig vida utöfver Nordcap ända till Hammarfest och derutöfver. Deras lefnadssätt skall vara i det närmaste likt Murmannernas; dagarne vistas de på sjön, och nätterna antingen på sjön eller ut badstugor och kojor, som

finnas uppförda vid stranden af hafvsvikarne, några af träd, andra af torf. Huru de tillbringa sin vinter, derom kunde jag ej få några fullständiga underrättelser, men man trodde, att de till större delen försvinna om hösten, likt Murmannerna, till hvilka man ej finner ens spår om vintern.

I Murmannien talar man ett språk, hvilket mycket liknar Ryskan, men Filmannerna skola hafva sitt eget språk, kalladt *Kakspreck*, eller såsom det kanske rättare bör skrivas: КаКъ spreck (obs. КаКъ med Ryska bokstäfver, *spreck* med Tyska). Såsom resande enkom i philologiskt hänseende blef jag ej litet glad vid upptäckten af detta nya språk; hvem vet om det ej engång bland språken skall komma att spela samma höga roll, som Sanscrit för det närvarande. Så mycket är åtminstone säkert, att det i sig innehåller grundelementerna till ej allenast det Ryska och Norska språket, utan äfven till Finskan och Lappskan. I Kola träffade vi några som talte Kakspreck-språket och äfven under

resan derifrån till Kandalax träffade vi i Rasnovolok tvänne borgare, af hvilka den ene sade sig kunna Norska; men kunde han ock ej det, så talte han i dess ställe så mycket bättre *Kakspreckskan*. Hvarifrån reser du, hette: *Härfra du fara*; hvad är ditt namn: *kak du beta*; med huru många renar reser du: *hår manga ålenej du fara*; önskar du thevatten, så kokar jag: *du tjai vil hafva, tak ja koga*; har du egen thekanna: *sin tjainik du hafva* o. s. v. Högström [---] talar om ett i Svenska Lappmarken brukligt tungomål, kalladt *Borgarmålet*, hvilket efter all sannolikhet är en dialekt af *Kakspreckskan*. Föröfrigt skall *Kakspreckskan* ej vara något synnerligen svårt språk att lära sig. Folk ifrån Kola, som några månader om sommaren vistats i Filmannien, talte språket med färdighet. Ett af de yppersta orden är ordet *da* upprepadt (da, da). Förstår Kakspreckarn ej ett ord af, hvad man talar till honom, så hjälper han sig fram ganska skickligt med att svara *da, da*.

▲ I mitten av detta fotografi från Kroksnäs år 1862 ser man Fredrika Runeberg, Lina Elfving och Walter Runeberg. Lina och Walter gifte sig något senare.

FREDRIKA RONEBERG, BREV (1867)

Fredrika Runeberg räknas som Finlands första kvinnliga journalist. Hennes litterära produktion är begränsad; främst är hon hågkommen för de två historiska romanerna *Fru Catharina Boije och hennes döttrar* (1858) och *Sigrid Liljeholm* (1862). Hon stod tillbaka för den skrivande maken Johan Ludvig, och hade dessutom en stor familj att ta hand om. Här möter man henne som brevskrivare. Adressaten är sonen Walter och sonhustrun Lina, vilka befinner sig i Köpenhamn, och året är 1867 – ett svårt nödår i både Finland och Sverige.

AUGUST STRINDBERG, HEMSÖBORNA (1887)

Strindbergs *Hemsöborna* utkom 1887 och handlar som bekant om hur Carlsson, ”en liten fyrkantig vermländing med blå ögon och näsa krokig som en syskonhake”, kommer ut till skärgården för att tjäna hos Madam Flod. Men han har större planer än att bara vara dräng ...

Strindbergs ordglädje går inte att ta miste på; här får vi ett exempel från en av bokens allra första sidor.

Borgå den 15 oktober 1867.

Mina kära, älskade Barn, Walter och Lina!

[---] Hvad skall jag ur den yttre världen berätta? Jag vet intet. Det talas ej just om annat än om nöden och de åtgärder till dess motarbetande som vidtages. En ganska god plan i mitt tycke, om blott den fås i gång, är ett aktiebolag af tusentals aktier med ringa värde för hvarje aktie. Bolaget skall genom ombud på många orter i landet uppköpa slöjdalster af alla slag och försälja dem så vidt möjligt i utlandet, men också i hemlandet. Meningen är att försöka ställa det på affärsfot, såvida att ej åtminstone stor förlust skulle uppstå, om ock ej vinst blir att i penningar påräkna. Man hoppas sålunda att lyckas för framtiden uppamma en eller annan inbringande industri, så behöflig i ett land der skörden ofta slår felt, äfvensom att för ögonblicket kunna anskaffa åt en del af folket något hjälp till bröd. Åt flere håll söker man att anskaffa underrättelser om hvad som på orten kunde vara säljbart, äfvensom profver inbeställes af hvarjehanda för att föranleda folket här att tillverka sådant som på utländsk marknad har åtgång – Hvar och en som nu vistas å utländsk botten, må hålla ögonen öppna för hvad som kunde lämpa sig att här förfärdiga.

Till norra Tyskland är en person skickad i sådant ändamål. Af säckväfnader har på officiel väg anskaffats och krigsändts proffer. Smörkäril har en handlande införskrifvit och kringdelat jag tror det var 50 st. till prof. Alla trädarbeten synas vara särdeles lämpliga för vårt land att slöjda, men man hoppas på mycket annat ock. Simplare ylle och bomulls väfnader, mattor, ja hvem kan räkna opp de otaliga artiklar som man nu anser värda att uppmuntras. På landbruks mötena har man sett en mängd goda slöjdalster exponerade o.s.v. Hvad jag ej skall försumma att erinra om är hvisplar. Jag hörde af en gammal tysk fru förr i Åbo, som i hela Finland fann intet annat värdt sitt gillande än våra finska hvisplar. Man nyttjade på hennes hemort endast jernhvisplar. Huru är härmed förhållandet i Köpenhamn? Nämn härom, äfvensom om Ni skulle råka se något som kunde vara skäl att härifrån utföra.

[---] Här om dagen köpte jag hem ett bröd af massa med ¼ del råg. Mig föreföll det sämre än jag väntade, men lär väl ock kunna lyckas bättre ibland. Oppätit blef det dock. – Jag var den som tycktes finna det sämst. Jag tyckte det var illa bäskt, andra besvärades icke så deraf.

EMELIE FLYGARE-CARLÉN, ROSEN PÅ TISTELÖN (1842)

Emelie Flygare-Carlén hade som barn lärt känna den bohuslänska kusten och dess folk. De miljöer hon beskriver i sina romaner har hon alltså själv upplevt. År 1842 kom hennes första skärgårdsroman, *Rosen på Tistelön*, som blev en succé. Här ett kort avsnitt, som handlar om den jungman Petter Lindgren, vars fartyg förlist i den svåra stormen. Besättningen har gått under och kaptenen blivit kvar på vraket.

”Ja, kom, kom, lät oss gå!” sade den unge sjömannen, hvars uttömda kroppskrafter likväl icke ville följa den lifvade själen. ”Kapten står ensam på vraket. Vi stötte på Pater-Noster-skären, och det är ju långt dit. Besättningen dref i storbåten, ända tills den kantrade här vid klippan. Mina stackars kamrater”, utbrast han gråtande, ”ingen af dem kunde bärga sig. Men så öfvergåfvo de ju också kapten! Jag ville bli kvar, men han sjelf kastade mig ned i båten. Men lät oss skynda till hjälp. Kom! ni har väl folk och båtar här?”

”Hå, hå, vid Pater-Noster-skären!” upprepade Haraldson med detta isande lugn, som var otillgängligt för deltagande; ”dit går ingen båt från Tistelön i sådan vestlig storm. Du skall tro, pojke” tillade han, i det han åter bortkastade hatten, ”att

hafsgubben icke är mas i qväll, fast det lär du väl redan ha frestat på”.¹

Med en åtbörd af förtviflan nedböjde ynglingen sitt hufvud. Det syntes att han inom sig var öfvertygad om omöjligheten att arbeta emot sjögången.

”Ja, det är ögörligt att komma ut i natt”, sade Birger; men det hördes på rösten att denna visshet grämde hans manliga sinne. ”Ingen menskelig kraft förmår framtinga en båt en enda tum tvert emot en sådan öfverbrytande sjö. Du måste tåla dig tills i morgon, min raske gosse; då ska vi försöka att hjälpa dig.”

¹ uttrycket *något är inte mas* betyder att det inte är något latmansgöra, ingen bagatell. I upplagan 1892 har detta textställe förenklats: ”Du skall veta, pojke”, tillade han, i det han åter bortkastade hatten, ”att sådant vore vanvett”.

▲ Romanen *Skjuts-gossen* utkom 1841, alltså året före succéromanen *Rosen på Tistelön*, och var Flygare-Carléns sjunde roman.

► Greta och Lovisa Dalkvist berättar i sin dagbok detaljrikt på ett dialektfärgat språk om vardagslivet i Storkågeträsk runt sekelskiftet 1900. Här ser man en vy över sjön.

GRETA OCH LOVISA DALKVIST, KÅGETRÄSKDAGBOKEN (1891–1901)

I det äldre folkliga vardagsskrivandet utgör dagböcker en viktig texttyp. Ibland finns i dem tydliga dialektala inslag. I Storkågeträsk i Västerbotten förde systererna Greta och Lovisa Dalkvist dagbok under några år kring förra sekelskiftet. Här är spåren av den västerbottniska dialekten omisskännliga.

I oktober 1891 berättar de om ”a Marta mor”, som tycks ha fått vatten i kroppen:

hon svall [svällde] så mickert hon är som en klab och nat ten mot den 28 då var hon mickert klen och skulle liftas på kärål [nattkär] nalta om sänder [lite i sänder] och då var hon så tung att en kar måste lifta hænne men natten mot den 29 då var greta och lovisa och skulle sköta men då var hon up bara en gan[g] men hon var mickert klen hon käjrä [kved, jämrade sig] hala [hela] natten.

På ett annat ställe berättas så här:

Eva Kåglund i Flåkaberg get dog strax före Jul om en qväl krin[g] klåkkan 9 heller 10 Per var didi [dit till] kammaren och såg på henne och nog såg hon ganska klen ut men han gick som för in ni stuggan och Lade sig att såva och best han somnat in väktes han det var som en hakspit skulle ha knakkat på dören då gick han ut att se vad det var och då hade Eva dödde och han tog och Lade till henne och så gick till nästa grangål och sade va som hänt Eva och så sade dem de är bäst du līg har men han sade de är nog best Jag går hem till dem Jag har der hemma och så gjorde han Och då dem Lade henne i kistan så täfte [täpptre] NirsLi modern några Slanttar i ni näfven hennes Eva.

Nutidssvenskan och dess utmaningar inför framtiden

Mot slutet av 1800-talet får man i Sverige tillgång till ett någorlunda enhetligt talspråk, som kallas för *riksspråk*. Flera faktorer är betydelsefulla för etableringen av detta enhetliga talspråk, bland annat existensen av ett standardiserat skriftspråk, som tjänar som mönster för det talade språket, samt förbättrade kommunikationer som underlättar mobiliteten i landet. Detta neutrala talspråk kommer senare att kallas *standardspråk*.

De traditionella dialekter som tidigare använts inom socknar och mindre geografiska områden har generellt sett utjämnats under 1900-talet, medan utjämnade dialekter och regionala standardspråksvarieteter lever kvar. Genom intresset för regioner finns numera på sina ställen en ökande ten-

SARA LIDMAN, HJORTRONLANDET (1955)

Det är faktiskt så att läsaren i systererna Dalkvists dagbok tycker sig ana rötterna till Sara Lidmans berättarkonst. Hör på detta utdrag från *Hjortronlandet* (1955), om en kvinna som hjälper till att förlösa ett barn hos de underjordiska, vittrorna:

Mor min stod och vispade pannkakudeg en dag. Då kom det in en karl och sa, ska du vara bra å komma å hjälpa kelinga min, hon ligger å skall barna. Mor min sluta vispa å gick med karln, hon hade aldrig sett han förr men han likna vanligt folk. Dem gick en bit från huset, där var en stor sten han vältra den åt sidan å gick ner i jorden. Mor min efter. Så kom dem till en stuga å in i ett kök, som ett vanligt bondkök. Å där låg kvinnan å skulle till, som mannen hade sagt. Mor min hon hjälpte, å barnet var välskapat å allt gick som det skulle. Bra bra sa karln, få ja bjuda på nå kaffe, sa han.

dens att använda dialekter, inte minst i grupper som vill hävda ett slags ”nyregionalism”.

En diskussion finns dessutom om att ge vissa dialekter minoritetsspråksstatus på samma sätt som meänkieli och de samiska varieteterna fått denna ställning. De dialekter diskussionen främst gällt har varit skånska och älvdalska (”övdalska”).

Det som kommit att karaktisera standardsvenskan under det senare 1900-talet och under 2000-talet är att en rad utpräglade skriftspråksspecifika drag försvinner. Bland annat kan noteras att konjunktivformer är på stark tillbakagång, att *mer* och *mest* får ökad användning på bekostnad av komparativ- respektive superlativformer på *-(a)re* respektive *-(a)st* samt att huvudsatsordföljd allt oftare förekommer i vissa typer av bisatser.

Då det gäller det främmande språkliga inflytandet fokuseras debatten nu mycket på att svenskan lider domän-

förluster gentemot engelskan, t.ex. som det vetenskapliga språket inom vissa av högskolans vetenskapsområden (medicin, teknik, naturvetenskap, delar av samhällsvetenskap), inom delar av affärsvärlden m.m.

I den språklag som gäller från den 1 juli 2009 fastslås att svenska är huvudspråk i Sverige och Sveriges officiella språk i internationella sammanhang. Som huvudspråk är svenskan samhällets gemensamma språk, som alla som är bosatta i Sverige skall ha tillgång till och som skall kunna användas inom alla samhällsområden. Myndigheter har ansvar för att svensk terminologi finns, används och utvecklas.

Samma lag bekräftar vidare att finska, jiddisch, meänkieli, romani och samiska är nationella minoritetsspråk, samt understryker att samhället har ett särskilt ansvar för att skydda och främja det svenska teckenspråket.

LARS HULDÉN, HEIM (1977)

Österbottensfödde Lars Huldén har varit verksam som professor i nordiska språk vid Helsingfors universitet, men har också gjort sig känd som mångsidig diktare och översättare. Han har sagt så här: ”Jag är tacksam för att jag kan såväl standardsvenska som åtminstone två dialekter, Munsaladialekten och därtill Essedialekten som jag studerat mycket. [...] Högspråk och dialekt är två språk som båda är bra att ha.”

Så här skaldar han i diktsamlingen *Heim/Hem* på sitt munsalamål:

TI ARRBEIT I LAAG

Hä ä in lykko
tå an kan arrbeit i laag
mä tem sām an höör ihåop mäå.
Papp sām ä hässbond,
Mamm sām ä mattmåor,
boānin tå di byri dāga ti naa,
gambåfältji så läng ti
levär å årk.
Sām tå an höibärga
på i uutsjiffet förr i väädin.
Mitt på daain kuna mattmåor kåma
peedand mä maatin.
Tå sesstist vi allihåop i ladun åsta äta.
Tå va vi allihåop.
Vi va vi tå.

Och i ”högsvensk” tappning:

ATT ARBETA TILLSAMMANS

Det är en lycka
då man kan arbeta tillsammans
med dem som man hör samman med.
Far som är husbonde,
mor som är matmor,
barnen när de börjar duga till någonting,
de gamla så länge de
lever och orkar.
Såsom då man höibärgade
på ett utskifte förr i världen.
Mitt på dagen kunde matmor komma
cyklande med maten.
Då satte sig alla i ladan för att äta.
Då var vi allesammans.
Vi var vi då.

► *Seitsemän veljestä* (’Sju bröder’) är namnet på Aleksis Kivis roman utgiven 1870 som fortfarande är mycket aktuell. I Mauri Kunnas version 2002 är bröderna tecknade som hundar. Lars Huldén har översatt *De sju hundbröderna*, som kan sägas vara en hundaktig version av Kivis roman. Lars Huldén har även, tillsammans med sonen Mats, år 1999 till svenska översatt det finska nationaleposet *Kalevala*.

Det blev ett våldsamt slagsmål.
Tjurarna samlades i ring kring stenen och beskådade kampen men fattade ingenting.
Männen hade inte mycket krafter kvar, så kraftmätningen tog snart slut. Bröderna låg kors och tvärs, svettiga och fläsande. Alla utom Lauri som hade fallit i djup sömn och låg och snarkade.
När slagsmålet var över märkte bröderna hur hungriga de var.
– Vi svälter ihjäl fast vi har hur mycket kött som helst framför ögonen på oss, klagade Eero.

KERSTIN EKMAN, RÖVARNA

I SKULESKOGEN (1988)

I romanen *Rövarna i Skuleskogen* får läsaren följa trollet Skord från medeltid och framåt. Man möter under den resan ett myller av varelser: jättar, rövare, präster, bönder etc. I det här avsnittet har Skord i sin vandring slagit sig i lag med syskonen Erker och Bodel.

De båda syskonen hade blivit djärvare att gå genom skogen till avlägsna byar nu när Skord följde dem. Det var sommar, Marias milda årstid. De gick alltid så: först Erker med sitt knyte på en käpp, därefter lilla Bodel med påsen bunden på bröstet, sist Skord utan någon börda, skuttande med sina lortskankar i alla myrhål, ömsom sjungande som en svan, ömsom snattrande som en björktrast. Han höll vilda djur vid gott lynne, bemötte dem med aktning och kallade dem vid goda namn: söte honungslabb, silverfot med

guldnaglar och lilla silkestryne. Lövfulla träd, sjungande av fåglar, mötte dem i uthuggningarna och i bäckarna kunde de meta den skygga stenbiten [bäcköringen] på lövmask. Skord hittade honungsbon i gamla träd. När han petade ut larverna och åt dem vände sig Bodel och Erker bort. Men sedan sög de på vaxkakorna och det var en brun stark honung i dem som rann på fingrarna.

De vandrade så långt som till Skuleskogen. Bodel berättade att norr om den hade Satan som bodde i underjorden satt sin svarta tumme. Det hade han gjort när han visade Jesus alla jordens länder på en karta för att fresta honom. Norr om Skule bodde därför det värsta folket på hela jordklotet, mördare, skälmar, horkonor och illgärningsmän. Det fanns ingen led och synd gärning under solen som de inte övat. De hade svinborst i nacken, tänder som fargaltar och de fick fragga i mun när de talade.

► I Skulebergets skrevor och inne i Skuleskogens mörker gömde sig vittbekanta rövare, det visste man berätta i den lokala traditionen. Kerstin Ekmans roman *Rövarna i Skuleskogen* från 1988 tar i vissa delar sin utgångspunkt i dessa berättelser.

POVEL RAMEL, LINGONBEN (1957)

Povel Ramel (1922–2007) har i sina många sång- och revytexter på ett halsbrytande sätt lekt med svenska språket. Många texter är parodier eller pastischer, exempelvis *Lingonben* (1957) som på ett finurligt sätt parodierar barnvisan. Kasten är tvåra. Hör bara här: "Det lilla trollet, pass för de! Nu skall mormor bada." Visan sjöngs in av Gunwer Bergkvist och Martin Ljung.

◀ År 1989 fick Robert Broberg Povels KaRA-MELodiktstipendium för "att han i decennier lyckats bana en ensamväg genom underhållningsdjungeln vid sidan av gängse röjare, ofta ett par takter före – och för att han, styrd av skärpt iakttagelseförmåga, lyhörd musikalitet och burlesk humor, framgångsrikt designat och solobefolkat sin alldeles personliga manege".

Bluff och Spark och Tork och Kvark
voro sex små dvärgar
En var ful och en var glad
och en var dum i huvet
Hej, sa Kvark till lille Tork
Känner du igelkotten Pilt?
Han som varit i Paris?
Ja, det gjorde Ivar.
Hör du hans lilla runda tass
när som han trippar på sitt pass
Tripp och trapp och trypa
se hans lilla piga!

Tomtefar i skogens brus
sitter som ett päron
Han har inget eget hus
allt i sin stora näsa
Söt och blöt är sagans fé
Trollen är bjudna hit på té.
Det lilla trollet, pass för de!
Nu skall mormor bada
Väva och spinna natten lång
prinsen är här i fjorton språng
Hopp och hipp och huppla
Hästen heter Sverker

Stora slottet Drummeldimp
ligger bortom fjärran
Dit får ingen komma in
som ej kan baka struvor
Gyllenkrull och Sockertipp
Kom, ska vi dansa häxan våt!
Vill du mej här, så har du nåt
Sov du lilla tryne
Kungen är full av stock och sten
Skogen är full av lingonben
Per är full av tomtar
Hur ska lillan orka?

JONAS HASSEN KHEMIRI,
ETT ÖGA RÖTT (2003)

Jonas Hassen Khemiri, född 1978, fick stor uppmärksamhet för sin debutroman *Ett öga rött*. Vi möter i boken drag från multietniskt ungdomsspråk av idag. Men som författaren påpekat skapar huvudpersonen Halim sig ett alldeles eget språk. Han "konstruerar sig själv med hjälp av sin halimska, han expanderar svenskan, krokär till den och klamrar sig fast vid skevheterna för att försöka hitta sin identitet".

I dag det var sista sommarlovsdagen och därför jag hjälpte pappa i affären. Först vi fyllde skyltfönster och klistrade reaprislappar och sen vi plockade nya varor. På lagret det var fullaste kaos med dammhögar och spindelväv på hörnen. Jag hjälpte rensa och hittade en påse med gamla Turtlestermosar och kartonger med pincetter och nagelklippare. Också jag hittade massa bucklade tomtblossaskar och längre in en gammal brandbil jag vann i skolloteri, det var länge sen (kanske i mellanstadium). Pappa ställde ut termos och brandbil och också han hängde några Snobben-

haklappar i skyltfönster. Jag sa det blev för fullt, men pappa sa det är viktigt allt syns utifrån. Sen han bad mig skriva text på pappskylt.

I morse nämligen vi hittade stulen cykel utanför porten. Den låg helt keff slängd i buske, med punkterad hjul och också pedalerna någon hade tagit. Pappa gjorde snilleblix och sa vi kunde använda cykeln som reklam. Därför vi tog med cykelvraket och ställde den utanför affären med reklamskylt som jag skrev: "Vi har ALLT!" (Pappa valde texten.) Också jag ritade pil så man fattade det var vår affär som menades.

Jag smugglade spritpennan till fickan för extra penna är alltid bra att ha.

Senare Nourine kom förbi. Han har Pokemonmaskinen i gammal barnvagn och knackade lycklig på dörren. Cirka i maj maskinen gick sönder och bakom glaset den gula Pokemondjuret bara satt helt still och fast man stoppade pengar ingen plastkula kom. Nourine lovade han kunde laga och sen hela sommaren han har sagt: "Snart är den färdig, i övermorgon, nästa vecka, snart..." Fast egentligen maskinen bara stod på Nourines rum och samlade på damm.

Liten svensk ordbokshistoria

Den första svenska ordboken av större betydelse var en latinsk-svensk ordbok i folioformat som publicerades 1640. Den fyllde ett trängande behov eftersom latinet var tidens lingua franca. Två prästmän stod bakom ordboken som efter tillkomstorten Linköping allmänt kallas *Lincopensen*. Av särskilt intresse är att ordboken är försedd med ett index över de svenska ord som utgör ekvivalenter

▲ *Lincopensen*

eller ingår i förklaringar till de latinska uppslagsorden. Lincopensen innehåller därför också den första ordlistan över svenska med någorlunda god täckningsgrad.

Mot slutet av 1600-talet blev behovet av ordböcker mellan svenska och de viktigaste moderna språken alltmer kännbart. Franska var redan på drottning Kristinas tid hovets och de fina salongernas språk, engelskan blev allt viktigare bland annat som

handelsspråk och efter trettioåriga kriget hade Sverige betydande besittningar i Tyskland. Det dröjde dock till 1734 innan den första engelsk-svenska ordboken utkom, och fransk-svenska och tysk-svenska ordböcker kom ännu något senare (och var till en början ganska bristfälliga). Författare till den engelsk-svenska ordboken, som med tiden kom att "vändas" till en svensk-engelsk, var

▲ Jacob Serenius ordbok 1734

biskop Jacob Serenius, som i ungdomen hade verkat vid Svenska kyrkan i London. Hans ordbok var förvisso ett storverk, som dock stod i beroendeförhållande till en berömd engelsk-fransk förlaga.

Ett förnämligt tysk-svenskt och svensk-tyskt ordboksverk kom ut i slutet av 1700-talet. Författaren Johann Möller var verksam som professor i Greifswald i Sveriges pommerska besittningar och

hade tyska som modersmål, men behärskade efter en tioårig Sverigevistelse svenska väl. Av störst intresse är kanske den svensk-tyska delen som med 35 000 uppslagsord innehöll den dittills mest omfattande svenska ordförteckningen – med tusentals ord som aldrig tidigare tagits upp i någon ordbok.

▲ Johann Möller, slutet av 1700-talet

Det återstod fortfarande att skriva en svensk-svensk ordbok, dvs. en ordbok med svenska uppslagsord med förklaringar på svenska. Det blev A. F. Dalin, en mycket framstående lexicograf och översättare, som till slut – efter flera havererade försök av andra ordboks-författare, bland andra Carl Jonas Love Almqvist – gick i land med den uppgiften. Dalins *Ordbok öfver svenska språket* (1850–55) innehåller bortåt 60 000 uppslagsord och mängder av användbara fraser, idiom och ordspråk. Före 1850 hade Dalin sammanställt en förnämlig fransk-svensk ordbok, och hans kännedom om franska ordbokstraditioner spelade en inte obetydlig roll för utformningen av hans svenska ordbok.

Det största svenska ordboksprojektet genom tiderna är *Svenska Akademiens ordbok*, SAOB. Det startade på 1880-talet och beräknas vara avslutat 2017. I de snart 35

▼ A.F. Dalins *Ordbok öfver svenska språket* (1850–55)

▲ Svenska Akademiens ordbok, SAOB

volymerna beskrivs det svenska ordförrådet och dess förändringar sedan 1521 på ett närmast heltäckande sätt. Beskrivningarna bygger på mer än åtta miljoner citat från ca 20 000 källor, som bland annat gör det möjligt att – med hygglig exakthet – ange åldern för alla uppslagsord och alla deras underbetydelser. Allra mest utbyte har man av SAOB:s nätversion (<http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>), där man t.ex. får svar på frågor av typen "Vilka engelska lånord från det medicinska området kom in i svenskan på 1800-talet?".

Med drygt 60 000 uppslagsord och nära 100 000 språkexempel är *Nationalencyklopedins ordbok* (NEO) den närmaste moderna motsvarigheten till Dalins ordbok. Den har fått en uppföljare i *Svensk ordbok utgiven av Svenska Akademien* (2009).

▼ Nationalencyklopedins ordbok

Några svenska dialekter

Stadens språk

Det språk som talas i en stad är vanligen inte detsamma som det som talas på den omgivande landsbygden. Hur det utformas har bland annat att göra med stadens storlek och historiska bakgrund, eventuell inflyttning från landsbygden eller från andra länder samt hur relationerna är mellan olika grupper i staden.

Men stadens språk är sällan enhetligt. Även i ganska små städer finns det sociala och andra skillnader mellan människor, och ofta markerar varje grupp sin egen identitet med sådant som klädsel, fritidsintressen etc. men även med vissa språkliga drag. Det kan handla om uttalet av vissa ljud, en viss typ av ord, t.ex. slangord, eller grammatiska former. Ibland är sådana gruppmarkörer knappt urskiljbara för den som inte själv bor i staden, men i andra fall kan de vara tydliga även för utomstående.

Stockholm

Stockholms geografiska läge och senare dess ställning som huvudstad har gjort att människor i alla tider har sökt sig dit för att idka handel, söka arbete och av många andra skäl.

Under medeltiden bosatte sig t.ex. många tyskar i Stockholm och flera andra svenska städer, där de under cirka 400 år bedrev handel eller hantverk eller verkade som ämbetsmän. Den intensiva språkkontakt mellan svensk- och tysktalande som då ägde

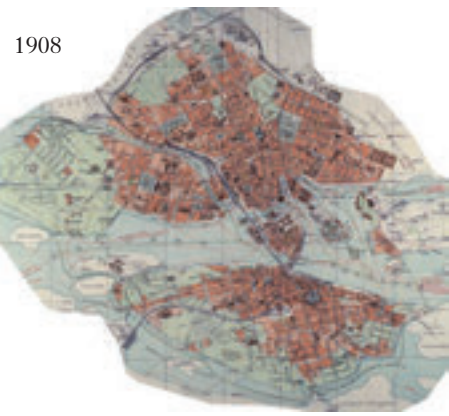
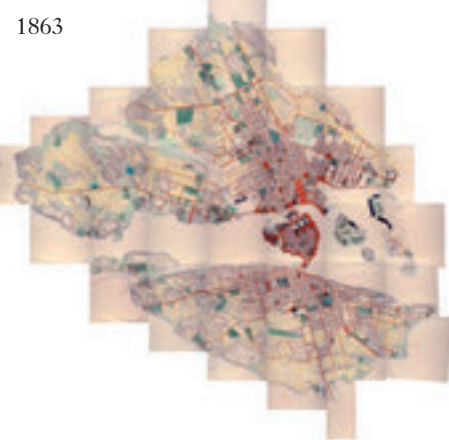
rum på gator och torg, i domstolar och varhelst människor annars möttes, påverkade svenskan genomgripande. En mängd lågtyska ord, som vi nu uppfattar som svenska, införlivades med svenskan, och även grammatiska strukturer förändrades i grunden.

STOCKHOLMSSPRÅK PÅ 1800-TALET

De äldsta stockholmare vilkas röster finns bevarade på band var födda på 1860-talet. Stockholm var då med nutida mått mätt en ganska liten stad med drygt 100 000 invånare, vilka huvudsakligen var bosatta i Gamla Stan och de närmast belägna delarna av Södermalm och Norrmalm. Längre ut på malmarna var det ren landsbygd.

Det fysiska avståndet i staden mellan dem som hade det gott ställt och dem som var fattiga var litet, men de betingelser invånarna levde under var helt olika. Deras sätt att tala skilde sig också åt.

Redan i uttalet kunde man höra klasskillnaderna. I de högre samhällsklasserna uttalades det långa *a*-ljudet

▲▼ De tre kartbilderna över Stockholm visar hur staden växte från 1863 till idag.

Orter i kapitlet

► Albert Engström fångade i sina skämtteckningar skillnaderna i hur folk i olika samhällsklasser i Stockholm talade.

i ord som *gata* öppet, dvs. ungefär som det tyska *a*-ljudet, och *sj*-ljudet i ord som *sj*, *skön* lät oftast likadant som det i *fors*. Dessutom var *r*-ljudet mycket tydligt och *t*-ljudet starkt aspirerat, dvs. det lät nästan som om det följdes av ett *h*-ljud. Egendomligare är att *ä*-ljudet i ord som *näsa* och *mäta* uttalades slutet, dvs. som ett *e*-ljud, *nesa*, *meta*.

Dessa drag saknades i de lägre samhällsklassernas språk. Där var däremot uttalsformer som *si* 'se', *vickan* 'veckan' och *båm* 'båten' vanliga, och *r*-ljudet var svagt eller bortföll helt (*koppaflaska* 'kopparfaska'). En hel del former som

► Den unge, självförsörjande stockholmaren i början av 1900-talet drog till sig uppmärksamhet genom sin klädsel och sitt för den tiden fria levnadsätt. Så här såg han ut enligt en tidning på 1910-talet.

Söderamerikanans Parad-Marsch		
Å fjällan som han fjedrar för, gådd bless sånt tjustit tjej me färsi svaj å jesit skör å stuns på hvarje grej! Säj, kan man välan tira en tjejja mera kul? Hon tyskar grabbens bira å skra- jar ej ett smul	fjälla gådd bless färsi jesi skör stuns tira tjejja kul tyska bira skraja ällräjt skarpt	flicka, flickvän God bless snygg, stilig fin, elegant hår stil se tjej, flicka bra, trevlig, rolig dela pilsner, öl vara rädd all right mycket
Hon skrajar ej ett smul jes box ällräjt hom rul* Hon gillas skarpt blann grabbar, för tjejjan hon e kul		
(troligen 1910-tal)		*jes box ällräjt hom rul är förvanskad engelska

Viby-i och Viby-y förekommer i Närke, bland annat i Viby, på Västkusten samt i Göteborg och Bohuslän och i vissa norrförorter till Stockholm. I Göteborg har ljuden troligen funnits länge. I Stockholm omnämns de första gången på 1950-talet.

frågte 'frågade', *staji* 'stätt', *laji* 'legat', *läggi* 'lagt' och *stövlur* 'stövlar' förekom, och talspråkliga former som *sänt*, *näge* var vanliga.

I samma, till ytan lilla, stad kunde sålunda stockholmskan låta mycket olika.

STOCKHOLM BLIR EN STORSTAD

Några decennier senare, omkring sekel-skiftet 1900, hade Stockholm blivit en industristad som hade vuxit till både ytan och invånarantalet. Där bodde nu tre gånger så många som fyrtio år tidigare. Orsaken var den urbanisering som kännetecknade 1800-talets sista decennier.

På landsbygden hade jordbruksmaskiner alltmer tagit över det tunga arbetet, och många som tidigare hade kunnat tjäna som pigor och drängar blev arbetslösa. De sökte sig istället till de städer, där fabriker närmade sig samtidigt växte upp. Till Stockholm kom unga människor från de omgivande landskapen, men de kom även från längre bort belägna orter, och vid sekelskiftet 1900 bestod över hälften av stadens befolkning av inflyttare.

Bostadsbristen var besvärande, och under 1800-talets sista decennier byggdes stora hyreskaserner i stadens dåtida utkanter – på Södermalm och Kungsholmen och i Vasastan. Fatigdom, trångboddhet, låg social status och stora barnkullar kännetecknade dessa områden.

EKENSSNACKET

I denna miljö blandades inflyttarnas många olika dialekter med romani, romernas språk, och mer eller mindre hemliga yrkesspråk såsom sotarnas knoparmoj och västgötaknallarnas månsing. De uppväxande ungdomarna, som redan i tidig barndom hade hört de olika dialekterna och språken, talade nog i allmänhet inte föräldrarnas dialekter, men de antog inte heller den stockholmska som användes av äldre infödda stockholmare.

Istället växte det i arbetarkvarteren fram ett nytt, gemensamt kamratspråk,

det s.k. ekenssnacket. Där blandades ord från de dialekter och språk som hördes i omgivningen, t.ex. *tjej* från romani, *kul* som troligen kommer från finskan, *kille* från västgötadialekten och *pluska* 'portmonnä' från månsing.

Också uttalet förändrades. Det långa *a*-ljudet i ord som *gata* och *kvar* närmade sig ett *ä*-ljud, dvs. nästan så långt från högstatusspråkets öppna *a*-ljud som man kan komma, och *sj*-ljudet uttalades längre bak än tidigare, nästan nere i strupen, även detta långt från språket i högre samhällsklasser. Dessutom uttalades ofta ändelsen *-er* som *-ör* eller *-ur*, *kommör* 'kommer', *vedur* 'väder', och *r*-ljudet, som redan i äldre lågstatusstockholmska var svagt eller utelämnades, föll ofta bort, *fädi* 'färdig', *fött* 'fort', *ban* 'barn'. Helt borta var gamla former som *staji* 'stätt'. Egendomligt nog antog dock arbetarklassens ungdomar överklassens "Stockholms-*e*" så att ord som *leka* och *läka* uttalades likadant.

SNACKET BLIR RUMSRENT

I takt med att samhället så sakteliga demokratiserades under den första hälften av 1900-talet minskade skillnaderna mellan de olika samhällsklassernas språk alltmer. De mest påfallande dragen i ekenssnacket mildrades, och en del av slangorden, t.ex. *grabb* och *tjej*, förlorade så småningom det mesta av sin slangprägel och blev vardagliga ord som vem som helst kan använda. De har blivit stilistiska markörer snarare än sociala.

Också i högstatusspråket skedde förändringar mot mitten av 1900-talet, så att en del av de drag som tidigare hade signalerat hög social status nu inte längre var så påfallande. Det "förnäma" öppna *a*-ljudet blev till exempel lite mera slutet och kom alltmera att likna dagens mellansvenska *a*-ljud.

STOCKHOLM IDAG

Idag har Stockholm vuxit långt utanför de malmar där ekenssnacket en gång uppstod. De socialt betingade skillnaderna i språket är dock inte försvunna. Snarare tycks de återigen ha skärpts i ungdomsspråket. Men nu handlar det inte främst om Stockholms innerstad utan om förorterna.

I vissa villaområden med hög status norr om innerstaden kan man fortfarande, även hos ungdomar, finna uttalsdrag

		Ord från							
romani		tyska		engelska		finska		dialekter	
jycke	hund	slafa	sova	kicka	sparka	kola	dö	plyte	ansikte
visjan	landsbygden	tjacka	köpa	jobba	arbeta	kul	rolig, konstig	kis	man, pojke
pröjsa	betala	kymig	elak	keps	mössa	kova	pengar		

► Denna Katarina-hiss byggdes 1883 och revs 1933. Hissen blev en symbol för den växande staden på Södermalm. Redan 1935 uppfördes den hiss som finns idag.

med band bakåt till det gamla högstatusspråket, t.ex. främre *sj*-ljud, s.k. *fors*-ljud, i ord som *skön* och *sjal*, och det i stockholmskan nyare ”surrande” uttalet av de långa *i* och *y*-ljuden, vilka brukar kallas *Viby-i* respektive *Viby-y* och låter ungefär som när man försöker uttala ett *i* eller *y* och samtidigt ett tonande *s*, i ord som *fin*, *ny*. Även beträffande slangord och vissa grammatiska drag finns skillnader mellan de olika områdena.

I de många äldre närförorterna strax söder om innerstaden är dessa drag sällsynta, framför allt hos pojkar och män. Däremot är banden till det gamla ekenssnacket fortfarande ganska tydliga, främst hos äldre infödda vuxna men även hos en del ungdomar. Här finns t.ex. det *e*-liknande uttalet av *ä* och det bakre uttal av *sj*-ljudet som liknar tyskans *ach*-laut, och här används fortfarande en hel del äldre slangord.

Förortssvenska

I de nyare västra och sydvästra, mycket invandrarrika områdena i Stockholm, långt från innerstaden, finns däremot knappast några band till det äldre stockholmspråket och inte heller några högstatusdrag.

Liksom på Södermalm och i Vasastan hundra år tidigare bor här människor som av olika skäl har lämnat sina hemorter. Men idag kommer de vanligen inte från olika trakter i Sverige utan från många olika håll i världen. Redan från tidig ålder hör de uppväxande barnen många språk i sin omgivning, liksom också brytningar av olika

Ord i invandrarrika områden	
guss	flicka
shuno, shonne	man, pojke, typ
bre, vre, re	hördudu

slag. Trots att infödda svenskar är i minoritet blir det gemensamma språket med kamraterna på daghemmet, i skolan och på lekplatsen vanligen svenska.

Hos de ungdomar som är födda i Sverige och har invandrade föräldrar finner man sällan uttalsdrag som gör att man kan gissa sig till vilket språk som talas i hemmet, dvs. de talar inte svenska på samma sätt som förstagenerationens invandrare. I stället talar ungdomarna i dessa områden, oavsett hemspråk, mycket lika, vad gäller både uttal och vad vi uppfattar som grammatiska avvikelser. Dessutom har de liksom andragenerationens inflyttare hundra år tidigare skapat en ny slang, som denna gång består av både ord från de många språk som talas i omgivningen och lekfulla nybildningar. Detta nya ungdomsspråk går under namn som *rinkebysvenska*, *miljonsvenska*, *förortssvenska* och *shobresvenska*.

Många av dessa ungdomar kan dock också uttrycka sig på ett språk som obetydligt eller inte alls skiljer sig från det som talas i mindre invandrarrika områden, och dessutom talar många av dem ett eller ibland flera s.k. hemspråk.

Det som sker i dessa områden är i grunden mycket likt det som hände när ekenssnacket uppkom hundra år tidigare. I båda fallen har nya ungdomskulturer uppstått med nya klädstilar, musikstilar (t.ex. rap) och nya språkdrag, vilka alla har spridits långt utanför de områden där de uppkommit.

Göteborg

Uppkomsten av en ny ungdomsdialekt under årtiondena kring 1900 är inte unik för Stockholm. Sannolikt förändrades vid samma tid även talspråket i arbetarklassen i Göteborg till följd

Göteborgsord	
knô	trängas, flytta sig
Knô på dej!	Flytta dig!
loda	springa

av inflyttningen från landsorten, även om resultatet blev något annorlunda, beroende på att både den tidigare stadsdialekten och inflyttarnas dialekter var andra än i Stockholm.

Trots detta har äldre stockholmska och göteborgska flera gemensamma drag, t.ex. ett *ä*-liknande uttal av det långa *a*-ljudet, i Göteborg kallat Göteborgs-*a*. Även det grova *sj*-ljud som påminner om tyskans *ach*-laut förekommer eller har förekommit i båda dialekterna, liksom en tendens att uttala de korta *y*- och *u*-ljuden med ett *ö*-liknande ljud, *töcka* ’tycka’, *nötta* ’nytta’, *göbbe* ’gubbe’. Ett öppet uttal av det långa *ö*-ljudet förekommer också i båda dialekterna i ord som *grön*, *röd*, liksom uttalet av konsonantkombinationerna *rs*, *rd*, *rt*, *rn* och *rl* som enkla konsonanter, *s*, *d*, *t*, *n*, *l*, t.ex. *bod* ’bord’, *tosk* ’torsk’, *ban* ’barn’, *fali* ’farlig’.

Både i göteborgskan och som nämnts tidigare i vissa varianter av stockholmska förekommer det också att långt *i* och *y* får ett ”surrande” uttal liknande ovan nämnda s.k. *Viby-i* och *Viby-y*, i båda fallen främst hos flickor och kvinnor.

Å andra sidan finns det också skillnader mellan de två stadsdialekterna vad gäller både ordförråd och prosodiska drag, dvs. rytm och språkmelodi,

▼ Feskekörka, som den kallas i folkmun, byggdes 1874. Arkitekten Gegerfelt inspirerades av norska stavkyrkor i trä och gotiska stenkyrkor.

▼ Södra Förstadsgatan i Malmö som leder upp mot Triangeln har blivit gågata och här kan man få höra malmöitiska.

och vissa ljud. I Stockholm har exempelvis formerna *sell* ’sill’ eller *maj* ’mej’ inte förekommit, och det korta *a*-ljudet har aldrig varit *ä*-haltigt, som i namnet på den slagfärdige göteborgske arbetargrabben *Källe* – vilken dock i Göteborg oftast heter *Kal* – som figurerar i många anekdoter. I Stockholm var namnformen *Kalle* som i den länge populära boken om buspojken *Anderssonskans Kalle* av Emil Norlander, utkommen 1901.

Källe och Ada i Göteborg och den munvige Ekenskisen i Stockholm var alla självständiga arbetarungdomar i det industrialiserade samhällets barndom. Med sitt språk och sin ungdomskultur markerade de den sammanhållning som var nödvändig i det hårda samhälle där de växte upp.

Malmö

Betydligt mindre undersökt än stockholmsdialekten är malmöitiskan, men det förefaller troligt att även denna förändrades i samband med förra sekelskiftets inflyttning till städerna. I likhet med många andra stadsmål skiljer sig malmöitiskan från omgivande dialekter, och även från språket i det näraliggande Lund. I motsats till de flesta andra skånska dialekter diftongeras till exempel alla de nio långa vokaler. Liksom i Stockholm och Göteborg varierar också språket beroende på talarens och gruppens sociala tillhörighet.

På andra håll

Vid ungefär samma tid och i samma situation som när Ekenssnacket uppstod, dvs. under urbaniserings- och industrialiseringsperiodens årtionden runt 1900, skapades också i Helsingfors arbetarkvarter ett nytt ungdomsspråk. Där bestod förstagenerationens inflyttare av ungefär lika mängd finsk- och svensktalande. I de kamratgång som andragenerationens ungdomar bildade använde var och en sitt hemspråk, dvs. finska eller svenska, men eftersom de slangord som uppstod här användes av både finsk- och svensktalande förstod ungdomarna varandra utmärkt ändå. Denna gemensamma slang blev liksom det samtida Ekenssnacket och dagens kamratspråk i invandrarrika områden ett tecken på samhörighet och gemensam identitet.

Inte heller är förortssvenskan idag unik. Även i Danmark, Norge, Nederländerna, Tyskland och Frankrike finns liknande kamratspråk. I Paris, där de sociala motsättningarna är större än i Sverige, är ungdomsspråket i invandrarrika områden, Le Verlan, betydligt mera svårbegripligt för en utomstående än vad förortssvenskan är i Sverige

Viborg – en flerspråkig stad

Språk- eller dialektkontakt behöver dock inte nödvändigtvis leda till att nya eller starkt förändrade dialekter växer fram. Viborg, långt inne i Finska viken, är ett exempel på detta. Staden hörde länge till Sverige, men är numera rysk, och under många hundra år, från medeltiden och fram till nittonhundratalets början, var Viborg en viktig knutpunkt för handeln.

Under hela denna tid talades fyra språk i staden, men inget språk var dominerande. Svenska och tyska var omväxlande administrativa språk och talades även i många hem. Det största språket vad gäller antal talare var dock finskan, talad av inflyttare från den omgivande landsbygden, och dessutom talades ryska av affärsägare och andra. I denna handelsstad bodde också mer eller mindre tillfälligt personer med andra språk.

I många familjer hade medlemmarna olika modersmål, t.ex. svenska och tyska, medan tjänstefolket kunde tala finska eller ryska. Inget språk betraktades dock som sämre än de övriga. I en stad där många språk talas måste man naturligtvis kunna kommunicera med varandra i affärer, med grannar och vänner och i en mängd andra situationer. I Viborg löste man detta genom att var och en talade sitt eget språk men blandade in ord och fraser från de andra språken. Resultatet blev att ett gemensamt ordförråd så småningom växte fram som alla infödda viborgare kände till och använde i kontaktsituationer. Denna s.k. Rothe-Wahlska (eller rotvälska) uppfattade man som ett slags blandspråk. På det sättet liknar det ett slangspråk, och liksom i slang fanns det här en hel del mer eller mindre skämtsamma bildningar, t.ex. sammanställningar av två ord från olika språk.

Något egentligt slangspråk var det dock inte. Skillnaden mellan Rothe-Wahlska och slang ligger i att slang ofta – men inte alltid – används för att skilja ut en grupp från en annan, t.ex. unga från äldre. Så var inte fallet i Viborg. Det gemensamma ordförrådet användes av alla grupper oavsett ålder och social ställning. Det betraktades som en resurs, en naturlig del av det viborgska ordförrådet, och man var stolt över att känna till ord ur andra språk.

Idag står ordet *rotvälska* för ett dåligt eller brutet språk, men den betydelsen hade ordet inte i Viborg. I stället blev Rothe-Wahlska en markör för att man var en äkta viborgare och ett tecken på gemenskapen mellan grupperna och på den viborgska identiteten. Var och en hade rätt att tala sitt eget språk, och ingen behövde byta språk för att markera att hon/han var en äkta viborgare. Eller som man sade: ”En äkta viborgare går på alla fyra”, dvs. hon/han använder fyra språk.

Kristinestad, Jakobstad

Att olika sätt att tala möts i en stad är normalt. En stad är sällan stillastående. Speciellt i storstäder kan, som vi sett, dialekten vara ganska olika i olika delar av staden eller i olika samhällsgrupper,

och där vistas också ofta personer med olika modersmål eller dialekter mer eller mindre långvarigt. En stads dialekt kan därför skifta från tid till annan, sammanhängande med samhälleliga förändringar, och nya dialekter, eller deldialekter, kan uppstå när nya sociala grupper och gruppidentiteter skapas.

Men också i städer med en ganska homogen befolkning finner man olika sätt att tala, och även här är det ytterst en fråga om vilken identitet talarna markerar med sitt språk.

På Finlands västra kust ligger två sedan gammalt svenskspråkiga städer, Kristinestad och Jakobstad, den förra ungefär i jämnhöjd med Sundsvall och den senare i jämnhöjd med Umeå. Båda städerna grundades cirka 1650, och i båda utgör den svensktalande befolkningen idag drygt hälften. Båda städerna ligger i områden där den svenska dialekten skiljer sig mycket från det finlandssvenska standardspråket, ”högspråket”. Men i sitt förhållande till omgivande landsbygdsdialekt är de två städerna olika.

I Kristinestad är gränsen mellan stadens och den omgivande landsbygdens dialekt tydlig. I Jakobstad däremot är den mera flytande. Förklaringen till denna olikhet står att finna i de båda städernas historiska bakgrund och näringsliv.

Kristinestad fick sina första invånare från flera olika håll – Österbotten, södra Finland och Sverige – något som ännu avspeglar sig i stadens dialekt. Staden var länge en viktig sjöfartsstad med en betydande flotta och ett stort skeppsvarv. På 1800-talet minskade dock betydelsen av dessa näringar, och Kristinestad gick tillbaka ekonomiskt, vilket medförde att inflyttningen från omgivande landsbygd länge har varit obetydlig. Kontakten med landsbygdsdialekterna är därför liten, och stadsborna är nogna med att markera sin status som just stadsbor genom att språkligt ange

ett avstånd till den omgivande landsbygdsdialekten. Kristinestadsdialekten skiljer sig därför tydligt från dialekten på den näraliggande landsbygden.

Jakobstad är däremot en av Finlands mest industrialiserade städer, och befolkningen är större än i Kristinestad och mera socialt uppdelad. I motsats till vad fallet är i Kristinestad har befolkningen länge fyllts på av industriarbetare och tjänstemän, varav många är uppvuxna på den omgivande landsbygden och har med sig sin dialekt när de flyttar till staden. Därför går det inte, som i Kristinestad, någon tydlig språklig gräns mellan staden och omgivande landsbygd, och skillnaden mellan stadsbo och landsbygdsbo markeras inte med språket. Däremot är gränsen mellan de högutbildades och de lågutbildades språk tydlig inom själva staden.

I Kristinestad, där man har obetydlig kontakt med landsbygden, är man sålunda nogna med att språkligt markera sin identitet som stadsbo. I Jakobstad, däremot, där kontakten med omgivande landsbygd är tät, är det istället den sociala identiteten och statusen som markeras med vissa språkliga drag.

Eskilstuna

I Stockholm, Göteborg, Viborg och Jakobstad har människor med olika ursprung, identitet och dialekter eller språk kommit att leva tillsammans i samma stad. Resultatet har blivit att nya gruppidentiteter har utformats och nya språkliga varieteter uppstått.

I Kristinestad, däremot, ledde en ekonomisk tillbakagång till att stadens dialekt isolerades från landsbygdens. Även i Eskilstuna har, betydligt senare, en ekonomisk tillbakagång fått konsekvenser för stadens språk.

Eskilstuna, cirka 12 mil väster om Stockholm, var länge en blomstrande industristad, vars ekonomi gick på

högvarv under 1950- och 1960-talet. I början av 1970-talet bröts dock högkonjunkturen, och Eskilstuna blev en stad med hög arbetslöshet, ekonomiska problem och befolkningsminskning.

Vilka följder detta har haft för Eskilstunaspråket framgår vid en jämförelse av resultaten från två undersökningar, gjorda med nästan trettio års mellanrum, 1967 och 1996.

I den undersökning som gjordes 1967, dvs. före krisen, visade det sig att infödda eskilstunabor ofta valde regionala former som *huse*, *husena*, *flicker*, *sjungi*, *köpi*, *dansa* och *vart*, där standardsvenskan har *huset*, *husen*, *flickor*, *sjungit*, *köpt*, *dansat* och *blev*. Trettio år senare, 1996, upprepades undersökningen med syfte att se om språket hade förändrats och i så fall hur, t.ex. i riktning mot standardspråket under inverkan av radio- och TV-språk. I denna undersökning deltog delvis samma individer som trettio år tidigare.

Resultatet blev ganska oväntat. Det visade sig nämligen att eskilstunaspråket hade förändrats påfallande lite vad gäller de undersökta dragen. Även om en del begynnande förändringar kunde skönjas, användes de regionala formerna i stort sett i samma utsträckning som trettio år tidigare, till och med av den unga generationen.

Orsaken till detta avstannande i förändringstakten står, i varje fall delvis, att finna i det faktum att staden under tiden mellan undersökningarna hade drabbats av en ekonomisk kris med åtföljande industrinedläggelser med otrygghet och hög arbetslöshet som följd. I en sådan situation söker människor trygghet i det välkända och markerar samtidigt sin samhörighet genom att bevara den invanda dialekten, dvs. man håller fast vid sin identitet, i det här fallet, som eskilstunabo.

Kontakt, isolering och identitet

De undersökningar som refererats här är inte helt jämförbara. De är i fråga om genomförandet metodiskt olika, de behandlar stadsspråk på orter av olika storlek, i olika delar av det svensktalande området och delvis också språk i olika tid. Även de språkliga variabler som diskuteras är skiftande – ordförråd, morfologi och uttal. Ändå ger de sammantaget en bild av att den identitet som håller samman en grupp människor spelar en viktig roll både när nya språkliga varieteter uppstår och när språket, trots yttre förändringar, förblir relativt oförändrat.

Språkliga gränser i Skåne

Begreppen *skånska*, *skånemål* avser de för Skåne utmärkande talspraksvarianter som kan iakttas på språkets olika nivåer: ljud, ljudkombinationer, ord, ordbildning, meningsbyggnad och accent. Landskapsgränsen, som till en del var riksgräns fram till nationalitetsskiftet 1658, har aldrig varit någon markant talspraksgräns, inte heller de skånska läns-, härads- eller sockengränserna.

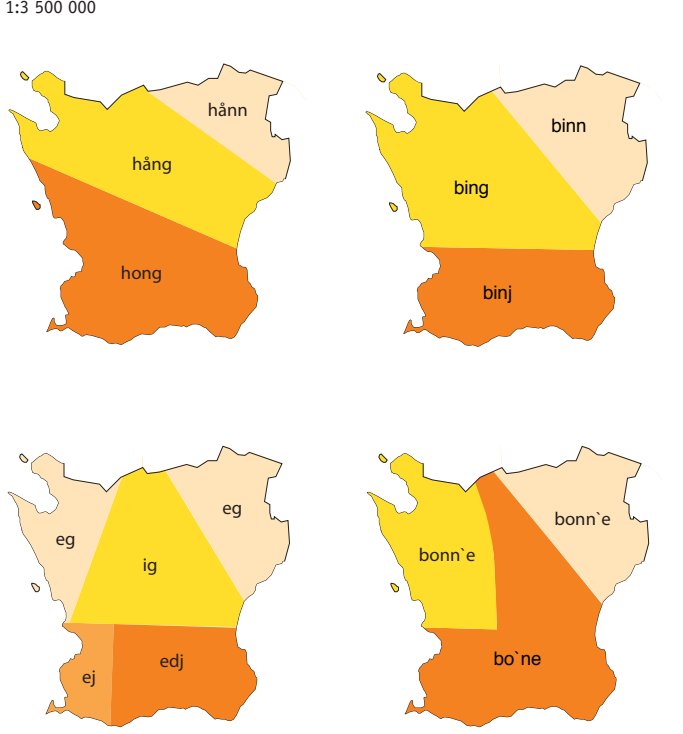
- Bevarade äldre dialektdrag, relikter, och nya, novationer, är av tre slag:
- gemensamma med danska mål, framför allt själländska
- gemensamma med svenska dialekter
- egna skånska utvecklingar.

En med själländska gemensam relik

te är bevarat *t* i bestämd form *hused* (men

En arg man kliver in på gården och ryter: *Bing hongen ve igen, bonne!* Orden avslöjar genast hans skånska hembygd.
Uttalet *bing* ’bind’ utesluter den del av Skåne som ligger söder om linjen Lomma–Kivik, ty där heter det *binj*. Det utesluter också hela nordöstra Skåne, där ordet uttalas *binn*.
Uttalet med *o* i *hong* ’hund’ är syd- och mellanskånskt.
Ordet uttalas *hång* i nordvästra Skåne, *hånn* i nordost.
Ek uttalas *eg* i nordväst och nordost, *ej* i sydväst, *edj* i sydost och *ig* i en triangel med basen i mellersta Skåne och spetsen i Västra Göinge vid Smålandsgränsen.
Ordet *bonde* har lång vokal, *bone*, i södra och östra Skåne, men kort vokal, *bonne*, i Göingebygden och från Landskrona-Eslöv upp i Bjäre- och Kullabygden.
En kombination av gränslinjerna för uttalet av de fyra orden utesluter alltså hela Skåne utom ett trekantigt område kring och väster om Eslöv och visar att vi mött en landsman till Sten Stensson!

Dialektgränser i Skåne

med övergång *t* till *d* som i danska, dock inte i nordöstra Skåne, där det alltså heter *huset*) och bevarat *n* i *solen*, liksom i *en/min ko*, där de flesta centralsvenska mål har *huse*, *sola*, *elmi ko*.

En med själländska gemensam novation är försvagningen av konsonanterna *p*, *t*, *k* till *b*, *d*, *g*: *piba* ’pipa’, *mad* ’mat’, *tag* ’tak’, i sydvästra Skåne med vidareutvecklingar *b>v*: *piva* ’pipa’.

En med centralsvenska mål gemensam reliket är bevarat svagtons-*a* i ordslut: *kasta*, där danskan har övergång till *e*: *kaste*, med undantag för sydvästra Skåne, som liksom danskan har formen *kaste*.

Bornholms dialekter är idag närmast att se som regionala varianter av sydöstdanskt riksspråk. Även de bevarade detta svagtons-*a* in på 1900-talet. Ett annat bornholmskt särdrag som avvek från ödanska mål, men som var gemensamt med de skånska målen, var den tonala ordaccenten, grav accent som i svenska *an'den* av ordet *ande* och akut accent som i *an'den* av ordet *and*. Idag är det framför allt ord- och satsmelodin som gör att landsbygdens bornholmska ofta uppfattas som mera lik skånska än danska.

Med centralsvenska mål gemensamma novationer är slutna, s.k. runda *u* och *o* i ord som *du* och *ko*, liksom *sj-* och *tj-*ljud i ord som *sjö* och *tjuv* (danska *sø*, *tyv*). Danskan bevarar *g* och *k* framför främre vokal: *göre*, *kar*, *skyde* ’skjuta’, medan skånemål och svenska har övergång till *j*: *jöra*, och *tj-* eller *sj-*ljud: *tjär*, *sjuta*.

Till relikterna hör nordöstskånskt bevarat *t* i *huset*, utan skånsk övergång till *d*, och pluralböjda verbformer: *vi kämme* ’vi kommo’, *varen så goa å titten in* – eller omvänt sydvästskånskt novation med singulara verbformer, etablerade innan standardspråket övergick till sådana.

Egna skånska novationer är diftongering av långa vokaler i stadsmål, främst malmötiska, och av långt *e*, som gått längst i nordost: sydsåknska *ben*, mellanskånska *bain* (med *a* som i *all*), nordvästskånska *bain* (med *a* som i *al*), i öst växlande med *bäin*, och nordöstskånska *bäin*.

En annan intern novation är övergången av långt *n* till *ng*-ljud i mellersta och nordvästra Skåne: *kvinga* ’kvinna’; i södra Skåne vidareutveckling till s.k. muljerat *n*: *kvinja*.

Sydsåknska mål har kort runt *o* (som i *sol*, fast kort) i ord som i standardspråket har långt *å*: *holl* ’håll’, *hossa* ’hosa, strumpa’, *posse* ’påse’, och förmjukning av *g* till *dj* och *k* till *tj* efter främre vokal: *edj* ’ek’, *väddj* ’vägg’, *bäntj* ’bäck’.

► Den bondkomiskt pedantiske, dryge och upp-blåste, men blixtrande intelligente och talföre juridikstudenten, ”kandidå:ten” Sten Stensson Sten, som tog ”prillan” (propedeutiska kursen) i juridik på en termin (istället för normala två eller tre) vid universitetet i Lund, blev riksbekant efter den 13 september 1903. Då var det premiär på Södra Teatern i Stockholm på folklustspelet ”Sten Stensson Sten från Eslöf”, skrivet av journalisten John Wigforss. Stockholmsskådespelaren Elis Ellis (Elis Olsson 1879–1956) spelade titelrollen över 1 500 gånger, också på en turné i svenskbygderna i USA 1911–1912. Riktigt riksbekant blev Sten Stensson Sten genom Nils Poppes filmer ”Ballongen” 1946, ”Ljuset från Lund” 1955 och ”Sten Stensson Stéen kommer till stan” 1963.

Diftongering och uttal av vissa ljudförbindelser, t.ex. *sk*, leder till markanta dialektvarianter. Så uttalas längs Skånes östkust ordet *käsk* ’kratt, surskog’ i norr *tjäisk*, i den mellersta delen *tjäsk* och i söder *tjäsj*.

Oberoende av äldre administrativa gränser följer skånska dialektvarianter påfallande ofta diagonala gränsbälten från kärnområdena i sydväst respektive nordost med knippen av gränslinjer som likt ringar på vattnet svallar ut över landskapet.

Hos en äldre generation talare bevaras ännu många dialektala särdrag, medan en ”ädelsskånska” finns exempelvis i vissa kretsar i städerna. Dagens alltmör utjämnade skånska i anslutning till ett regionalt sydsvenskt standardtalspråk kännetecknas framför allt av stadsmålens skiftande ord- och satsmelodier, sekundära diftonger, skorrande *r* och det spontana svaret *ja* (med *a* som i *kall*, fast långt) på frågor.

▼ Peps Persson är en artist som har behållit sitt idiom även när han sjunger.

Olika slags småländska

Man talar ofta om småländska som ett enhetligt begrepp, men dialekterna i olika delar av landskapet skiljer sig starkt åt. De ”små landen” som blev Småland har ända från äldsta tid påverkats språkligt från olika håll: i söder från danskan, i norr från götamålen och från Svealand. Detta har lett till den nutida dialektala splittringen i landskapet. Om man gör en indelning av småländskan sådan den talades för cirka 100 år sedan, får man grovt sett fyra dialektområden inom landskapet:

- Sydvästsmåländskan** talas i ett område som omfattar västra delen av Jönköpings län, hela Kronobergs län och sydligaste Kalmar län och kännetecknas av att
 - t* står kvar i slutet av supinumformer av verb: *kastat*, *sprungit*;
 - s.k. tjockt *l* saknas;
 - r* uttalas som en vokal i ljudförbindelser med *r* + konsonant och i slutet av ord: *höde* ’hörde’, *baen* ’barn’, *päla* ’pärla’, *oem* ’orm’, *fae* ’far’;
 - a* står kvar i slutet av ord: *kasta* (infinitiv), *mössa*;
 - kort *u* före *gg*, *ng*, *ck* och *nk* uttalas som *o*: *hogga*, *sjonga*, *socka* ’sucka’, *bonke*;
 - bindevokal finns i sammansättningar: *räfseninne*, *vealass* ’vedlass’ (en rest från fornsvenskan, medan standard-språket i de flesta fall har tappat bindevokalen);
 - långt *å* diftongeras: *gå* blir *gåo* eller *gao*;
 - kort *i* övergår till *e* och kort *y* övergår till *ö* i vissa ordtyper: *fisk* > *fesk*, *stycke* > *stöcke*, *sliten* > *sleten*;
 - endast tungrots-*r* finns.

Nordsmåländskan i östra Jönköpings län samt ett litet område nordväst om Jönköping har en hel del gemensamt med dialekten i Västergötland och sydvästra Östergötland och får alltså räknas till götamålen.

- Den kännetecknas av att
 - t* står kvar i slutet av supinumformer av verb: *kastat*, *sprungit*;
 - man har både tjockt och tunt *l*;
 - r* faller i förbindelserna *rd*, *rl*, *rn*, *rs* och *rt*: *höde* ’hörde’, *ban* ’barn’, *päla* ’pärla’, *fott* ’fort’;
 - a* står kvar i slutet av ord: *kasta* (infinitiv), *mössa*;
 - kort *u* före *gg*, *ng*, *ck* och *nk* uttalas som *o*: *hogga*, *sjonga*, *socka* ’sucka’, *bonke*;
 - bindevokal finns i sammansättningar: *räfseninne*, *vealass* ’vedlass’;
 - kort *i* övergår till *e* och kort *y* övergår till *ö* i vissa ordtyper: *fisk* > *fesk*, *stycke* > *stöcke*, *sliten* > *sleten*;
 - i norra delen av området har man både tungspets-*r* och tungrots-*r* (beroende på var i ordet ljudet finns), men i södra delen bara tungrots-*r*.

Nordöstsmåländskan i norra Kalmar län har många gemensamma drag med östgötskan och hör därför till de mellan-svenska dialekterna. Den kännetecknas av att

- t* faller i slutet av supinumformer av verb: *kasta* ’kastat’, *sprunge* ’sprungit’;
- man har både tjockt och tunt *l*;
- kombinationen av *r* och vissa konsonanter (*rd*, *rn*, *rl*, *rs*, *rt*) smälter samman till ett ljud, s.k. supradentala konsonanter;
- a* i slutet av ord försvagas till *e*: *kaste* (infinitiv), *mysse*;

- bindevokal saknas i sammansättningar: *räfseninne*, *vealass* ’vedlass’;
- man har både tungspets-*r* och tungrots-*r* (beroende på var i ordet ljudet finns).

Mellersta Kalmar län är ett mycket oenhetligt övergångsområde och gränsbälte mellan den sydvästliga småländskan och det nordöstra dialektområdet. Det är alltså en övergångszon mellan sydsvenska mål och mellansvenska mål snarare än ett götamålsområde.

Dialektskillnaderna mellan huvudområdena kan illustreras med hjälp av en konstruerad mening (R = tungrots-*r*, *l* = tjockt *l*):

Nä di småo RaRa baenen hadde ätet öpp fesken å gRöten, je fae ut fö å hogga en liten julagRan (sydvästsmåländska från Ljungbytrakten).

Nö di små Rara bana hadde ätet öpp fesken å gröten, jeck far ut fö te å hogga e lita juvlagran (nordsmåländska från Anebytrakten).

Nör di små Rare barna hadde äte äpp fisken å gröten, jeck far ut för te hugge e lita juvgran (nordöstsmåländska från Västervikstrakten; *R* uttalas här närmast som engelskt *w*).

Dialektgränserna i Småland går ofta i riktning från nordväst till sydost. De har uppkommit genom att språkliga nyheter har kommit in från antingen norr eller söder. Nordliga novationer som alla troligen kan dateras till senmedeltiden (1300–1400-talet) är bortfallet av *r* i supinum, tjockt *l*, supradentaler, försvagning av *a* till *e*, övergång av *o* till *u* före *gg*, *ng*, *ck* och *nk* och bortfall av bindevokal. Sydliga novationer är övergången av *i* till *e* och av *y* till *ö* i vissa ord (troligen senmedeltida utveckling), diftongeringen av långt *å* (osäker ålder; kanske senmedeltid), vokaliseringen av *r* (1700-talet), bortfall av *r* i förbindelserna *rd*, *rl*, *rn*, *rs* och *rt* (1800–1900-talet) och tungrots-*r* (1800–1900-talet).

I nutida småländska har de nämnda dialektdragen bevarats i olika utsträckning. I högsta grad levande och karaktéristiskt är vokalistiskt *r* respektive bortfall av *r* i ord som *höde* – *höde*, *baen* – *ban* m.fl. Variationen mellan tungrots- och tungspets-*r* (beroende på var i ordet ljudet finns) lever kvar i norra Småland, men är på tillbakagång genom att tungspets-*r* tar över. Överlag sker ett närmande till standardspråket i hela landskapet. I söder glider områdena samman med södra Halland, nordöstra Skåne och Blekinge, så att det kan vara svårt att höra varifrån en talare kommer inom detta område. I norr glider områdena på motsvarande sätt ihop med östgötska.

Uppländska egenheter

UPPLÄNDSKAN OCH
STANDARD SVENSKAN

Det svenska standardspråket har skapats på grundval av mälardalssvenska och delvis östgötska talvanor, eller kanske snarare skrivvanor. Skriftspråket har in i vår tid tjänat som förebild för standardspråket och på så vis haft en

H-bortfall och accenter i Uppland

1:2 500 000

- Gräns för akut istället för grav accent i nordöstra Uppland
- Gräns för grav istället för akut accent i sydvästra Uppland
- Gräns för grav istället för akut accent i östra Södermanland
- Område med *h*-bortfall

▲ Området för *h*-bortfall är inte begränsat till själva skärgårdsområdet. Det förekommer även längre in i Uppland.

▼ Ur Albert Engströms ”Gubbar”: Pampar och stackare

konserverande inverkan på detta. Att Mälardalssvenskan gamla dialekter på många sätt liknar standardsvenskan beror däremot inte på skriftspråkets inflytande utan förhållandet är snarare det omvända. Ett belysande exempel är *n* i ändelser i ord som *natten*, *husen*. Denna kvarleva från fornsvenskan är bevarad i västra Uppland, norra och östra Södermanland, östra Västmanland och södra Gästrikland, men förekommer annars endast i de sydsvenska målen. I resten av landet har detta *n* fallit bort och givit upphov till former som *natta*, *husa*.

Är uppländskan då närmast att betrakta som en lantligare upplaga av standardsvenskan? Nej, dialektskillnaderna mellan olika delar av Uppland är ganska stora och vissa dialektdrag är mycket karaktéristiska, som följande exempel visar.

ROSLAGSMÅLETS H-BORTFALL

Utmärkande för äldre roslagsmål är att *h* faller bort före vokal i början av ord, t.ex. i *åve* ’havet’, *us* ’hus’, *ög* ’hög’. Detta dialektdrag kan iaktas på uppländska runstenar och har således gamla anor. Dess utbredning tycks ha varit större under vikingatiden än i början av 1900-talet, när förlagan till kartan här intill ritades. Enligt denna går gränsen för *h*-bortfallet längst österut mellan Gräsö och Singö, sedan inåt landet ända fram till Lagga socken nära Uppsala, därefter vidare söderut ned till Skånela, därifrån österut igen och mellan norra och södra Ljusterö. Där böjer linjen av söderut utanför Värmdö ned mot Nämdö. I vilken utsträckning *h*-bortfall förekommer idag är okänt, eftersom det saknas aktuella undersökningar.

En utbredd föreställning om roslagsmålet är att *h* inte bara tappas i början av ord utan också regelbundet läggs till i ord som börjar på vokal, t.ex. så att *hörn* uttalas som *örn* och vice versa. Konstnären och författaren Albert Engström har förmodligen mer än någon annan verkat för att sprida denna uppfattning om *h*-tillskott i roslagsmålet. I sina populära berättelser låter han nämligen rospiggarna tala en dialekt som har två framträdande drag: *h*-bortfall i början av ord och *h*-tillskott i vartenda ord som börjar på vokal, även de allra kortaste. Att döma av autentiska inspelningar av rospiggarna födda på 1860-talet var *h*-tillskott emellertid sällsynt i normalt, oreflekterat tal. Däremot förekommer det rätt ofta i äldre handskrifter, t.ex. domböcker, boupp-teckningar, dagböcker och brev. Detta behöver dock inte nödvändigtvis be-

tyda att skribenten själv talade på det viset. Många gånger var det säkert bara ett uttryck för hans/hennes osäkerhet om stavningsnormen.

Som bevis på att *h*-tillskottet verkligen har tillhört dialekterna i Roslagen anføres ofta det faktum att man på sina håll säger *hüsa* i stället för *ösa*. Vid närmare granskning visar det sig emellertid att formen *hüsa* ingalunda är exklusiv för dialekten i Roslagen utan förekommer lite varstans i Mellansverige samt på Gotland.

ORDACCENTER

De flesta svenska dialekter skiljer mellan två olika ordaccenter: akut och grav. Skillnaderna tar sig framför allt uttryck i varierande tonhöjd, så att orden ”sjungs” på två olika melodier. Som exempel på hur den akuta accenten låter i svenskt standardspråk kan nämnas ordet *anden*, alltså bestämd form av *and*. Den grava accenten hörs i *anden*, bestämd form av *ande*.

I sydvästra Uppland och östra Södermanland har akut och grav accent sammanfallit, så att alla tvåstaviga ord uttalas med grav accent. *Anden* (av *and*) och *anden* (av *ande*) uttalas alltså med samma grava accentuering. Även flerstaviga ord som *betala* och *butiken* får vanligen grav accent (*betåla*, *butiken*). Sammanfallet har också varit ett genuint dialektdrag i äldre Stockholms-språk. Det är rent av möjligt att det en gång uppstod i huvudstaden och spreds därifrån. I början av 2000-talet är denna egendomlighet på väg att försvinna på grund av det starka inflytandet från standardspråket.

Även i nordöstra Uppland har ordaccenterna sammanfallit, men här är det istället den akuta accenten som har blivit förhärskande. *Stegen* (bestämd form singularis av *stega*) accentueras alltså på samma sätt som *stegen* (bestämd form pluralis av *steg*). Detta sammanfall har troligen uppkommit genom de täta kontakterna med Åland och Finland. De flesta finlandssvenska dialekter har nämligen endast akut accent.

LOKALT BLIR REGIONALT

Som alla andra svenska dialekter har uppländskan genomgått stora förändringar på senare tid. Särpräglade dialektdrag med liten utbredning blir alltmer sällsynta och ersätts efterhand av sina motsvarigheter i standardsvenskan, medan dialektdrag som är gemensamma för ett större område blir kvar. Denna dialektutjämning resulterar så småningom i att flera lokala dialekter förenas till en enda regional dialekt.

Dalmålen

Dialekterna i Dalarna brukar traditionellt delas in i tre grupper: dalabergslagsmålet, de egentliga dalmålen och målen i Särna och Idre längst uppe i nordväst. Den sistnämnda gruppen är av norsk typ (området tillhörde Norge fram till 1644) och kommer inte att närmare beskrivas här.

DE EGENTLIGA DALMÅLEN

I bygderna omkring Dalälvens båda källflöden, Västerdalälven och Österdalälven, ner till sammanflödet vid Gagnef och kring Siljan talas *de egentliga dalmålen*. Dessa brukar i sin tur indelas i ovan-siljansmål, nedansiljansmål och målen i övre och nedre Västerdalarna. De räknas till de mest särpräglade svenska dialekterna. Skillnaderna mellan de olika sockenmålen är stora och även bymålen inom varje socken skiljer sig i många fall märkbart från varandra. Folkmålen i övre Dalarna har länge intresserat dialektforskarna och är därför ovanligt väl dokumenterade och undersökta.

I den nedre delen av dalmålsområdet påminner dialekten en hel del om dalabergslagsmålet, men norr om en linje från Rättvik i öster till Nås, Järna och Äppelbo i väster blir språket mycket mera egenartat. Här möter exempelvis vokalbalansen som innebär att vokalerna har utvecklats olika beroende på om orden i fornspråket varit långstaviga eller kortstaviga. Som

exempel kan nämnas utvecklingen av fornspråkligt *a* i böjningsändelser. Orsamålet har å ena sidan *a*-ändelse i ett långstavigt ord som *spaika* ’spika’, å andra sidan *ä*-ändelse i ett ursprungligen kortstavigt ord som *spilä* ’spela’.

Ett annat minne av den forna motsättningen mellan långstavighet och kortstavighet är tilljämningen. Den innebär att uttalet av stamstavelsens vokal anpassas till ändelsens vokal i de kortstaviga ord där både stamstavelsen och ändelsen i fornspråket har innehållit ett *a*. Den ursprungligen kortstaviga infinitivformen *gapa* motsvaras alltså i älvdalsmålet av *gäpä*. På samma sätt motsvaras adjektivet *gammal* i moramålet av *gåmmäl*.

Själva kortstavigheten är delvis bevarad i Ovensiljan och Rättviksområdet, mest konsekvent i Rättvik och Boda. I de allra flesta andra svenska dialekter har de ursprungligen kortstaviga orden fått lång stamstavelse.

De mest särpräglade dalmålen finner vi längst upp i dalgångarna (bortsett från Särna och Idre), nämligen i övre Västerdalarna (dvs. Lima och Transtrand) och i Ovensiljan, där Mora utgör en gammal centralbygd.

Dialekten i övre Västerdalarna utmärks framför allt av arkaismer (ålderdomliga drag) i ljudsystemet, bland annat på så sätt att de fornordiska diftongerna är bevarade. Den gamla *au*-diftongen, som i standardspråket motsvaras av *ö*, har här blivit *ou* (*ö* be-

	hus	is	yta
<i>Älvdalen</i>	aus	ais	äyta
<i>Våmhus</i>	aus	ais	äyta
<i>Mora</i>	öys/äis	eis/äis	öyta
<i>Venjan</i>	öys/häys	eis	eita
<i>Sollerön</i>	äus/äys	äis	öyta
<i>Orsa</i>	ais	ais	aita
<i>Ore</i>	höys	äis	öyta

▲ Ovensiljanmålen's olika diftonger för fornspråkets långa *i*, *u* och *y*

tecknar en vokal som låter som ett melanting mellan *ö* och *ä*). Adjektivet *röd* uttalas alltså *rôu* i detta område. I större delen av Ovensiljan har *au* istället dragits samman till *o*, så att *röd* heter *rod*. De fornärvda diftongerna *ai* och *öy*, i ord som standardspråkets *sten* respektive *öra*, motsvaras i Lima och Transtrand av diftongen *äi*, så att de nämnda orden lyder *stään* resp. *äira*.

OVANSILJANSMÅLEN

Egendomligast av de egentliga dalmålen är de som talas inom Ovensiljan. Dessa dialekter utmärker sig genom en säregen blandning av arkaismer och novationer (språkliga nybildningar) – mycket påfallande är diftongeringen av fornspråkets långa *i*, *u* och *y*. Denna utveckling har emellertid givit olika resultat i olika delar av området. I rutan här ovan visas motsvarigheterna till standardspråkets *hus*, *is* och *yta* i Ovensiljans sockenmål. Lägg märke till att alla tre vokalerna har utvecklats till *ai* i orsamålet!

I bland annat Älvdalen och Våmhus förekommer det att vissa vokaler nasaleras, dvs. uttalas så att luftströmmen helt eller delvis går genom näsan. Detta sker intill nasala konsonanter, alltså *m*, *n* och *ng*, men också i ord som i en avlägsen forntid antas ha innehållit en sådan konsonant. Exempel på sådana ord är *äs* och *gäs*, där stamvokalen nasaleras därför att den en gång i tiden följts av en nasalkonsonant som sedan länge är försvunnen. Stöd för antagandet att det verkligen har gått till på det viset finner man om man jämför med ordens motsvarigheter i andra germanska språk: *äs* motsvarar gotiskans *ans* och *gäs* tyskans *Gans*.

Forn tidens språk gör sig påmint även i konsonantsystemet. I bland annat Älvdalen är den gamla konsonanten *ð* (uttalas som *th* i engelskans *this*) bevarad. Den gamla förbindelsen *rð* bibehålls i Ovensiljan som *rð* eller *rd*, så att t.ex. *gård* heter *garð* eller *gard*. I Nedansiljan och Västerdalarna har *rð* istället övergått till ett s.k. tjockt */* (skrivs här *ʀ*), vilket ger uttalet *gåʀ* eller *gaʀ*.

Även andra ålderdomliga konsonantkombinationer har bevarats just i Ovensiljan. I början av ord av typen *ljus* finns *lj* kvar som */ + j* och uttalas alltså med tjockt eller tunt */* följt av ett *j*. På motsvarande sätt uttalas *sj* i början av ord som *s + j*, t.ex. i *sjö*. I Ovensiljan, Lima, Transtrand och Malung uttalas *dj* i början av ord som *d + j*, t.ex. i *djup*.

Bland novationerna i konsonantsystemet märks användningen av tjockt */* i början av ord, t.ex. i *lin* och *läder*. I övriga svenska dialekter förekommer tjockt */* endast inuti och i slutet av ord. I större delen av Ovensiljan, liksom i Rättvik, Siljansnäs och delar av Leksand, har *h* fallit bort framför vokal, t.ex. i *häst*.

Ovensiljansmålen har många ålderdomliga drag i ordböjningen, t.ex. delvis bevarad kasusböjning främst av substantiven. På vissa ställen har man kunnat iaktta fyra kasus, alltså lika många som i det nordiska fornspråket. I gammalt älvdalsmål böjs ordet *katv* på följande sätt i bestämd form singular: nominativ *käven*, genitiv *kävemes*, dativ *kävem* och ackusativ *kävin*.

I Mora, Våmhus och Älvdalen används *fara* som hjälpverb i betydelsen ’börja’. Ett exempel från älvdalsmålet är *färä* (eller *fa*) *kweðä* ’börja sjunga’, egentligen ’fara kväda’. Förutom i de nämnda socknarna förekommer denna egendomliga konstruktion på svenskt område endast i norra Västerbotten. Liknande uttrycksätt finns bland annat i modern isländska.

Typiskt för dialekterna i Ovensiljan är negationsbruket. För den som talar orsamål är det helt naturligt att säga t.ex. *se käm int än all dri att int mer* ’sedan kom inte han aldrig åter inte mer’.

TRADITIONSUPPLÖSNING OCH SPRÄKBYT

Den språkliga mångfalden i Dalarna är unik i Norden. I det gamla bondesamhället kunde den utvecklas och vidmakthållas tack vare djupt rotade traditioner och en stark sammanhållning inom bygemenskaperna. Ändå var befolkningen ingalunda isolerad från omvärlden. Många skaffade sig sidoinkomster genom att företa arbetsvandringar till andra delar av landet och utvecklade på så vis en förmåga att använda ett standardspråk i kontakter med främlingar. Även på främmande ort tenderade dalfolket dock att hålla sig inom den egna gruppen och tala hembygdens mål.

Tvåspråkigheten i dalmålsområdet nådde sin höjdpunkt under perioden från senare delen av 1800-talet fram till andra världskriget. Med den begynnande industrialiseringen och moderniseringen följde en viss inflyttning av folk utifrån till de växande centralorterna. Fortfarande var det dock fråga om två skilda världar som levde sida vid sida. Målet hade ännu kvar sin starka ställning i bygemenskapen, men nu hade de flesta också behov av att kunna etablera kontakter med den andra världen. Därför bemödade de sig mer än förut om att utveckla sin svenska. Genom dessa kontakter kom båda språkarterna att utsättas för påverkan och förändring, särskilt hos yngre talare. Än så länge var det dock fråga om förändringar av mera ytligt slag.

Efter andra världskriget skedde en radikal omdaning av hela samhällsstrukturen i Dalarna såväl som i övriga delar av Sverige. De gamla basnäringarna, jord- och skogsbruket, minskade i betydelse, och många människor lämnade sina byar och flyttade till större städer och tätorter längre söderut för att få arbete. Snart därefter började den expanderande offentliga sektorn erbjuda arbetstillfällen för personer med rätt utbildning, och sådana rekryterades inte sällan utifrån. På så vis ökade antalet invånare som inte behärskade den lokala dialekten. Från början av

◀ Denna bild av en stuga med lider i gårdsfyrkant vid Åsens fäbod i Sollerö socken är omslagsbild till en ljudskiva. Autentiska ljudinspelningar av dialekter i Dalarna och texter till dessa kan laddas ner från Institutet för språk och folkminnets webbplats www.sprakochfolkminnen.se.

▲ Norrbärke kyrka i Smedjebacken ligger i det område där dalabergslagsmålet har samband med såväl sydligare och östligare mål. Det "sjungande" tonfallet delar det med nedre delarna av det egentliga dalmålsområdet.

1970-talet, under den s.k. gröna vågen, flyttade en del av dem som tidigare hade lämnat hembygden tillbaka igen. Många av de dalsktalande återvändarna förde med sig äktenskapspartner och barn som inte talade målet. Denna rörlighet och blandning av människor med olika bakgrund fick naturligtvis djupgående konsekvenser för de gamla bygemenskaperna och därmed också för invånarnas språkliga beteende. Särskilt för de yngre kändes det inte längre meningsfullt eller praktiskt att hålla fast vid dialekten.

I början av 2000-talet för dalmålen en ojämn kamp mot standardsvenskan. Det är inte längre självklart för dalsktalande föräldrar att föra över målet till sina barn, och för barnen är det i allmänhet viktigare att inte avvika från sina standardspråkstalande kamrater. Vad vi bevitnar idag är alltså ett omfattande språkbyte mellan generationerna. Genom det starka trycket från standard-svenskan sker också betydande förändringar i de gamla målens struktur.

DALABERGSLAGSMÅLET

I sydöstra Dalarna talas *dalabergslagsmålet*. Det har vissa likheter med de egentliga dalmålen men skiljer sig mycket mindre från standardspråket och är relativt enhetligt. Gemensamt med dalmålen är det speciella, *o*-haltiga *u*-ljudet, det s.k. bergslags-*u*:et. Man kan också se samband med både sydligare och östligare mål. Sitt typiska "sjungande" tonfall delar dalabergslagsmålet såväl med de nedre delarna av det egentliga dalmålsområdet som med angränsande dialekter i Gästrikland och Västmanland.

Gammalt möter nytt i Österbotten

Livskraften är en egenskap som de österbottniska dialekterna delar med många andra perifert talade dialekter i Norden. Det är långt till tongivande språkliga centrum i Stockholm och Helsingfors – den dagliga kontakten med svenska etermedier lämnar spår i lexikonet men inte i uttal och form. I Österbotten är dialekttalandet spontant och okomplicerat; man har där inte samma ambivalenta inställning till sina dialekter som man har i södra Finland. I landskapen i söder har närheten till en mer påtaglig social skiktning av befolkningen givit upphov till känslor av skam och förakt för den egna dialekten. I Österbotten däremot hävdar man gärna samhörigheten genom att tala dialekt med folk från det egna landskapet.

Medeltidens tre kyrksocknar med svensk befolkning – Pedersöre, Mustasaari (Korsholm) och Närpes – avtecknar sig i det österbottniska språkfältet som tre större dialektgrupper: nordösterbottniska,

mellanösterbottniska och sydösterbottniska mål. Senare sockenbildningar ligger till grund för de trettio sockenmål som traditionellt talas i kustlandet mellan Karleby i norr och Sideby i söder.

Tydligast framträder norra och södra Österbotten som egna dialektområden, medan mellersta Österbotten genomkorsas av gränslinjer som skiljer gammalt från nytt och delar landskapet. Det gamla Närpes har varit spridningsområde för en rad språkliga nyheter som stannar på olika linjer längre norrut i Österbotten.

Längst i norr möter två dialekter med en säregen ställning bland nordiska dialekter i stort. Det är Karleby–Nedervetil som utmärker sig genom sitt starkt förenklade genussystem: alla substantiv är i obestämd form *hetel*(:)-ord, således *ein häst|bo:k|får:r*, *ein klo:kan bå:n* och *hetel(:) häste|bo:si|får:re* (linje 1).

I mellersta Österbotten är det fornarvda tregenussystemet på väg att förenklas till två genus, *han-* och *he-*genus, medan systemet står sig bättre i söder, där *häst* omtalas med *han*, *bok* med *hon* och *får* med *he* ’det’.

Talare i området Karleby–Purmo (2) är för sin del lätta att känna igen på uttalet av ord som *dju:p* och *dju:r*, där *dj-* bevaras med uttalet *dj|dɛ: dzu:p, dzu:r*. Samma utbredning har uttalet av *tj* som *ts:* *tsåkk* ’tjock’, *tsu:r* ’tjur’. Ett särmärke för Terjärv–Munsala (1–3) är synkoperade bestämda former av maskulina ord, såsom *bå:tn*, *eldn*. En annan novation som har nått de konservativa målen i norr som helhet är den nordsvenska vokalbalansen. Den yttrar sig här i att kortstaviga infinitiver bevarar och långstaviga saknar ändelsevokal: *fara* och *springg* mot *far|fa:r* och *springg* med bortfallet *-a* hos alla infinitiver från Oravais och söderut (3).

Maxmo är i sin tur sista utposten i söder för fornsvenskans kortstaviga enstavingar av typen *bek* ’beck’, *bås* ’boss’ (4). Från Kvevlax och söderut (samt i Munsala) används vokalförlängda former som *be:k|biek*, *bå:s|boås* (i bestämd form *betje*, *båse*). Södra delen av det gamla Mustasaari ansluter sig också i andra avseenden till de modernt utvecklade dialekterna i landskapets södra del. Mellan Korsholm och Solv löper t.ex. en gräns som skiljer ett område med bevarad överlängd i norr från ett med förlorad sådan i söder, således *heitt*, *grå:tt* mot *het|hått*, *grått* (6).

En viktig gräns är även den som går mellan Solv och Malax och bildar skilljelinje mellan syd- och mellanösterbottniska mål. Den delar in Österbotten i *o*-mål (”europeiskt” *u*) och *u*-mål, *boss*, *to* ’du’ i norr mot *buss*, *tu* i söder (7), och den bildar sydgräns för pluralböjda imperativer

ver – i Malax ger äldre *farin*, *kåmin* således vika för yngre *far:r*, *kåmm*. Från Malax och söderut använder man vidare former som *båten* ’botten’, *vaten* ’vatten’ och *liken* ’likna’ med inskottsvokal i stället för äldre *båtn*, *vatn*, *likn* norrut i Österbotten. Inskottsvokalen är en språklig nyhet som tillsammans med flera andra förbinder södra Österbotten med Åland och västra Åboland i södra Finland.

De sydösterbottniska målen är ändå inte bara moderna i sin framtoning utan får i själva verket sin prägel av en blandning av både gammalt och nytt. Talare i området Övermark–Sideby känns sålunda lätt igen på uttalet av *vad* och *vit* som *kva* och *kvi:t* och av *hår* (*hiärn*) och *hjon* som *sjenn* och *sjon:n*, med övergång äldre *kv-* till *kv-* och *hj-* till *sj-* (8).

Längst i söder bildar Tjöck, Lappfjärd och Sideby en grupp för sig. De kännetecknas av att svaga substantiv har ändelsevokal i grundformen, således *stuga* och *bakka* mot *stug:g* och *bakk* med bortfallen vokal i Malax–Närpes (7–9), av att starka verb av typen *bryta* i preteritum och supinum böjs *bryöt*, *bryti* och inte *bröut*, *brutit* *broti* som i Österbotten för övrigt, och av att förbindelserna *r + d*, *n*, *s*, *t* uttalas som dentaler och inte som supradentaler som i Björköby–Närpes (5–9).

Många språkdrag förbinder Österbotten med uppsvenskt område. Gemensamma är bland annat en rad fornarvda drag, såsom bevarat *a* framför oassimilerade *ld*, *ngg*, *mb* (*hald|ha:ld* ’hålla’, *langg|la:ngg* ’lång’, *lamb|la:mb* ’lamm’) och bevarad lång vokal före *m* (*to:m* ’tom’). Fle- ra drag av senare datum förenar i sin tur Österbotten med ett mittnordiskt område som sträcker sig från Norge över Sverige till Österbotten och gränsen mot finskan i öster. Exempel på novationer västerifrån är vokalbalans och apokope (bortfall av ljud eller stavelse i ordslut), norr- ländsk förmjukning, supradentaler, tjockt / och bortfall av *r* i slutljud.

Österbotten hör till de dialekttrogna landskapen inom språkområdet. Man talar – och man skriver – allt mer dialekt i allt fler sammanhang: man spelar sommartea- ter och nyårsrevyer, man skriver dikt och sjunger rocklåtar, man chattar och skickar sms på dialekt. Tredelningen i nord-, mellan- och sydösterbottniska mål har fortfarande relevans, och genom att tala sin dialekt uttrycker man var på sitt håll lokal identitet gentemot grannarna i om- givningen. En lugn samhällsutveckling utan större ut- och inflyttning i förening med en stark sammanhållning talar för att de traditionella dialekterna kommer att leva kvar – inte oförändrade men särpräglade nog för att åtskilja talare med en bakgrund i olika skoldistrik.

Svenskbyborna

▲ De blivande svenskbybornas färdväg gick från Dagö i Estland via Moskva till den nya boplaten vid Dnjeprs västra strand i södra Ukraina.

Svenskarna i Ukraina

TVÅ UPPBROTT

På Dagö vid den estniska västkusten fanns sedan medeltiden en svenskspråkig minoritet. Vid 1700-talets mitt upp- gick den som mest till ungefär 2 000 personer. En rättslig tvist med en av öns svenska godsägare löstes så att de berörda, ungefär 1 000 personer, av den ryska kejsarinnan Katarina II anvisades en ny boplat vid Dnjepr i södra Ukraina. Endast 535 av dessa överlevde den nio månader långa vandringen dit. Den 1 maj 1782 togs det område som skulle bli Svenskbyn, sedermera Gammalsvenskby, i besittning.

Svenskbybornas liv i det nya landet blev svårt på många sätt. På grund av det ökande politiska trycket från sovjetstaten utvandrade nästan samtliga,

885 personer, till Sverige under Röda korsets beskydd i juli 1929. Avresan skildras här nedan på gammalsvenskbymål av Julia Pettersdotter Annas, som då var 13 år gammal. Ännu idag finns några få dialekttalande kvar i Gammalsvenskby.

GAMMALSVENSKBYMÅLET

Gammalsvenskbymålet är ursprungligen dagösvenska och räknas därför till de estlandssvenska dialekterna. Dessa etablerades och utvecklades efter hand genom invandring av svensktalande under olika tider och från vitt skilda trakter i Sverige och Finland.

Bland de mest påfallande dialekt- dragen i texten nedan märks att *y* och *ö* uttalas som *i* resp. *e*, alltså utan läpp- rundning: *tisken* ’tysken’, *krip* ’krypa’, *bien* ’byn’, *keksborde* ’köksbordet’, *fer*e ’före’, *jusgren* ’ljusgrön’. Vissa prono- men och adverb har *t* i början istället för svenskans *d*, t.ex. *tå* ’då’, *tåm* ’dom’, *ter* ’där’, ett drag som också är vanligt i finlandssvenska dialekter. Uttalet av *g* och *k* är hårt även framför främre vokal, t.ex. i *kek* ’kök’, *gi* ’gick’, *girm* ’genom’. De fornspråkliga diftongerna är bevara- de, t.ex. i *stei* ’steg’ (preteritum av *sti- ga*), *reisa* ’resan’, *heila* ’hela’. I gammal- svenskbymålet har *kt* och *gr* i många fall övergått till *fr*, t.ex. i *luft* ’lukt’, *dåftor* ’doktor’, *seft* ’sök’t’, *säift* ’segt’ och *håuft* ’högt’. Så har skett även vid *ng*-ljud med efterslag av *g*, vilket förklarar den lite egendomliga neutrumformen *lamft* ’långt’ som finns i texten nedan.

Påverkan från grannspråken, främst estniskan och tyskan, märks huvudsak- ligen i ordförrådet. Exempel i texten är *frischlich* ’frukost’ (ty. *Frühstück*) och *losk* ’liten roddbåt’ (estn. *lootsik*). Tjockt / återges i den här texten med ʌ.

AVRESAN FRÅN GAMMALSVENSKBY

Tått he var tier de sti opp å jäta frisch- tich, stei ve op. Ve visst änt om han tis- ken skilt koma ätt åss färscht helder ät- tarst han hav hämta keksborde, stolar å hond de bitaʃkap fere reisa ner å båtn vår Neppersli. Men han left vänt på se. Tå sa moer åt oss än ve, Maria, Anna å ja, skilt gå fere ner å säj, än vårar skilt koma tått fora hav tåm hämta. Tåm kont änt gå de fots mä sin små små bånar så lamft. Så gi ve tå all tri ut girm rigårdsgrinde å hondn mä. Han heit Max å ränd mä å fifa på rompa, men ve

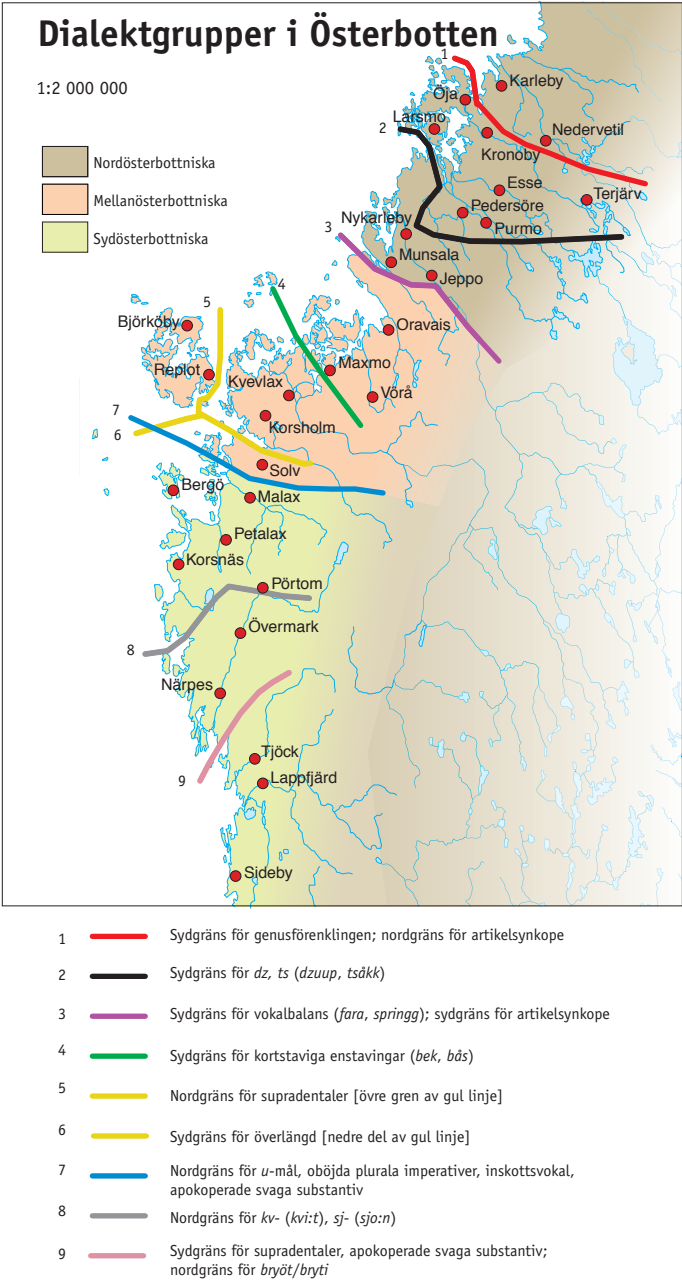
◀ Ombordstigningen måndagen den 22 juli 1929 på de två flodångare som skulle föra svenskby- borna till staden Cherson, den första etappen av resan till Sverige.

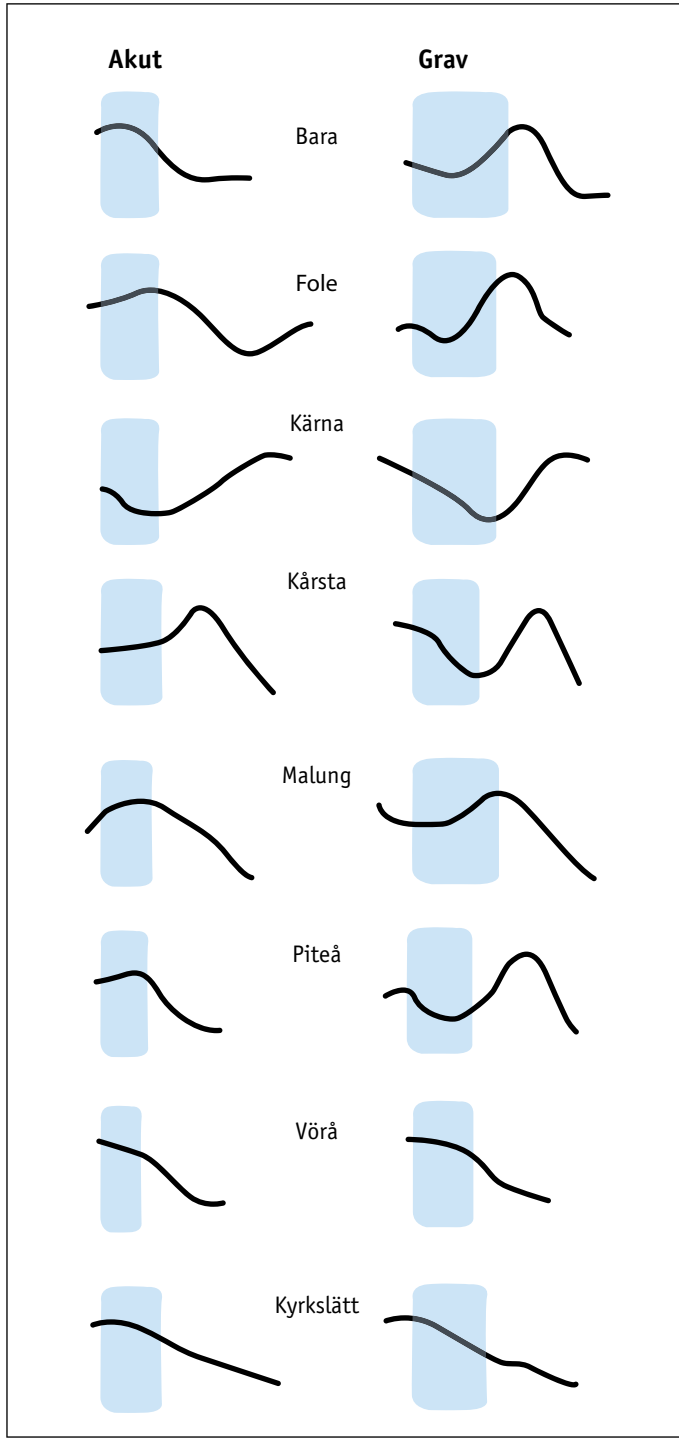
var änt glaar. Ve gi tist å stilla heila ve- gen ner. Tå ve kåm ner vår Neppersli kåm han Sigalets Anders å ropa: ”Känn jära ne vare? Jart namn jär räjä opropa. Hösch he nö jär få ne vänt, fere he änn jar båt rej jär földer.” Å kå orole ve var, än vårar änt skilt hinn. Man ter jära tåm tå!!! Så ropast ve åter op å gi in på båtn. Åj, kå mike fåʌk! Anna å Maria fi stiv in öte ein losk de koma ut på han båtn som lå utarscht. Tåm fi krip opp på änn stään, ferhe än all sjångana var på han båtn. Tått allar var in öte båtana kome, gi tåm färscht ut å mittn på Nepper, vend se om å berja gå. Färscht ännan å så han an. Å hon lång reisa var berja! Ve herd ”Farväl o Gammalsvenskby!” klinga ive vattne ättarscht gånga! Ve sto å skåa op åt bien så lamft ve kont se, hösch hon vaker kerkja liste mä sit jusgrenmåla tak öte sol. Så gjord Nepper än krok å hon färsvann.

Översättning

När det var dags att stiga upp och äta frukost, gick vi upp. Vi visste inte, om denne tysken skulle komma efter oss först eller efter det att han hade hämtat köksbordet, stolar och hund till betalning för resan ner till båten vid Dnjeprstranden. Men han lät vänta på sig. Då sa mor åt oss, Maria, Anna och mig, att vi skulle gå i förväg ner och säga att de våra skulle komma, när skjutsen hade hämtat dem. De kunde inte gå till fots så långt med sina små, små barn. Så gick vi då alla tre ut genom bakgårdsgrinden och hunden också. Han hette Max och sprang med och viftade på svansen, men vi var inte glada. Vi gick tysta och stilla hela vägen ner. Då vi kom ner till Dnjeprstranden, kom Sigalets Anders och ropade: ”Var har ni varit? Ert namn har redan ropats upp. Som det nu är, så får ni vänta, för er båt är redan full.” Och så oroliga vi var, att de våra inte skulle hinna. Men där är de då!!! Så ropades vi åter upp och steg ombord. Oj, så mycket folk! Anna och Maria fick stiga i en liten roddbåt för att komma ut till den båten som låg ytterst. De fick klättra upp på en stega, för alla sångarna var på den båten. När alla hade kommit i båtarna, gick de först ut mitt i Dnjepr, vände och började gå. Först den ena och så den andra. Och den långa resan hade börjat! Vi hörde ”Farväl o Gam- malsvenskby” klinga över vattnet sista gången! Vi stod och såg upp mot byn så långt vi kunde se, hur den vackra kyr- kan lyste med sitt ljusgrönmålade tak i solen. Så gjorde Dnjepr en sväng, och hon försvann.

▼ I Österbotten kan man urskilja flera dia- lektala drag inom de tre huvuddialekterna.

▲ Typiska tonförlöpp för akut och grav accent i exempelorden *dollar* respektive *kronor* från åtta orter, som representerar olika svenska dialektgrupper. Det mörkare fältet markerar den betonade vokalen (*dollar* respektive *kronor*). Hur tonförloppet kommer i förhållande till betoningen är speciellt viktigt för accentidentiteten.

Svensk prosodi – rytm och melodi

Svensk ordmelodi

ORDENS ACCENTER

Ett karakteristiskt och närmast exotiskt drag hos svenska ord är de tonala ordaccenterna. Sådana finns också i norska men är annars relativt ovanliga i europeiska språk. För det stora flertalet svenska dialekter gäller att varje ord som är tillräckligt framhävt i tal får en av två ordaccenter, antingen akut (accent I) eller grav accent (accent II). Som exempel har *Polen* och *ljuden* akut och *pålen* och *juden* grav accent. Svenskans i Finland (med undantag för västra Nyland), överkalixdialekten, vissa dialekter i Uppland och tornedalssvenskan gör dock inte denna accentskillnad.

Det som avgör vilken ordaccent ett ord får är dels var betoningen ligger i ordet, dvs. vilken stavelse som är betonad, dels själva ordbildningen och ordböjningen. Så har enkla ord där betoningen ligger på sista stavelsen (inklusive enstaviga ord) alltid akut accent, exempelvis *bil*, *melon*, *karavan*. Olika typer av tillägg till ordstammen, ändelser och förstavelser, kan ge olika accent. Som exempel är accenten akut i *befalla*, *dagis*, *solen*, *leker* och grav i *prinsessa*, *typer*, *kuvar*, *fattning*. De regler som styr accentueringen av enkla ord är relativt komplexa men ändå dialektalt tämligen enhetliga.

Det finns viss begränsad dialektal variation beträffande accenternas fördelning i enkla ord. Så finns det en tendens till mera av akut accent i söder

och norr. Som exempel ger pluralis av en del substantiv på *-el*, *-er* akut accent i skånska: *pudel*, *puddlar*; *tiger*, *tigrar*, medan man i norrbottenska har akut accent i substantiv med upptakt: *kopia*, *professor*. I vissa sörmåndska och uppländska dialekter finns det en motsatt tendens, nämligen att ha grav accent mera allmänt i ord som slutar på obetonad stavelse oberoende av ordets bildning eller böjning: *tycker*, *världen*.

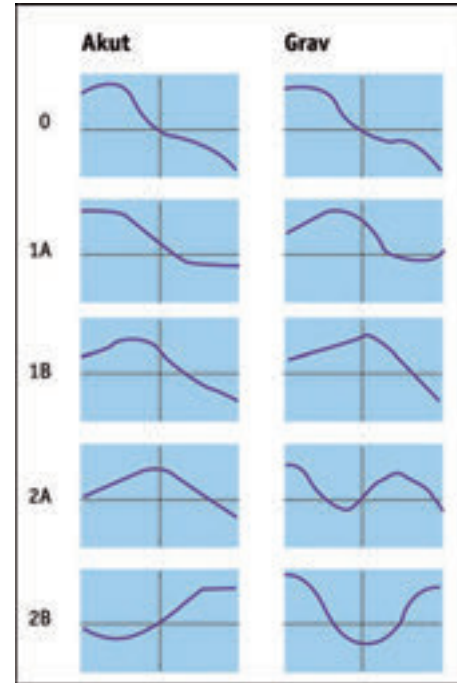
TONFÖRLOPPEN I ORDEN

Det som däremot varierar mera dialekter emellan är hur ordaccenterna låter. Just tonförloppet anses vara det viktigaste fonetiska uttrycket för ett ords accentuering. Tonförloppet är olika för akuta och grava ord inom en och samma dialekt (utom i finlandssvenska), men de varierar också mellan olika dialektområden. Vi kommer här att använda exempel på tvåstaviga, enkla ord med betoningen på första stavelsen för att visa på dessa typiska skillnader. Vår utgångspunkt är dels en dokumentation av tonförloppet hos svenska accenter från tidigt 1900-tal, dels en motsvarande mera omfattande dokumentation gjord vid millennieskiftet inom forskningsprojektet SweDia 2000. Som illustration används typorden *dollar* för akut och *kronor* för grav accent, när de uppträder framhävda i slutet av en fras. Det föreligger sådana inspelningar från cirka 100 orter i Sverige och Finland med ett flertal talare på varje ort.

Vi exemplifierar med tonförlöpp från ett litet men representativt urval av dialekter från de traditionella svenska dialektgrupperna. De orter som vi valt ut som representanter är Kyrkslätt utanför Helsingfors för finlandssvenska i söder, Vörå för finlandssvenska i Österbotten, Bara utanför Malmö för sydsvenska, Malung för dalmål, Fole för gotländska, Kårsta utanför Stockholm för uppsvenska, Piteå för norrländska och Kärna utanför Göteborg för västsvenska. Även om det finns en påtaglig variation bland tonförloppet, låter de sig kategoriseras i ett begränsat antal typer.

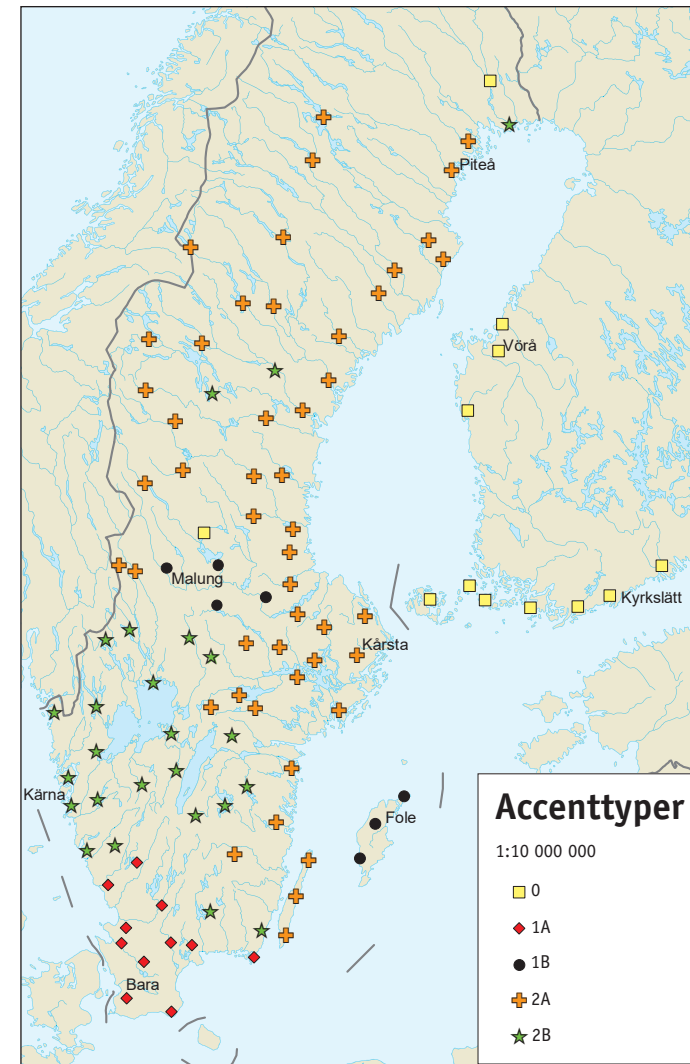
FEM OLIKA ACCENTTYPER

Vi grundar oss på en typologi för ordaccenternas tonförlöpp, som urskiljer fem olika accenttyper i svenska. De kriterier som används vid klassificeringen är karakteristiska egenskaper i tonförloppet. Typologin baseras på två egenskaper: antalet tontoppar (en eller två) i de tvåstaviga tonförloppet och timingen (tidsinsättningen) av dessa tontoppar i förhållande till den första eller andra stavelsen i ordet.

▲ De fem accenttyperna enligt Eva Gårdings typologi baserad på Ernst A. Meyers datamaterial.

▼ De fem accenttyperna har i huvudsak en sammanhållen geografisk fördelning inom det svenskspråkiga dialektområdet.

De fem olika accenttyperna i typologin har beteckningarna: 0, 1A, 1B, 2A, 2B. Här är 0 beteckningen på den typ som inte gör någon åtskillnad mellan akut och grav accent. Det vill säga att tonförloppet är i princip det samma för varje framhävt ord (Vörå, Kyrkslätt). De fyra övriga typerna gör en åtskillnad mellan akut och grav och kan grupperas i entoppiga och tvåtoppiga. Den entoppiga accenttypen (1A, 1B) kännetecknas av en tontopp för grav accent, medan den tvåtoppiga typen (2A, 2B) har två tontoppar. Den entoppiga typen underindelas med avseende på tontoppens timing i en tidigare (1A) och en senare (1B) (Bara respektive Fole, Malung). Denna skillnad i timing är tydligast för akut accent.

För den tvåtoppiga accenttypen kan också göras en motsvarande underindelning med avseende på timing i en tidigare (2A) och en senare subtyp (2B). Detta är tydligast för den andra tontoppen. Medan denna topp i andra stavelsen följs av ett fallande tonförlopp i 2A (Kårsta, Piteå), kommer toppen utan efterföljande fall i 2B (Kärna).

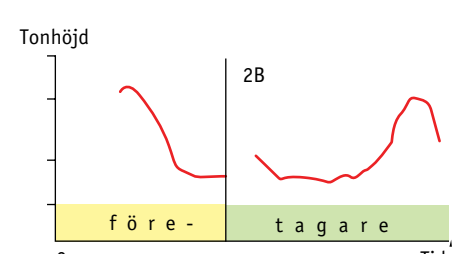
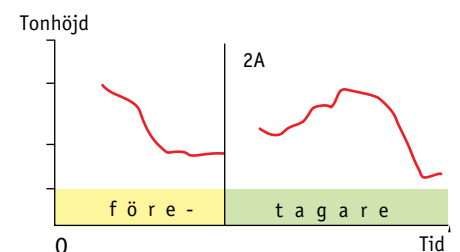
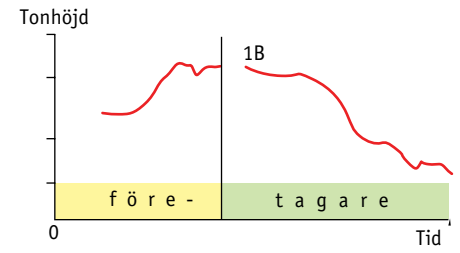
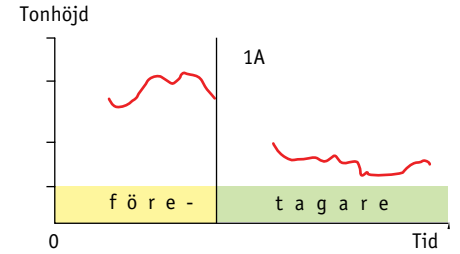
ACCENTERNAS GEOGRAFI

Dessa fem accenttyper har en på det hela taget sammanhållen geografisk fördelning. Sälunda finner vi typ 0 i finlandssvenska dialekter, både i södra Finland och i Österbotten. Typ 1A återfinns bland de sydsvenska dialekterna, medan typ 1B påträffas dels i gotländska och dels i dalmål. Typ 2A är i huvudsak spridd över uppsvenska och norrländska, under det att typ 2B, med det stigande tonförlopp på slutet som man identifierar med t.ex. göteborgska, återfinns framför allt i västsvenska.

Detta innebär också att det finns en påfallande god överensstämmelse med indelningen i de traditionella svenska dialektgrupperna. Denna dialektindelning är inte gjord med hänsyn till accenter och melodi utan utgår från helt andra språkliga drag. Att gotländska och dalmål har samma accenttyp (1B) stämmer också väl med att de upplevs som melodiskt lika. Det är däremot inte lika uppenbart att uppsvenska och norrländska är melodiskt lika såsom klassningen enligt accenttyp (2A) antyder. Det blir också tydligt att norrländska skiljs ut från uppsvenska ifråga om satsmelodi och accentuering av sammansatta ord.

MELODIN I LÄNGRE ORD

Tonförloppet i lite längre ord som sammansättningar och vissa avledningar har visat sig vara särskilt avslöjande för den dialektala tillhörigheten. Vi kan då först konstatera att i typ 0 (finlandssvenska),

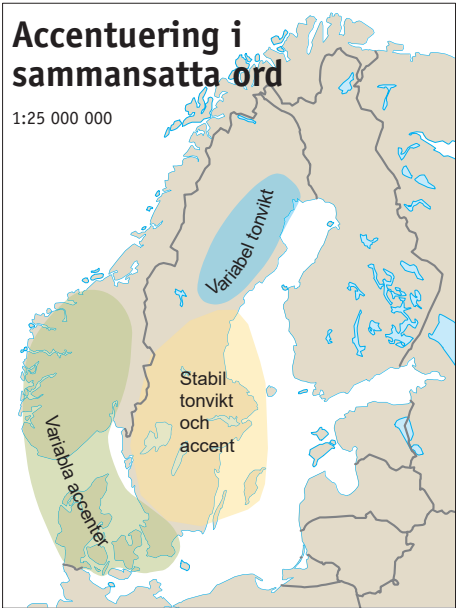
▲ Typiska tonförlöpp för exempelordet *före-tagare* (med grav accent) för sydsvenska (1A), gotländska (1B), uppsvenska (2A) och västsvenska (2B)

som inte gör någon skillnad mellan akut och grav accent, tonförloppet inte skiljer sig åt i olika typer av ord. Den skillnad i melodi som vi identifierat för enkla ord blir däremot ytterligare förstärkt, när vi jämför lite längre ord inom den entoppiga respektive den tvåtoppiga accenttypen.

För dessa övriga fyra typer, dels de entoppiga (1A, 1B) och dels de tvåtoppiga (2A, 2B) finner vi följande kännetecken för exempelordet *företagare* med grav accent, som är den typiska ordaccenten för sådana ord. I typ 1A (sydsvenska) är det samma tonala mönster som i enkla ord. Vi kan se att tonförloppet i typ 1A och i typ 1B (gotländska, dalmål) liknar varandra till att börja med. Det typiska mönstret i typ 1B är sedan att tonen hänger kvar med hög ton lite längre, innan den faller på slutet. Istället för bara en tontopp får vi en tonal högplatå.

Tonförloppet i typ 2A (uppsvenska, norrländska) och i typ 2B (västsvenska) liknar varandra också i början av ordet. Skillnaden ligger i när den andra och sista tontoppen kommer. Medan i typ 2B tonen stiger alldeles på slutet (liksom i enkla ord), har den andra tontoppen en tidigare timing i typ 2A.

► Den geografiska fördelningen visar en stabil tonvikt och accent i Mellansverige medan tonvikten varierar mer i norr och accenterna i söder.

Accentuering av sammansatta ord

Hur man accentuerar sammansatta ord kan vara ett avslöjande drag för den dialektala härkomsten. Standardmönstret i svenska består av två betonade stavelser och en ordaccent. Den ena betonade stavelsen återfinns i ordets förled, närmare bestämt i första led, och den andra i dess efterled, specifikt i sista led. Ordets accent, i detta fall grav, är knuten till den första betoningen. Några exempel är *jäkt=ledare*, *maskin=teknik*, *föt-bolls=plan*, *budget=under-skott*, *liv-räddnings=ut-rustning*. Betonad stavelse markeras i exemplen med understrykning och ordaccent med tecken för akut ['] eller grav [ˑ] accent ovanför betonad vokal. Huvudgräns i ett sammansatt ord mellan förled och efterled visas med [=] och annan gräns med [-]. Denna fördelning av betoning och ordaccent med ”tonvikten” tidigt i ordet är förhärskande i stora delar av det

svenskspråkiga området. I finlands-svenska, som alltså saknar ordaccentkontrast (akut/grav), ligger ”tonvikten” också tidigt i ordet med betoning och accent på dess första led. Däremot kommer den andra betoningen i ord med sammansatt efterled typiskt på dess första led, t.ex. *silver=arm-band*.

I SÖDER – AKUT ELLER GRAV

Att ha ”tonvikten” tidigt i sammansatta ord men variera ordaccenten (akut eller grav) är förknippat med sydsvenska. Detta mönster förekommer mer i södra och västra Skåne och avtar mot norr och öster. Det är vanligt i t.ex. Ystad, Malmö och Helsingborg, medan det inte är lika vanligt i t.ex. Kristianstad och relativt ovanligt i t.ex. Halmstad. Gränsen för dess förekomst norrut och österut är mellersta Halland, södra Småland och västra Blekinge.

Huvudregeln för sydsvenska är att ordaccenten hos en flerstavig första led (som enskilt ord) bestämmer accenten. Så får t.ex. *bandy=boll* akut men *sömmar=lov* grav accent. Denna regel har fullt genomslag i Malmö, medan den i Halmstad gäller enbart vid första led som slutar på en obetonad stavelse. Exempelvis får *banan=skal* akut accent i Malmö och grav accent i Halmstad. I Kristianstad varierar accenten mellan akut och grav i just sådana ord. För ord med enstavig första led (akut accent som enskilt ord) är bilden mera komplex. Det generella är att dessa ord får grav accent, men det finns flera specifika villkor som kan ge akut accent: foga-*s* i första led, t.ex. *skögs=bruk*, enstavig första led följd av obetonad stavelse i andra led, t.ex. *gås=pedal*, enstavig förled + sammansatt efterled, t.ex. *pöjk=lands-lag* (men *folk=dans=lager*), perfekt particip av sammansatt verb, t.ex. *in=kapslad* och flera andra, särskilda undergrupper. I Malmö resulterar sådana specialfall i akut, medan endast enstavig första led med foga-*s* ger akut i Kristianstad och inget av fallen i Halmstad.

DANSKA, NORSKA, SYDSVENSKA

I danska finns ett med ordaccenterna besläktat fenomen kallat *stød* (alltså *stöt*). Medan svenska och norska ordaccenter är ett slags ordtoner, är dansk stöt istället en särskild sorts röstkvalitet. Historiskt sett svarar stöt mot akut och avsaknad av stöt (icke-stöt) mot grav accent. Intressant nog finns det en god överensstämmelse mellan fördelningen av accenter i sammansatta ord i sydsvenska och motsvarande fördelning av stöt-icke-stöt i danska, t.ex. i Köpenhamn. Det är således vanligt

att finna stöt i första led i de ord, där man i sydsvenska har akut accent och icke-stöt där man har grav accent. Motsvarande accentuering i norska, t.ex. i Oslo, finner man enligt samma huvudprincip som i sydsvenska, så att ordaccenten – akut/grav – hos en flerstavig första led bestämmer accenten i hela ordet. I den svenska som talas nära gränsen till Norge (Bohuslän, Dalsland, Värmland) finns det också inslag av akut accent i sammansatta ord, låt vara att det är relativt begränsat.

I NORR – TONVIKTEN SENT ELLER TIDIGT

Att ha ”tonvikten” sent i ordet, s.k. slutledsbetoning, förknippas med norrländska. Detta mönster har en ojämn geografisk fördelning och finns framför allt i Norrbotten och i mellersta Norrland. Även här, t.ex. i Luleå och Kalix, har dock långt ifrån alla ord slutledsbetoning, utan den förekommer vid sidan av standardmönstret. Vid slutledsbetoning är det betoningen i sista led som får ordaccenten, som alltid är akut. I första led förekommer då en betonad stavelse utan accent; alternativt kan denna vara obetonad. Vid ”betoningskrock”, dvs. när första och sista betoningen kommer i direkt kontakt utan annan stavelse emellan, kommer ”tonvikten” alltid på ordets förled (med grav accent), t.ex. *mät=sal*, *svåg=dricka*, *elit=läger*. I övriga fall kan ”tonvikten” hamna på dess efterled, dvs. få slutledsbetoning med akut accent. Detta är dock betydligt vanligare vid flerstavig, t.ex. *socker=dricka*, *lägen=hets=brand*, än vid enstavig förled, t.ex. *malm=transport*, *guld=arm-band*.

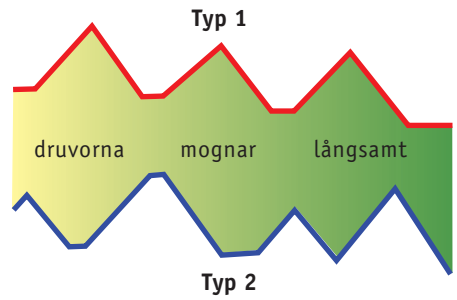
Svensk satsmelodi

Satsmelodin i svenska är ett mycket viktigt kännetecken för en talares regionala hemvist. Det är inte minst på melodin man kan höra varifrån en talare kommer. En viktig ingrediens i satsmelodin är de ingående ordmelodierna. Här spelar ordaccenterna – akut eller grav – en grundläggande roll. Det som påverkar satsmelodin i svenska är främst hur man åstadkommer framhävningsorden i en sats, och sedan hur man binder samman orden med hjälp av melodin.

TONTOPPAR OCH FRAMHÄVNING

Tonförlöppen för akuta och grava ord rymmer mer än bara själva ordaccentkontrasten. Här uttrycks också sättet att accentuera och framhäva ett ord. Det visar sig vid en närmare granskning att antalet tontoppar – entoppighet respektive

► Melodiska bindemönster. Schematiska tonförlöpp för en sats med tre accentuerade ord i de två melodityperna.

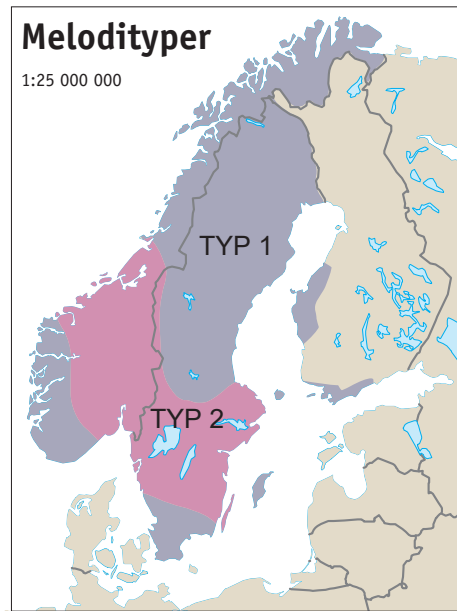
tvåtoppighet i de olika dialektgrupperna – står för olika framhävningsätt.

Det typiska för talare av sydsvenska, gotländska, dalabergslagsmål, norrländska och även finlandssvenska är att man har *en* tontopp per framhävt ord (typ 1). Om man vill framhäva ett ord i en sats lite extra, gör man helt enkelt tontoppen lite större. När däremot en mellansvensk talare (västsvensk eller uppsvensk) vill ge extra eftertryck åt ett ord, uttrycks det genom en extra tontopp (typ 2). Denna andra eller sista tontopp i ordet saknas hos samma talare när ett ord är mindre framhävt i ett yttrande. Entoppighet eller tvåtoppighet får betraktas som den stora dialektklyvan när det gäller svensk språkmelodi.

melodiska bindemönster

I den entoppiga meloditypen är satsmelodin också förhållandevis enkel. Den resulterande melodin i en sats åstadkoms i princip genom en konstellation av varje accentuerat ords tonförlöpp efter varandra. Tonförlöppen skarvas alltså samman i tondalarna vid ordens gränser. Det vanligaste i denna dialekttyp är att det råder relativ jämvikt mellan accentuerade ord i samma sats.

I den tvåtoppiga meloditypen är satsmelodin något mera komplex. Här är det inte bara frågan om att man radar de enskilda ordens melodier efter varandra. Det är typiskt med en växling

► Melodityp 2 finns i ett centralt sammanhängande bälte som täcker Trøndelag, Östnorge och Mellansverige. Norr och söder därom samt i Finland finns melodityp 1.

mellan extra framhävda (med två tontoppar) och något mindre framhävda ord (med enbart en tontopp) i samma yttrande. I detta fall skarvas tonförlöppen istället samman i tontopparna, så att ordens angränsande tontoppar smälter samman till en enda större tontopp. Vid en jämförelse mellan de båda melodityperna kan vi också se att tonförlöppen är närmast i motsatt fas.

medlodisk geografi

Den geografiska utbredningen av de två olika typerna av svensk satsmelodi överensstämmer i stora drag med den

▲ Ett utmärkande fonetiskt kännetecken för finlandssvenska är språkmelodin. Viktiga ingredienser är en ordmelodi utan åtskillnad mellan akut och grav accent och en förhållandevis enkel satsmelodi av typ 1. Finlandssvenska personifieras här av Muminrollen i Muminpappas gestalt, den finländska författaren och konstnären Tove Janssons välkända skapelse.

som gäller för ordmelodi. Det mera komplexa framhävningsätt som är karakteristiskt för typ 2 är förhärskande i ett centralt, sammanhängande bälte av det svenskspråkiga området med i första hand uppsvenska och västsvenska (det mellansvenska melodibältet). Norrländska, som ifråga om ordmelodi liknar uppsvenska, gör det dock inte vad gäller satsmelodi och framhävningsätt. Detta innebär att det enklare framhävningsätt som är karakteristiskt för typ 1 återfinns i söder (sydsvenska), i norr (norrländska), i öster (finlandssvenska) samt i gotländska och dalabergslagsmål.

norsk och svensk melodi

Det finns stora likheter mellan svensk och norsk språkmelodi. De flesta varianter av norska har liksom svenska distinktionen mellan akut och grav accent.

Likheterna är dock inte begränsade till ordaccenter och ordmelodi utan gäller även satsmelodi. Samma melodityper som i svenska tycks återfinnas i norska. T.ex. är västnorsk melodi såsom i Bergen mycket lik sydsvensk melodi såsom i Malmö. Dialekterna i östra Norge (t.ex. Oslo) och i Trøndelag (t.ex. Trondheim) företer liknande melodiska drag som västsvenska, dvs. att de har de kännetecken som är förknippade med typ 2. Det förefaller till och med vara så att vi skulle kunna tala om ett centralt, sammanhängande melodibälte genom den skandinaviska halvön bestående av uppsvenska, västsvenska, östnorska och tröndska. Västnorska och nordnorska dialekter har på motsvarande sätt karakteristiska drag som för typ 1 och således melodiska likheter med de övriga svenska, geografiskt huvudsakligen mera perifera dialektgrupperna.

Kvantitet i svenska dialekter

Svenskans vokaler och konsonanter har distinktiv (betydelseskiljande) längd. Exempel här är ordpar som *vīt–vitt* eller *tak–tack*. I *vīt* liksom i *tak* är vokalen (V) lång och den efterföljande konsonanten (K) kort, dvs. mönstret är V:K. Kolon används här för att beteckna längd hos vokalen och på liknande sätt hos konsonanten i ord som *vitt* och *tack* med mönstret VK:. Det omvända förhållandet mellan vokalens och den efterföljande konsonantens längd (lång + kort i det ena fallet, kort + lång i det andra) gör att vi betraktar kvantiteten som komplementär.

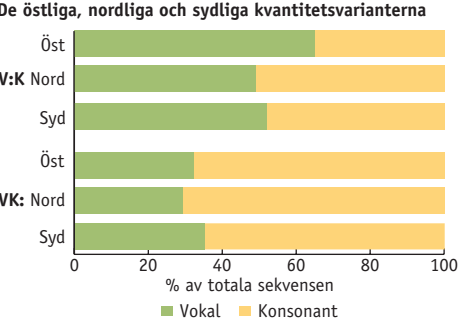
Det här är två mönster som förekommer i alla varianter av svenska – dock bara i betonad stavelse – i standardspråket såväl som i dialekterna. Men även om *grundmönstren* är desamma så finns det variationer inom dem. Det vi betraktar som ”långa” och ”korta” vokaler och konsonanter är inte *lika* långa eller korta över hela det svensktalande området. *Durationen*, dvs. tidsutsträckningen mätt i millisekunder, skiljer sig mellan olika regioner. Det gör att också *förhållandet* mellan vokalens och den efterföljande konsonantens duration varierar regionalt.

tre regionala varianter

Utifrån materialet i forskningsprojektet SweDia 2000 kan grovt sett tre olika varianter av de grundläggande mönstren särskiljas, var och en kännetecknande för sin region. Det finns en östsvensk variant med utbredning över svensktalande områden i Finland, en

Kvalitetsskillnader i långa och korta a-ljud

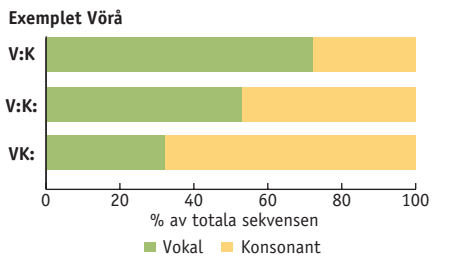
▲ Utifrån inspelningar går det att mäta durationer mycket exakt med akustiska analysmetoder. Varianter av grundmönstren i enstaviga ord av typen *tak* (V:K) och *tack* (VK:). Material från totalt 86 orter från projektet SweDia2000.

variant som främst uppträder i norra Sverige och en som man finner främst i Sydsverige. Durationsmönstren (för enstaviga ord) visar att de största skillnaderna mellan långa och korta vokaler respektive konsonanter finns i de östsvenska områdena medan de minsta skillnaderna finns i Sydsverige. Skillnaderna i duration mellan speciellt lång och kort konsonant är i vissa sydsvenska dialekter t.o.m. så liten att det är tveksamt om man kan tala om komplementär kvantitet i dessa fall. Man skulle kunna betrakta systemet som begränsat till endast vokallängd.

mer komplexa system i norr och öster

De stora durationsskillnaderna i det östsvenska området är sannolikt en följd av ett mer komplext kvantitets-system i många av dessa dialekter. Huvuddelen av de östsvenska dialekterna har utöver de två grundmönstren också VK, dvs. kortstavighet. I exempelvis Vörå i Österbotten uppträder dessutom ett fjärde mönster, V:K:, s.k. överlängd. Samma fyrvägsdistinktion förekommer för övrigt också i älvdalsmålet. Det kan förväntas att sådana mer komplexa kvantitetssystem har en tydligare fonetisk markering, dvs. större durations-skillnader än de med färre distinktioner. I dessa dialekter syns alltså spår av ett tidigare stadium i det svenska språkets utveckling (se utförligare beskrivning på nästa sida). Fornsvenskan hade också en fyrvägsdistinktion.

I norra Sverige har en del dialekter en trevägsdistinktion. De har förlorat

▲ I Vörå i Österbotten, liksom i Älvdalen i nordvästra Dalarna, finns också överlängd (V:K:).

överlängden (V:K:) men har kortstavigheten (VK) kvar. Kortstavighet uppträder så gott som uteslutande i ord med mer än en stavelse. Ändå skiljer sig dialekterna i de norra delarna av Sverige från dem längre söderut genom större durationsskillnader, först och främst i konsonanterna. Förekomsten av kortstavighet i regionen har förmodligen en effekt också på durationerna i enstaviga ord, trots att kortstavighet bara förekommer i flerstaviga ord.

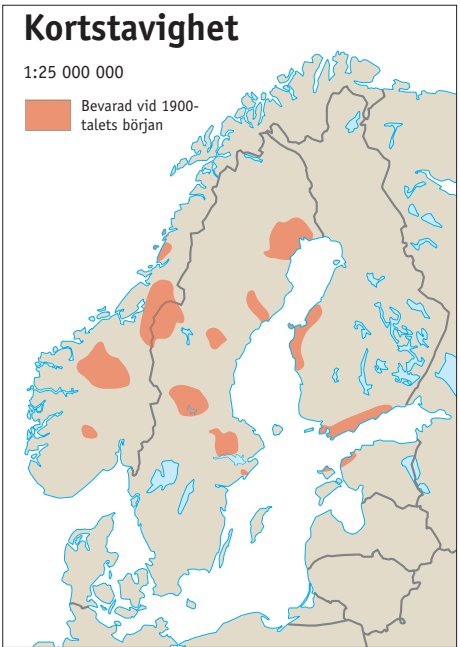
Rester av tidigare stadier syns alltså i kvarvarande durationsskillnader. De östsvenska dialekter som inte har V:K:, dvs. överlängd, har t.ex. ett durations-mönster som avviker från det i de dialekter som talas i såväl Nord- som Syd-sverige. Kvantitetsskillnaderna är större än de egentligen skulle ”behöva” vara med hänsyn till att de inte behållit det överlånga mönstret. Det är därför sannolikt inte ett resultat av finsk påverkan, vilket man kanske skulle kunna tänka sig eftersom finskan ju har ett system med alla de kvantitetstyper som också fanns i fornsvenskan. Den alternativa hypotesen är snarare att de fysiska durationsskillnaderna helt enkelt lever kvar trots att *systemet* förändrats.

inte bara längden skiljer

Durationsskillnaderna mellan de långa respektive korta vokalerna åtföljs också av skillnader i kvalitet (klangfärg). I standardsvenska är det t.ex. stor kvalitetsskillnad mellan det långa och det korta *a*-ljudet i ord som *tak* och *tack*.

Men *hur* stor skillnaden mellan långt och kort *a*-ljud är, varierar över det

▼ I fornsvenskan fanns kortstavighet, men den började försvinna redan vid 1300-talets slut. Utbredningen av korta stavelser i dialekterna omkring 1900 talar dock för att de funnits kvar allmänt i Norrland och östra Svealand även efter medeltiden.

Vokalbalans

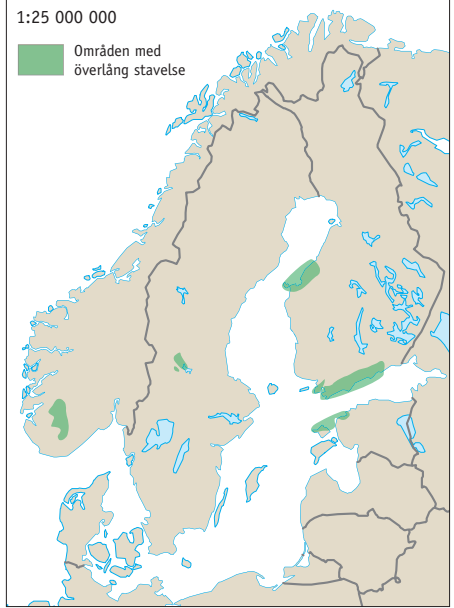
▲ Vokalbalansen har haft en större utbredning i fornsvenskan. Man kan till och med hitta den i den medeltida Smålandslagen. Vokalbalansen har sedan gradvis trängts tillbaka till sitt nuvarande relativt sammanhängande utbredningsområde. Numera ses det som ett typiskt norrländskt dialektdrag att skilja på t.ex. *kaast*, *kast*, *kaste* ’kasta’ och *tala* ’tala’.

svensktalande området. Skillnaderna är störst på vissa håll i sydöstra Sverige (liknande skillnad som i standardsvenska) och minst i de östsvenska dialekterna, där både långt och kort *a*-ljud har liknande kvalitet som kort *a*-ljud i standardsvenskan, eller som i södra Österbotten samma kvalitet som långt *a*-ljud i standardsvenskan.

KORTSTAVIGHET OCH ÖVERLÄNGD FÖRR OCH NU

I nutida standardsvenska finns som sagt ett samband mellan vokallängd och konsonantlängd i stavelser. Antingen är vokalen lång och då är den efterföljande konsonanten kort (*si:/*) eller också är vokalen kort och då är

Överlång stavelse

► I fornsvenskan var överlång stavelse ett relativt sällsynt fenomen. Detta är antagligen skälet till att det bara finns kvar i några små reliktområden i modern tid. Att det finns kvar i finlandssvenskan skulle kunna bero på ”stödet” från finskan, som ju har överlång stavelse, men denna hypotes kan med skäl ifrågasättas.

Stavelsetyper	Kort vokal	Lång vokal
Kort konsonant	kort stavelse: fornsv. <i>vika</i> ’vecka’, fi. <i>Mika</i>	lång stavelse: nusv. <i>vi:ka</i> ’vika’ <i>si:/</i> ’sil’
Lång konsonant	lång stavelse: nusv. <i>vecka</i> , <i>natt</i> , <i>sill</i>	överlång stavelse: fornsv. <i>na:tt</i> ’natt’

den efterföljande konsonanten lång (*si:/*). Svenskar uppfattar skillnaden mellan korta och långa vokaler men har svårt att höra skillnad på korta och långa konsonanter, en skillnad som objektivt finns och är akustiskt mätbar. Detta beror på att det är den olika vokallängden som är betydelseskiljande i svenskan.

I många andra språk är det möjligt att kombinera kort vokal och kort konsonant, vilket ger s.k. kort stavelse. Kortstaviga ord finns t.ex. i finska, engelska och danska. Eftersom kort stavelse inte finns i standardsvenskan, har de flesta svenskar både svårt att höra skillnad på kort stavelse och kort vokal + lång konsonant och svårt att uttala korta stavelser.

I den tidiga medeltidens svenska, den äldre fornsvenskan, fanns det kortstavighet i en mycket stor del av ordförrådet. Vid 1300-talets slut och 1400-talets inledning började denna stavelsetyp att försvinna i södra och mellersta Sverige genom att antingen vokalen eller konsonanten förlängdes, t.ex. *vika* > *vecka*, *vita* > *vetta*, *posi* > *på:se*, *mosi* > *mosse*, *baka* > *baka*. Att vi i nutida svenska stavar lång konsonant med dubbeltecknad bokstav, trots att vi har svårt att höra konsonantlängd, och å andra sidan inte markerar vokallängd i stavningen, trots att vi hör vokallängd, är ett arv från fornsvenskan. Då hörde man faktiskt skillnad på långa och korta konsonanter, eftersom det var betydelseskiljande.

I vissa nordiska dialekter har som vi sett kortstavighet levt kvar ända in på 1900-talet: i västra Uppland, östra Västmanland och några socknar i södra Dalarna, övre Dalarna, västra och östra Jämtland, nordöstra Ångermanland, Norrbotten, inom hela det estlands-svenska och finlandssvenska området (utom Åland), vidare i Tinn i Telemark och norra Gudbrandsdalen (med vissa omgivande områden), inre Trøndelag och södra Helgeland i Norge. Mer isolerat fanns kortstavighet kvar vid 1900-talets början på Blidö vid upplandskusten och i Sorunda i Södermanland. De många isolerade reliktområdena har en gång, kanske ännu på 1600-talet, varit förenade till ett gemensamt nordskandinaviskt område, där kortstavigheten

levt kvar längre än i södra Sverige. Det är däremot oklart om den nutida danska kortstavigheten är bevarad från forndanskan eller en språklig nyhet, en novation.

I fornordiskan fanns även kombinationen lång vokal + lång konsonant (överlång stavelse). Detta kvantitetsförhållande är bevarat i några få dialekter i Norden i dag: i Setesdalen i Norge, några socknar i Dalarna (Älvdalen, Mora, Sollerön, östra Malung), mellersta och norra Österbotten, Åboland (utom Iniö, Houtskär) och Nyland samt inom delar av det estlandssvenska området.

VOKALBALANS

I fornsvenskan fanns ett samband mellan stavelselängd och ändelsevokalens kvalitet. I nutida standardsvenska finns stelnade rester kvar av detta, t.ex. *gatukök* och *kyrkogård*, där *gata* är ett gammalt kortstavigt ord med *u* som ändelsevokal i genitiv *gatu-*, medan *kyrka* som är långstavigt hade formen *kyrko-* i genitiv. Detta kallas för *vokalbalans* och innebär att stavelsens kvantitet påverkar ändelsevokalens kvalitet.

I nutida nordiska dialekter finns vokalbalans kvar i ett stort sammanhängande område i centrala Norge och norra och mellersta Sverige samt dessutom i norra Österbotten, ett mindre område i Åbolands skärgård och det estlands-svenska området. Inom detta område behandlas infinitiv av kortstaviga och långstaviga verb olika. Ett kortstavigt verb som *baka* bevarar ändelsevokalen intakt, medan ett långstavigt verb som *kasta* får ändelsevokalen reducerad, vilket i olika delar av vokalbalansområdet ger olika resultat: *kaste*, *kast* eller *kaast* (där två *a*-ljud följer på varandra). I norra Dalarna liksom i ett mindre område i Åbolands skärgård realiseras motsättningen däremot som *båkå* (och liknande) och *kasta*.

Växlingen mellan *u* och *o* i ändelser till följd av vokalbalans, som i *gatu* och *kyrko*, är bevarad något längre söderut ned mot östra Svealand samt i Åboland och Nyland i Finland. Även här realiseras motsättningen på olika sätt i dialekterna, t.ex. *fluğu* (kortstavigt) respektive *rova* (långstavigt) i östra Svealand.

▲ Den sammanhängande utbredningen av tungrots-*r* i Västeuropa är i sig ett argument för ett gemensamt ursprung, men man kan inte utesluta att det har uppstått oberoende på flera ställen. Karteringen försåras dels av att det kan finnas stor variation på en och samma plats, dels av att tungrots-*r* ibland används bara t.ex. i början av ord. Tillförlitlig information saknas i stor utsträckning. På kartan markeras de områden där tillgängliga uppgifter gör det troligt att majoriteten av befolkningen använder tungrots-*r* i alla ställningar. Tungrots-*r* har spridit sig relativt nyligen till många områden, t.ex. till sydvästra Frankrike och delar av norra Tyskland, och många äldre talare använder fortfarande främre *r*. Omvänt har det tidigare funnits mindre områden med skorning som numera är försvunna, som "the Northumbrian burr" i nordöstra England. Ett uttal av *r* enligt principer som liknar "götaregeln" finns på flera ställen som i Nederländerna och Portugal.

▼ Tungrots-*r* har under 1800- och 1900-talet fortsatt att spridas i Norden. I Norge fortsätter spridningen än idag, men i Sverige har den avstannat. Tvärtom finns det här vissa tendenser till att tungspets-*r*, med sin högre status och med stöd i riksspråket, vinner mark på det skorrande, bakre *r*:ets bekostnad. I Lund kan man höra barn tala skånska med tungspets-*r* och i området för götamåls-*r* går de yngre allt oftare över till enbart tungspets-*r*.

r-ljuden i svenskan

Det finns två slags *r*-ljud: tungspets-*r*, som bildas långt framme i munnen, och tungrots-*r* (skorrande *r*), som bildas långt bak. Man kan även tala om främre och bakre *r*. Ett tydligt och energiskt uttalat rullande tungspets-*r* bildas genom att tungspetsen vibrerar, medan ett tydligt och energiskt tungrots-*r* fås med en vibrerande tungspets. Men vanligast i tal är att varken främre eller bakre *r* vibrerar utan uttalas mindre tydligt och energiskt.

Tungspets-*r* är vanligast i världens språk. I Västeuropa finns bakre *r* i ett sammanhängande område från Frankrike över Belgien och Tyskland till Danmark och vidare till Sydsverige och Sydnorge. Det är svårt att undvika slutsatsen att bakre *r* fått denna sammanhängande utbredning genom att det spridits som språklig nyhet från söder mot norr, men hypotesen att det europeiska bakre *r* uppstått och spridits sig från mer än ett ställe kan ingalunda uteslutas.

En anekdot säger att upphovet är att franske kungen Ludvig XIV hade ett talfel som hovet tog efter och senare hela den franska överklassen. Detta stämmer säkert inte men mycket talar ändå för att tungrots-*r* har spridits genom Västeuropa som ett drag med hög status, dvs. nått de högre sociala grupperna och städerna före landsbygden. Bakre *r* i nordöstra England har troligen uppkommit isolerat och oberoende.

I Danmark är tungrots-*r* belagt 1781 men det har sannolikt funnits tidigare. Det är troligt att det har kommit till Skåne (Malmö) från Danmark (Köpenhamn). Från Skåne har bakre *r* därefter fortsatt norrut under 1700- och 1800-talet. Under 1900-talets början var det fortfarande i rörelse norrut i Småland samt på södra Öland. Också i Sverige skedde spridningen först till städer och därifrån till omgivande landsbygd. Idag finns konsekvent genomfört tungrots-*r* i Skåne, Blekinge, södra Halland, Småland (utom nordöstra delen) och på södra Öland.

På motsvarande sätt har tungrots-*r* spridits från Danmark till sydvästra Norge och sedan, via städerna, längre norrut längs västkusten, något som fortsatt under 1900-talet. I Danmark har tungspets-*r* tidigare funnits kvar här och var på landsbygden, särskilt på Jylland och mindre öar, men är numera troligen helt borta.

Strax norr om det sydsvenska området för bakre *r* finns både främre och bakre *r* i dialekterna enligt bestämda fonetiska regler. När *r* står i början av ord, inleder en betonad stavelse (t.ex. *mejerier*) eller är långt används tungrots-*r*, medan i övriga positioner tungspets-*r* används. Ordet

röra har således bakre *r* i början och främre *r* mellan vokaler. Man talar om *r* efter götaregeln eller götamåls-*r*. Det gäller i norra Halland, större delen av Västergötland, nordöstra Småland, Östergötland (utom norra delen) och sydöstra Värmland med omedelbart angränsande delar av Dalarna, Närke och Västmanland. I nordöstra Småland och delar av Östergötland uttalas bakre *r* som ett engelskt *w*: *wäva* 'räv'.

Det kunde kanske förefalla naturligt att se götamåls-*r* som ett övergångsstadium mellan konsekvent genomfört bakre *r* i söder och konsekvent främre *r* i norr, men så är det sannolikt inte. Götamåls-*r* har nämligen spridit sig i modern tid (1800-talets slut och 1900-talets början) i alla väderstreck från ett centralområde i mellersta Västergötland och västra och mellersta Östergötland. Från centrala Västergötland har det spridits dels västerut mot landskapets västra delar och mot norra Halland, dels norrut mot Värmland. Från västra och centrala Östergötland har *r* enligt götaregeln spridits både norrut i landskapet och söderut mot Småland. Det sydsvenska konsekventa bakre *r* har alltså gått mot norr samtidigt som götamåls-*r* avancerat mot söder. De två "fronterna" har slutligen mötts, senast i östra Småland, där det ännu vid 1900-talets mitt fanns ett område med konsekvent tungspets-*r* mellan de båda framryckande tungrotsfronterna. Detta är sannolikt skälet till att konsekvent bakre *r* hejdades på sin väg norrut: det stötte samman med ett område där man redan hade tungrots-*r* enligt götaregeln.

Det mesta tyder därför på att götamåls-*r* har uppkommit oberoende, sannolikt tidigast i Västergötland, och inte har något samband med sydsvenskt (i ett större perspektiv: västeuropeiskt) konsekvent bakre *r*. Dialektforskaren Sven Hof nämner vid 1700-talets mitt inget om ett skorrande uttal av *r* i Västergötland, vilket tyder på att det inte fanns där då utan sannolikt uppkom först vid 1700-talets slut.

Där götamåls-*r* spridit sig har det överallt skett genom att *r* i början av ord först blir tungrots-*r*. Först därefter har regeln kompletterats genom att långt *r* fått bakre uttal. I två socknar i Hälsingland (Bergsjö och Hassela) har man haft tungrots-*r* just enbart i början av ord, också detta en oberoende novation, sannolikt från 1800-talets början.

Det är intressant att tungrots-*r* kunnat uppstå oberoende på flera olika ställen i Norden. Det talar för att det är en fonetiskt naturlig utveckling. Men det är inte tillräckligt som förklaring. Orsaken till att bakre *r* kunnat spridas bland så stora

► Kartorna visar den geografiska fördelningen av *r*-ljudets uttal enligt SweDia-terialeet. "Samlad bild" visar bilden när man tar hänsyn till uttalet av olika ord, medan de olika orden visar att ett ljud kan låta på olika sätt bland annat beroende på närliggande ljud. Det bakre uttalet förekommer i Sydsverige. Gösta Sjöstedt visade på 1930-talet att den geografiska nordgränsen går ungefär från södra Halland (mellan Falkenberg och Varberg) upp mot Vätterns sydspets för att sedan vända ned igen mot trakten kring Mönsterås norr om Kalmar. Observationerna bekräftades på 1970-talet av bland andra Claes-Christian Elert. Nyinspelat material tyder på att gränsen fortfarande ligger fast.

Ordet rasa

Ordet dör

Ordet särk

Den östnordiska diftongförenklingen

Under vikingatiden och den äldre medeltiden inträder en rad språkliga förändringar i de nordiska språken som så småningom resulterar i två urskiljbara huvuddialekter: en västnordisk och en östnordisk.

Ännu i början av vikingatiden levde de gamla diftongerna *ai*, *au* och *öy* kvar i stamstavelser över hela Norden, men under de närmast följande århundradena genomgick de en radikal förvandling på östnordiskt område. Där förenklades diftongerna nämligen så att *ai* blev långt *e*, medan *au* och *öy* blev långt *ö*. Förändringen berörde det centrala ordförrådet och kom därför att ge upphov till den mest karakteristiska skillnaden mellan västnordiskt och östnordiskt språk. Olika heterna kom att bli bestående.

EN NYHET SÖDERIFRÅN

Av kartan över diftongförenklingens utbredning i de nordiska dialekterna framgår klart att den har sitt ursprung i Danmark. Därifrån har den trängt in som en kil över de centrala delarna av Skandinavien. Således är diftongförenklingen i första hand en dansk-svensk företeelse.

▲ Tendensen till förenkling av de gamla diftongerna har utgått från Danmark och trängt in över de centrala delarna av Skandinavien.

se, men den omfattar också delar av Östlandet och Trøndelag i Norge. De perifera områdena i väster, öster och norr har däremot lämnats mer eller mindre oberörda. I varierande utsträckning är de gamla diftongerna alltså ännu bevarade även på östnordiskt område: i delar av västra Värmland, i nordvästra Dalarna (Lima och Transtrands socknar), i större delen av Jämtland, delvis i Härjedalen, i Norrbotten och Västerbotten, på Gotland, i de flesta finlandssvenska dialekter samt i de estlandssvenska dialekterna.

RUNSTENARNAS VITTNESBÖRD

Vikingatidens runristningar bekräftar att diftongförenklingen är äldst i Danmark. De äldsta beläggen på monoftong (dvs. enkel vokal) är orden *risþi stin* = *resþi sten* 'reste stenen' på den danska Gørlevstenen, som daterats till 900-talets början. I Sverige skedde övergången något senare, men under 1000-talet etablerades det nya skrivsättet även här. Det är dock osäkert huruvida stavningen överallt överensstämmer med det verkliga lokala uttalet vid inskrifternas tillkomst. Redan i början av 1000-talet

påträffas monoftongerade ordformer på uppländska runstenar men diftongformer förekommer hela århundradet igenom. Mycket talar för att diftongerna levde kvar i uttalet betydligt längre än vad de skriftliga källorna ger vid handen, i vissa områden vid östkusten troligen ännu långt efter år 1200. Förklaringen torde vara att monoftongskrivningen tidigt blev en vedertagen konvention i de tongivande skrivarmiljöerna.

SKIFTANDE RESULTAT

I södra och mellersta Sverige sammanföll den monoftong som uppkommit ur *au* tidigt med det långa *ö*-ljud som redan fanns eller med den monoftong som uppkommit ur *öy* (vanligen *ö*). På andra håll, framför allt i de dialekter som gränsar till det väst- och nordskandinaviska diftongområdet, upprätthålls i varierande utsträckning ännu en skillnad mellan det gamla långa *ö*-ljudet och *au*-monoftongen. Allra klarast framträder differentieringen i de ålderdomliga dalmålen i Ovensiljan, där varken *au* eller *öy* har sammanfallit med gammalt långt *ö*. Istället motsvaras *au*

av långt *o* och *öy* av långt *ä*, som i adjektivet *rod* 'röd' respektive verbet *ära* 'höra'. I härjedalskan, östjämtskan och ångermanländskan har *au* förenklats till en öppen, *ö*-aktig vokal (ungefär som i t.ex. *dörr*) och därmed sammanfallit med gammalt kort *u*, alltså inte med gammalt långt *ö*. Längre söderut är skillnaden mer eller mindre utplånad.

EN LÅNG FÖRÄNDRINGSPROCESS

Genom att studera dialekterna i diftongområdets periferi kan man få en uppfattning om diftongförenklingens förutsättningar och förlopp. Man finner då att tendensen till förenkling överallt är starkast framför lång konsonant och konsonantgrupp, bland annat i böjningsformer som *blött* (av *blöt*), *brett* (av *bred*), *hörde*, *hört* (av *höra*) m.fl. Även om diftongerna är bevarade förkortas de vanligen i den positionen. De gamla diftongerna har alltså hävdats sig bäst framför enkel kort konsonant och i slutet av ord. Vissa konsonanter, bland andra *r* och *m*, har en förmåga att verka sammandragande på en föregående diftong, men de olika diftongerna påverkas inte alltid på samma sätt. Här följer några belysande exempel från Jämtland och Västerbotten.

I Jämtland har *öy*-diftongen generellt förenklats framför *r*, så att man överallt finner monoftong i substantiven *rör* och *öra* samt i verben *höra* och *köra*. Den forna *ai*-diftongen har hållit sig bättre framför *r*. I t.ex. orden *fler*, *lera* och *mer* är diftonguttal det vanligaste men särskilt i öster förekommer även monoftong. Däremot kvarstår *au*-diftongen i regel framför *r*, t.ex. i de ord som motsvarar isländskans *maur* 'myra' och *saur* 'smuts'. Det råder alltså en klar motsättning i behandlingen av *öy* och *au* framför *r* i jämtländskan.

I Västerbotten är diftongerna väl bevarade i de flesta ställningar, i synnerhet i den norra delen av landskapet. Detta gäller även framför *r*, med undantag av verbet *köra*. I de nordvästerbottenska målen heter det alltså *tjöör* 'köra' i motsats till *haair* 'höra' och *aaair* 'öra'. Liknande förhållanden råder i de norrbottniska målen. Att just verbet *köra* har fått diftongförenkling i detta stora område kan antas bero på påverkan från både *tj*-ljudet i början av ordet och *r*-ljudet i slutet.

I jämtländskan kvarstår *ai*- och *au*-diftonger i regel framför *m*, t.ex. i substantiven *hem*, *rem*, *ström*, *söm* och *töm*, verben *strömma* och *sömma* m.fl. Däremot har orden *drömma*, *glömma* och *gömma* monoftong i praktiskt taget hela Jämtland. En trolig orsak till detta torde vara att de ver-

ben tillhör den tredje svaga böjningsklassen och således ofta förekommer i tempusformer som innehåller konsonantgrupperna *md* och *mt*: *gömde*, *gömd*, *gömt* osv. Framför dessa har *öy*-diftongen regelrätt förkortats och förenklats.

Västerbottensmålen har i regel monoftong i orden med äldre *au* och *öy* framför *m*. I de nordligaste socknarna förenklas även *ai* framför *m*, t.ex. i ordet *haamm* 'hemma'. Denna nordvästerbottniska monoftongering framför *m* har förmodligen samband med att *m* i ord med vokal + *m* normalt har förlängts i norra Västerbotten. I ett äldre skede var vokalen lång och *m* kort.

Av exemplen ovan framgår att de gamla diftongerna *ai*, *au* och *öy* behandlas på de mest skiftande sätt i dialekterna. Oftast beror olikheterna på de omgivande språkljudens fonetiska egenskaper eller på andra rent språkliga faktorer i varje dialekts utvecklingshistoria. Vissa avvikelser från det förväntade resultatet förefaller snarare ha en kulturhistorisk förklaring. Ett bra exempel är ordet *bröd*, vars ursprungliga *au*-diftong inte är bevarad någonstans på det svenska diftongområdet. I de norska dialekterna förekommer den gamla formen *brau(d)* i betydelsen 'flatbröd', medan 'rågbröd, limpa' vanligen kallas *brø(d)*. Motsvarande förhållande finns belagt i älvdalsmålet i Dalarna, där den genuina formen *broð* varit reserverad för det traditionella tunnbrödet, medan det finare rågbrödet fått heta *bröd*.

Somliga ord har fått diftongförenkling även i de mest utpräglade diftongmålen i Västerbotten och Norrbotten. Orden *död* (substantiv och adjektiv), *lön* och *löna* har monoftong nästan överallt, t.o.m. i de norska dialekterna. Här kan man misstänka påverkan från skriftspråket. I andra fall är det svårare att genomsöka orsaken till att ett visst ord allmänt har fått standardspråksform i ett område, t.ex. *löv* i de nordnordländska kustmålen.

Av variationen i de levande dialekterna kan man sluta sig till att diftongförenklingen inte skedde likformigt och samtidigt i hela den stora mängd ord som berördes av förändringen. Tendensen till förkortning och förenkling före lång konsonant och konsonantgrupp verkade över hela Norden men slutresultatet blev olika. I väster tog diftongen vanligen överhanden, i öster och söder vanligen monoftongen. Senare och på ett mindre geografiskt område inträdde monoftongering även framför enkla konsonanter. På så vis blev diftongerna med tiden alltmer sällsynta i ordförrådet. Samtidigt blev

Då vi en söndag i en älvdalsgård sutto och åto det fina, starkt rågblandade söndagsbrödet, ropade ett av barnen efter mera <i>broð</i> (bröd). Bestämt förebrående sade modern då: <i>Al du saj broð a guo bröðe</i> (skall du säga <i>broð</i> åt det goda <i>brödet</i> ?).		
Lars Levander 1950		
de monoftongerade ordformerna allt fler och som ett sista steg i utvecklingen drog de troligen med sig de återstående diftongformerna.		
Det skall tilläggas att det i många svenska dialekter också förekommer diftongiskt uttal av långa vokaler. Dessa diftonger är alltså inte ursprungliga utan resultat av senare utvecklingar. Sådana s.k. sekundära diftonger finns i flera dialekter vid sidan av de fornrivda diftongerna, exempelvis i gotländskan och i vissa av de finlandssvenska dialekterna.		
▼ Modernt svenskt respektive isländskt skriftspråk		
	Svenska	Isländska
ai	ben	bein
	bred	breiður
	fet	feitur
	fler	fleiri
	hel	heill
	hem	heim
	hemma	heima
	lera	leir
	mer	meiri
	rem	reim
au	resa	reisa
	sten	steinn
	öga	auga
	öka	auka
	bröd	brauð
	död (adj.)	dauður
	döv	daufur
	hög	haugur
	hök	haukur
	lön	laun
öy	lös	laus
	löv	lauf
	röd	rauður
	sömma	sauma
	söm	saumur
	ström	straumur
	töm	taumur
	dö	deyja
	drömma	dreyma
	glömma	gleyma
	gömma	geyma
	hö	hey
	höra	heyra
	köra	keyra
	rör	reyr
	strömma	streyma
	ö	ey
	öra	eyra

► Gørlevstenen är drygt två meter hög och står vid Gørlevs kyrka på Själland.

Dativ

I dagens svenska räknar vi med två kasus: grundform och genitivform. Det fornnordiska språket hade däremot fyra kasus: nominativ (subjektets kasus), genitiv (som hade flera funktioner utöver att beteckna ägaren), akkusativ (objektets kasus, som formellt nästan överallt sammanfallit med nominativ) och dativ. Särskilda objektsformer är i standardspråket bevarade endast av personliga pronomen; av dem är *honom*, *henne* och *dem* ursprungliga dativformer. Dessutom finns dativ i stelnade uttryck: man ur *huse* (neutrum), *Gudi* (maskulinum) lov, i *handom* (pluralis).

Inte bara i pronomina utan också i andra ordklasser har dativböjningen levat kvar långt in på 1900-talet i många dialekter, främst i stora delar av Norge men också i Sverige. Dativ av substantiv förekommer nästan bara i bestämd form.

Liksom i tyskan brukas dativ efter vissa verb, adjektiv och prepositioner. Mest spridd är den dativ som styrs av preposition. Dativstyrande är *av*, *från*, *mellan*, *mot*, *när*, *undan*, *ur* samt *åt*, som är den vanligaste riktningsprepositionen på dativområdet. Vid *i*, *på*, *för*, *före*, *efter*, *med*, *vid*, *under*, *över* växlar kasus efter vissa regler. *Om*, *genom*, *(om)kring* styr i allmänhet akkusativ. Det ursprungligen genitivstyrande *till* följs i svenska dialekter av dativ främst i nordöstra

Norrland. Vid *med* liksom vid typen *bakan* ’bakom’, *nedan* ’nedanför’ osv. har dativ alltmer ersatt gammal akkusativ. I överkalixmålet har dativen praktiskt taget generaliserats vid prepositioner. Den verbstyrda dativen bevaras bäst när den står som indirekt objekt/personobjekt vid verb som konstrueras med två objekt (typen *geva någon något*). Dativen står också som enda objekt efter verb som *bota*, *följa*, *hjälpa*, *härma*, *möta*, *nå*, *skada*, *tjäna* och efter de ursprungligen genitivstyrande *glömma*, *gäta*, *leta*, *njuta*, *sakna*, *vänta* etc. samt i uttryck av typen *hacka tänderna*, *knyta näven*, *spetsa öronen*, *stampa foten*, *vispa rumpen*, där dativen, liksom vid rörelseverb som *kasta*, *skaka*, *svänga*, *skjutsa*, återgår på instrumentalis. Exempel på dativstyrande adjektiv är *fri*, *kvitt*, *led*, *(o)lik*, *lydig*, *skyldig*, *trogen*, *(o)van*, *vård*. *Rädd* styr i regel dativ i norska dialekter men inte i svenska. Av det dativbruk som här skisserats finns på många håll endast rester kvar.

Dativens former framgår av följande exempel:

Maskulinum: *je i läi honôm matam* ’jag är trött på den här maten’ Dalarna (Lima)

du i firi åm ’du är i vägen för honom’ Dalarna (Älvdalen)

(de) kömm åt Vemdala ’de kom till Vemdalen’ Härjedalen (Linsell)

han stampe fota ’han stampade med foten’ (i takt med melodin) Jämtland (Åre)

hån hote karåm må stöura ’han hotade karlarna med stören’ Jämtland (Oviken)

ma e sjyll a Jonte ’vi är släkt med (honom) Jonte’ Jämtland (Ström)

han nåadd battna ’han nådde botten’ Jämtland (Ström)

då klaga n för hussbonnöm ’då klagade han för husbonden’ Västerbotten (Bygdeå)

idn han jer lik åm mårtt ’iden är lik en mört’ Västerbotten (Lövånger)

kåm di til ino gål ’kom de till en gård’ Norrbotten (Överkalix)

Femininum: *wifta rumpun* ’vifta på svansen’ Dalarna (Älvdalen)

nyss föri bröllofshäljen ’alldeles före bröllophelgen’ Härjedalen (Tännäs)

hån e nå nödu hjälpen ’han behöver nog hjälp’ Jämtland (Häggenås)

betåla pigen ’betala pigan’ Jämtland (Sundsjö)

paitjen jer olik moorn ’pojken är olik sin mor’ Västerbotten (Skellefteå)

skwaller bårti skåoln ’skvallra (bort)ur skolan’ Norrbotten (Nederluleå)

Neutrum: *jä feck e skråma ätt hlaji* ’jag fick en skråma efter slaget’ Dalarna (Rättvik)

koke grötm utto di da vattnjan ’koka gröt(en) utav det där vattnet’ Härjedalen (Lillhärdal)

må såt därmä bolan ’vi satt vid bordet’ Jämtland (Mörsil)

de va inga råo fer di ’det var ingen råd för det’ Jämtland (Frostviken)

ga opp dill faltjen ’gå upp till folket’ Västerbotten (Lövånger)

vara tett för veiren ’vara tätt för vädret’ (dvs. dragfritt) Norrbotten (Överkalix)

Pluralis: *an va lydun fuðreldrum* ’han var lydig mot föräldrarna’ Dalarna (Våmhus)

an e fridd starksakum ’han befattar sig ej med starka drycker’ Dalarna (Sollerön)

vi stanom å vilom fotom ’vi stannar och vilar fötterna’ Dalarna (Boda)

e a mött nômгом hälsingom ’jag har mött några hälsingar’ Dalarna (Ore)

knäpp mä fingrom ’knäppa med fingrarna’ Dalarna (Djura)

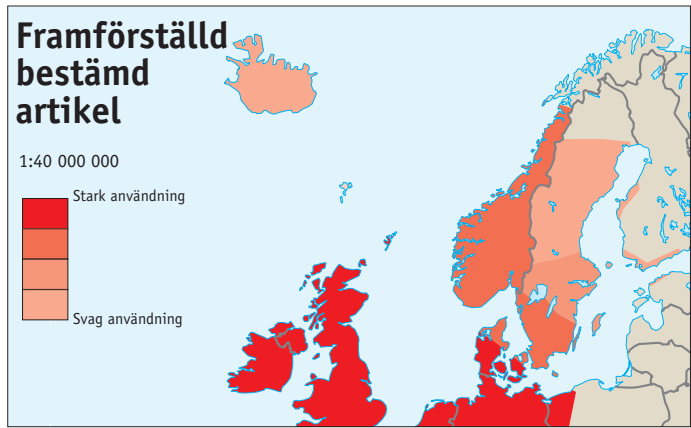
waffsaen sôrre framför ôgôm ’getingarna surrade framför ögonen’ Härjedalen (Sveg)

vôrtte fri plågum ’blev fri från plågorna’ Härjedalen (Tännäs)

stiüll tjynnâm ’ge korna foder’ Jämtland (Offerdal)

laga fönstrom ’laga fönstren’ Jämtland (Åre)

fra häuren dill fötero ’från huvudet till fötterna’ Norrbotten (Överkalix).

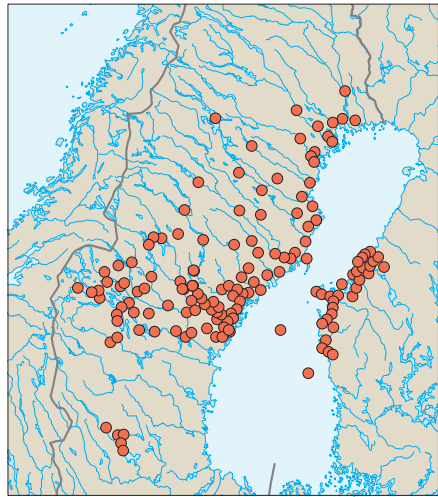

▲ Kartan visar styrkan hos användningen av den framförställda bestämd artikeln i Norden och angränsande delar av Europa.

Bestämda former vid obestämda mängder

1:13 000 000

● Socken med belägg för användning

▲ Områden där bestämda former används om obestämda mängder.

Propriella artiklar i nordiska språk

▲ Områden där man använder prepropriell artikel, dvs. ett pronomen framför egennamn som i *n Erik*, eller postpropriell artikel, dvs. bestämd form av egennamn som i *Peren*.

Exempel på sammansättningar med adjektiv
Lillvitkattn sprang in i storhuse ’Den lilla vita katten sprang in i det stora röda huset’ (Arvidsjaur).
Niblñ stand ajto gardem ’Den nya bilen står ute på gården’ (Orsa).

I Reinhold Näsmans avhandling om dalmålet, *Historiola linguae Dalekarlice*, från 1733 hittar vi följande exempel på användning av bestämd form om en obestämd mängd av något:
Dug ir jen mann dug llof, soss satt mig i stukkin, far ig soup Snus-tobakin maess Praestn hialt å pridikå
’Du är en man du Elof, som satte mig i stocken, för att jag använde snus (”söp snustobaken”) medan prästen höll på att predika’

Bestämda artiklar

I svenskan, liksom i alla andra germaniska språk, markeras bestämdhet grammatiskt, dvs. man skiljer t.ex. mellan *Hon läste böcker* (ett antal obestämda böcker) och *Hon läste böckerna* (ett antal bestämda eller bekanta böcker). Många andra språk har ingen grammatisk bestämdhetsmarkering: där skulle de här meningarna uttryckas likadant (t.ex. på ryska: *Ona čitala knigi*).

De nordiska språken – med undantag av vissa dialekter på Jylland – skiljer sig från övriga germanska språk genom att bestämdheten i en mening som *Hon läste böckerna* uttrycks genom en ändelse på substantivet *böcker*, där t.ex. engelskan och tyskan använder en fristående bestämd artikel: *She read the books* och *Sie hat die Bücher gelesen*. Men också i svenskan förekommer en sådan fristående artikel, när någon bestämning, t.ex. ett adjektiv, föregår substantivet, som i *de nya böckerna*. I svenskan, liksom vanligen i norskan, används i sådana fall både en framförställd fristående artikel och en slutartikel (en ändelse på substantivet).

I danskan har man alltid bara den ena artikeln: det heter alltså *de nye bøger*. Redan här kan man se att det finns variation i användningen av bestämda artiklar i de nordiska språken. Denna variation blir mycket större om man ser på dialekterna.

DEN FRAMFÖRSTÄLLDA ARTIKELN

I standardsvenskan finns många undantag från den huvudregel som säger att den framförställda artikeln i svenskan skall användas då en bestämning föregår substantivet. Man säger exempelvis ofta *ungsta dottern* i stället för *den yngsta dottern*. I danskan måste man här använda framförställd artikel: *den yngste datter*. Även i Götaland och Sydsverige verkar det i sådana fall vara vanligare att sätta ut den framförställda artikeln. Det här exemplifierar en allmän tendens att den framförställda artikeln blir starkare om man går längre söderut och svagare om man går längre mot norr. På södra Jylland, där slutartikeln helt saknas, används framförställd artikel generellt, ungefär som i engelska och tyska. I Dalarna och Norrland liksom i svensktalande Österbotten, har den framförställda artikeln en mycket begränsad användning i de traditionella målen. I stället för att säga *de nya böckerna* föredrar man på många håll att bilda en sammansättning av adjektiv och substantiv – man säger alltså *ny-böckerna* eller något motsvarande. Om ett adjektiv används ensamt (”substan-

tiverat”), kan det i många traditionella mål få en egen slutartikel: *yngst(e)n* i stället för *den yngste*. Det förekommer också att man använder ett demonstrativt pronomen som *den där* när man skulle vänta sig en framförställd bestämd artikel.

SLUTARTIKELN

I de norra delarna av det svenska språkområdet, där den framförställda artikeln har en svag ställning, används istället slutartikeln desto mer, ibland i sammanhang där man inte väntar sig en bestämd artikel. Mest påfallande är användningen av bestämda former av substantiv för att beteckna en obestämd mängd eller ett obestämt antal av någonting. Som exempel kan nämnas *An drikk mjotsjē* ’han dricker mjölk’ (där *mjotsjē* är bestämd form av *mjok* ’mjölk’) i Älvdalen (Dalarna) och *Han dreck mjölken* i Burträsk (Västerbotten). Den här användningen av bestämd form hittar man numera främst i Norrbotten, Västerbotten, Ångermanland, Jämtland, i Dalarna norr om Siljan samt i Österbotten i Finland. Den kan tidigare ha haft en större utbredning. I ett större område, som omfattar bland annat Värmland och de svensktalande delarna av södra Finland, använder man bestämd form i generisk (”allmän”) betydelse, som i meningen *Härran o heondan lemn dörn upp eett se* ’herrar(na) och hundar(na) lämnar dörren öppen efter sig’ (lulemål) eller *Kaffen är allt bättre än ten* från Östmark i Värmland.

I norra Norrland kan man också använda bestämd form efter ord som *mycket* och räkneord, t.ex. *Han drack mycke öle* och *Han ha tre brödren* (exempel från Sorsele i Lappland).

PROPRIELLA ARTIKLAR

I stora delar av det nordiska språkområdet, främst i Norge och norra Sverige, använder man pronomen (ofta i reducerad form) som ett slags bestämda artiklar på personnamn. I stora delar av Norrland säger man t.ex. *n Erik* och *a Brita*. Även på standardsvenska kan man ju sätta ett pronomen före ett egennamn (*han Erik*) men det betyder då ungefär ’den där du vet’. Någon sådan betydelsenyns finns inte i de nordsvenska dialekterna, där användningen av en sådan ”propriell artikel” är i det närmaste obligatorisk när man benämner en person med förnamn. På en del ställen används propriell artikel också med släktskapsord som t.ex. *far* och *mor*. Kartan visar utbredningen av propriella artiklar i det nordiska språkområdet.

► Av cirka 950 belagda dativstyrande verb och cirka 60 dativstyrande adjektiv är *geva* respektive *lik* vanligast. Dativ vid preposition har större utbredning.

Pojkar i dialekterna

ETT VITT BEGREPP

På många håll i de svenska dialekterna används samma ord om småpojkar, ynglingar och ogifta män oavsett ålder. Ibland kan orden dessutom betyda ’son’ eller ’dräng’. Bruket varierar dock mycket i olika trakter. Ofta finns också skillnader i bruklighet, bland annat därför att vissa ord i senare tid har brett ut sig och mer eller mindre trängt undan andra. Det är inte ovanligt med två eller flera ord för ’pojke’ i samma område, ibland med någon betydelseskiftning i fråga om pojkens ålder eller uttryckets

grad av hövlighet. I utkanterna av sina utbredningsområden har flera av orden mer eller mindre nedsättande betydelser. Här presenteras de viktigaste orden med i huvudsak *neutralt* stilvärde.

PÅG

Skånska och halländska pojkar kallas ofta *pågar*. Ordet *påg* anses vara etymologiskt identiskt med *påk* ’grov käpp’, genom en skämtsam betydelseöverföring. I det aktuella området har *k* allmänt övergått till *g* mellan vokaler och i slutljud, t.ex. i *kaga* ’kaka’ och *steg* ’stek’.

HERDE

I nordöstra Skåne, Blekinge, södra Småland, Halland och Västergötland förekommer ordet *herde* vid sidan av *påg* eller *pojke*. I dialekterna uttalas det emellertid aldrig som i standardspråket. I norr säger man i stället *hele* (med tjockt *l*), i söder *here* eller *haire*, *håire* o. d. Ordet *herde* tycks vara äldre än *påg* och *pojke* i området och ses på vissa håll som föråldrat. Betydelsen ’pojke, ung man’ har utvecklats ur den äldre betydelsen ’herde, vallhjon’. Vallpojkar hade låg status i bondesamhället och *herde* var således ingen hederstitel. I likhet med en del andra benämningar på pojkar hade *herde* ursprungligen en nedsättande eller skämtsam innebörd.

POJKE

Pojke är det vanliga ordet för ’pojke’ i större delen av Sverige och i hela Svenskfinland. Det är ett gammalt lånord från finskan, *poika*. Det äldsta beläget är från Arboga stads tänkebok (1455), där det omtalas att en person blivit bestraffad för att han ”hardrogh lafrins pøyc-a”, dvs. drog Laurens pojke i håret. Variantformen *pojkk* kan ha uppkommit genom att *-en* i stället för *-n* uppfattats som bestämd artikel i *pojken*, eller genom apokope (bortfall av ljud eller stavelse i ordslut) i apokopemål som i Österbotten.

SORK

Gutamålets ord för ’pojke’ är

sork. Det är samma ord som *sork* ’liten gnagare’ och användes troligen från början som en nedsättande benämning på småpojkar.

STREK

I jämtländska dialekter finns ett äldre ord *strek* vid sidan av *pojke*. På vissa håll används det numera mest i betydelsen ’gammal ungkarl’, såsom i sammansättningen *gammalstrek*.

GUTT

Det norskklingande ordet *gutt*, vanligen uttalat *gut*, förekommer i några mindre områden längs gränsen mot Norge: nordligaste Jämtland, nordvästra Härjedalen, nordvästra Dalarna, västra Värmland och nordvästra Dalsland. Enstaka belägg finns också från Bohuslän.

PILT

I Bohuslän och Dalsland kan pojkar i alla åldrar och storlekar kallas *piltar*.

PUGG

I norra Österbotten växlar *pojke* med det litet gammalmodiga *pugg*. Det är stilistiskt neutralt men har i sen tid fått en bibetydelse av ’liten, knubbig pojke’.

Flickor

På många håll används i dialekterna samma ord om småflickor, tonårsflickor och ogifta kvinnor oavsett ålder. Ibland kan orden också betyda ’dotter’ eller ’piga’. Ofta finns skillnader i bruklighet. Det är inte ovanligt med två eller flera ord för ’flicka’ i samma område, ibland med någon betydelseskiftning beroende på flickans ålder eller uttryckets grad av hövlighet. I utkanterna av sina utbredningsområden har flera av orden mer eller mindre nedsättande betydelser. Här presenteras de ord för ’flicka’ som i huvudsak har *neutralt* stilvärde.

FLICKA

Flicka är allmänt i större delen av Svealand och i östra Götaland ner till södra Småland, liksom i övre Norrland och i Svenskfinland. Ordets ursprung är omstritt men har sannolikt något samband med norskans *flikja* ’yr, lättsinnig kvinna’.

GRÄBBA

Gräbbor finns framför allt i Skåne, södra Halland, västra Blekinge, södra Småland och på Öland. Flera uttalsvarianter förekommer, t.ex. *gribba* och *grubba*. I Österbotten används *gräbba*, *gröbba* som benämning på tonårsflickor vid sidan av *flicka*. Ordet *gräbba* är en feminin avledning till *grabb*, ett ord som i sin tur troligen är identiskt med norskans *grabb* ’grov och barsk person’. I svenskan är *grabb* sedan 1880-talet känt som slangord för ’pojke’.

DÅKA

Halland, Västergötland, Blekinge, sydöstra Småland och nordöstra hörnet av Skåne är *däkornas* hemvist. *Dåka* torde ursprungligen ha betytt ’lat flicka’.

TÖS

Töser förekommer mest i södra och västra Sverige samt på Gotland, men på

träffas också så långt norrut som i Jämtland. Ordet anses vara besläktat med norskans *tysja* ’fjantig kvinna, kvinnlig vätte’.

JÄNTA

Jänta är det vanliga ordet för ’flicka’ i de gamla norska områdena i Härjedalen och nordvästra Dalarna, liksom i norra Värmland. I stora delar av Svealand och Norrland används det vid sidan av andra ord, och i vissa trakter har det en något sämre klang. *Jänta* är en feminin avledning till *gant* ’narr, spektakelmakare’.

STINTA

Stinta uppfattas nog som ett typiskt norrländskt ord, och mycket riktigt är det vida spritt i norra och östra Norrland. Det är också belagt från Uppland, särskilt Roslagen, och på Åland. Ordet kan möjligen härledas till en germansk

ordstam med betydelsen ’kort, stympad’.

STORSA

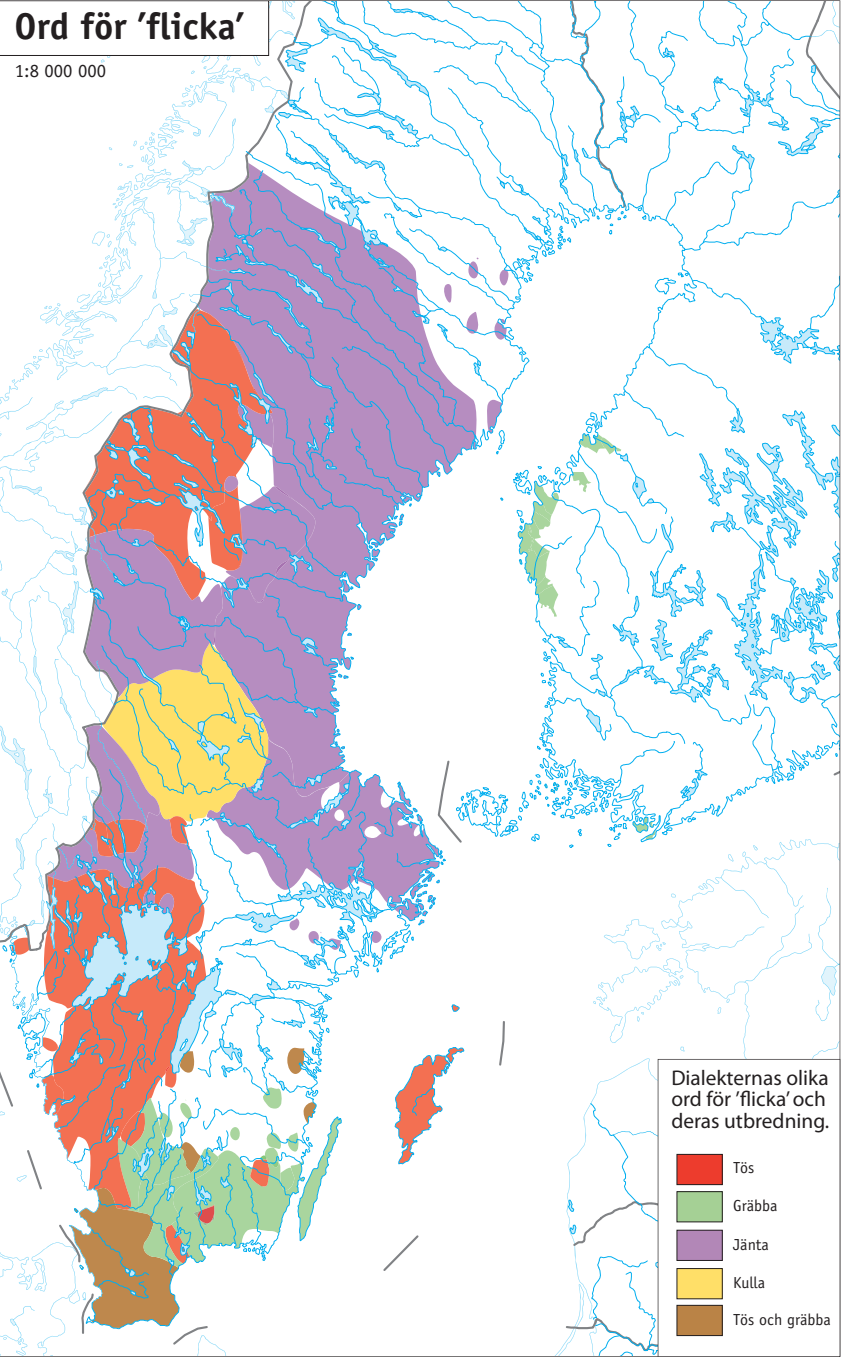
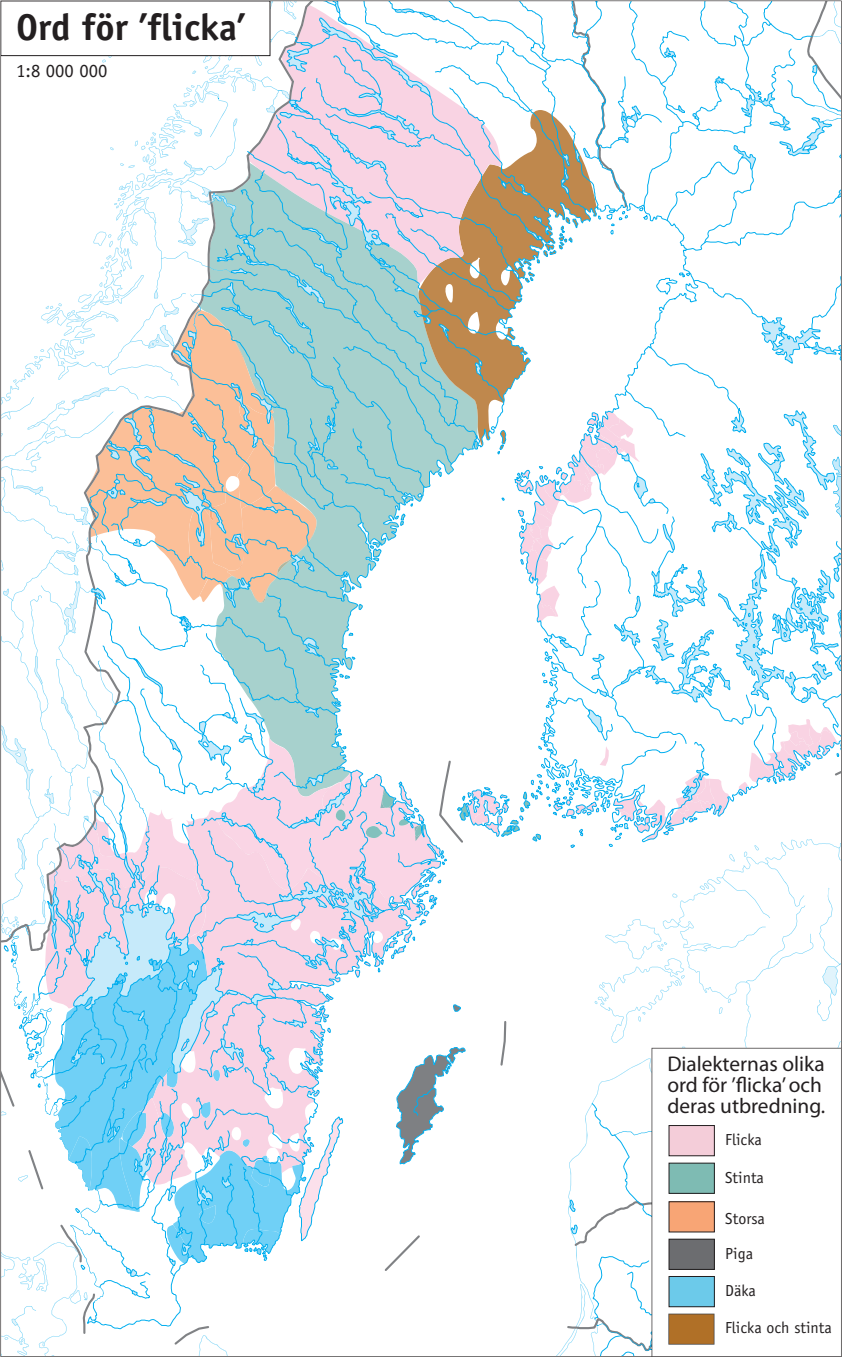
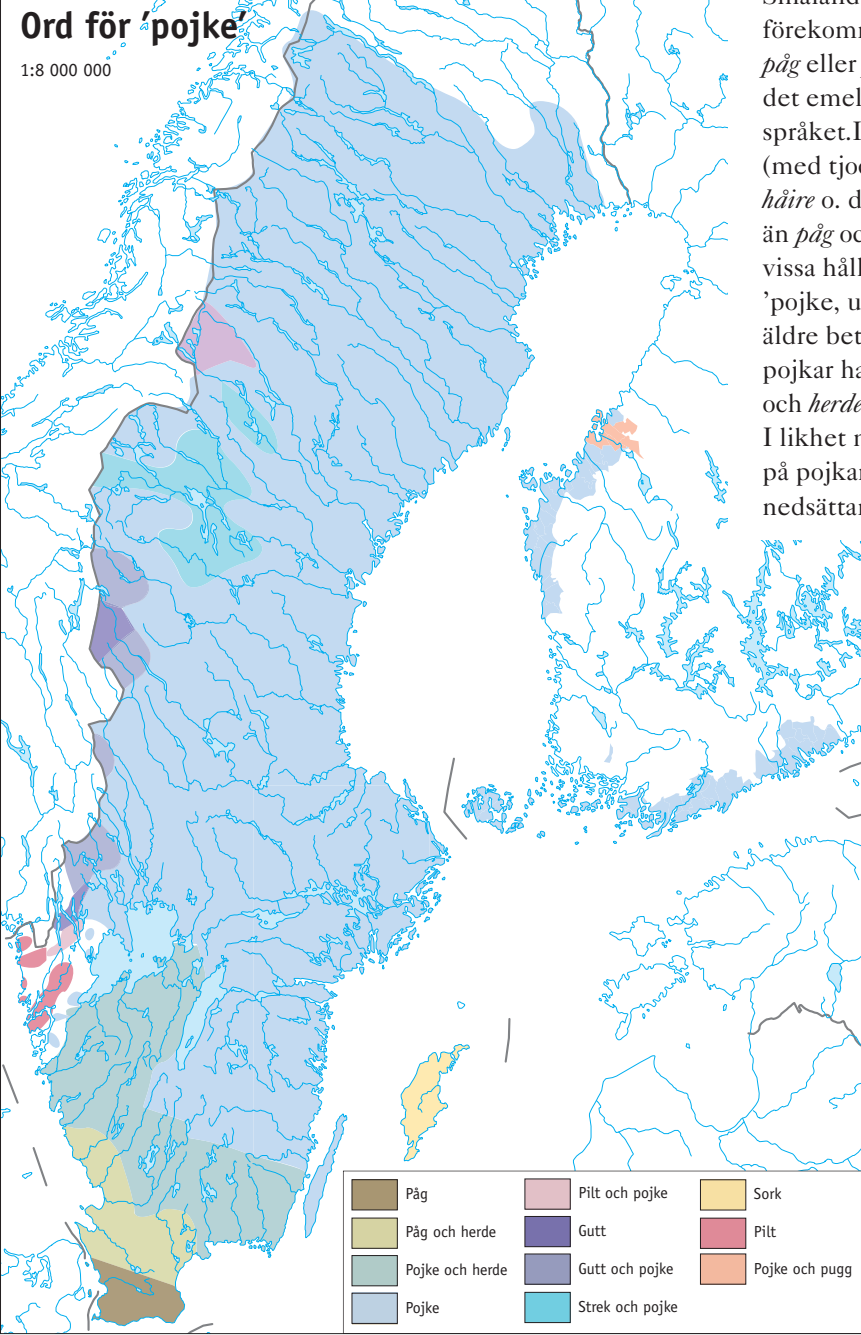
Ordet *storsa* används nästan exklusivt om jämtländska flickor. I det regionala standardspråket används det numera ofta i betydelsen ’flickvän’.

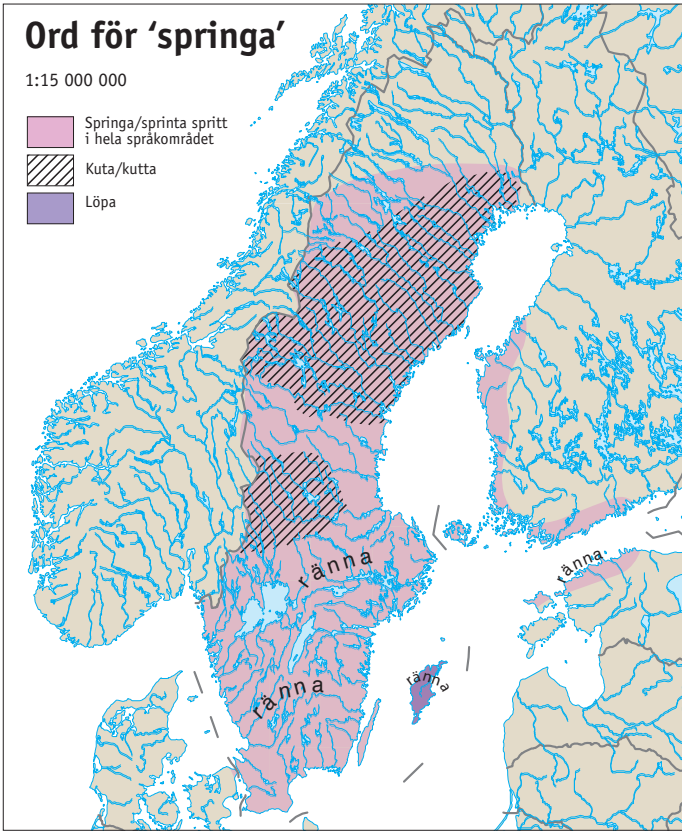
KULLA

Att kallas *kulla* är förbehållet flickor och (ogifta) kvinnor från övre Dalarna. Etymologiskt hör ordet troligen samman med *kulla* ’ko utan horn’.

PIGA

Förr i tiden var gotländskans ord för ’flicka’ vanligen *piga*, uttalat *päike* o.d. Numera säger man hellre *tös*. Ordet *piga* är av omstritt ursprung. Enligt somliga kan det härledas till ett turkiskt ord för ’förmädd, furstinna’ o.d. som genom volgabulgarisk förmedling lånats in i de skandinaviska språken via finskan och estniskan.

▲ I många svenska dialekter används verb som *löpa*, *ränna* och *kuta* istället för standardsvenskans *springa*.

Ord för 'springa'

Inom det svenska språkområdet finns ett antal verb som används i mer eller mindre samma betydelse som standardsvenskans *springa*. Ofta kan flera av dem samexistera i en och samma varietet, ibland med lite olika betydelsenysanser eller stilvärden. I standardsvenska finns t.ex. också *löpa*, *ränna*, *kuta* – alla dessa har begränsad användning men kan i andra varieteter vara det vanligaste alternativet.

Den ursprungliga betydelsen hos *springa* är 'hoppa'; betydelsen finns fortfarande bevarad i tyskans *springen* och danskans *springe*. I svenskan finns den moderna betydelsen redan under medeltiden, men den ursprungliga användningen kan spåras i uttryck som *springa ur marken* och är också vanlig i sydsvenska dialekter.

Det äldre ordet för 'springa' i svenskan är *löpa*, som ju fortfarande används i många sammanhang (jfr tyska *laufen*). I dialekterna är *löpa* vanligt framför allt på Gotland.

Både *ränna* och *kuta* har stor utbredning i svenska dialekter, *ränna* framför allt i söder och *kuta* i norr. *Ränna* (som från början betydde 'få att rinna') har en motsvarighet i engelskans *run*. *Kuta* har från början betytt 'gå med kutig rygg'.

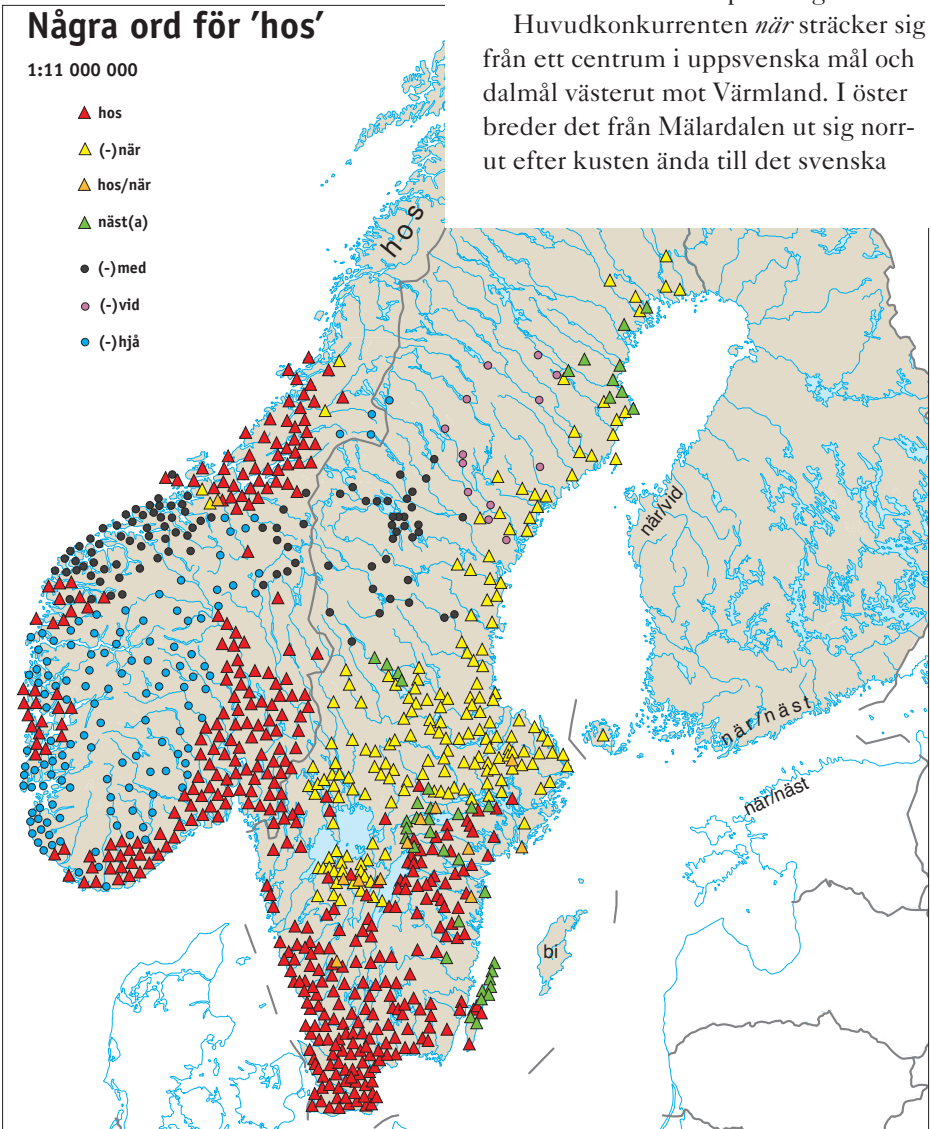
Hos och andra prepositioner

Fem av svenskans tolv vanligaste ord är prepositioner. 99 ord, varav 16 preposi-

tioner, är vanligare än *hos*, som alltså är en relativt sällsynt preposition i standardspråket. I många dialekter finns ordet *hos* över huvud taget inte.

Det äldsta ordet för 'hos' i svenskan torde vara *med*, som finns på Rökstenen. *Hos* anses ha sitt ursprung i en svagtonig form av ordet *hus* (jämför franskans *chez* av latinets *casa* 'enkelt hus'). Det är okänt utanför Norden och har kommit in i svenskan från danskan. Såväl från Skåne som via de halländska älvdalarna har det tillsammans med andra danska ord spridits långt upp i Småland och Västergötland.

De äldsta svenska beläggen på *hos* finner vi i Äldre Västgötalagen. De står länge ganska ensamma. I övriga fornsvenska texter är *hos* sällsynt. Dess genombrott kommer inte förrän fram emot 1500 och då i profana texter, t.ex. i städernas tänkeböcker och i diplom. I det religiösa språket dominerar *när* långt in i nysvensk tid. Vid sidan av dessa två ord påträffas i fornsvenskan *åt* (främst i lagspråket), *med*, *vid*, *näst(a)* och *till*. *Hos*, som i nutida språk nästan alltid följs av personbeteckning, kunde i äldre svenska, liksom i danska, också betyda 'vid' och stå före ett sakord (*äng-lafot vexer hos ekeroten*). Vid övergången

till den nysvenska tiden, som traditionellt räknas från 1526, är *hos* och *när* de 'hos'-ord som dominerar i källorna.

I svenska dialekter är de flesta av fornsvenskans 'hos'-prepositioner bevarade. *År* är dock svagt belagt; istället har *till* tagit över i södra Sverige. Dessutom har *i* tillkommit i norr och *jämte* främst i västgötskan. Gotländskan har det lågtyska lånordet *bi* (uttalat *bäi*) i betydelsen 'hos'. Dialekternas prepositionsbruk är betydligt mer varierat och precis än standardspråkets, främst på så sätt att dialekternas prepositioner ofta är sammansatta med adverbliella förleder (*där-*, *här-*, *bort-*, *in-*, *ut-* etc.), något som var okänt i fornsvenskan. Sådana sammansättningar är när det gäller 'hos'-orden vanligast i norra Sverige. *Hos* och *till* som är sekundära prepositioner (en gång utvecklade ur substantiv) är dock nästan aldrig sammansatta, vilket gäller även *näst(a)*.

Av kartan framgår hur *hos* på sin väg norrut i Västergötland stöter på motstånd av *när*, som här når sin sydligaste utbredning. I de forna danska landskapen, liksom i Dalsland och större delen av Småland, är *hos* allenarådande. I öster når det ända upp till Mälaren. I Norge däremot har *hos* slagit ned punktvis i större kuststäder och spridit sig därifrån.

Huvudkonkurrenten *när* sträcker sig från ett centrum i uppsvenska mål och dalmål västerut mot Värmland. I öster breder det från Mälardalen ut sig norrut efter kusten ända till det svenska

språkområdets nordligaste utpost samt över havet till de östsvenska dialekterna. I Norge är *när* starkt tillbakaträngt.

Superlativformen *nästa* (*näst*, *näste*), belagd första gången 1347, uppvisar en mycket splittrad spridningsbild, vilket kunde tyda på att det är en arkaism. Mer perifera områden som övre Dalarna, norra Västerbotten och södra Norrbotten samt Nyland och Estland har *näst*, medan tvåstavig form är betygd från ett kärnområde i Närke, sporadiskt ända ned till Öland. I Norge är det okänt.

Östra Norrlands *när* (*näst*) avlöses i Ångermanland och Lappland av (-)vid, i Jämtland–Härjedalen med angränsande områden av (-)med, som är väl belagt också i norska dialekter.

Fornnordiskt *hjá*, vida spritt i Norge, är i Sverige belagt endast från (det norska) lidmålet i Frostviken i norra Jämtland.

Ja har vort host na mä lide mjölk 'jag har varit hos henne med lite mjölk', Ljungby i Halland
Dä brinne te Per Kallsons 'det brinner hos Per Karlsson(s)', Sturkö i Blekinge
Han a vatt näste däktern 'han har varit hos doktorn', Bredsätra på Öland
Ja bor nästa mi doter 'jag bor hos min dotter', St. Mellösa i Närke
Di får främmat ida när snekker Nises 'de får främmande idag hos snickare N.', Alster i Värmland
Skreddarn var ner äss å sydde 'skräddaren var hos oss och sydde', Jumkil i Uppland
E piga häri Ol Pers 'en piga hos Olof Persson', Bergsjö i Hälsingland
Han e heem hämā förelldrom 'han är hemma hos föräldrarna', Åre i Jämtland
Fo jä liggä hävå dä i natt 'får jag ligga hos dig i natt?', Fjällsjö i Ångermanland
En kar som tjänt näst oss 'en karl som tjänade hos oss', Burträsk i Västerbotten
Isi sme 'hos smeden', Nederkalix i Norrbotten

Bliva och varda

De två verben *bliva* och *varda* har följande temaformer i svenskt standardspråk: *bli(va)* (infinitiv), *blev* (preteritum), *blivit* (supinum) och *varda* (infinitiv), *vart* (preteritum), supinum saknas. *Varda* är ett fornnordiskt arvord och *bliva* ett medellågtyskt lånord.

Blev och *vart* har samma funktioner och de används tillsammans med en utfyllnad, som oftast är ett adjektiv men även ett substantiv, exempelvis *hon blev/vart glad*, *hon blev/vart lärare*. Med perfekt particip som komplement har

▲ Den fornsvenska preteritumformen *vart* har fortfarande en stark ställning i dialekterna inte bara i Österbotten och Norrland utan även i Mälardalskapen. I södra Sverige och Finland samt i Estland har det lågtyska *blev* helt tagit över.

de en passivbildande funktion: *trädgården blev/vart anlagd förra året*.

VART I RUNINSKRIFTER

I svenska runinskrifter är i synnerhet preteritumformen *varþ* väl belagd (minst 24 gånger) i frasen *varþ dauþr* 'vart död'. Detta torde spegla dåtidens talspråk, eftersom den synonyma, men för ristaren resurssnålare, verbformen *do* 'dog' förekommer endast 15 gånger. Cirka tio gånger förekommer *varþ* i passivbildande funktion, t.ex. *varþ drepinn* 'vart dräpt' och liknande.

NÄR INLÄNADES BLIVA?

De första svenska beläggen på *bliva* påträffas i texter från 1300-talets första hälft. Som ofta kan det dialektala materialet bidra med ytterligare kunskap. Verbet inlånades i formen *bliven* och anslöts till första klassens starka verbböjning. I Skåne, södra och mellersta Halland, västra Blekinge och nordvästra Småland

uttalas infinitiven *bli* med en diftong (t.ex. *bläj*, *blaj*), och den förutsätter ett äldre långt *ē*. Utvecklingen kan skisseras på följande sätt: när *bli* används trycksvagt försvagas vokalen till kort *ē*, och sekundärt förlängs detta i tryckstark ställning till långt *ē*. Detta deltar sedan i den allmänna diftongeringen av långt *ē*, som var avslutad cirka 1325–1350. Utvecklingen från *i* till *ē* bör rimligen ha tagit minst ett par generationer. Man kan därför anta att *bliva* funnits i södra Sverige någon gång vid mitten av 1200-talet.

VARFÖR INLÄNADES BLIVA TILL NORDEN NÄR VARDA FANNES?

Det lågtyska inflytandet på det nordiska ordförrådet var mycket omfattande och det hade sin grund i ekonomiska och politiska förhållanden. Det började redan under 1100-talet och fortsatte in på 1500-talet.

Som hjälpverb tillhör *varda* dock en ordkategori som inte är speciellt mot-

Äldre dialektala ord för ’potatis’

1:7 500 000

	(Jord)päron
	Jordbär
	Jordäpple
	Pärla
	Nola
	Tola
	Knola
	Pantoffla
	(Jord)päron och jordbär
	(Jord)päron och jordäpple
	(Jord)päron och pärla
	Pantoffla och (jord)päron

► Kartan visar utbredningen av några ord för ’potatis’ som var vanliga innan det engelska lånordet *potatis* kom i allmänt bruk.

Söder härom brukas i Sverige mesta-dels *bli*, *blir*, *blev*, *blivit*, och norr därom och i Österbotten används fortfarande alla böjningsformerna av *varda* som t.ex. i Löfvånger i Västerbotten: *vaal* ’varda’, *val* ’varder’, *vart*, *vurti* (där *ı* betecknar s.k. tjockt *ı*).

Enligt Svenska Akademiens gram-matik (SAG) är *varda* ålderdomligt utom i preteritumformen *vart* som är vardaglig och används i regionalt tal-språk. I mellersta och norra Sverige är det vanligt med *vart* i meningar som *huset vart byggt i en fart* och *hon vart glad*.

År 1967 genomfördes en stadsspråks-undersökning i Eskilstuna, där en av de studerade variablerna var växlingen mel-lan *blev* och *vart*. Nästan en generation senare och med nya informanter gjordes 1996 en förnyad undersökning. Vid båda tillfällena var informanterna födda i Eskilstuna och representerade olika kön, ålder och socialgrupp. Trots att bruket av *blev* och *vart* ligger på en hög medve-

tandenivå och trots en mellanliggande period av stark social och ekonomisk förändring ökade användningen av stan-dardformen *blev* mycket lite. Genom-snittsprocenten för *blev* var 1967 48% och 1996 49%. Vid båda tillfällena hade mer än hälften av informanterna ett katego-riskt bruk av en av varianterna.

Ännu i 1917 års bibelöversättning används *varda*: ”Och Gud sade: ’Varde ljus!’; och det vart ljus” men 1999 byt-es det ut mot *bliva*: ”Gud sade ’Ljus, bli till!’ Och ljuset blev till.”

Några äldre dialektord för ’potatis’

Potatisen är en nykomling bland svens-ka nyttoväxter. Redan på 1600-talet odlades den som trädgårdsväxt, men det var först i början av 1800-talet som potatisodlingen verkligen slog igenom i hela landet. Själva ordet *potatis* är inlå-nat från engelskans pluralform *potatoes*. Det är belagt i svenska språket redan år 1725, men det torde inte ha blivit allmänt spritt förrän under 1800-talet. I dialekterna förekommer det i många olika uttalsformer. Den vanligaste är *potät(a)*, i flertal *potäter*. Uttalet med *ä* i andra stavelsen återspeglar det engel-ska uttalet vid den tid då ordet lånades in, alltså under 1700-talet och början av 1800-talet. Det dröjde emellertid länge innan *potät(a)* m.fl. hade blivit riktigt etablerade i det allmänna språkbruket. Ännu 1853 skriver A.F. Dalin i sin *Ord-bok öfver svenska språket*: ”I stället för detta utländska ord har man det ganska goda svenska *Jordpäron*.” Förutom *jord-päron*, som har den största spridningen, förekommer i dialekterna också några andra äldre benämningar. Vanligast bland dessa är *jordäpple* (jämför frans-kans *pomme de terre*) och *pantoffla*.

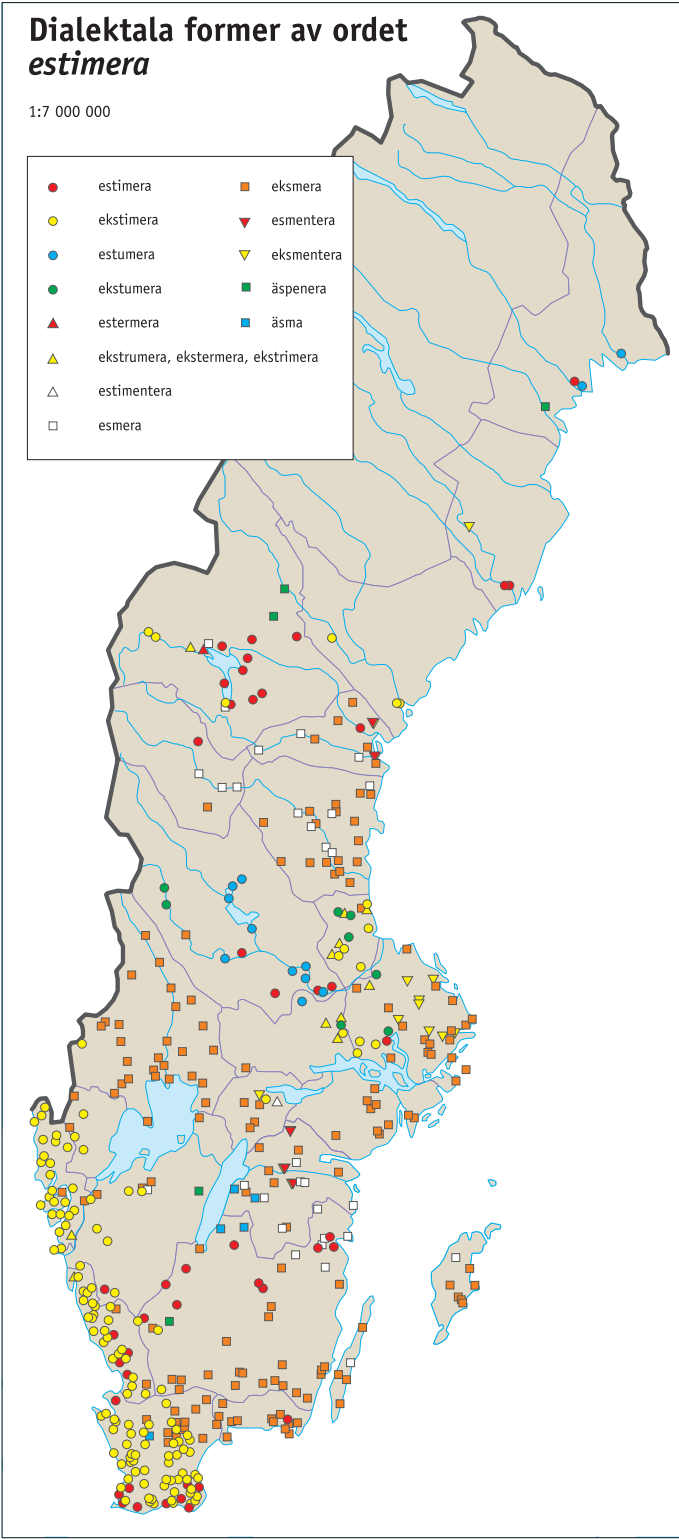
JORDPÄRON

Ordet *jordpäron* förefaller vara en orda-grann översättning av tyskans *Erdbirne*, som är en dialektal benämning vid

sidan av *Kartoffel* och *Erdäpfel* ’jordäpple’. Eftersom man vet att de flesta växter som fördes in i Sverige under 1600- och 1700-ta-len kom via tyskspråkiga vetenskapscentra i Mellaneuropa, ligger det nära till hands att anta att även potatisodlingen tidigast kom hit genom tysk förmedling.

Jordpäron uppträder i en mängd skif-tande former, t.ex. *jordpära*, *päron* och *pära*. Ordet *pära* är helt enkelt en annan form av *päron*. I södra delen av Dalabergslagen och i norra Västmanland har *jordpäron* på vissa håll ombildats till *jordbär*. En förutsättning för detta har varit att ordet *jordbär* i dessa trakter inte har varit upptaget av någon

▲ Kartan visar utbredningen av ordet *estimera* och dess uttalsvarianter i svenska dialekter.

bärsort. I de flesta andra svenska dialekter är *jordbär* nämligen det vanliga ordet för ’smultron’; i övre Dalarna är det ’hjortron’ som avses med ordet.

Andra egenartade ombildningar av (*jord*)-*päron* är *jopp* och (*jord*)*pronn* i sydöstra Da-larna och *pä(r)la* i Härjedalen, norra Hälsing-land, nordvästra Dalarna (Säma och Idre), västligaste Värmland och norra Västerbotten.

PANTOFFLA

I sydvästra Skåne är *pantoffla* det gängse ordet för ’potatis’. Det kommer från lågtys-kans *pantiuffel* o.d., en ombildning av tyskans *Kartoffel*, som i sin tur är en ombildning av en äldre form *tartuffel* o.d. Denna kan här-ledas till italienskans *tartuficolo* ’tryffel’ som sannolikt kommer från ett medeltidslatinskt **territuberum* ’jordknöl’. Betydelseöverbö-ringens torde ha motiverats av likheterna mellan tryffeln och potatisen i fråga om utseende och växtsätt.

JORDÄPPLE

Benämningen *jordäpple* förekommer nästan endast i Värmland. Spridda belägg finns också från Öland, Västergötland, Dalsland, nordvästra Västmanland och Dalarna (Näs och Malung).

NOLA, KNOLA, TOLA

På vissa håll i Västergötland kallas pota-tis för *nola*, i flertal *noler*. En spridd men troligen felaktig uppfattning är att detta ord kan härledas från namnet på Jonas Alströmers gård Nolhaga utanför Alings-ås, som ju antas ha spelat en stor roll för potatisens spridning som nyttoväxt. Ett annat förslag är att *nola* skulle vara ett lånord, identiskt med det nordtyska dia-lektordet *nudel* ’potatis’. Mest sannolikt är dock antagandet att *nola* tillsammans med *knola* och *tola*, två andra västgötska ord för potatis, har sitt ursprung i en grupp germanska ordstammar på *-rt* som betecknar något kompakt och rundaktigt – en sorts knöl.

Estimera

Frankrikes dominerande ställning i Europa under 1600- och 1700-talet fick till följd att en stor mängd franska ord lånades in i svenska språket. Orden upptogs framför allt i kretsar kring hovet och adeln men spreds efterhand också till andra samhällsskikt.

ESTIMERA I SVENSKA DIALEKTER

En del av lånorden fann vägen till dia-lekterna. Förmedlingen skedde ofta via herrgårdskulturen. Franska ord upp-snappades av tjänstefolk som förde dem med sig ut i bygderna. Även fransksprå-kiga hantverkare, konstnärer och köp-

män liksom soldater på väg hem från de europeiska krigen kan ha bidragit till lånordens spridning i dialekterna.

Estimera är ett franskt lånord med stor utbredning i dialekterna. Det är välkänt också i de nordiska grannländerna. Ut-märkande för *estimera* i de svenska dia-lekterna är dess skiftande former. Dels har ordet fått ett *k*-inskott (*ekstimera*), dels har det reducerats med en stavelse (*esme-ra*, *eksmera*). Vokalen i den andra obeto-nade stavelsen har i vissa trakter övergått från *ile* till *u/o* (*estumera*, *ekstumera*). For-mer med ett inskott av *r* (*estermera*, *ekstru-mera*) förekommer också. Slutligen finns exempel på att ordet förlängts med en stavelse (*estimentera*, *eksmentera*) troligen i anslutning till andra lånord (*parlamentera* m.fl.). Helt urspårade former är *äspenera* och *äsma*.

FORMER

Formen *ekstimera* dominerar i ett syd-västligt område. Här förekommer även former utan *k*-inskott (*estimera*). Sådana former har belagts på spridda håll i Sve-rige. Från norra Skåne, Blekinge och södra Småland utbreder sig kortformen *eksmera* med fortsättning i nordostlig riktning mot Hälsingland och Medelpad. Via Närke har *eksmera* också en västlig utbredning i Värmland. Formen *esmera* utan *k*-inskott dominerar i Härjedalen. Norr därom vidtar en mer eller mindre sporadisk utbredning av varianter som *ekstimera*, *ekstimera*. På olika håll i lan-det förekommer de ovannämnda urspå-rade formerna *äspenera* och *äsma*.

Formerna med *o/u* (*estomer*, *estumera*) har en tydligt avgränsad utbredning inom ett uppsvenskt område och i östra Norrbotten. De har motsvarigheter i de finlandssvenska dialekterna på andra sidan Bottniska viken. Detta är exempel på ett dialektgeografiskt samband mellan rikssvenskt och finlandssvenskt område.

BETYDELSER

En förskjutning från grundbetydelsen hos *estimera*, ’uppskatta, värdera’, mot en allmännare betydelse ’bry sig om’ har ägt rum i dialekterna. Betydelseerna förekommer ofta i negerade satser, t.ex. *inte estimera alls*, *särskilt*, vilket har lett fram till en tredje betydelse, ’nedlåta sig till, hålla till godo med’ o.d. Några exempel: *I kan et alls äspenär piga vori* ’jag kan inte alls uppskatta vår piga’ (Norrbotten); *Hon eksmerer ent mäg nå nu för tin ent* ’hon bryr sig inte om mig något (vidare) nu för tiden inte’ (Häl-singland); *Han eksmera inte å tala mä me* ’han nedlät sig inte till att tala med mig’ (Småland).

Dä och hä

EN GEMENSAM URSPRUNGSFORM

Samtliga former på kartan nedan går tillbaka på ett och samma ord, nämligen fornsvenskt *þæt* (*þet*) 'det'. Detta pronomen är ett av våra vanligaste ord och det står ofta trycksvagt, vilket innebär att det lätt utsätts för förändring.

Initialt *þ* i pron. *þæt* (*þet*) uttalades ursprungligen som i eng. *thing* 'ting'. Eftersom ordet ofta var obetonat försvagades detta ljud till *ð* som i eng. *that* 'det'. Till sist övergick det till *d*.

I talspråk kan ett slutljudande *t* försvagas till *d*, vilket till sist ofta faller bort. Detta är normalfallet t.ex. för standardsvenskt, talspråkligt *det*: *de vet ja* 'det vet jag'. Utvecklingen av pronomenet *vad* speglar samma försvagning. Ett fornsvenskt *hvat* skrivs i dag *vad* men uttalas *va*: *va rolit!* 'vad roligt!'. Ingen enda av kartans former visar kvarstående *t*, och endast två områden har belagt *d*, nämligen i *äd*, *ed* och lik-

nande i Ovensiljansområdet i Dalarna och i *hed* och liknande i delar av Åland och i Åboland i Finland.

VARFÖR *h*?

Konsonanten *þ* i *þæt* (*þet*) inte bara försvagades till *d*, utan den kunde även falla bort. Redan i fornsvenskan förekom meningar liknande dagens med enklitiskt (efterställt) *-et*, t.ex. *ja såg-et* 'jag såg det'. Bortfall kunde inträffa också när ordet stod först i en mening och särskilt under den tid då *þ* uttalades *ð*, t.ex. *ä vet ja* 'det vet jag'. Enligt kartan återfinns *ä(d)* och *æ(d)* kring Siljan i Dalarna, i östra delarna av Uppland samt i några socknar i Nyländ i Finland. Enligt en hypotes har *þæt* (*þet*), när det förlorat sin första konsonant, tillförts ett initialt *h* i analogi med *han* och *hon*. Härigenom har enhetlighet skapats.

HÄ-FORMERNAS UTBREDNING

Utbredningen av *hä(d)* under 1900-talets första hälft framgår av kartan men material från äldre källor visar att spridningen tidigare varit ännu något

större. *Hä* har funnits på Gotland, Öland, i hela Uppland, i norra och östra Södermanland samt på fasta Åland. Troligen har Ångermanlands hela kustområde också haft *hä*, och möjligen har det funnits även i södra Hälsingland.

HÄ-FORMERNAS ÄLDER

Formen *häd* är känd från Gotland från cirka 1550, *ed* och *ädh* från Älvdalen i Dalarna från cirka 1600 respektive 1622, *hä* från Uppland 1620 och *häd(d)* från 1622. *Häd* och *äd* kan därför antas ha funnits även i fornsvenskan, kanske redan så tidigt som vid 1300-talets början.

Det svenska skriftspråket började växa fram under 1600-talet med dialekterna i Mälardalskapen som en viktig bas.

Förutsättningar för en utveckling *þæt* > *äd* > *hä* har funnits på stora områden, men av olika skäl kan det antas att *hä(d)* som normalform slagit igenom först i sveamålen och särskilt i Uppland. För detta talar bland annat den stora mängden *hä* i uppländska bröllopsdikter. Bröllopsdikter var en modelföreteelse under 1600- och 1700-talet. De skulle vara skrivna på dialekt och utgöra ett underhållande inslag vid vissa högrestandsbröllop.

Det fanns alltså förutsättningar vad gäller både ålder och förekomst för att *hä* skulle kunna upptas i skriftspråket, men så skedde inte. Av någon anledning kanske formen *hä* inte hade tillräckligt hög status för detta.

Blåklinten i ett europeiskt perspektiv

Den europeiska språkatlasen *Atlas Linguarum Europae* (ALE) syftar till att genom dialekter undersöka och kartlägga språkliga och kulturella samband i Europa.

Detta realiseras bland annat genom motivkartor (eng. *motivational maps*) där skälen till olika benämningar redovisas. Karttypen producerar ett mönster av *isoglosser*, gränslinjer.

Motivering är betydelsefullt för att med språkliga medel uttrycka en ny verklighet. Enklast är att återanvända gamla ord genom att ge dem ett nytt innehåll.

MOTIVERINGAR FÖR ORD FÖR BLÅKLINT

De blåklintsbenämningar som redovisas i ALE kan delas in i cirka 160 olika etymologiska grupper med antalet motiveringar klassificerade i 17 kategorier. Dessa kan ofta delas in i undergrupper. Inte sällan förekommer olika ord från samma beläggsort. Då karteras bara huvudmotiveringen och de andra redovisas i en lista.

Färg: Blåklintens lysande blå färg utgör den mest utbredda motiveringen. I de romanska språken finns en stor formrikedom av ord bildade till frankiskt **blāo* 'blå', t.ex. fra. *bleuet*, *bluet*. Bland de slaviska dialekterna finns fyra ordgrupper som utgår från adjektiv med betydelsen 'blå', t.ex. pol. *modrak*, *blawat*, sloven. *plavica* och bulg. *sinēc*. Nordiska ord med *blā* (av germ. **blēwa-*) är sv. *blåblomma*, *blåtopp(a)*, *blåkorn*, *blåklint*, *blåklätt*, *blåklänk*, *blågubbe*, *blåherre*, *blåhatt*, *blått silke*; da. *blåurt*, *blåkorn*, *blåmand*, *blå Bodil*, *blåhatte*. **Växtplats:** Blåklinten har med odlingen av säd spritts från sitt ursprungliga hem i västra Asien och medelhavsområdet till andra delar av världen. Förleden består oftast av ett ord för 'säd i allmänhet' eller 'ett speciellt sädesslag'.

Motiveringen 'åker' har belagts endast i svenska dialekter. Nordiska ord är: sv. *råglom(ma)*, *råglomme*, *råglomster*, *rågtoppa*, *åkerblomma*, *styck(e)sblomma* (antagligen av *åkerstycke*), *rågrost(a)*, *åkerrosa*, *åkersilke*; no. *kornblomst(er)*, *kornblom(e)*; da. *kornblomme*, *kornblomst*. Hit hör också eng. *cornflower*, olika former av ty. *Kornblume(n)* och fi. *ruis-kukka*.

Ogräs, skadlig ört: Detta återspeglas bara i ringa grad vid ordbildningen. Hit räknas da. *kys*. Benämningar av detta slag återfinns annars främst i slaviska språk, t.ex. pol. *chaber*.

Bladens eller stjälkens form: Yttersta delen av bladen påminner om en spets eller ett horn vilket återges i en del franska avledningar till substantivet *corne* 'horn' som fra. *corneille*, *cornaille*.

Hållbarhet: Förekommer möjligen i några slovakiska dialekter med ordet *nevädza*.

Läkemedel, tobak: Som ögonmedicin i franskt *casse-lunettes* och som blödningshämmande medel i franskt *saigne-nez*. Användningen som tobak reflekteras av de danska orden *tobaksblomst* och *tobaksrose*.

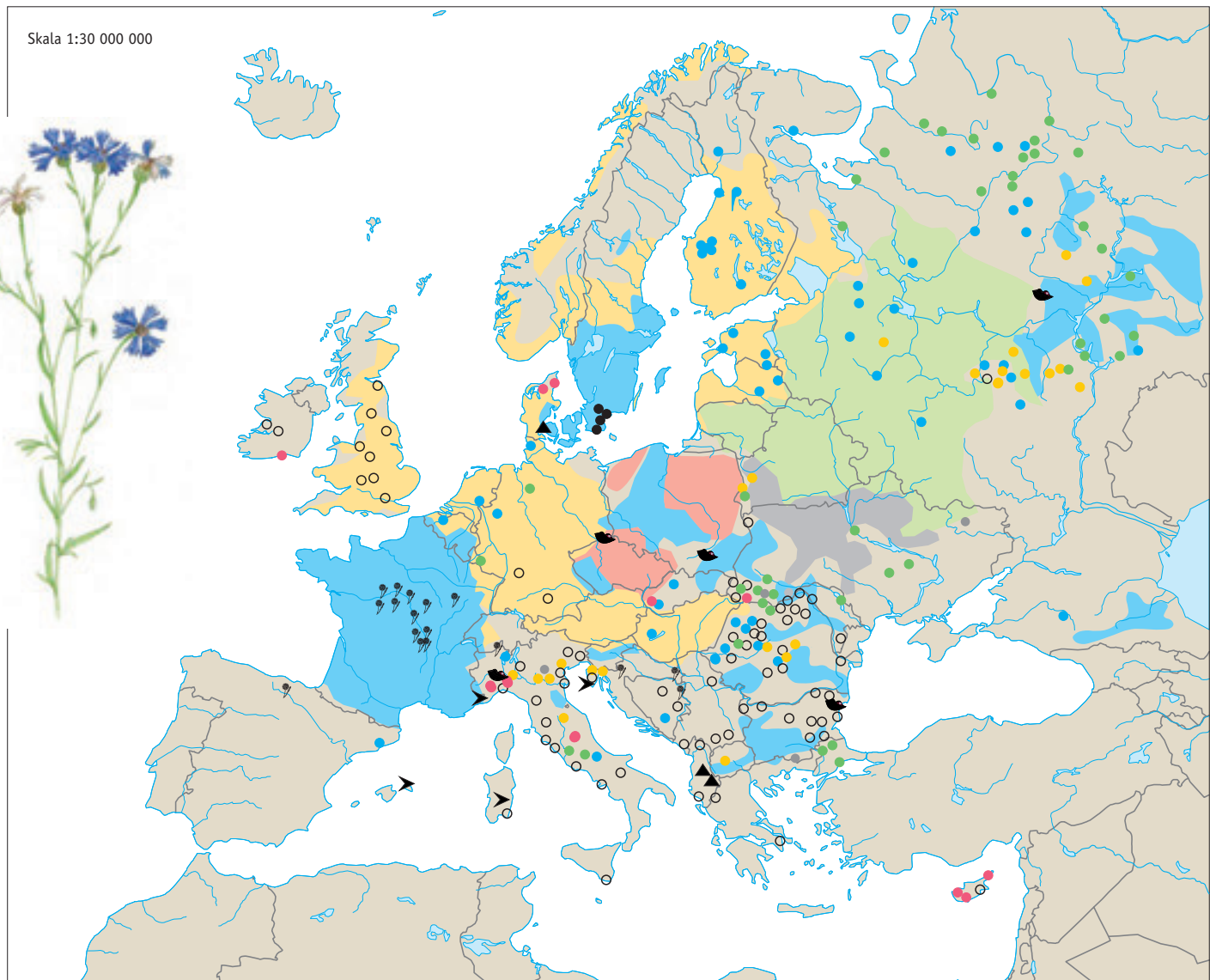
Andra växter: Möjligen skulle sv. *duvstol* kunna ha förväxlats med *aklejan* där varje blomma kan erinra om fåglar som sitter i en klunga.

Härskare, religiösa väsen och folkliga, mytiska gestalter: Hit hör t.ex. grek. *basilikós* 'kunglig', ry. och vitry. *vasilik*, ukr. *vasyl'ok* 'kung, kejsare'. Möjligen kan blomtoppen påminna om en kunglig krona. I Danmark finns *kejserblomme*. **Associationer till delar av människokroppen eller djur, fåglars färg eller fjäderdräkt, egenskapen 'naggad', 'full av snärpar', egenskapen 'luden, hårig' (blomkalkens utseende), blommans litenhet.**

Ord för 'blåklint'

Motivering för blåklintens namn

	● Den blå färgen	● Namnet <i>duvstol</i>
	● Växtplats, t.ex. i åker, bland säd	● Bladens eller stjälkens form
	● Ogräs	○ Sammanblandning med annan växt
	● Association till härskare, religion, myt	▲ Användning som läkemedel, tobak
	● Egenskapen luden	➤ Association till fåglar
		● Association till delar av människokroppen eller av djur

► Kartan visar förekomsten av bl.a. *hä* 'det', så som det speglas i dialektarkivens äldsta och mest dialektala uppteckningar och inspelningar.

Ortnamn på -anger/-ånger i Norden

Om man färdas landsvägen längs den svenska Östersjökusten mellan norra Uppland och mellersta Västerbotten, fäster man sig lätt vid de många vägskyltarna med namn på -*ånger*, såsom *Harmånger*, *Selånger*, *Ullånger* eller *Lövånger*. I Sverige är namnen på -*ånger* typiska för Norrlandskusten, och särskilt tätt ligger de i Hälsingland, Medelpad och Ångermanland.

ÅNGERMÄNNENS LAND
Det -*ånger* som ingår i ortnamnen kommer från ett gammalt nordiskt ord **anger*, som betydde 'vik' och som använts om havsvikar. Landskapsnamnet *Ångermanland*, belagt som *Angermannaland* 1257, betyder 'ångermännens' land', och de ursprungliga ångermännen var säkert de som bodde kring den stora havsviken, "ångern", där landskapets huvudälv mynnar.

GAMLA NAMN
Från början syftade namnen på -*ånger* på vikar, i regel havsvikar. Numera är det oftast byar, samhällen eller socknar som bär namnen. Namnen på -*ånger* har alltså gått över från att beteckna en vik till att beteckna en bebyggelse vid viken i fråga. Namnen är mycket gamla; de flesta är antagligen från tiden mellan Kristi födelse och vikingatiden.

SAMMANSATTA NAMN
De svenska namnen på -*ånger* är alla sammansatta. Förleden innehåller ofta namnet på en å eller älv som mynnar i viken. *Njutånger* i Hälsingland innehåller genitiv av **Niuta*, ett äldre namn på ån Nianån. **Niuta* är bildat till verbet *njuta* i en gammal betydelse 'fånga' och det syftar förmodligen på fångst av lax i en fors nära åmynningen. *Harmånger* i samma landskap är troligen sammansatt med ett ånamn **Harma* 'den steniga'.

HAVSVIKAR LÅNGT FRÅN HAVET
Somliga orter med namn på -*ånger* ligger numera långt från havet, men detta beror på landhöjningen, som i vissa trakter varit nästan 1 meter på hundra år. En vik som fick sitt namn cirka 500 e.Kr. kan nu ligga bortåt 15 meter högre. I en svagt sluttande landskapstyp med långgrunda stränder har landhöjningen flyttat den gamla järnålderskusten långt inåt land.

Kräkånger fick byta namn
Det finns inget samband mellan det *ånger*, som ingår i ortnamnen, och nu-svenskans *ånger* 'ruelse'. Men associationerna kan ändå gå åt det hållet. I Västerbotten hette tidigare en by *Kräkånger* och den hade en grannby *Noret*. *Noret* kallades *Kräkångersnoret* för att kunna skiljas från ett annat namn *Noret* i trakten. Folk i omgivningen gjorde narr av namnet *Kräkångersnoret*, och 1951 fick

NORSKA NAMN
De svenska namnen på -*ånger* motsvaras längs norska kusten av namn på -*anger* (ibland förkortat till -*ang* eller med bestämd artikel -*angen*). Staden *Stavanger* och bygden *Hardanger* bär båda namn som förr varit vik- eller fjordnamn. *Malangen* och *Porsangen*, väldiga fjordar i nordligaste Norge, bär fortfarande namn av denna typ.

TYNGDPUNKT I NORGE
De norska namnen på -*anger* är mycket fler än de svenska på -*ånger*. Namntypen finns längs hela den norska kusten. Namnen längst uppe i norr, mot Ishavet, är troligen yngst.

HUR HÄNGER NAMNEN IHOP GEOGRAFISKT?
Namnen på -*anger/-ånger* har en säregen utbredning i Norden. Det finns väl sammanhållna förekomster men ingen klar förbindelse mellan dem. Det är dock troligt att de norrländska namnen hänger ihop med de norska. Det kan nämligen ofta påvisas språkliga och allmänskulturella samband mellan väst och öst, från Trøndelag över Jämtland till Medelpad. Den vägen har handelsvaror och kulturimpulser rört sig åt båda hållen, och man brukar tala om ett mellannorrländskt kulturområde.

byborna i Kräkånger namnet ändrat till *Lösele*.
Namnet *Kräkånger*, belagt som *Kreckångher* 1539, har ingenting med (ett) *kräk* eller (att) *kräkas* att göra utan förleden är troligen en motsvarighet till det norska dialektordet *krik* eller *krike* 'böjning, krok, (skarp) vinkel' och syftar på att den gamla havsviken vid Kräkånger bildade en skarp vinkel mot den större fjärden.

◀ Kartan visar de nordiska namnen på norskt -*anger*, svenskt -*ånger*. Märk fördelningen med två stora, sammanhängande namngrupper, en längs den norska kusten och en mindre längs den svenska östkusten. Om man tänker sig att de båda kusterna kulturellt bundits samman av den gamla kommunikationsvägen över Sveriges geografiska mitt, Mellannorrland, blir det lättare att förstå spridningsbilden.

Ortnamn på -und i Norden

Glest spridda över Danmark och de södra och mellersta delarna av Norge och Sverige finns ortnamn som slutar på -*und*, numera ofta -*unda*. Motsvarande namn finns också här och var i norra Tyskland och i Nederländerna. Namnen på -*und* är en mycket gammal namngrupp. De är relikter av en utdöd ordbildningstyp och kan liknas vid fornlämningar i det språkliga landskapet.

DE FLESTA -UND-NAMNEN ÄR BILDADE TILL SUBSTANTIV
Namnen på -*und* är avledningar och -*und* är alltså en avledningsändelse, ett suffix, inte ett ord med självständig betydelse. I de flesta namnen uttrycker ändelsen att platsen kännetecknas av det som namnets grundord åsyftar. Det forndanska önamnet *Ekund* (nu *Jegindø*), exempelvis, betyder '(platsen) där det finns ek'. Detta namn har en exakt motsvarighet i det fornnorska önamnet *Eikund* (nu *Eigerøya*). Ett annat exempel är namnet *Malmund* '(platsen) där det finns sand/grus', som finns i Västergötland och på Gotland (nu *Malmene*, *Malmunde*, *Malmunden*), bildat till ordet *malm* i en gammal betydelse 'sand, grus'. *Malmund*-namnen syftar på vidsträckta sandfält.

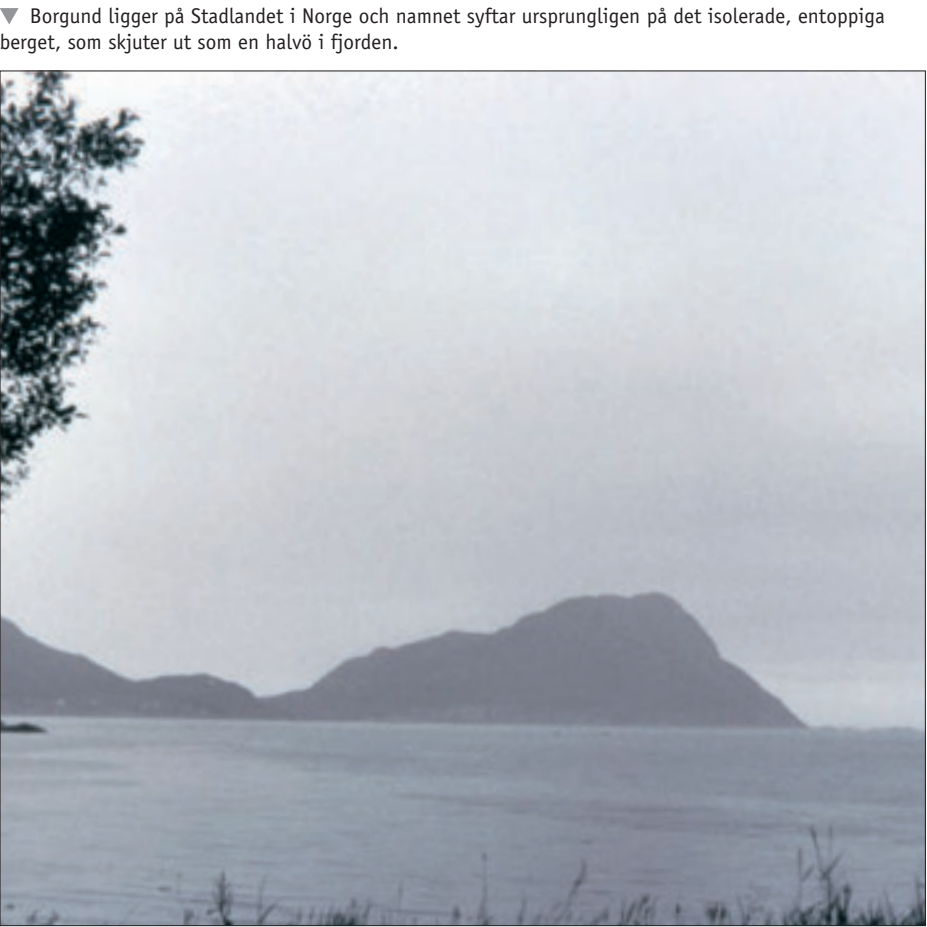

NÅGRA -UND-NAMN ÄR BILDADE SOM PRESENS PARTICIP AV VERB
I ett mindre antal namn har ändelsen -*und* samma funktion som vårt nusvenska -*ande* eller -*ende* i ord som *skrikande*, *gående*. Den bildar alltså presens particip av verb. Sådana namn bärs av älvar och åar, som det fornnorska älvnamnet *Bremund* 'den brummande' (nu *Brumunda*). Sjöar eller öar kan också ha namn av detta slag. Exempel är det norska önamnet *Jalund* (nu *Jeløya*) och det svenska *Jälund*, som avsett en ö i sjön Båven i Södermanland. Hit hör också de svenska sjönamnen *Jällunden* i Småland och *Järnlunden*, på medeltiden *Iælunder*, i Östergötland. *Jalund*, *Jälund* betyder 'den larmande; den, där det larmar' och är bildat till ett verb *jala* 'skrika, larma'.

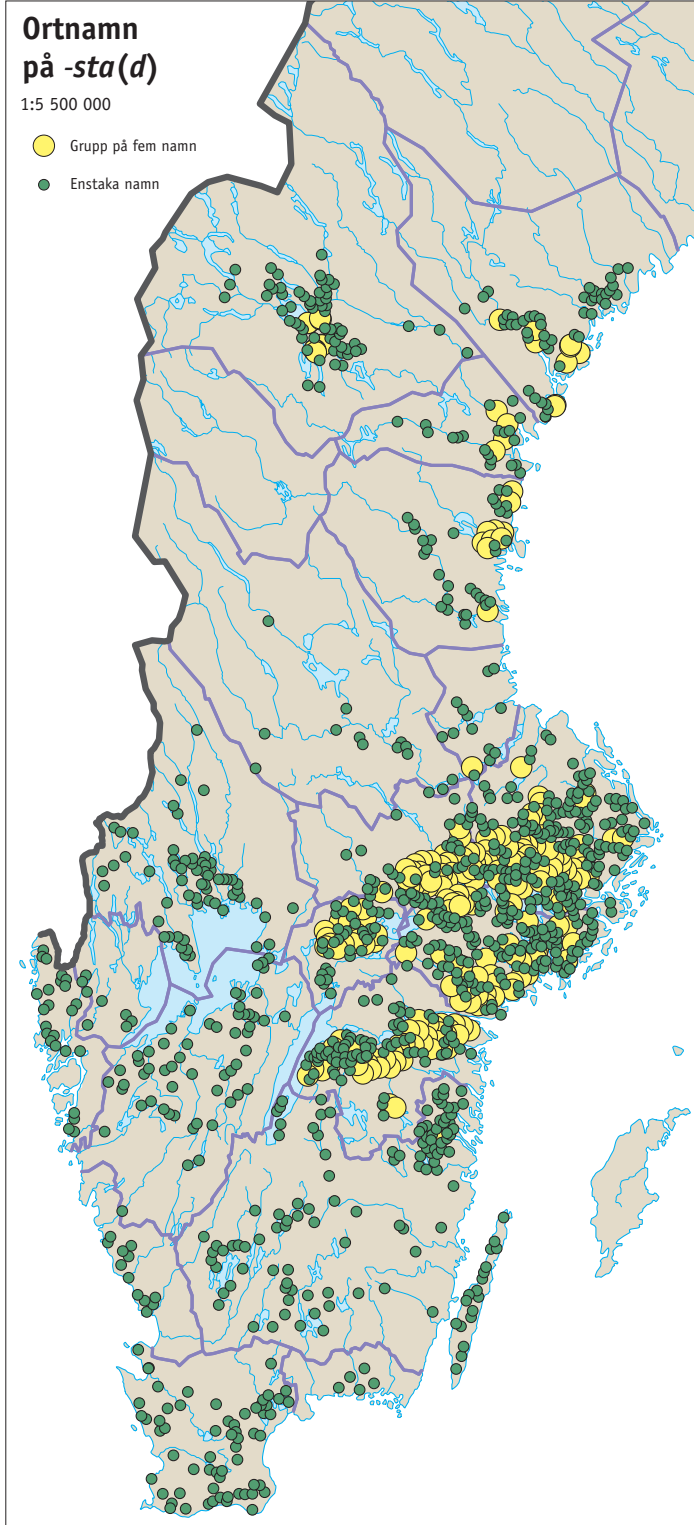
NAMNEN ÄR URSPRUNGLIGA NATURNAMN
Namnen på -*und* har ursprungligen varit naturnamn; de har alltså inte varit namn på gårdar eller byar. Senare har dock många av namnen övergått till att avse bebyggelser, och det är framför allt så som de har bevarats till vår tid. Men även namn på större älvar, sjöar eller öar, namn som många har känt till, har kommit att bevaras.
ÄNDELSEN -UND – EN FINGERVISNING OM SPRÅKUTBREDNING
Namnen på -*und* gör ett vardagligt intryck. De kan ju t.ex. uttrycka att platsen

är sandig eller grusig (*Malmund*), gytjig eller dyig (*Lemund*), stenig (*Bergund*) eller att där finns åsar (*Åsunda*). De kan ha betydelser som 'den larmande' (*Jälund*), 'den brummande' (*Bremund*), eller 'den tjutande' (bäcknamnet *Tjåttånda*). De här namnen har uppstått för att beteckna orienteringspunkter i landskapet. Säkert utgör de bara en liten rest av ett mycket större, likartat namnförråd. De ger oss dock en fingervisning om utbredningen av germanskt språk kring vår tideräknings början, under en tid som vi annars vet mycket litet om.

BORGUND – ETT NAMN MED AVLÄGSNA SLÄKTINGAR
Borgund-namnen är den största gruppen likalydande namn på -*und*, och de finns vitt spridda. De är speciella eftersom de innehåller ett gammalt ord **burgund* med betydelsen 'höjd'. Ordet finns i de germanska språken i ortnamn och personnamn och har exakta motsvarigheter i indo-iranska och keltiska språk. I forniriskan t.ex. återfinns ordet i gudinne- och kvinnonamnet *Brigit* som betyder 'den höga, den upphöjda'.
Borgund-namnen bärs av berg, kullar eller höga öar. Ett danskt exempel är *Bornholm*, forndanskt **Burghundarholm* 'holmen *Burghund*'. Ett svenskt exempel är *Borgunda* i Västergötland. Namnet bars ursprungligen av Borgundaberget. Norge har det största antalet *Borgund*-namn och de flesta avser höga öar eller halvöar.

► Det sörmåländska *Gnesta* hör säkerligen till kategorin ”äkta” *-sta(d)*-namn. Namnets förled kan enligt en ganska nyligen framlagd tolkning vara ett äldre namn **Gnitte* eller **Gnitlir* på den närbelägna Frösjön. I förgrunden på bilden, som visar Gnestas stationshus, syns en gammal s.k. vattenhäst, som användes då man fyllde på vatten i ångloken.

Ortnamn på -sta(d)

Ortnamnen på *-sta(d)*, som har motsvarigheter i norska namn på *-stad* och isländska på *-staðir* (namntypen överfördes till Island från Norge under vikingatiden) samt i danska på *-sted*, utgör ett markant inslag i svenskt ortnamnsskick. Med sina omkring 2 000 representanter är denna efterled den efter *-by* vanligaste bland dem i våra sammansatta bebyggelsenamn. Man finner namn av denna typ från Skåne och norrut t.o.m. Jämtland och Ångermanland. Mer än två tredjedelar av dem förekommer i Mälardalskapen, Uppland, Södermanland och Västmanland samt i Närke och Östergötland. Enbart Uppland har cirka 450 namn av denna typ.

Ortnamnelementet i fråga antas ha varit produktivt under lång tid, från de första århundradena e.Kr. till vikingatiden. Enligt en ganska ofta uttalad uppfattning har namntypen uppkommit på svenskt område, i de centrala delarna av Svealand, och därifrån spridits söderut till Danmark och västerut till Norge.

De ortnamn som avses i detta sammanhang är vad som kan kallas ”äkta” *-sta(d)*-namn, där *sta(d)* återgår på fornord. **staðir*, vilket oftast uppfattats som pluralis av ordet *stad* ’plats, ställe’ (i t.ex. *eldstad*), fornsv. *stadher*, fornvästnord. *staðr* m. Utanför framställningen faller namn av typen *Bystad*, *Hagstad* (: fornsv. *haghstadher*, till *hagh* ’inhägnad, inhägnad mark’), *Kvarnstad*, *Tingstad*, som innehåller belagda eller med stor sannolikhet en gång existerande appellativiska sammansättningar med *stad* ’plats, ställe’ och fastlandssvenska ägonamn på *-sta(d)*.

Trots en livlig diskussion om vad ortnamnelementet i fråga ursprungligen betecknat föreligger ännu ingen förklaring som vunnit allmän upplutning. Tidigt antog man att betydelsen var ’boplatz’. Den plurala formen förklarades som ett slags kollektiv plural med innebörden ’boplatz och allt vad som hör till den’ eller som syftande på att på boplatzen fanns flera hus liksom anordningar av olika slag. Förklaringarna har avfärdats med hänvisning till att en del *-sta(d)*-namn från början

◄ Som ”oäkta” *-sta(d)*-namn kan utmönstras inte bara de i huvudtexten nämnda *Bystad*, *Kvarnstad* etc. utan även framför allt namn som *Månsta* i Dalarna och *Färjestad* i Värmland, som innehåller ett ord *stad* med betydelsen ’båtplats’, och jämförelsevis unga stadsnamn som *Filipstad*, *Karlstad* och *Kristianstad*, som är sammansatta med det från tyskan inlånade *stad* ’köpstad’.

inte betecknat bebyggelse. Av äldre datum är också tanken att namnen på *-sta(d)* hänför sig till ett slags primitiv boskapsskötsel och ursprungligen betydett ’mjölkningsplats’. Det har också föreslagits att *stad* haft en mera specifik innebörd, ’grund för bebyggelse, tomt’ eller ’höhässja’, sekundärt ’slätteräng’, liksom att det kunnat användas i olika specialiserade betydelser i stället för sammansättningar härmed.

Som mest uppmärksammade – och sannolikt också av flest forskare av facket accepterade – framstår de inbördes något skiftande teorier om hur namngruppen i fråga skall förstås som har som utgångspunkt att detta element är resultatet av en förkortning – av samma typ som de nutida *tefat* för *tekoppsfat*, *bombplan* för *bombflygplan* – av sammansättningar med *stad* ’ställe, plats för något’ som efterled, t.ex. (här återgivna på nutida svenska) *bostad*, *husstad*, *höstad*, *hässjestad*, *vadstad*.

Nednötningen av ortnamn med sådana sammansättningar som senare namnled antas ha fått till följd att *-staðir* så småningom snarast fick karaktären av ett suffix med en betydelse som kunnat skifta från område till område.

Enligt ett helt nytt förslag från senare tid till förklaring av ortnamnelementet *-sta(d)* innehåller detta inte ordet *stad* m. ’plats, ställe’ utan det härmed besläktade *stad* n. ’kant på väv’, fornsv. *stadh* ’sjö- eller åkant’, ’kant av ett ägområde’ o.d. I en ur betydelsen ’kant, rand’ utvecklad innebörd ’gränsområde, utkantsområde’, i pluralis ’utmark(er)’ – ett slags kollektivbeteckning för de olika delarna av ett utmarksområde, beten, täkter av olika slag m.m. – skall ordet som ortnamnelement ha fått betydelsen ’bosättning på utmark, utmarksgård, utflyttargård, nybygge’. Pluralformen på fornspråkligt *-ir* hos ett neutralt substantiv vore att jämföra med ortnamnspluraler som fornsv. *Bergir*, *Landir*, *Tunir* av de neutrala orden *berg*, *land*, *tun*.

Förleden i *-sta(d)*-namnen är mycket ofta ett hedniskt personnamn, t.ex. i *Agnestad*, *Folkesta*, *Homsta* (fornsv. *Hamund*), *Kårsta* (*Kåre*), *Segerstad* (fornsv. *Sighar*). I många fall utgörs förleden av bland annat terrängbeteckningar, t.ex. i *Flogsta* (: sv. dial. *floe* ’vattensamling’), *Stenestad* (: *sten*, med syftning på stenig terräng) och trädbeteckningar, i bland andra *Almsta*, *Björksta*, *Böksta* (: *böke* ’bokskog’), *Hässelsta* (: *hässle* ’has-seldunge’). I inte så få fall är förleden ett adjektiv, t.ex. i *Blacksta* (: *black* ’blekgul, färglös’), *Brantestad*, *Bred(e)sta(d)*, *Grön(e)sta(d)*.

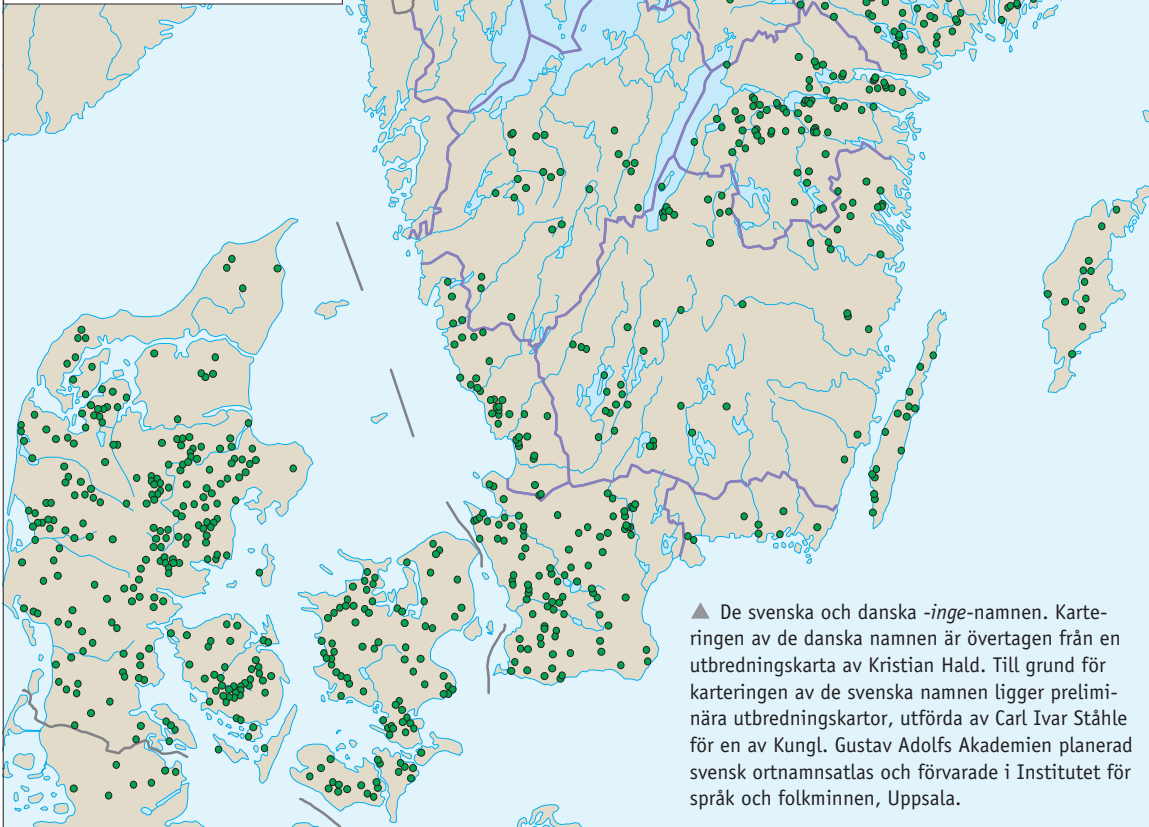
Ortnamn på -inge

De svenska ortnamnen på *-inge* med varianten *-unge* utgör en av våra äldsta bebyggelsenamnstyper. Denna namntyp har en vidsträckt nordisk och västgermansk spridning. I Sverige är typen i stort sett begränsad till delar av Götaland och Svealand. I Norden förekommer den dessutom i Danmark men inte i Norge. För Danmark föreligger en utbredningskarta i tryck. De svenska *-inge*-namnen är ännu inte systematiskt undersökta, men utbredningen är i stora drag fastställd.

I Danmark är *-inge*-namnen tämligen jämnt spridda över hela landet (utom Bornholm). Det nordligaste säkra exemplet i Sverige är *Hamrånge* (fsv. *Hambrunge*) i norra Gästrikland. I Svealand är namnen spridda över Uppland, Västmanland, Södermanland och Närke, i Götaland över Västergötland, Östergötland, Halland, Småland, Blekinge och Skåne samt Öland och Gotland. Säkra *-inge*-namn saknas i de mot Norge gränsande landskapen Värmland, Dalsland och Bohuslän. Tyngdpunkten i

Ortnamn på -inge

Sverige ligger alltså tydligt i öster, med koncentrationer i Uppland och Östergötland, medan de västra landskapen visar överensstämmelse med Norge, där *-inge*-namn saknas. Från Jylland fortsätter namntypen söderut på kontinenten. Den förekommer där i Schleswig-Holstein, Niedersachsen och Thüringen och utefter Nordsjökusten med fortsättning i England. Den här presenterade utbredningskartan begränsas till nuvarande Danmark och Sverige.

Utbredningen av de germanska *-inge*-namnen är ett bland flera tecken på ett nordiskt och västgermansk samband under förra hälften av första årtusendet e. Kr. Det germanska namnelementets etymologi har varit omdiskuterad, och fullständig enighet har ännu inte uppnåtts. Inom nordisk namnforskning är följande uppfattning förhärskande.

Till grund för *-ingel-unge*-namnen ligger personbeteckningar på fornsv. *-ingar* med varianten *-ungar*, dvs. benämningar bildade med samma suffix som vi har i *islänningar*, *skåningar*, *upplänningar*. De som bodde på eller vid en stenbacke, fornsv. *hamar*, kunde kallas för **hæmbringar*

eller **hambrungar*, och här till kunde i förhistorisk tid bildas en avledning med det germanska suffixet *-ia-*, samma suffix som vi har i t.ex. *eke* ’ekdunge’, *äspe* ’aspdunge’. Denna avledning, fornsv. *Hæmbringe*, *Hambrunge*, har betecknat hämringarnas respektive hamrungarnas boplatz.

Vid sidan av *-inge*-namn finns ortnamn, som utan omvägen över en *-ia*-avledning är bildade direkt till plurala personbeteckningar. Dessa har helt enkelt apterats till bebyggelsenamn. Denna namntyp är sällsynt i Norden men vanlig på kontinenten och i England. I denna funktion uppträder hos oss främst varianten *-unga*, t.ex. i det västgötska by- och sockennamnet *Ornunga*.

Till grund både för *-inge*-namn och för motsvarande plurala namn ligger i Norden praktiskt taget bara inbyggarbeteckningar, men på västgermansk område utgår motsvarande namn ofta från personnamn, t.ex. tyska namn som *Sigmaringen*, från början en beteckning på Sigmars folk, sedan på gruppens boplatz. Efter det att namntypen på *-inge* etablerats, har otvivelaktigt bebyggelsenamn i stor utsträckning bildats direkt med det kombinerade *-inge*-suffixet.

De i *-inge* och *-unga*-namnen ingående inbyggarbeteckningarna utgår normalt från terrängbeteckningar eller från redan existerande ortnamn. *Hämringe* och *Hamrånge* och deras reala bakgrund har redan nämnts. Det västgötska *Ornunga* innehåller sannolikt *orne* ’galt’ och är i så fall snarast bildat till ett äldre ortnamn med *orne* som förled. Det östgötska stadsnamnet *Skänninge* och det uppländska by- och sockennamnet *Skuttunge* utgår från ånamn.

Namn på *-ingel-unge* kan möjligen ha bildats i Norden ännu under vikingatiden. Namntypen har blivit populär och dragit till sig namn med annat ursprung. Sådana namn på *-inge*, som brukar kallas ”oäkta” *-inge*-namn, går ofta tillbaka på natur- och ägonamn på *-ingl-ung*. *Gyllinge*, ett bynamn i Östergötland, är ett sådant namn; det har från början varit namn på en sjö, fornsv. **Gyllinger* ’den glänsande (sjön)’. I Danmark har på grund av bortfall av ändelsen *-e* på Jylland utbildats ett sekundärt mönster med *-ing* på Jylland och *-inge* på öarna, detta oberoende av om det från början är fråga om bebyggelsenamn på *-inge* eller ursprungliga natur- eller ägonamn på *-ing*. Namn på *-inge* kan också vara ombildningar av t.ex. namn på *-äng*. Utan tillgång till tillräckligt gamla belägg kan det vara svårt att avgöra etymologin för namn som i modern tid slutar på *-inge*.

Ortnamn på -löv

Efterleden *-löv* finns i ortnamn i Danmark och i södra Sverige – här särskilt i Skåne, men också på Öland, i Småland, Halland, Västergötland, Bohuslän och Värmland. I Norge finns endast ett namn (*Jale* i Skjeberg) i Østfold strax norr om Bohuslän.

De nordiska *-löv*-namnen har en motsvarighet i *-leben*-namnen i centrala Tyskland, framför allt i Thüringen. Det är sannolikt att det finns ett språkgeografiskt sammanhang mellan dessa båda namngrupper. Möjligen har de en gång bildat ett sammanhängande utbredningsområde, som tidigt delats genom att slaviska stammar flyttat in i nuvarande Nordtyskland och bytt ut ortnamnen så att *-leben*-namn där försvunnit.

Under tidig medeltid slutade *-löv*-namnen på *-lef*, under vikingatid på *-leif* och före vikingatid på *-laibō* (*b* uttalas som *b* mellan vokaler i spanskan). Namnelementet är besläktat med verbet *lämna* (jfr eng. *leave*)

och betyder ’något som man lämnar efter sig’, dvs. ’arvegods’.

Det finns två viktiga indicier för namntypens ålder. För det första finns det inga kristna personnamn som förleder, vilket betyder att *-löv*-namnen måste vara äldre än kristnandet, dvs. förmedeltida. För det andra förde de danska vikingarna inte med sig namntypen när de koloniserade delar av England, vilket troligen innebär att namnen vid den tiden inte längre nybildades. Slutsatsen är att *-löv*-namnen sannolikt har bildats före vikingatid, vilket gör gruppen till en av de äldsta ortnamnstyperna i Norden. Ganska ofta påstås i ortnamnsliteraturen att de äldsta namnen i gruppen skulle vara från folkvandringstid (400–550 e.Kr.). Detta grundar sig på osäkra resonemang kring de typer av personnamn som ingår som förleder. *-löv*-namnen kan i princip vara bildade när som helst under järnåldern före vikingatid. Det är närmast en uppgift för arkeologerna att ge en exaktare datering genom att tidfästa de

gravfält och andra fornlämningar som kan knytas till *-löv*-bebyggelserna.

Förlederna är mycket ofta namn på de män (aldrig kvinnor) som lämnat egendomen i arv. Därför är *-löv*-namnen viktiga källor för personnamns-skicket i Norden under tiden före vikingatid. Det finns påfallande likheter mellan de personnamn som bevarats i urnordiska runinskrifter (från ca 150–800 e.Kr.) och de som utgör förleder i *-löv*-namn. Det finns också stora likheter med de fornengelska och fornryska personnamnen.

I det skånska *Annelöv* ingår t.ex. mansnamnet *Anund*, vilket framgår av äldsta belägget, *Anundelef* 1250. *-löv*-namnen är så gamla att man talade urnordiska då de bildades. Det betyder att namnen hade ett helt annat uttal då. *Anund* hade för ca 1 500 år sedan formen **Anuwinduz* och den dåtida formen av *Annelöv* var **Anuwindōzlaibō*. Motsvarande former för några andra *-löv*-namn som innehåller mansnamn är:

<i>Grimslöv</i>	<i>Grimsleff</i> 1403	<i>Grim</i>	<i>*Grimaz</i>	<i>*Grimaslaibō</i>
<i>Görlöv</i>	<i>Göterslef</i> 1123	<i>Götar</i>	<i>*Gautabarjaz</i>	<i>*Gautabarjaslaibō</i>
<i>Svalöv</i>	<i>Svalleue</i> 1120	<i>Svale</i>	<i>*Swalæ</i>	<i>*Svalanlaibō</i>

Stadsnamnet *Eslöv* var från början namn på en by (*Esløff* 1424). Förleden är troligen genitiv singularis av en inbyggarbeteckning **ansijaz* ’den som bor vid åsen, åsbo’ (kanske i funktion som mansnamn) med syftning på en framträdande ås vid det gamla byläget. Ortnamnets äldsta form har då varit **Ansijaslaibō*.

Det är svårt att hitta säkra exempel på *-löv*-namn som inte har ett mansnamn (eller en personbeteckning) som förled. *Färlev* (*Fyrileif* 1200-talet) verkar dock innehålla *fyr* ’tall(bestånd)’ och *Skärlöv* (*Skerlep* 1302) tycks ha *skär* ’sten’ som förled. Också de två skånska namnen *Bjärlöv* (*Bierløff* 1335) och *Hammarlöv* (*Hamerløff* 1303) förefaller att innehålla topografiska ord: *berg* respektive *hammar* i betydelsen ’sandhöjd’. Ingen av dessa tolkningar är dock helt säker.

◀ Ortnamen på *-löv* ger en spännande inblick i ett mycket tidigt skede av vår historia. De låter oss få veta något om vilka mansnamn som brukades bland stormän och rika bönder i Sverige för 2 000 år sedan. De visar också att det funnits kulturella band och kontakter mellan Norden och de germaniska folken på kontinenten.

Ortnamn på -lösa

Bland ortnamnen på *-lösa* kan man urskilja två typer, en äldre innehållande ett av allt att döma naturbetecknande, tidigt utdött ord (det s.k. äkta *lösa*) och en åtminstone i allt väsentligt yngre, där *lösa* är identiskt med fornsv., fornda. *lösa*, forngutn. *laus*, fornvästnord. *laus*, *leysa*, som betecknar brist på det som förleden anger, t.ex. fornsv. *klæðblösa*, *matlösa*, *vatulösa*, och är bildat till adjektivet *lös* i betydelsen ’som saknar eller är fri från’. Exempel från Sverige på ortnamn innehållande detta *lösa* är *Daglösa* (syftande på att det rört sig om ett mörkt och dystert ställe), *Fläsklösa*, *Hölösa*, *Kakelösa*, *Mjöllösa*, *Ägg(e)lösa*. Av denna bristbetecknande typ är med all sannolikhet samtliga de cirka 50 norska *-lösa*-namnen.

Ortnamnselementet ”äkt” *-lösa* har sitt ursprung i Danmark. Särskilt vanliga är namn innehållande detta *lösa* på Själland, varifrån namntypen spridits till Sydsverige och vidare till Småland, Öland, Östergötland, Västergötland och bygderna kring Hjälmaren och Mälaren. Typen finns också representerad på Gotland.

Åtminstone majoriteten av de ”äkt” *-lösa*-namnen anses ha tillkommit före vikingatiden, snarast under folkvandringstiden (400–550 e.Kr.).

Innebörden av det ”äkt” *lösa* är omdiskuterad. Det sammanställdes tidigast med forneng. *laes* ’betesmark, äng’, en härledning som emellertid är svår att ljudhistoriskt motivera. Samma invändning kan resas mot förslaget att ordet är etymologiskt samhörigt och synonymt med det svenska dialektordet *löt* ’betesmark’, som egentligen betyder ’sluttnig’, besläktat med *luta*; betydelsen ’betesmark’ har uppkommit genom att betesmarkerna ofta låg på sluttningar. Prövats har också bland annat den åtminstone ytligt sett närmast till hands liggande tolkningsmöjligheten, nämligen den att *lösa* är en bildning till adjektivet *lös*. Med denna utgångspunkt har namnelementet förklarats på tre olika sätt: som ’äng, fuktig slätt, fält’ e.d. (med hänvisning till betydelsen ’icke hård, mjuk, lucker’ > ’sank, fuktig’ hos adjektivet), som ’skoglös terräng’ (egentligen ’kalhet, skoglöshet’, till en specialiserad betydelse ’kal,

skoglös’ hos *lös*) och ’jord som var fri (”lös”), ett slags utjord, utmark’. Slutligen finns förslaget – och det som får anses ha vunnit mest gehör – att *lösa* är besläktat med adjektivet och substantivet *ljus* och haft betydelsen ’ljusning (i skog), glänta, äng’ e.d.

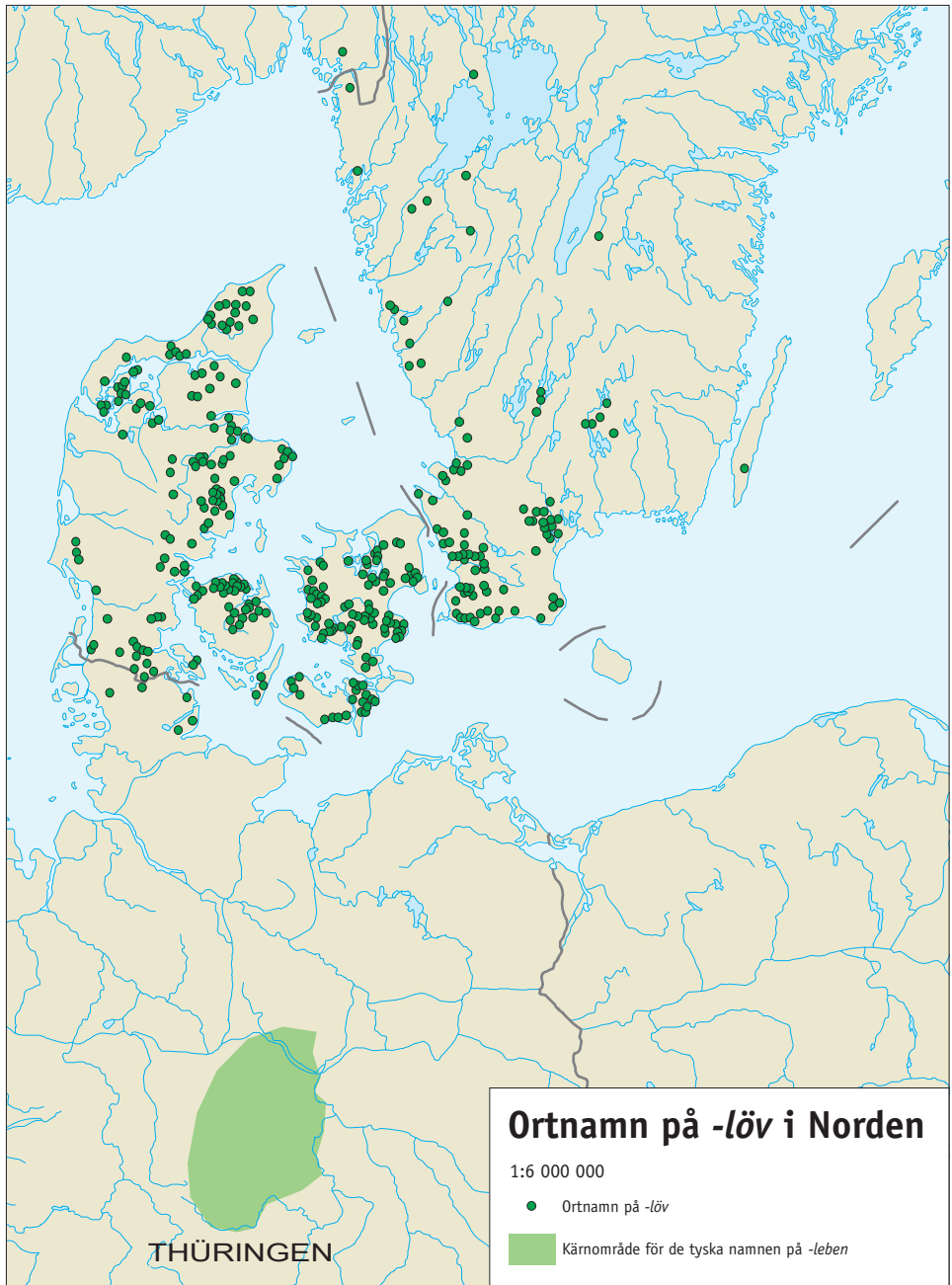
Förleden i *-lösa*-namnen är oftast ett naturbetecknande ord, t.ex. *berg* (fornsv. *biærgh*) i *Bjällösa* i Östergötland, *hassel* i *Hasslösa* i Västergötland, dialektordet *ramm* ’fuktig äng, träsk’ i det bekanta *Ramlösa* utanför Helsingborg, *skog* i det likaledes skånska *Skoglösa* och fornsv. **vætur* ’vatten’ (jfr fornsv. *Vætur* ’Vättern’) i *Vättlösa* i Västergötland. En del *-lösa*-namn, av allt att döma dock inget från de sydsvenska landskapen, har personnamnsförled, t.ex. *Gudmund* i det uppländska *Gumlösa* och fornsv. *Lærund* i det östgötska *Gärdslösa*.

▲ Av de tre på vägskylden angivna namnen innehåller Västlösa väderstrecksbeteckningen väster, medan förleden i de båda andra är av oklart ursprung.

▲ Hålsobrunnen vid Ramlösa utanför Helsingborg var redan på 1700-talet ett populärt mål för folk som var måna om sin hälsa.

► På denna karta upptas *-lösa*-namn av såväl den ”äkt” som den ”oäkt” typen, t.ex. *Hasslösa* och *Vättlösa* respektive *Daglösa* och *Mjöllösa*. Förleden i de båda ”äkt” *Gärdslösa* har som framgår av äldre skrivningar av namnen olika ursprung.

Ortnamn på -vin

Ortnamnselementet *-vin* är enligt en allmänt omfattad åsikt etymologiskt samma ord som och liktydigt med got. *winja*, fornhögt. *winnia*, medellågt. *winne* ’betesmark’. Namntypen förekommer mera frekvent i två av de nordiska länderna, Norge och Sverige; Danmark har bara två, någorlunda säkra fall. Talrikast är typen företrädd i Norge, där den har cirka 1 000 representanter. I Sverige är *-vin*-namnen huvudsakligen västligt orienterade; man finner dem i norra Halland, Västergötland (där de är särskilt vanliga, speciellt i f.d. Skaraborgs län), Bohuslän,

Dalsland, södra Värmland, Jämtland, Medelpad och Ångermanland. Osäkert är om också Södermanland kan uppvisa ett par hithörande namn.

Det har i allmänhet reservationslöst antagits att *vin* liksom got. *winja* etc. ursprungligen betytt ’lust, glädje’ och är besläktat med fornsaxiskt, fornhögt. *wunnia*, ty. *Wonne*, forneng. *wynn* ’lust, glädje, behag’. Hur betydelsen ’betesmark’ skall förstås har föga diskuterats; man tycks ha tänkt sig att *vin* betecknat en naturlig äng och att dess grundbetydelse varit ’(något som skänker) lust, glädje’. På senare år har framförts förslaget att ordet istället skall anknyttas till verbet fornvästnord. *vinna* ’arbeta, uträtta’ m.m. och substantivet *vinna* f. ’(jord)arbete’. Grundbetydelsen skulle då ha varit ’något som uppnås genom arbete’, med senare specialisering till ’något som uppnås genom arbete i skog, borthuggning av skog’ > ’öppen plats i skogen’ > ’betesäng, betesmark’.

Namnelementet har sedan de härmed sammansatta namnens tillkomsttid förändrats genom utvecklingar av ljudhistorisk art: dess *v* har oftast fallit, t.ex. i *Söne*, med djurbeteckningen *so* som förled, i många fall också dess *n*, t.ex. i *Nöre*, där förleden är *nor* ’trångt ställe i vattendrag’. I en stor del av namnen har de bakre vokalerna *a*, *o*

och *u* i förleden omljuts (omfärgats) av efterledens *i* till respektive *ä*, *ö* och *y*, exempelvis i *Kälvene*, med förleden *kalv*, i de nämnda *Nöre* och *Söne* samt i *Yllene*, med fågelbeteckningen *uggla* eller ett ånamn **Uggla* som förled.

Förleden i *-vin*-namnen är av skiftande slag. Den utgörs dock aldrig av personnamn. Mycket vanliga är terrängbeteckningar, t.ex. *Eggvena* (: *egg* i betydelsen ’bergskam’), *Hämra* (: sv. dial. *hammar* ’stenbacke’), *Höla* (: sv. dial. *hol*, fornvästnord. *höll* ’rund kulle’ o.d.), *Kläckene* (: *klack* i betydelsen ’berghöjd’), *Tengene* (: sv. dial. *tänge* ’lång smal udde’), *Rämmene* och *Rämma* (: sv. dial. *ramm* ’fuktig äng, träsk’), *Vesene* (: fornsv. **visa* ’fuktig ängsmark’ e.d.). Vegetation åsyftar bland andra *Häggene* (: trädbeteckningen *hägg*) och *Töve* (: sv. dial. *tov* ’tovigt gräs’). Djurbeteckningar förekommer, utöver i de ovan nämnda *Kälvene* och *Söne*, i flera fall, t.ex. *Fölene* (: *föl*) och *Gäsene* (: *gås*). Adjektiv utgör förleden i bland andra *Bredene* (: *bred*), *Digrid*, fornsv. *Digrene* (: *diger* ’stor’) och *Rödene* (: *röd*). Ordet *ä* ingår i *Äne* i Västergötland, åsyftande läget vid nuvarande Änskaån. Ånamnsförled anses föreligga i flera fall, exempelvis i *Gärpen* i Bohuslän och i *Vrine* och *Vrinle* i Västergötland.

I Norge finns ett flertal exempel på förleder i *-vin*-namn med anknytning till hednisk kult, t.ex. *Frøysa* och *Ullern*, innehållande gudanamn, respektive fornvästnord. *Freyr* och *Ullr*. Någon motsvarighet till denna förledstyp i namngruppen i fråga finns inte i Sverige.

Namnen sammansatta med *vin*, vilka, som framgår av betydelsen hos detta ord, från början varit ägo- eller naturnamn och endast sekundärt kommit att avse bebyggelser (gårdar), har kunnat bildas under mycket lång tid. Man räknar med att de äldsta hithörande namnen tillkommit vid tiden för Kristi födelse, de yngsta omkring tusen år senare.

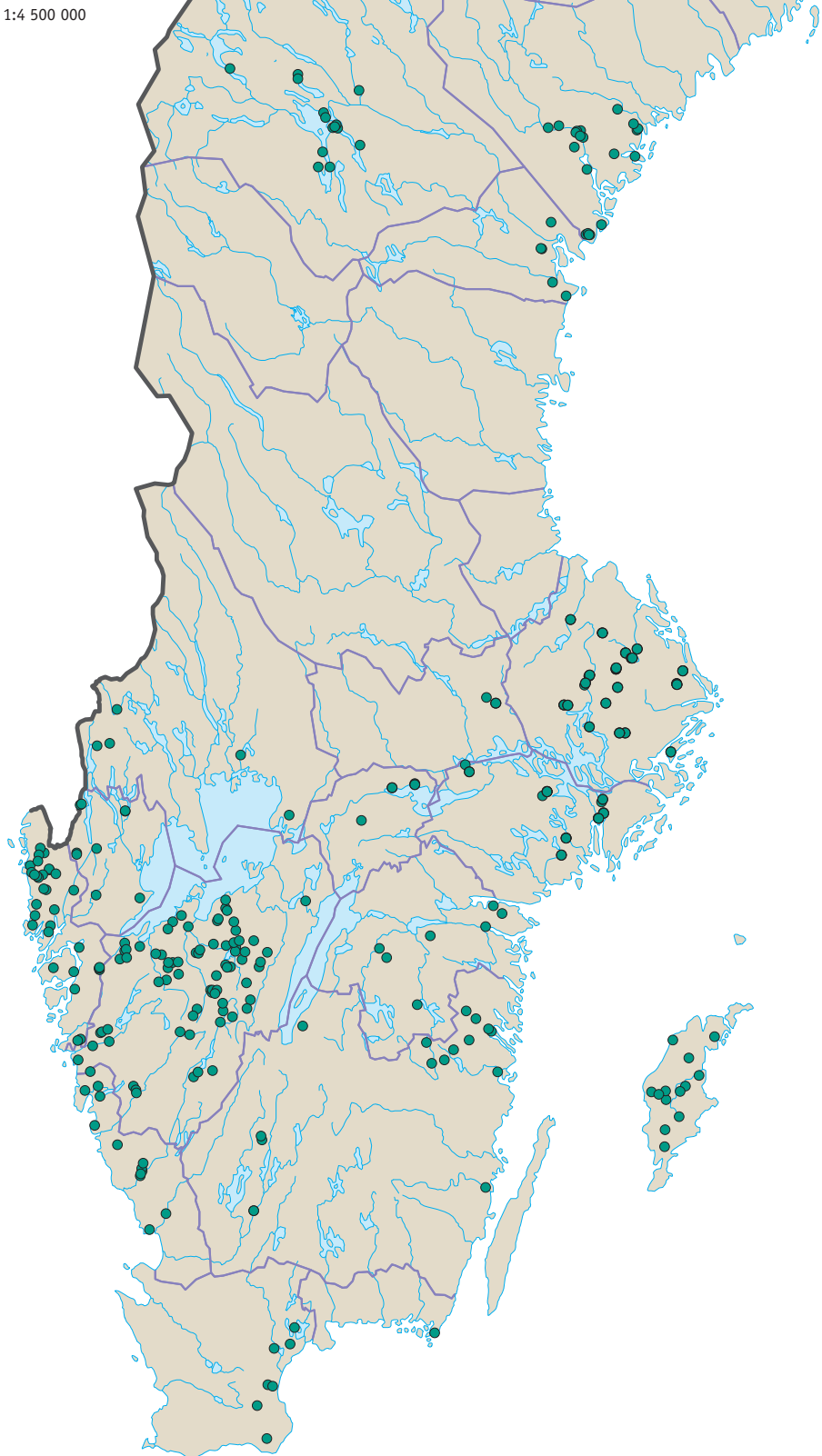
Ortnamn på -hem

Ortnamnen på *-hem* tillhör våra äldsta namntyper. Många av dem har bildats redan under äldre järnåldern, dvs. för 1 500–2 000 år sedan. Namnen förekommer inom två områden, dels i södra och mellersta Sverige, dels i Mellannorrland. Härutöver har vi flera *-hem*-namn på Gotland.

Namn på *-hem* finns inte enbart i Sverige utan påträffas också på många ställen i Nordeuropa inom det område där man talat ett germanskt språk. Namntypen är samgermansk. I Tyskland ändas dessa namn i dag på *-heim*, i England på *-ham*.

Ortnamn på -hem

1:4 500 000

► De svenska *-hem*-namnen har en markant västlig orientering, förekommande särskilt i Västsverige samt i Mellannorrland, som då *-hem*-namnen bildades (under särskilt den äldre järnåldern) var kulturellt samhörigt med dagens Norge. Kartbilden är egentligen en sammanslagning av två skikt av *-hem*-namn, ett äldre och ett yngre, av vilka det senare framför allt har fått genomslag i Västergötland och Bohuslän.

▲ På denna geometriska karta från 1781 syns tydligt den bergskam, ”egg”, som givit kyrkbyn Eggvena och senare en socken deras namn.

► Ortnamnselementet *-vin* var från början inte bebyggelsebetecknande men finns bevarat bara som senare led i bebyggelsenamn. Det vittnar bland annat om boskaps-skötselns stora betydelse i gammal tid.

liga namn på *-hem*, t.ex. *Häradshammar* (hersemæ 1343) och *Vedemö* (Vidheme 1334) i Östergötland, *Ärna* (ernem 1316) i Uppland och *Mariad* (marem 1442) och *Viad* (Wiem 1407) i Södermanland. En yngre grupp av *-hem*-namn har en ”schablonartad” prägel, och identiska namn förekommer i stor utsträckning inom en och samma region. Det gäller namn som *Solhem*, *Marhem*, *Berghem*, *Askhem* osv. Dessa namn torde ha bildats under yngre järnåldern, vilket stöds av att namn av denna typ förekommer på Island.

Förlederna innehåller ofta terrängbeskrivande ord, som *berg* i *Berghem* (biergheme 1295) i Småland, *hammar* ’stenig backe, kulle’ i *Hamrum* (hambrem 1395) i Västergötland och *gryt* ’stenig terräng’ i *Grötom* (Grijötthijöm 1535) i Ångermanland. I vissa namn ingår en trädbeteckning, som *hassel* i *Hasslum* (Haslem 1540) i Västergötland och *ask* i *Askome* (askeme 1455) i Halland. Även djurbeteckningar påträffas, som *björn* i *Björnome* (byørneme 1426) i Uppland och *bjur* ’bäver’ i *Bjorum* (Byrom 1372) i Västergötland.

Några enstaka *-hem*-namn innehåller i förleden ett annat namn, bland dem *Kvënum* (Quædhem 1397) i Västergötland, som har ett ånamn **Kvædha* ’än med grumligt vatten’ som förled, och *Alster* (Alstrem 1348) i Värmland, som har antagits innehålla ett ånamn **Alstr* ’den svällande, översvämmande’. Ett gotländskt namn är av stort intresse, då det kan vara bildat med ett på kontinenten och i England vanligt *-ingahem*. Det rör sig om *Elinghem*, som återförts på ett forngutniskt **Airlingiahaim*, där förleden skulle vara genitiv av **airlingjar* ’de som bor vid än **Airōn*’, ett ånamn som i sin tur påträffas i gårdnamnet *Ire* (ære 1523).

Namnelementet *-hem* är samma ord som vårt vanliga ord *hem*, och i princip är det dagens betydelse vi möter i de gamla ortnamnen. Men några namn tvingar oss att fundera över vad en äldre betydelse kan ha varit, t.ex. *Trondheim* i Norge, som ju avser en stad idag men i äldre tid avsåg ett distrikt eller en storbygd, och *Säm* < *Sæ-hem*, där förleden syftar på läget invid en sjö. I det första fallet måste vi anta att *hem* avsett en hel bygd, ett landskap (jfr *Böhmen* < *Boiohaim* i Tyskland), i det senare fallet har vi att räkna med en gård invid en sjö. Lösningen på detta problem bör vara att *hem* av gammalt avsett inte bara själva husen på en gård utan en gård med sitt bosättningsområde. En sådan betydelse hos namnelementet förklarar att det kunnat användas om såväl en bygd som en enskild gård.

Ortnamn på -tuna

Till grund för *tuna*-namnen (*Tuna*, *-tuna*) ligger ordet *tun*, som ursprungligen betyder ’gårdesgård’ (ty. *Zaun*) och som på vanligt sätt har kommit att beteckna ett med stängsel inhägnat område. I isländskan avser *tún* den inhägnade marken omkring boningshuset. På inhägnader för husdjur syftar *nautatún* (till *naut* ’nötkreatur’) i fornnorskt lag-språk samt *griseton* och *svineton* i dalsländsk dialekt. Det är naturligt att ett sådant ord har kommit till riklig användning som ortnamnelement. Det förekommer i namn på inhägnader för husdjur, t.ex. da. *Galten* (< **Galtatun*), och sannolikt för sociala aktiviteter, t.ex. no. *Logtu(n)* (*Log-* ’lag’), platsen för Frostatinget i Trøndelag, och da. *Vitten* (till *vi* ’kultplats’). Utifrån betydelsen ’inhägnat område’ har *tun* också blivit ett vanligt element i bebyggelsenamn, till att börja med rimligen via ägonamn, sedan säkerligen som direkt bebyggelsebetecknande element. Det finns talrika isländska och norska gårdnamn som innehåller detta element, och den eng-

elska motsvarigheten, *-ton*, är det vanligaste engelska bebyggelsenamnselementet. I Sverige möter t.ex. *Tun* som by- och sockennamn i Västergötland.

När vi talar om *tuna*-namn, avser vi en grupp namn med en speciell pluralform som i namn av typen *Berga*. Vissa *-tuna*-namn pekar klart mot en administrativ funktion i det förhistoriska svenska samhället. För en specialfunktion talar redan den omständigheten att över hälften av *tuna*-namnen är eller har varit osammansatta *Tuna*. Vissa *tuna*-orter har uppenbarligen tjänat som administrativa centralorter. Det är dock osäkert och omdiskuterat i vilken omfattning så har varit fallet.

Tuna-namnen är koncentrerade till Uppland och de båda andra landskapen kring Mälaren, Södermanland och Västmanland. Dessa tre landskap har i förhistorisk tid utgjort en tidig riksbildning, Sverthudh (’sveafolket’), som utgör kärnan i det som blev Svearike, Sverige. I Uppland kan ett klart samband skönjas mellan den organisatoriska indelningen i hundaren, som senare kom att kallas *härad*, och *tuna*-namn. Två hundaren, *Sollentuna hundare* (fornsv. *Solænda hundare*) och *Vallentuna hundare* (fornsv. *Valenda hundare*), innehåller samma ålderdomliga inbyggarbeteckningar, **solændar* resp. **valændar*, som *Sollentuna* (fornsv. *i Solændatunum*) och *Vallentuna* (fornsv. *i Valændatunum*), inbyggarbeteckningar som är bildade till två gamla bygdenamn, *Soland* och **Valand*. Sollentuna och Vallentuna framstår därmed som centralorter i respektive hundare. Vidare innehåller hundaresnamn och *tuna*-namn inte sällan samma gudanamn. Så är fallet med *Ultuna* (fornsv. *i Ulla[r]tunum*) och *Ulleråkers hundare* (fornsv. *Ullarakers hundare*), till gudanamnet *Ull*, och med *Torstuna* (fornsv. *i Thorstunum*), *Torsåker* (fornsv. *Thorsaker*) och *Torsåkers hundare* (fornsv. *Thorsakers hundare*), till gudanamnet *Tor*. Ulleråker och Torsåker har som tingsplatser gett upphov till hundaresnamnen. Tre av de nämnda hundaresnamnen, fornsv. *Solænda hundare*, *Valenda hundare* och *Thorsakers hundare*, byts redan under medeltiden ut mot namn som direkt utgår från centralorten – *Sollentuna*, *Valentuna* respektive *Torstuna hundare*[*härad*]. Förhållandet mellan *tuna* och hundaresnamn kan i de här anförda fallen tolkas på olika sätt, men det är tydligt dels att ett samband föreligger, dels att kulten varit av väsentlig betydelse för centralorterna.

Tuna-orternas betydelse som administrativa centra understryks av spe-

ciella namnmiljöer, som ofta är knutna till dem. Det rör sig t.ex. om namn på tings- och kultplatser och om ortnamn som innehåller ord för ledare, t.ex. *jarl*, och deras tjänare och följare, t.ex. *bryte* ’förvaltare’, *karl* och *sven*.

Tuna-institutionen antas ha skapats under äldre järnåldern och spridits under yngre järnåldern. Spridningen av *tuna*-namnen skall rimligen sättas i samband med ökat sveainflytande vid etableringen av det större svenska riket. Norrut har namnen spridits till Dalarna, Hälsingland och Medelpad. Söderut utgör Östergötland och Småland de viktigaste spridningsområdena. Därutöver förekommer enstaka representer i Västergötland och på Gotland. Denna bild av spridningen söderut stämmer väl överens med vår kunskap om sveaväldets tidiga utbredning utefter Östersjökusten och till Gotland. Både i norr och i söder kan *tuna*-orterna i betydande utsträckning knytas till strategiska punkter.

Tuna-namn avseende administrativa centra måste ha haft en förhistoria. I själva ordet *tun* ligger ingenting som förklarar en administrativ funktion. Användningen av *tuna* om centralorter måste ha uppkommit i någon speciell situation. Det har föreslagits att centralortsbetydelsen kan återgå på *tun* med syftning på inhägnader för offentliga aktiviteter, på ting som i *Logtu(n)* och på kult som i *tuna*-namn med gudanamn som förled och sannolikt också i *Vitten*. Det har också antagits att *Tuna* kan ha betecknat ’gården framför andra’. Namn som *Torstuna* och/eller *Tuna* skulle i så fall ligga till grund för specialbetydelsen.

Alla *tuna*-orter kan inte antas ha varit centralorter. En allmän innebörd ’gård’ måste vi under alla omständigheter räkna med bland *tuna*-namnen, både inom det centrala Mälaronrådet och i periferin. Bland *tuna*-namnen finns säkerligen också, vid sidan av rena uppkallelse-namn som *Sigtuna* efter den berömda staden vid Mälaren, exempel på namn som utan någon speciell funktion är bildade efter *tuna*-mönstret.

Kartan visar koncentrationen av *tuna*-namn i sveaområdet runt Mälaren. Två *tuna*-namn finns också i Skåne, alltså på gammalt danskt område, nämligen *Tuna* på ön Ven i Öresund och *Oppe-tuna* mittemot på fastlandet i Luggude härad. Motsvarande plurala namn är också kända från Danmark, *Tune* (fornda. *Tunæ*), och från Norge, *Toner*, *Tune*, *Tuner* (fornno. *Túnir*). Deras förhållande till de svenska namnen kräver närmare undersökning.

Ortnamn på -by

Ordet *by* är besläktat med verbet *bo*. En by är med andra ord en boplatz eller en bosättning. Att ordet *by* har kommit att betyda ’en samling närliggande gårdar’ beror på att detta sätt att bo, detta slag av bebyggelse har varit vanligast såväl i forntid som i nutid. Man kan sannolikt räkna med att *by* i ortnamn i de allra flesta fall betyder just ’by’ i ordets vanliga nutida betydelse (bara mer sällan ’gård’, dvs. en ensam bosättning). En alternativ teori, som går ut på att de äldsta *-by*-namnen från början skulle vara ängs-namn, saknar övertygande argument.

Ortnamn på *-by* är en av de vanligaste äldre namntyperna i Sverige. Man har räknat till ca 3 400 namn. I vissa landsdelar är de särskilt frekventa:

- Kring Mälardalen och i Uppland.
 - I den centrala, äldre bygden i Östergötland samt på Gotland och Öland.
 - I Bohuslän, Dalsland och Värmland.
- Dessutom finns i de svensktalande delarna av Finland också namn på *-by*. I några fall har namnen på *-by* här blivit sockennamn, t.ex. *Degerby*, *Finby* och *Sideby*.

Eftersom ordet *by* har funnits och använts som ett levande ord i språket i Sverige åtminstone under de senaste 2 000 åren har ortnamn på *-by* kunnat skapas egentligen när som helst under denna tid. En stor del av namnen är bildade före vikingatidens slutskede. I stora delar av Götaland har praktiskt taget alla *-by*-namn denna ålder. I Svealand och Norrland däremot, har namntypen fortsatt att användas även under

medeltiden och senare. Flera av dessa yngre *-by*-namn har personnamnsförleder. Samma sak gäller även det västra frekvensområdet (Bohuslän, Dalsland och Värmland), där förleder med personnamn är särskilt vanliga, t.ex. *Torsby* till *Tore*. Detta ansluter till ett motsvarande namnskick i sydöstra Norge.

Det har framförts olika uppfattningar om hur gamla de allra äldsta *-by*-namnen är och till vilket skede av järnåldern de hör: romersk järnålder, folkvandringstid eller vendeltid. Frågan är ännu inte avgjord. Namnen på *-by* är sällan de äldsta i en forntida bygd men betecknar ofta de äldsta sekundära bebyggelseenheter, dvs. utbrytningar eller utflyttningar från äldre byar.

En påfallande stor del av de äldre *-by*-namnen har förleder som är naturbetecknande: *Dalby*, *Ekeby*, *Hammarby* (*hammar* ’stenbacke’), *Heby* < *Hedheby* (*hed* ’ås’), *Ljungby* (*ljung* ’ljunghed’), *Säby* (’sjöbyn’), *Åby*, *Åkesbyn*. Även ägobeteckningar ingår som i *Hagby*, *Åkerby* och *Ängby*. De vanliga namnen *Mellby* (’mellanbyn’), *Väsby* < *Västby* och *Ösby* < *Östby* anger läge i förhållande till andra bebyggelser och kan vara både gamla och relativt unga. Till forntiden hör namn av typen *Karlaby*, *Rinkaby*, *Svenneby* och *Tegnaby*, där förlederna är beteckningar för olika kategorier av män i sveakungens tjänst. Personbetecknande är också förlederna i namn som det uppländska *Ålkarleby* (’älvkarlar, de som bor vid (Dal)älven’) och det gästrikiska *Åbyggeby* (’åbyggare, de som bor vid ån’).

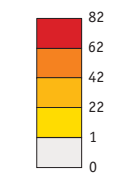
Från *-by*-namnen ska särskiljas *Husaby*-namnen (nu ofta *Huseby* eller *Husby*), som innehåller ett sammansatt ord *husaby* ’kunglig förvaltningsgård’ och som utgör namn på administrativa centralorter under sen vikingatid och tidig medeltid.

Ytterligare en särskild grupp är de osammansatta *By*, t.ex. centralorten i By socken i södra Dalarna, där namnet anger att det är den viktigaste byn i socknen, ofta kyrkbyn. Detta *By* har då i normalfallet ersatt ett äldre namn på samma bebyggelse.

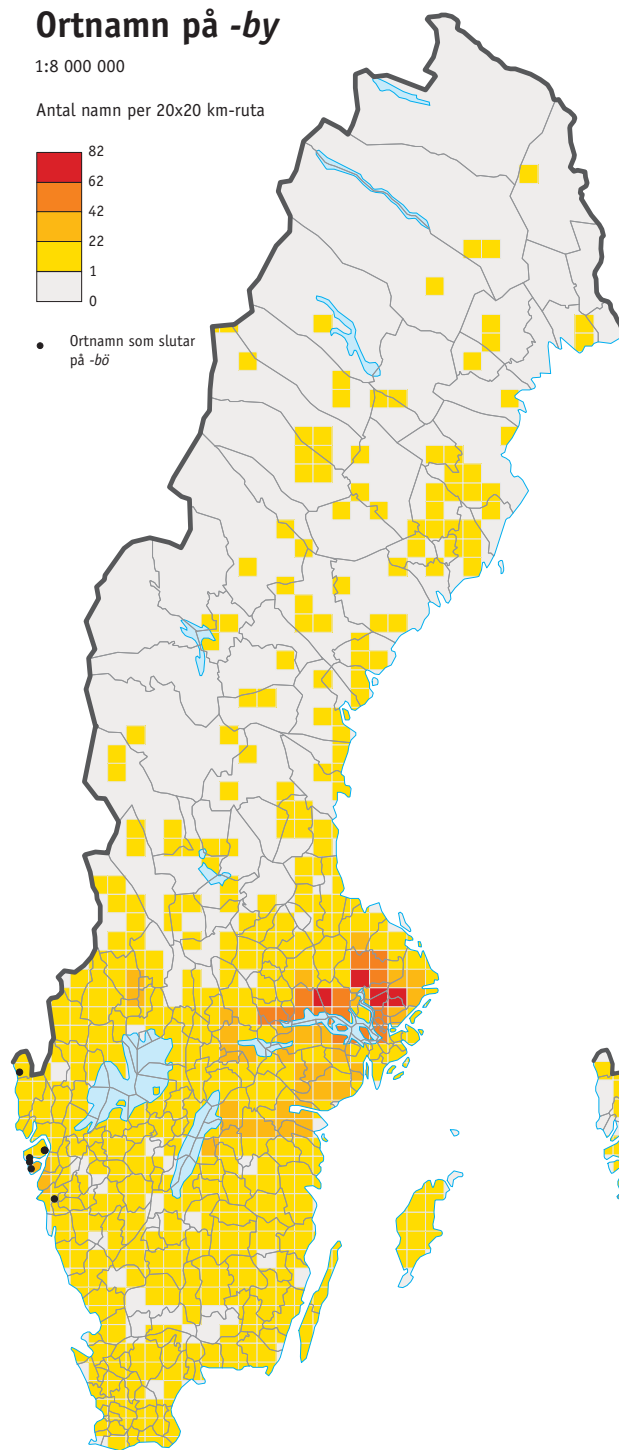
Ortnamn på -by

1:8 000 000

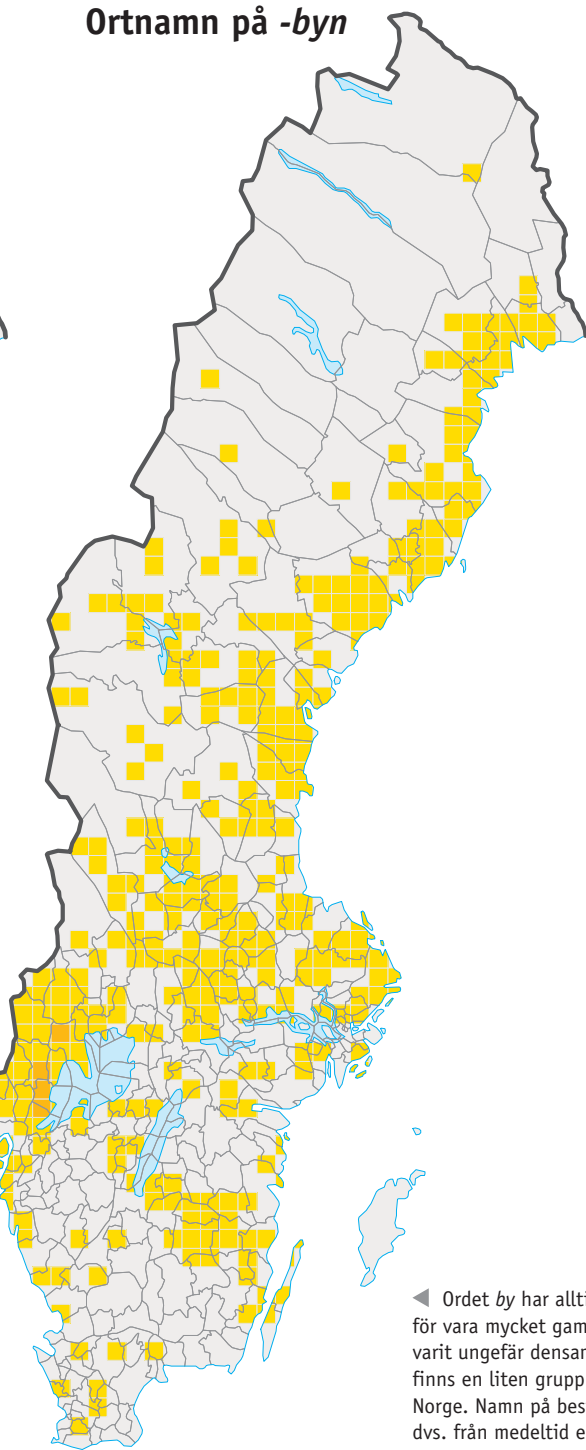
Antal namn per 20x20 km-ruta

• Ortnamn som slutar på -bö

Ortnamn på -byn

◀ Ordet *by* har alltid funnits i svenska språket. Ortnamn på *-by* kan därför vara mycket gamla eller mycket unga, men betydelsen har antagligen varit ungefär densamma hela tiden. I Bohuslän och Göteborgstrakten finns en liten grupp namn i formen *Bö*. Denna variant till *By* är vanlig i Norge. Namn på bestämd form *-byn* hör oftast till det något yngre skiktet, dvs. från medeltid eller senare.

Ortnamn på -torp

Namnen på *-torp* (fornsv. *-thorp*) är den mest förekommande bebyggelsenamns-typen i Sverige. Man har räknat med ca 7 500 namn. *-torp*-namnen är vanliga i Götaland och södra Svealand, men mycket få i norra Svealand och Norrland. I Götaland är det vanligt att namnen idag slutar på *-arp* eller *-orp*. Ett medeltida *Simmathorp* 'Simmes nybygge' t.ex. har blivit *Simmarp*.

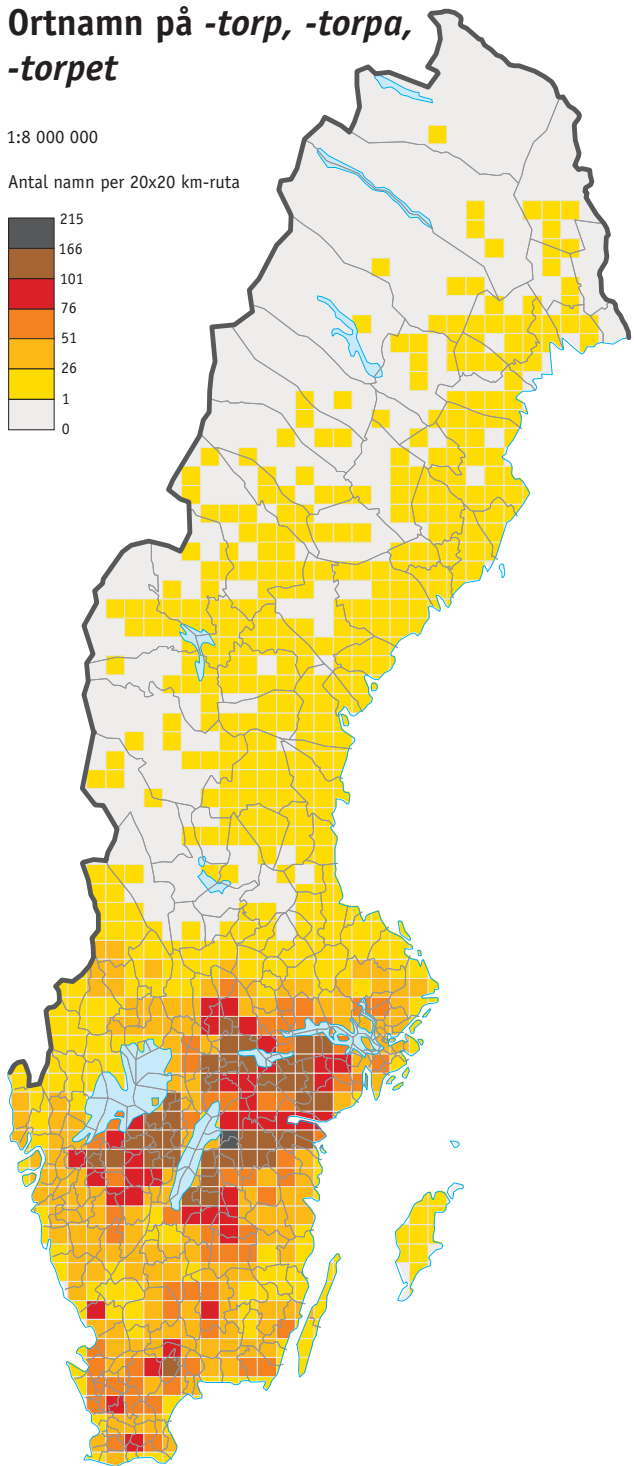
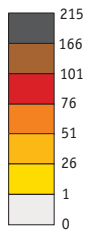
Den stora massan av *-torp*-namn bildades i samband med den befolk-

▼ Namn med efterleden *torp* har kunnat bildas under en mycket lång tidsperiod. De äldsta kan i enstaka fall vara från äldre järnålder och de yngsta från den sista bebyggelseexpansionen på landsbygden under 1800-talet. Så länge ordet *torp* har funnits i språket har man kunnat bilda ortnamn till det.

Ortnamn på -torp, -torpa, -torpet

1:8 000 000

Antal namn per 20x20 km-ruta

nings- och bebyggelseexpansion som inleddes under tidig vikingatid (800-tal) och fortsatte under äldre medeltid. Många av de nya gårdar som då anlades fick namn på *-thorp*, som betydde just 'utflyttargård' eller 'nybygge'. Ofta var det då fråga om en förtätning av den äldre bygden, så att stora gamla bebyggelseenheter delades upp. Ibland ingår moderbyns namn direkt eller indirekt som förled: *Hänjarp* i södra Småland t.ex. är ett fornsvenskt *Heingathorp* 'hängarnas nybygge', där *hängar* betyder 'de som bor i byn *Hä*'. Namnet anger i detta fall att Hänjarp är en utbrytning och utflyttning ur den större och äldre bebyggelsen Hä. Men *torp* har också i relativt stor utsträckning avsett bebyggelser som etablerats genom nykolonisation.

I ett stort antal *-torp*-namn ingår ett personnamn som förled, sannolikt oftast nybyggarens namn. Det kan vara ett gammalt nordiskt namn som *Simme*, men även kristna namn förekommer som i *Jonstorp* och *Perstorp*. Det finns i sällsynta fall kvinnonamn som *Thorlogh* i *Torlarp* < *Thorloghathorp*.

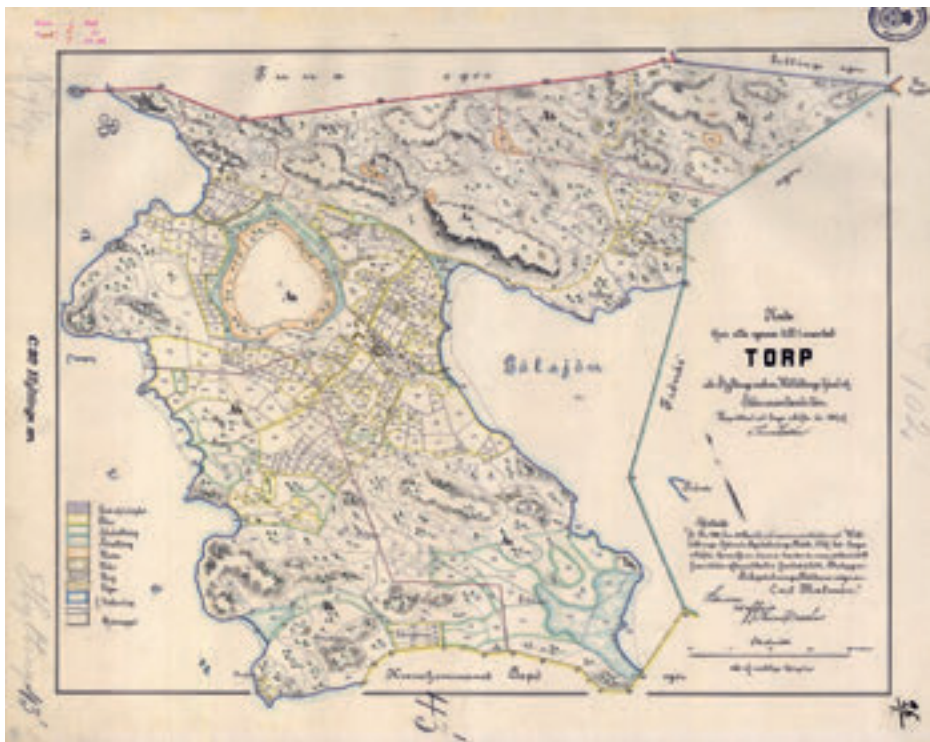
Enligt en vanlig äldre uppfattning har bruket att ge nybyggen namn på *-thorp* spridits från nuvarande Tyskland norrut genom Danmark och in i Sverige. Mer och mer tyder dock på att så inte är fallet. Namnen på *-torp* i Svealand är visserligen tydligt genomsnittligt yngre än de i Götaland, men inom Götaland finns

det ingen sådan åldersskillnad. Det finns vikingatida *-torp*-namn i Skåne, Småland och Östergötland, liksom för övrigt även i Norge. Sannolikt är det fråga om ett gemensamt germanskt ord som i flera olika områden och vid olika tider oberoende har använts som ortnamnselement.

Enstaka *-torp*-namn, särskilt en del osammansatta *Torp* eller *Torpa*, är äldre än vikingatid. Exempel finns också från Uppland och Medelpad, där *-torp*-namnen annars är fåtaliga och unga. Man har ibland tänkt sig att *thorp* i dessa äldsta namn skulle ha en annan och kanske ursprungligare betydelse: 'inhägnad' eller 'betesmark'. Men upphovet till ordet *torp* är omdiskuterat. Somliga forskare menar att den äldsta innebörden av ordet helt enkelt är 'byggnad' eller 'hus', en uppfattning som det finns stöd för i de andra germanska språken och som på det hela taget verkar mera sannolik. Det är därför troligen inte heller fråga om två olika distinkta åldersskikt utan om samma ord (med samma grundbetydelse), som har kunnat bilda ortnamn så länge ordet har funnits i språket.

Efter medeltiden kom ordet *torp* att ändra betydelse till 'hus utan egen jord', där en *torpare* bodde, som arbetade med dagsverken åt bönder. Idag har betydelsen förändrats på nytt så att ett *torp* för de flesta är en liten stuga, t.ex. ett sommar-torp.

▼ Laga skifteskartan över hemmanet Torp i Hyltinge socken, Villåttinge härad i Södermanland vid stranden av sjön Båven. Den nutida "torparen" på gården är den kände sörmlänningen Göran Persson.

Ortnamn på -ryd, -red, -röd, -rud och -råd

De ortnamn som idag slutar på *-red*, *-ryd* och *-röd* innehåller ett fornsvenskt *rydh*. Ordet är besläktat med verbet *röja*, som på fornsvenska heter *rydhia*. Ett *ryd* var alltså en röjning, dvs. en plats där skog hade fällt och svedjats och marken röjts för att kunna brukas. Mycket talar för att betydelsen av ordet tidigt har utvecklats vidare till 'öppen mark'. Många namn, som de frekventa (i fornsvensk form) *Hørydh*, *Bodharydh* och *Huēlmarydh* (där förlederna är *hō*, *bod* 'slätterbod' och *hjälm* 'skyddstak för hö, lada utan väggar'), visar att *ryd*-lokalerna ofta varit ängsmarker.

Ortnamnen på *-rydh* hör alltså samman med den expansion av den odlade

marken som började under vikingatid och fortsatte under tidig medeltid, då man röjde skog och bosatte sig i tidigare obebyggda områden. Det är troligt att de flesta *-ryd*-namnen från början har avsett både den röjda marken och bosättningen, när dessa etablerats samtidigt.

Bebyggelsenamn som utgår från fornsvenska *-rydh* finns idag mest i Skåne (*-röd*), Blekinge (*-ryd*), Halland (*-red*), Småland (*-ryd*), sydvästra Östergötland (*-ryd*), södra Västergötland (*-red*), södra Dalsland (*-ryd*) och Bohuslän (*-röd*) – alltså i Götaland. Norr därom finns enstaka namn i Närke, Södermanland, Uppland och Ångermanland.

Personnamn är ganska vanliga som förleder, t.ex. i *Ingaröd* (*Inge*), *Jonsered* (*Johan*), *Tokeryd* (*Töke*), *Tovared* (*Töve*). Andra ofta förekommande förledstyper är sjönamn (i *Tingsryd* till sjönamnet *Tiken*), topografiska ord (i *Källeryd* till *källa*, *Stenseryd* till *sten* i singularis i kollektiv betydelse: 'röjningen där det finns mycket sten') och vegetationsord (i *Björkeryd*, *Ekeryd*, *Lökaryd*, det sistnämnda innehållande *lök* i genitiv pluralis). Några få namn verkar ha ett hedniskt gudanamn som förled, t.ex. *Odensjö* (av ett äldre

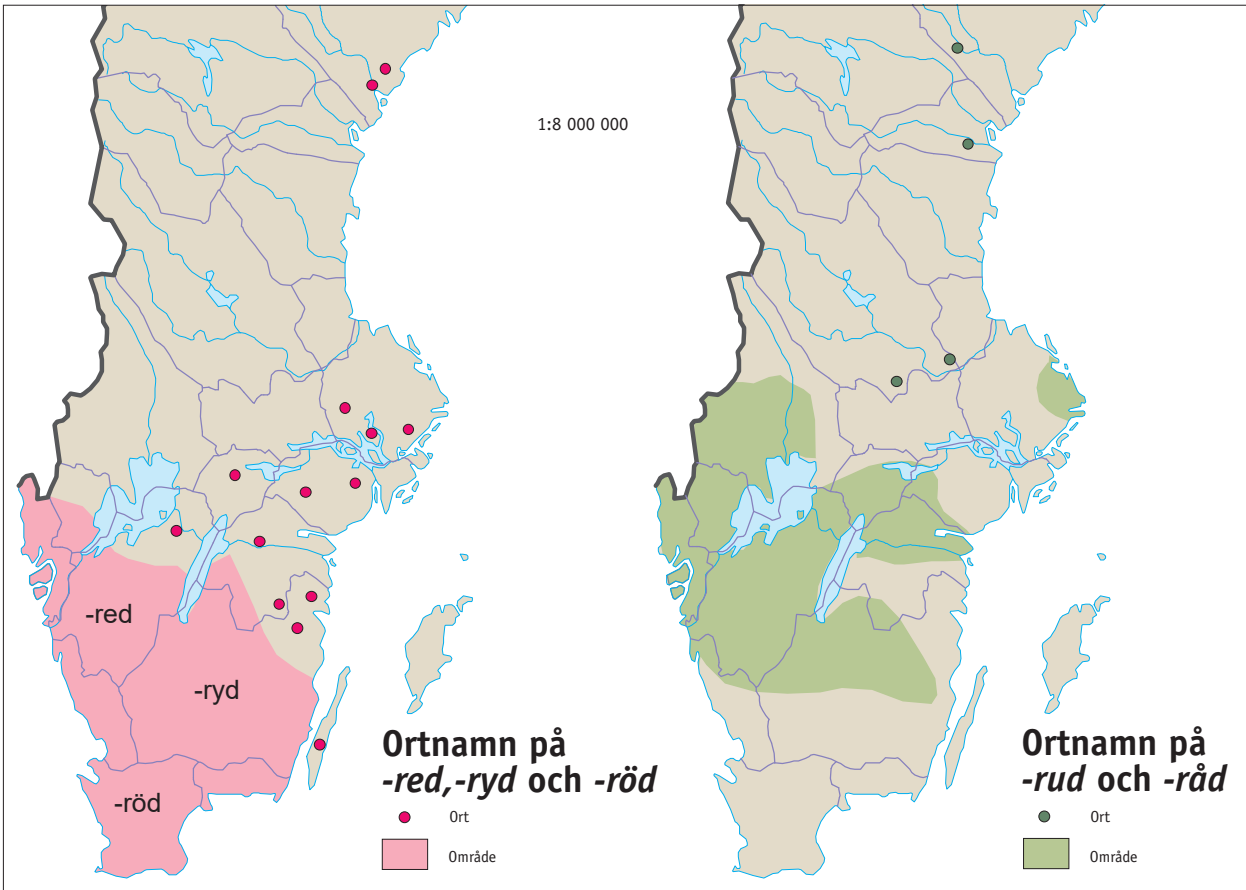
◀ Ålderdomligt kulturlandskap med hamlade (beskurna) träd i Tokeryd. Den som röjde mark och bosatte sig här hette *Töke*, ett ganska vanligt vikingatida och medeltida namn, som egentligen är en förkortning av *Thorketil*.

Odhinsrydh) väster om sjön Bolmen i Småland.

Företagsnamnet *IKEA* är från början en förkortning av *Ingvar Kamprad*, *Elmtaryd*, *Agunnaryd*, dvs. grundarens namn och postadress. Han bodde nämligen i byn *Älmtaryd* i socknen *Agunnaryd* i södra Småland. Förlederna i båda namnen är sjönamn: *Älmtē*, som betyder 'svansjön' (av fornsvenska *älmt* 'svan') och *Agunde* med mer oviss tolkning. Egentligen borde det alltså heta *IKÅA*!

Ordet *ryd* har levt kvar i dialekterna i Götaland ända in i vår tid, men betyder då vanligen 'ljunghed', en betydelse som har utvecklats ur 'öppen mark'. De stora ljunghedarna i sydvästra Småland som fanns kvar ännu vid 1800-talets slut kallades för *ryar*.

Ortnamnen på *-rud* (med varianten *-räd*) innehåller ett annat, men besläktat ord, som också betyder 'röjning'. *Ryd* och *rud* innehåller samma ordrot men olika vokaler (jfr t.ex. växlingen *bryta* – *brutit*). Namnen på *-rud* har också en delvis annan och nordligare utbredning än *-ryd*-namnen. Den största koncentrationen av *-rud*-namn finns i Bohuslän, Dalsland och sydvästra Värmland, men namntypen finns också i norra Halland, norra Småland, Västergötland, Närke, norra Östergötland och östra Uppland. Enstaka namn påträffas i Dalarna, Medelpad och Ångermanland. Namngruppen är sannolikt medeltida och är också mycket vanlig i sydöstra Norge.

◀ Ortnamnen på *-ryd* (*-red*, *-röd*) i Sydsverige uppkom under expansionsfasen på vikingatid och tidig medeltid när gamla utmarksängar och obebyggda skogsområden koloniserades och bebyggdes. Motsvarande roll i bebyggelsehistoria och kulturlandskap har strax norr därom namnen på *-rum* och ytterligare längre norrut namnen på *-säter*.

◀ Ortnamnen på *-rud* (*-räd*) vittnar om röjning av obebyggda skogsmarker från tidig medeltid och framåt. Att röja betyder att man avlägsnar hinder för utnyttjande av marken som åker eller äng. Man fällde träd, svedjade, röjde undan sten och stubbar. Verbet *röja* heter *rydhia* på fornsvenska och böjdes *rydhia* – *rudde* – *rutt* (i stället för som idag: *röja* – *röjde* – *röjt*).

Ortnamn på -säter

Ortnamn på *-säter* finns i Sverige framför allt i norra Götaland, Svealand och i södra och mellersta Norrland. Namnen förekommer mest frekvent i Östergötland och i Södermanland. Även på Öland finns enstaka namn av denna typ.

En äldre forskning utgick från att det svenska *säter* skulle hållas samman med det norska *sæter* 'fäbodställe', varför man i de svenska *-säter*-namnen såg vittnesbörd om en förekomst av fäboddar långt ned i Götaland.

Senare visades att de svenska namnen på *-säter* innehåller ett fornsvenskt *sæter* som måste ha syftat på ett slags ägomark, enligt ett förslag 'utmarksäng'. Det svenska ortnamnselementet *-säter* 'utmarksäng' är därför språkligt sett inte identiskt med det norska *sæter*. Det svenska *säter* går tillbaka på ett äldre **sētr-* med kort vokal, det norska på ett äldre **sētr-* med ursprungligen lång vokal.

I förlederna ingår ofta terrängbeteckningar, t.ex. *sten* i många *Stensäter*, *gryt* 'stenig terräng' i *Grytsäter* (Gryttesetter 1578) i Närke och *skär* 'stenig terräng, stenblock' i *Skästra* (skesetterum 1546) i Hälsingland. Exempel på förleder av annat slag är *björn* i *Björ-säter* (byørnnasæter 1217) i Östergötland, *bjur* 'bäver' i *Bjursättra* (Bjursettra 1540) i Uppland, *gök* i *Göksäter* (gøksæter 1444) i Södermanland och *hjälm* 'skyddstak för hö, lada utan väggar' eller 'hjälmformad höjd' i *Hjälmsäter* (hialmsæter 1297) i Södermanland.

I några fall ingår andra namn som förled, såsom *Bro* i *Brosäter* (Brosæther 1414) i Värmland, sjönamnet *Änten* i *Ämt-säter* (Emtesäther 1611) i Närke, *Tuna* i *Tunsäter* (twnasæter 1377) i Södermanland, *Pukerum* i *Pukerumsäter* (Pukerumsetter 1635) i Östergötland. I dessa fall torde förleden ange vilken by som upptagit eller ägde utmarksängen.

De svenska *-säter*-namnen uppträder ofta i ungefär samma lägen i bygderna som ortnamn på *-sta(d)*, en namntyp som dateras till järnåldern. Man kan dock se att *-säter*-namnen återfinns något mer perifert än *-sta(d)*-namnen, varför de bör vara av något yngre datum. Den datering som givits för *-säter*-namnen speglar detta förhållande, eftersom man brukar räkna med att namntypen varit produktiv under vikingatid och medeltid.

Av intresse i sammanhanget är att det i Norge finns åtskilliga by- och gårdnamn på *-set*, vilka uppenbarligen måste skiljas från fäbodnamn på *-sæter*, även om dessa namngrupper flyter in i varandra. Dessa *-set*-namn återfinns ofta centralt i norska bygder och kan inte vara några gamla fäboddar. De har daterats till andra hälften av första årtusendet. Det är troligt att de norska *-set*-namnen är direkta motsvarigheter till de svenska *-säter*-namnen.

Ordet *säter* är bildat till verbet *sitta*. Man har räknat med att en äldre betydelse hos *säter* varit 'sittande, uppehåll i sittande ställning', ur vilken 'ställe där någon eller något sitter' utvecklats. En möjlighet är att det som "suttit" på en *säter* varit torkställningar för det hö man slog på utmarksängarna, således höhässjor. Om detta är en riktig förklaring är dock oviss.

Ortnamn på -måla

Namnen på *-måla* har en ganska regional utbredning. De finns endast i sydöstra Götaland med en stark tyngdpunkt på gränstrakterna mellan södra Småland och Blekinge. Också i östra Småland (utom norra Kalmar län) och södra Östergötland är de vanliga. I norra Småland och Östergötland har efterleden relativt sent ombildats till bestämd form, *-målen*.

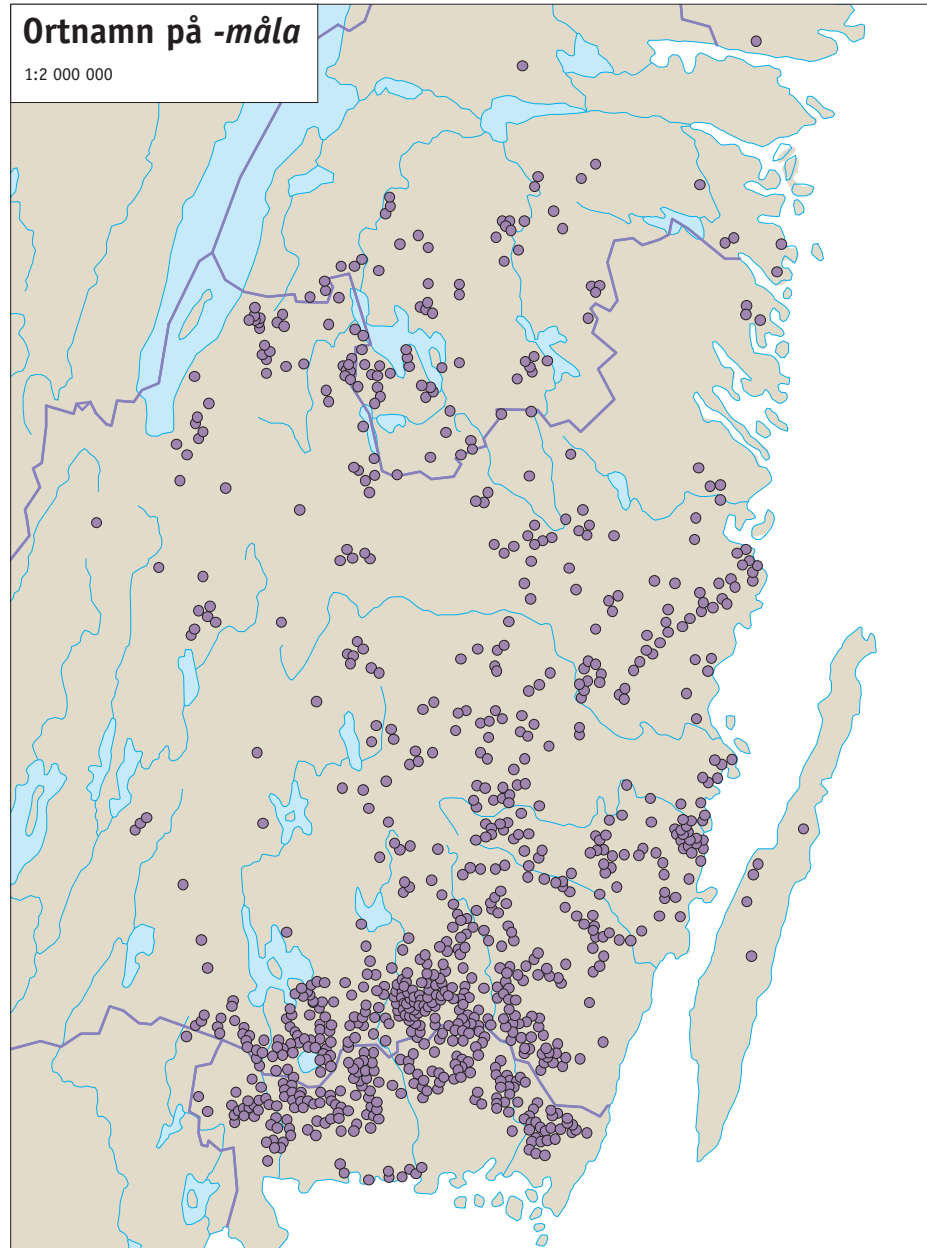
Ortnamnselementet utgår från ett fornsvenskt substantiv *måle* (som idag skulle lyda *måle*) med omdiskuterad betydelse. Att ortnamnen numera slutar på *-a* beror på att ordets form i fornsvensk tid i akkusativ och dativ var *måla*. Ortnamn kommer ofta efter en preposition som gör att de böjs i dessa kasus.

Den stora koncentrationen av *-måla*-namn i områden som varit obebyggda före medeltiden visar att namngruppen hör till nyodlings- och kolonisationsnamnen. I det medeltida Småland användes ordet *malakarl* 'målakarl' i betydelsen 'nybyggare', och i jordeböcker från 1500-talet i samma landskap är en *måle* synonymt med ett nybygge.

Ortnamnen på *-måla* är medeltida. De förefaller vara genomsnittligt yngre än t.ex. namnen på *-torp*, *-ryd* och *-hult*, vilket bland annat visas av namn som *Moshultamåla* och *Ulvsmåla* (som äldst kallades för *Ulvstrydamåla*).

Tidigare har man menat att *-måla*-namnen skulle sättas i direkt samband med träldomens avskaffande i Sverige och att det i stor utsträckning skulle vara frigivna trälar som etablerade *-måla*-bebyggelserna. Att frigivna trälar funnits med bland målakarlarna är givet, men att de dominerat kan inte bevisas och är i sig ganska otroligt.

Många menar att ordet *måle* skall uppfattas som bildat till ett verb *måla* motsvarande danskans och norskans *måle* 'mäta'. Den hittills dominerande uppfattningen är att en *måle* var ett

▲ Ortnamnen på *-måla* är en av de namntyper som används om medeltida nybyggen i tidigare obebyggd skogsmark. I andra delar av Sverige kunde samma typ av nybyggen istället få namn på t.ex. *-ryd*, *-hult*, *-rum*, *-säter*, *-bol* eller *-mark*. Vilken efterled som valdes berodde på regionala trender och dialektal variation. I sydöstra Götaland var *-måla* populärast.

uppmätt eller avmätt jordområde som nybyggaren fick att odla.

En annan teori säger att det som mättes ut istället var tiden för avgiftsfrihet som nyodlaren fick enligt t.ex. medeltida östgötska källor.

En tredje möjlighet är att *måle* inte alls har med mätning att göra utan i stället med fornsvenskans *mal* i betydelsen 'avtal', med syftning på det avtal som reglerade nyodlarens rättigheter och skyldigheter. Alla dessa tre hypoteser får betecknas som möjliga.

Den stora mängden namn som har bildats under en begränsad tid för att beteckna nyetablerade bebyggelser i ett begränsat område talar för att betydelsen, oavsett ordets ursprungliga innebörd, snart nog kommit att generaliseras till 'nybygge'.

De flesta namnen har ett personnamn eller en personbeteckning som förled, som då väl oftast anger nyodlarens namn eller yrke: *Abramsmåla*, *Andersmåla*, *Grimsmåla*, *Gunnamåla* (*Gunne*), *Skräddaremåla*.

◀ Betyder *måla* 'ett uppmätt eller avmätt stycke land'? Tanken stöds av andra ortnamnselement med en liknande betydelse av något avgränsat eller utstakat: *vret* som betyder 'något avgränsat', *lycka* som betyder 'något inneslutet', *gårde* som betyder 'något ingärdat'. Å andra sidan finns argument för att grundbetydelsen av *måla* i stället är 'avtal (om arrende)'.

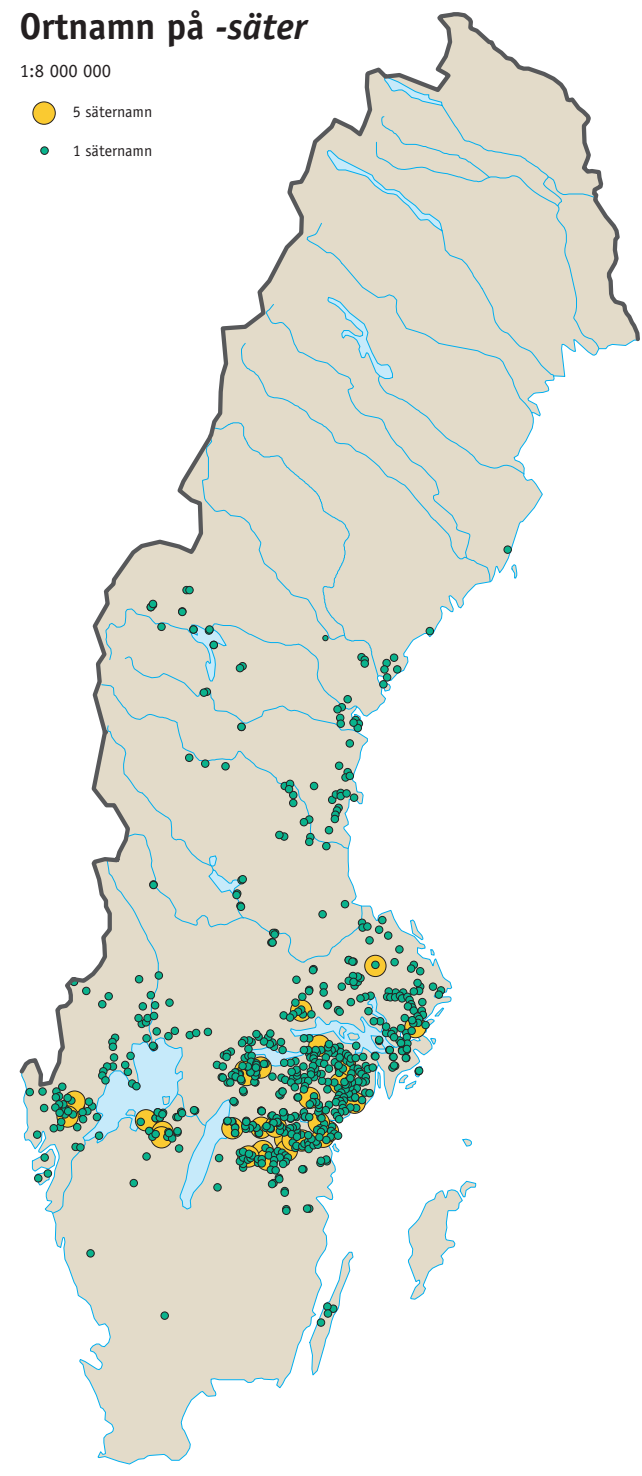
▼ Byar med namn på *-säter* vid Gnesta i Södermanland: *Misäter* och *Pungsäter* mellan Gryt och Ulfstad, *Lasäter*, *Stensätter*, *Torfsäter* och *Lisäter* norr om Graneberg samt *Åbosäter*, *Kalvsätter* och *Smörsätter* omkring sjöarna Trynsjön och Skylsjön. Man kan notera de något perifera lägena i bygden för samtliga dessa bebyggelser. De förekommer inte i den centrala odlingsbygden. Generalstabskartan.

Ortnamn på -säter

1:8 000 000

- 5 säternamn
- 1 säternamn

Nybyggens och villors namn

Namnen på gårdar och hus tillkom ännu in på 1900-talet huvudsakligen spontant som beskrivningar av bebyggelsens utseende, läge, omgivande terräng, eller också berättade de något om brukaren eller ägaren. Namnen myntades vanligen av kringboende eller vägfarande. Fram till 1900-talets mitt dominerade de folkliga namnen, oftast av typen personnamn i genitiv, som t.ex. de halländska *Bengtsa*, *Bengtsens*, *Bengtsgård*, *Bengts Larsa*, *Store-Bengts*, eller *Krokens*, *Kullens* och *Kärrens*. Namnen levde i muntlig vardagstradition, ibland i flera generationer, och de fästes sällan i skrift.

Efter 1600- och 1700-talets jordbruksreformer och 1800-talets skiften, hemmansklyvningar, jordavsöndringar och ägostyckningar förändrades det svenska kulturlandskapet radikalt. Folkökning, bruks- och stationssamhällen, industrialisering och urbanisering gav upphov till nybyggen och nya namn, en-

skilt eller i grupp. Tätortstillväxten krävde namnreglering och namnvård enligt ”god ortnamnsed”, bland annat med hänsyn till namnens skriftformer, hembygdens fornärvda namnskick och namnens kommunikativa funktioner i ett modernt samhälle.

Huvuddelen av de nya namnen på villor och nybyggen var inte längre spontant framvuxna. Namnen gavs nu av enskilda intressenter eller av valda namnberedningar, och åsattes genom särskilda beslut.

Man kan urskilja kronologiska skikt i sådan medveten namngivning. En första våg följde på 1600- och 1700-talets stormaktsexpansion, då godsägarna av rationella skäl avhyste hela byar, flyttade ut hoveribönderna inom godsens domäner och därför behövde komplettera gamla bynamn med mängder av nya gård- och husnamn. Som härringar runt godsen tillkom sviter av uppkallelsenamn, ofta givna efter utländska orter, som godsägaren lärt känna som administratör eller som officer i krigen. Ett skänkt exempel är Munka-Ljungbytorpen *Angersmünde*, *Bender*, *Berlin*, *Bukarest*, *Fredriksborg*, *Fältenborg*, *Jassy*, *Kollinge*, *Mecklenburg*, *Neuhof*, *Nyborg*, *Petersburg*, *Poltava*, *Riga*, *Skönshagen*, *Stettin*, *Warnemünde* och *Warschau*.

En andra, betydligt större våg följde på 1800-talets skiften och befolknings- och tätortstillväxt, som bland annat utlöste egnahemsrörelsens etablering av otaliga nya jordbruks- och bostadsegnahem under 1900-talets förra hälft. Dessa fastigheter gavs namn, som infördes i jordregistret och ofta textades på manhusets eller villans fasad. Namnen blev så många och stereotypa att namnforskaren Jöran Sahlgren 1916 utgav anvisningar, *Vad skall villan beta?*.

I hundratal infördes litterära populärnamn som *Bredablick* och *Manhem*, kontinentala vandringsnamn som *Fridhem* och *Sorgenfri*, idyllnamn som *Freden*, *Hälsan* och *Lyckan*, ”förhoppningsnamn” som *Annero*, *Charlottenlugn*, *Erikslust*, *Karlsminne*, *Olofsfrid* och *Svensnöje*, med ägarens, hustruns, dotterns eller sonens dopnamn som förled. Dessutom användes inhemska och utländska namnelement med förbleknad grundbetydelse: *Alphyddan*, *Backhill*, *Granliden* och *Idaborg*, oberoende av platsens topografi, vegetation och byggnadens karaktär. De flesta namnen tillkom dock efter mönster av etablerat äldre namnskick, med spontana inslag av vitsiga hybrider som *Töringe*, en gård nära Landskrona, ägd av *Tore* och *Inger*, och *Örnäs bals*, en villa vid Öresunds smalaste del, tillhörig en läkare, specialist inom *öron*, *näsa* och *bals*.

I det jämförelsevis sent koloniserade Norrland fick många yngre krononybyggen namn vid särskilda syneförrättningar. Namnen gavs vanligen av nybyggarna själva efter mönster av äldre terräng- eller ägonamn med efterleder som *-berg(et)*, *-bäck(en)*, *-fors(en)*, *-lid(en)*, *-lund(a)*, *-näs(et)*, *-sele(t)*, *-sjö(n)*, *-träsk*, *-åker* och *-ås*, detta ibland utan direkt topografisk motivering i det enskilda fallet. De namnelement som markerar läge vid vatten speglar dock kolonisationens äldre förlopp längs floddalarna.

I västkustens sjöfarts- och fiskebebyggelser är inslaget av kontinental uppkallelse påtagligt. Tyska namn som *Altona*, *Hamburg* och *Wismar*, danska namn som *Nyborg*, *Sönderborg* och *Ålborg*, speglar handelsvägarna.

I hela Sverige innehåller namnen på allehanda yngre småbebyggelser som dagsverkstorp, soldat-, ryttar- och båtsmanstorp, backstugor och lägenheter oftast vanliga terrängbetecknande ”modeord” som t.ex. *bage*, *kas*, *myr*, *torp* och *backe*, de i fallande ordning mest frekventa namnelementen i ett härad i Bohuslän.

I sammansatta namn har sådana grundord ofta blivit ”betydelsetomma” suffix. Detta gäller bland annat också åtskilliga yngre namn på *-röd* i Bohuslän och Värmland samt yngre namn på *-arp* i de sydligaste landskapen. De måste alltså särhållas från tidigmedeltida eller äldre, ”äkta” röjningsnamn på *-red/-rud/-ryd/-röd*, respektive vikingatida eller äldre ”äkta” namn på *-(a)torp*.

▲ Exempel på egnahemsbildning genom ägostyckningar till nya småbruk på säteriet Osbyholm vid Ringsjöns sydöstra del 1905–1915. Man började med områdena A och D, följda av B och C, därpå I och borta i öster E–H. De nya småbruken krävde egna namn i jordregistret.

▼ De fem nybyggerna Snipp, Snapp, Snorum, Hej och Basalorum i Jörn i norra Västerbotten blev aldrig några större byar. Länsstyrelsen gav tillstånd att bryta mark till nybyggerna år 1836. Basalorum var öde redan från 1856. I Snipp bodde 1880 10 personer och i Snorum 6; Snipp blev ödeby 1955 och Snorum 1942. I Hej bodde 1880 6 personer och i Snapp 9. Numera bor folk permanent endast i Hej medan Snapp bara under delar av året är bebott. Vägen till Snorum idag.

▼ Ett knappt 60-tal småbruk med egnahemsån uppstod kring Osbyholm efter ägostyckningar i mer än 100 smålotter, som försålades och samlades till lämpliga brukninasenheter.

▼ T.o.m. år 1936 beviljades knappt 50 000 lån till jordbruksegnahem i Sverige. Plattgårdarna Erikslund och Gussnavagården nordväst om Ystad ersatte på 1800-talet medeltidsbyn Gussnavas elva gårdar. Åren 1909–1927 etablerades här drygt 40 småbruksegnahem. I de framväxande tätorterna avsåsändrades tusentals villaegnahem, vilkas namn också infördes i orternas fastighetsregister.

Gatunamn och kvartersnamn i städerna

MEDELTIDEN

I de medeltida svenska städerna synes gatunamnen ha växt fram spontant, och de bidrar härigenom till att ge en bild av bebyggelse och människor. Många gator och gränder saknade emellertid namn. För att ange läget för ett hus kunde man tvingas till omständliga beskrivningar, t.ex. "norr om än näst väster om Birger Larssons kålgård söder om Lars Olofs-sons ladugård och ned mot gatan" (Arboga 1458). En gata kunde omtalas genom en beskrivning av sin sträckning,

Kvarteret Pistolen i Uppsala 1671

Kartan ingår i en volym med kartblad över Uppsala av Stephan Månsson Booman, vilka visar stadens utseende, sedan medeltidens oregelbundna gatunät näyligen genomgripande förändrats i enlighet med tidens rätlinjiga ideal. Den namnkommitté som 1669 fick i uppdrag att ge namn åt de nya gatorna införde som en nyhet också kvartersnamn. Kommittén tillämpade delvis s.k. gruppnamngivning men bemödade sig också om att ge namn med lokal anknytning. I kvarteret *Pistolen* bodde sålunda en pistolmakare, vars tomt är angiven i övre vänstra hörnet. *Stora Slåts gatan* (nu *Övre Slotts gatan*) leder till Slottet, *S. Olof:s Gatha* (nu *S:t Olofsgatan*) är namngiven efter ett av Domkyrkans tre skyddshelgon, och vid *Ladhe Gathan* vid västra stadsgränsen fanns en rad lador. Den sistnämnda gatan fick i mitten av 1800-talet sitt nuvarande namn *Kyrkogårdsgatan* sedan en ny stor begravningsplats anlagts vid gatan.

t.ex. ”då man går från torget till klostret” (Uppsala 1396); denna gata kom senare att kallas *Klostergatan*. Namnskicket var inte heller särskilt stabilt; i ett dokument från Uppsala 1548 kallas exempelvis en och samma gata för *Klostergatan*, *Allmänningsgatan* och *Allmänningsslånggatan*. Det i flera städer förekommande *Allmänningsgatan* är snarast att betrakta mer som en allmän term för huvudgata än som ett egentligt gatunamn.

Namn som karakteriserar själva gatan var inte så vanliga. *Stora gatan* (Söderköping, Jönköping), *Bredgatan* (Lund, Malmö) och *Bredgränden* (Uppsala) var vid namngivningstillfället uppenbarligen större och bredare än omgivande gator och gränder. *Långgatan*, känt från flera städer, har rimligen betecknat en särskilt lång gata. *Stengatan* (Vadstena) var kanske stenslagd, medan *Sandgatan* (Linköping) kan ha lett över sandig mark. Att ange en gatas relativa läge i staden med hjälp av t.ex. väderstrecksbeteckningar förekom då som nu, t.ex. *Södra gatan*, *Västra Allmänningsgatan* och *Övre gatan*.

Många gator hade namn efter en känd byggnad vid dem. Namnet anger då oftast att gatan ledde i riktning mot denna byggnad. Detta är t.ex. fallet med *S:t Persgatan*, *Vårfrugatan* och *Klostergatan* i Uppsala, som ledde till S:t Perskyrkan, Vårfrukyrkan respektive Perskankonventet. Även platser utanför en stad kunde komma i fråga – förlängningen av *Follingigatan* i Skänninge ledde t.ex. mot Follinge by.

Relativt vanliga var gatunamn innehållande yrkesbeteckningar, t.ex. *Köpmannagatan*, som är företrätt i flera städer; i Stockholm är detta det äldsta kända gatunamnet (1323). Mycket vanliga fram till mitten av 1600-talet, särskilt för mindre gator och gränder, var namn som innehåller personnamn. Från Gamla Stan i Stockholm kan nämnas *Lasse Skrivares gränd* och *Olov Bredskalles gränd*. Kvinnor, alla sannolikt änkor, förekommer sparsamt, t.ex. *Cecilia Pilgrims gränd* och *Fru Gunillas gränd* i Stockholm. Sannolikt äysfats en av de mer kända personerna vid gatan, ibland den som bodde vid gatans början. 1495 omtalas t.ex. i Stockholm "Biskop Birgers gränd, som nu kallas Johan Bengtssons gränd, efter han överst i gränden bor". Benämningar av detta slag överlevde alltså oftast inte personerna i fråga. Flera 1500-talsnamn i Gamla Stan har dock bevarats till vår tid; *Gäsgränd* äysfats t.ex. en Ragnhild Grågåas som bodde där kring år 1500.

Landsbygdens spontant givna namn visar ofta en påfallande stabilitet. Med

namnen i städerna förhåller det sig annorlunda. Detta beror på att städerna inte uppvisar samma bebyggelse- och befolkningkontinuitet som landsbygden och att ödeläggande bränder och omregleringar av gatunäten förändrat städernas utseende. Av de från medeltiden till 1500-talet kända gatunamnen i Uppsala är t.ex. idag endast ett, *S:t Persgatan*, fortfarande i bruk för i huvudsak samma gatusträckning.

1600-TALET

Under 1600-talet växte städerna, antalet gator ökade och därmed också behovet av mer stabila, särskiljande gatunamn. Nu stärktes också statens inflytande. Tiden fordrade ordning och reda, vilket kom till uttryck också i gatunamnsskicket. Medeltidens instabila och ofta förvirrande namnbruk fick så småningom ge vika. De många genomgripande stadsplaneförändringarna på 1600-talet fick också stor betydelse för städernas gatunamnsskick. Efter utländsk förebild förändrades då flera medeltida städers relativt oregelbundet utformade och spontant framväxta gatunät. Idealet blev en regelbunden stadsplan med rätvinkliga gatukorsningar och rektangulära kvarter.

I Uppsala kan man tydligt följa de effekter som en genomgripande stadsreglering fick på gatunamnsskicket. I en resolution utfärdad av drottning Kristinas förmyndarregering 1643 föreskrevs att staden skulle "formeras och rättas uti ordning och regularitet", vilket innebar att ett nytt gatunät brutalt lades ut över det gamla. När den nya stadsplanen var genomförd mot slutet av 1660-talet fordrades nya gatunamn, varför en namnkommitté utsågs år 1669. Tre namn av nytt slag som bildades är *Stora Konungsgatan*, *Stora Regeringsgatan* och *Drottninggatan*, alla sannolikt efter mönster från Stockholm där på 1630- och 1640-talet en ny modern rutnätsplan hade uppgjorts för Norrmalm. Två av huvudgatorna där fick namnen *Drottninggatan* och *Regeringsgatan*, sannolikt som en hyllning till den minderåriga drottning Kristina och hennes förmyndarregering. Ett uttryck för den stärkta kungamakten är också *Kungsgatan* i Göteborg (känt 1621), säkerligen en hyllning till stadens grundläggare Gustav II Adolf. Numera finns *Drottninggatan* och *Kungsgatan* i de flesta svenska städer.

I och med 1600-talets många stadsregleringar kom ordet *kvarter* att beteckna de byggnadsfyrcanter som det nya regelbundna gatunätet kom att indela bebyggelsen i. Tidigare hade

► Karta över Piteå 1814 av N. G. Werming. Den regelbundna rutnätsskapsplanen härrör från 1667. Kvartersnamnen tillkom på 1780-talet och är fortfarande i bruk. De är exempel på den kring mitten av 1600-talet uppkomna s.k. gruppnamngivningen med namn hämtade från samma ämnesområde. Här utgår namnen med ett par undantag av djur- och växtbeteckningar, varav de flesta ser ut att vara hämtade från heraldikens värld, dit också *Stadsvapnet* och *Stjärnan* kan räknas.

det haft samma betydelse som det äldre *fjårding*, dvs. 'fjärdedel'; medeltidens svenska städer var i regel indelade i fyra fjårdingar. I samband med regleringen av Normalm i Stockholm på 1630- och 1640-talet tillkom inte bara nya gatunamn genom myndigheternas försorg. En nyhet som då infördes var kvartersnamn, ett namngivningsskick som sedan spreds över hela landet och ännu fortlever. Bruket med kvartersnamn hade inga utländska förebilder och har heller inte spridit sig utanför Sverige med undantag av den en gång svenska Finland, där emellertid kvartersnamn inte längre är i officiellt bruk. Även 1669 års namnkommitté i Uppsala införde kvartersnamn, sannolikt efter mönster från Stockholm. De flesta av dem hade lokal anknytning; kvarteren *Trädgården* och *Fågelsången* utgjorde delar av den gamla slottsträdgården. En liten grupp kvartersnamn, t.ex. *Ducan*, *Leoparden* och *Oxen*, utgör exempel på den princip med gruppnamngivning som i våra dagar blivit så utmärkande för gatu- och kvartersnamn. Det här sättet att namnge kvarteren är säkerligen också hämtat från Stockholm, där vi på Normalm finner djurbetecknande namn som *Elefanten*, *Hägern* och *Tigern*.

Principen med gruppnamngivning lånades troligen från Nederländerna och Danmark, där fenomenet är känt redan på 1590-talet och i början av 1600-talet bland gatunamn i nyanlagda städer. Det är här fråga om ett nytt slags namngivning, där inte den enskilda gatan utan gatunätet som helhet är det centrala. Den systematiska planeringen av en ny stadsdel innefattade alltså även de nya gatornas namn. I Köpenhamn och Amsterdam berör

det nya namngivningsmodet gatunamnen, i Sverige främst de nyinförda kvartersnamnen, vilka ju var sällsynt väl lämpade för systemet. Det är först under senare delen av 1800-talet under gruppnamngivningens andra expansionsperiod som gatunamnen på allvar inrangeras i systemet.

1700- OCH 1800-TALET

Under 1700-talet synes det officiella inflytandet på namngivning av gator ha minskat. Först i och med den stora utbyggnaden av många svenska städer i slutet av 1800-talet kom merparten av alla nya gatunamn att skapas på officiell väg. Ett förslag till namngivning av 62 planerade nya kvarter i Uppsala öster om staden samt för ett område med förändrad kvartersindelning i centrala staden utarbetades 1862 av borgmästaren i samråd med professorn i nordiska språk Carl Säve. Kvarteren fick namn hämtade från gamla nordiska hjälte- och gudasagor. Några exempel är *Noatun* och *Ydal* (gudarna Njords och Ulls boningar), *Brynhild* (valkyria) och *Suttung* (den jätte från vilken Oden stal det dyrbara skaldemjödet). Här introducerades alltså på nytt systemet med gruppnamngivning. Namnkategorin utvidgades senare med en kategori fornordiska personnamn, t.ex. *Aslög* och *Botvid*, och senare under 1900-talet även med moderna personnamn, t.ex. *Bertil* och *Kerstin*. Sådana kvartersnamn är vanliga även i andra städer.

1900- OCH 2000-TALET

Vår tids namngivning av gator och kvarter följer till stora delar äldre tradition. Ofta åsyftas en byggnad vid gatan, t.ex. i de vanliga *Fabriksgatan* och *Sta-*

tionsgatan, eller en försvunnen närliggande bebyggelse, som i *Stensättersgatan* (Katrineholm). Inte sällan återanvänds äldre ägo- eller naturnamn, t.ex. i *Björkkällvägen* (Alsike i Knivsta).

Spontant tillkomna gatunamn med syftning på en bestämd person som bodde vid gatan var vanliga under medeltiden och 1600-talet. För våra dagars officiellt namngivna gator, som hedrar allmänt eller lokalt kända personer, gäller nästan undantagslöst att personen i fråga skall vara avliden, t.ex. i de vanliga *Linnévägen* och *Tegnérsgatan* samt i *Kasten Rönnowsgatan* (Halmstad; kyrkoherde 1682–1688) och *Farbror Lantz väg* (Uppsala). Sådan namngivning är ofta kontroversiell. Förslag till namn på befintliga och planerade öppna platser kring Centralstationen i Uppsala 2002 väckte sålunda häftig debatt, eftersom enbart män skulle ihågkommas. Av de kvinnor som då istället föreslogs ansågs Alva Myrdal vara alltför kontroversiell, varför hon byttes ut mot den år 2003 mördade utrikesministern Anna Lindh.

Mycket utmärkande för våra dagars namngivning av gator och kvarter är gruppnamngivning med eller utan lokal motivering, som i ett villaområde i Uppsala, där alla namn hänför sig till kategorin grönsaker, t.ex. *Rotfruktsgatan* och *Salladsgatan*.

Kvartersnamn kommer mestadels till användning i stadsplanesammanhang, bland annat som fastighetsbeteckningar. Även om de i vissa städer finns utsatta på gatuskyltarna, är de på grund av sin officiella karaktär inte särskilt kända och används sällan i dagligt tal. I flera fall har de dock kommit till användning i namn på bland annat bostadsrättsföreningar, servicehus för pensionärer, skolor och affärsgallerier. Kvartersnamnet *Fält-öersten* i Stockholm avser nu också ett stort köpcentrum i kvarteret, invigt 1973 och i dagligt tal ibland kallat *Fältan*. Namnet (1911) ingår i en kategori med militär anknytning; området dominerades för av tre gadesregementen.

Gatunamnet *Erik Dahlbergsallén*, efter fältmarskalken Erik Dahlberg (1625–1703), ingår i en kategori ”fosterländska och historiska namn”.

Namn på hus och krogar i städerna

ENSKILDA HUS

Bebyggelser på landsbygden bär nästan undantagslöst namn. Med städernas långa rader av hus förhåller det sig emellertid annorlunda. Dessa identifieras ju vanligen genom en gatuadress, men det förekommer att vissa av dem lyfts ur anonymiteten och ges enskilda,

▲ Två legendariska hus vid Östra Ågatan i Uppsala, rivna på 1930-talet. Det vänstra kallades efter sin form för *Syskrinet*. Det andra bar namnet *Sju helvetes gluggar* på grund av den iögonfallande raden av sju vindskupor. Dessa tillkom vid en ombyggnad 1815 och ansågs göra huset till ett vanprydande skandalhus. Därtill kom också att huset inrymde ett sämre värdshus. Akvarell av Manne Ihran från 1909.

▼ Bland Uppsalas restauranger torde Flustret vara den mest kända. På denna målning av J. O. Högstadius (1829–93) ses den ursprungliga byggnaden, en envåningspaviljong med en långsgående veranda. Här drev konditorn Sven Norberg från 1842 ett bland studenterna mycket populärt s.k. schweizeri. Säkerligen åsyftar namnet *Flustret* likheten med en bikupa och dess fluster, det lilla bräde utanför kupan där bina, eller i detta fall, studenterna, samlas. På verandan finner vi Norberg i en av Gunnar Wennerbergs Gluntar (nr 13, tillkommen 1847): ”Och på ’Flustret’ står Norberg och glor/i vit jacka och blankade skor”, vilket målningen också illustrerar.

inofficiella namn. Sådana har i regel inte särskilt lång livstid, oftast av den enkla anledningen att hus rivs eller förändras, men även på grund av att namnen normalt är kända endast av en begränsad krets. De exempel ur denna rika flora av ofta mycket fantasifulla namn som skall ges här härrör i regel från slutet av 1800-talet eller första hälften av 1900-talet, men givetvis skapas namn av detta slag även i våra dagar, om än kanske i mindre omfattning än förr.

Hus med särpräglat eller allmänt avvikande utseende får ofta namn. Ovanlig färgsättning kan vara en anledning, t.ex. *Gröna gården* (Eskilstuna), *Gula faran* (Västerås, åtta hus intill varandra), *Laxsmörgåsen* (Boden, rosafärgat) och det allmänna *Blåkulla*. *Randiga fläsket* (Södertälje) var vitrappat med framträdande tegelränder. Ovanlig form ligger bakom *Bläckhornet* (Köping, Västervik), *Pressjärnet* (Visby), *Smörasken* (Umeå, gult, liknar gammaldags smörask) och *Strykjärnet* (Katrineholm). Osedvanligt långa eller höga hus kan också ge upphov till namn, som *Liggande skyskrapan* (Köping), *Långfredagen* (Östersund, även kallad *Långgårdén*), *Långkatekesen* (Eskilstuna, Strängnäs), *Långpannan* (Oskarshamn) och det vanliga *Långholmen* (väl i anslutning till fängelseön i Stockholm) respektive *Babels torn* (Stockholm, reste sig högt över de omgivande ”småkäkarna”) och *Skyskrapan* (Oskarshamn). Skulpturala utsmyckningar i form av änglar ligger bakom *Änglahuset* (Katrineholm, Ystad).

Nedsättande namn av skiftande slag är vanliga, t.ex. *Fulebo* (Jönköping), *Lusasken* (bl.a. Stockholm), *Lusrikehus* (Eskilstuna), *Svalskeppet* (Linköping, kallt och illa byggt) och det allmänna *Kråkslottet*.

Ofta uppmärksammas husets ägare eller i huset boende, t.ex. i de många namnen av typen *De Geerska gården* (Uppsala, ofta kallat *Gärdsgården*) och *Kullbergska huset* (Katrineholm), eller mer skämtsamma namn som *Rödstjärtsboet* (Stockholm, ägaren hade sex rödhåriga döttrar), *Sillhovel* (Köping, ståtligt hus vid Hovgatan ägt av en sillhandlare), *Syskrinet* (Strängnäs, bebott av symamseller) och *Himmelriket* (Huskvarna, ägaren var religiös; i det intilliggande *Hekvetet* bodde mindre religiöst folk). *Himmelriket* i Västerås syftar däremot på husets höga läge (ett intilliggande, lägre beläget och rödmålat hus kallades *Hekvetet*). Vanligt är att namnen syftar på invånarnas dåliga rykte, t.ex. *Grälebo* (Gränna, Värnamo), *Kuckelimuck* (Östersund; *kuckel* ’sysslande med något otillbörligt i smyg; trolleri, vidskepelse’)

och *Tjyvanabben* (Jönköping). *Uggleboet*, *Villervallan* (båda Jönköping) och *Myrstacken* (Eskilstuna) avser barnrika hus med många lägenheter. Ett spritt namn på s.k. barnrikehus är *Myrdalen* (efter makarna Myrdals engagemang i familjepolitiken).

KROGAR OCH RESTAURANGER

Restauranger och krogar begåvades förr ofta med vardagliga namn, som ibland kom att bli bestående, t.ex. *Flustret* i Uppsala. Många av namnen var allt annat än smickrande. Spritt över hela landet är *Fläskoset*. På *Långsamma förgiftningen* (Stockholm) kunde man få mat för en mycket billig penning, men så var också kvaliteten därefter. Kaféet *Skitiga bullen* (Köping) lär trots sitt namn har varit ett bra kafé. På *Sista supen* i Stockholm bjöds dödsdömda på en sista sup innan de fördes till galgbacken vid Skanstull. Den direkta bakgrunden till många kuriösa krognamn, t.ex. *Spräckta gurkan* och *Mor i arset* (båda Stockholm) är dock förborgad.

STUDENTIKOSA UPPSALANAMN

Karakteristiska för Uppsala är de många namn på hus, krogar och studenthem, inte sällan i latinsk språkdräkt, som tillskrivs den s.k. studenthumorn. Ett känt namn är *Imperfectum* (latin för ’ofullbordat’) – husets ägare lät ständigt bygga till det, när behov av nya studentrum uppkom. Det intilliggande mycket högre huset gavs namnet *Olympen*, ursprungligen åsyftande den översta våningens uthyringsrum för studenter, en tillvaro högt ovan de tre undre våningarnas ordinära hyresgäster. Två andra s.k. studentvindar kallades *Katthotellet* och *Groggslottet* – i 1800-talets studentkretsar var det sällan långt mellan groggarna. Nykterhetsrörelsen nådde emellertid också studenterna, åtminstone vissa av dem. Dessa kunde rädda sig undan brännvinsfloden in i Stiftelsen Nykterhetsvännernas studenthem *Arken*, som slog upp sina portar 1889. Nära Arken ligger Värmlands nations studenthem, som kom till 1936. Dess namn *Phyllebo* åsyftar, trots den eleganta stavningen, av allt att döma just den verksamhet som också kommer till uttryck i det ovan nämnda *Groggslottet*. Två andra välkända studenthem, *Gubbbhyllan* och *Klosettpalatset* (ofta förkortat *KP*), byggdes av studentkåren på 1930-talet och inrymmer nu andra verksamheter. Gubbbhyllan fick endast ha manliga hyresgäster; Klosettpalatset var det första studenthemmet i staden där varje rum hade egen toalett.

Namn på slott och herresäten

Drottningholm är sannolikt ett av de mest kända slottsnamnen i Sverige. Och *Drottningholm* är ett gott exempel på en namngivningstradition som uppstod i slutet av medeltiden och hade sin glansperiod under 1600- och 1700-talet. Johan III byggde ett stenhus åt Katarina Jagellonica på Torvesunds ägor på 1580-talet och gav det namnet *Drottningholm*. Någon holme som efterleden *-holm* antyder fanns inte i detta fall.

Namn på slott och herresäten förknippas ofta med efterleder som *-holm*, *-berg*, *-näs* och *-sund*, dvs. terrängbetecknande appellativ. Till detta kännetecken kommer ofta efterledsbetoning. En orsak till denna betoning kan vara att många herrgårdsnamn är sekundära sammansättningar. Förleden är ofta ett tvåstavigt ortnamn och efterleden utgörs av ett enstavigt ord (*holm*, *berg* osv.). Helt utredd är dock inte frågan.

År 1380 daterar Bo Jonsson Grip ett brev på *Näsboholm* och ett år senare ett annat på *Gripsholm*. Hans Gripsholm uppfördes på en holme som tillhörde Näsby och som regelrätt var näsbornas holme. Inspirationen till detta namnbyte fick Bo Jonsson sannolikt genom sina tyska kontakter och de tyskinfluerade borgnamn som redan fanns i landet, t.ex. *Raseborg*, *Mariuborg* och *Krytzeborg*.

Gripsholm är det första säkra exemplet på statusbetingat namnmode i Sverige. Sätessgårdens eller stenhusets namn blev ett bevis för ägarens position i samhället. Under de följande århundradena tillkom namn som *Eriksberg* i Katrineholms kommun efter friherre *Erik* Gyllenstierna och det skånska *Kristinehov* uppfört av Christina Piper på 1730-talet. *Eriksberg* hette ursprungligen *Pinntorp* och platsen där Kristinehov anlades *Andrarum*. *Mariedal* i Västergötland namngavs av Magnus Gabriel de la Gardie efter hustrun Maria Eufrosyne. Ett nytt herrgårdsnamn kunde också bestå av ett statusindikerande tillägg till det gamla bynamnet som i fallen *Sundby-holm* och *Vallsta-näs*.

Många svenska slotts- och herrgårdsnamn är dock vanliga by- eller gårdnamn. Namn som *Koberg* och *Fiholm* erinrar om vad marken använts till. Förleden i *Koberg* är sannolikt ordet *ko* och i *Fiholm* finner vi *fä* ’boskap, kreatur’. *Baldersnäs* har genomgått en utveckling från *Ballness* ’det stora näset’ 1512 till dagens mer uppsnyggade form som direkt för tankarna till en herrgård. Slottsnamnet *Vik* har sitt namn efter belägenheten vid en vik av Mälaren.

▲ En anslående och högt belägen slottsruin vid E4 i Småland är Brahehus. Den kvadratiska borgen uppfördes av Per Brahe d.y. 1637. Det ursprungliga uttalet var [brahu’s] med betoning på efterleden, och *Brahus* blev under 1800-talet ett vanligt uppkallelsenamn i norra Småland och Östergötland. Efterleden *-hus* i betydelsen ’stenhus’ är inte vanlig i svenska slotts- och borgnamn. Flera medeltida anläggningar finns dock. Akershus vid Oslo och Bohus, båda från 1300-talet, är uppförda under den norske kung Håkon Magnussons tid. *Örbyhus*, känt Vasaslott i Uppland med medeltida anor, kallades länge bara *Örby gård*. Först 1589 omtalas det som *Örbyhus*.

▲ Renässansslottet Trolleholm, tidigare Eriksholm, uppfördes i mitten av 1500-talet i sankmark och runt borgen anlades en vallgrav. Efterleden *-holm* kom genom detta anläggningsförfarande att knyta an till den ursprungliga betydelsen ’liten holme’.

▼ Stora Sundby vid Hjälmarén anlades på mark ursprungligen tillhörig en by Sundby (’byn vid sundet’). Namnet *Stora Sundby* har använts sedan slottets tillkomst.

Personnamn

Nordiska namntyper från vikingatiden

NAMNGIVNINGSPRINCIPER

Våra äldsta personnamn känner vi till genom runinskrifter och ortnamn. På runstenarna omtalas personer i regel med bara ett namn, t.ex. *Borgulfkr*, *Frøygarðr*. Namnskicket i Sverige i äldre tid uppvisar i stort sett gemen-samma drag med det övriga nordisk-talande området. Vissa av våra förnamn tillhör det allra äldsta språkgodset. Flera av namnen i de nordiska runinskrifterna uppträder också i andra germanska språk. Kontinuiteten i förnamnsskicket sträcker sig tillbaka till den urgerman-ska perioden, kanske till och med ännu längre tillbaka i tiden.

Namngivningen i det vikingatida nordisktalande området styrdes av tre huvudprinciper: allitteration, variation och uppkallelse. Allitteration binder samman namnen med antingen sam-ma inledande konsonant eller samma eller olika vokaler, t.ex. *Erik*, *Ottar*, *Yngve*. Denna namnprincip lever kvar även i vår tid. I en familj kan alla barn ha namn på t.ex. *S-*, *Sebastian*, *Sanna*, *Sara*.

Variationen och de tvåledade nam-nen, där de enskilda lederna inte har något betydelsemässigt samband, är ett utmärkande drag för de nordiska språken. För att betona samhörigheten inom en familj bildar man ett sammansatt namn, där ena leden sammanfaller med en led i någon äldre släktings namn. Exempel på namnvariation finns på många runstenar. En nu försvunnen sten vid Drottningholm (U 51) har t.ex. rests av tre bröder, *Ighulbiorn*, *Vibiorn* och *Hughbiorn*, över fadern *Gubbi*, vars namn är en smekform av *Gudhbiorn*.

I det äldsta personnamnsskicket finns också tvåledade namn som inte är variationsnamn utan har bildat menings-fulla sammansättningar, där det nya ord-et har en betydelse. Sådana samman-sättningar var från början binamn. Ett exempel är *Erik* som är bildat till ord som betyder ’ensam’ och ’mäktig’, alltså ’den framför andra mäktige’.

Uppkallelsen blev kanske ändå den viktigaste namngivningsprincipen. Uppkallelse innebar att man gav barn

namn efter någon äldre person, vanligt-vis en nära släkting eller ett avlidet sys-kon. I äldsta tid skedde detta endast ef-ter döda anförvanter. Så småningom gav man även namn efter levande släktingar och efter berömda personer. Uppkallelse inom släkten har på nordiskt område under vissa perioder varit strängt regle-rad, s.k. bunden uppkallelse. Den äldste sonen fick namn efter farfar, äldsta dot-tern efter farmor osv. Sedermera kom man att gå utanför släkten och gav barnen namn efter faddrar eller kända personer. Uppkallelse är i dag fullt levande. Den sker efter växlande förebilder. På senare tid har såväl namn på kungligheter, t.ex. *Birgitta* och *Viktoria*, som idolnamn som *Liam* och *Kevin* och namn i litteraturen, t.ex. *Emil* och *Ida*, stått som mönster.

NAMNTYPER

Från äldsta tid har på nordiskt område två namntyper funnits sida vid sida, enledade namn och tvåledade (samman-satta) namn.

De enledade namnen består av van-liga ord som omvandlats till namn, t.ex. de fornsvenska mansnamnen *Biorn* ’björn’ och *Sven* ’ung man’, och de forn-svenska kvinnonamnen *Modhir* ’moder’ och *Systir* ’syster’.

Som exempel på tvåledade namn kan nämnas de fornsvenska mansnam-nen *Gudhulf* och *Ighulbiorn* respektive de fornsvenska kvinnonamnen *Ingifast* och *Æstridh*.

▼ *Victoria*, Sveriges nuvarande kronprinsessa, bär förutom tilltalsnamnet namnen *Ingrid* *Alice* *Desirée*.

Av de sammansatta namnen har också bildats smekformer på *-e* för maskulina namn och *-a* för feminina namn, t.ex. *Arne* av mansnamn sammansatta med *Ar(i)n-* och *Inga* av kvinnonamn sam-mansatta med *Ing(e)-*. Även idag är det vanligt med smekformer, t.ex. *Lasse* för *Lars* och *Kajsa* för *Karin*. Sådana namn kan även ha funktion som förnamn.

Utifrån kommande namn

APOSTLA- OCH HELGONNAMN

Många namn i det svenska namnbestån-det är inlånade. Apostla- och helgonnamn av grekiskt och latinskt ursprung infördes med den kristna missionen. De första in-lånade namnen dyker upp redan på 1000-talets runstenar. Namnet *Johannes* finns i formerna *Jon* eller *Joan* på stenar i Mälardalen, främst i Uppland. De äldsta kristna namnen var apostlarnas namn, t.ex. *Jakob* och *Paulus*. Kvinnliga martyrsers namn, t.ex. *Agatha*, *Agnes* och *Cecilia*, får också tidigt fäste i Sverige. Namnen anammas först av de förnä-msta ätterna och sprids senare vidare till övriga befolkningsskikt. Att sprida de kristna namnen tjänade i hög grad kyrkans syfte.

VÄRLDSLIGA LÄNENAMN

Under 1200-talet kommer världsliga länenamn in via Hansan, det politiska och merkantila förbundet med tyska köpmän och städer i Nordsjö- och Öster-sjöprovinserna. Den tyska kulturpåver-kan var vid den tiden över huvud taget stark, främst i städerna och i Bergs-lagen. Många tyska namn som *Didrik*, *Henrik* och *Gertrud* uppträder redan cirka 1300 som svenska förnamn.

BIBLISKA NAMN EFTER

REFORMATIONEN

Efter reformationen tillkommer många bibliska namn av hebreiskt ursprung, t.ex. *Abraham*, *David*, *Rakel* och *Rut*. Det bibliska *Maria* hade under medel-tiden varit alltför heligt för att användas som dopnamn. Namnet introducerades i Sverige först 1579 med Karl IX:s för-sta hustru Maria av Pfalz och blev sena-re vanligt i alla samhällslager.

Mansnamn	Kvinnonamn
1. Svæinn (Sven)	1. Þóra (Tora)
2. Biörn (Björn)	2. Ása (Åsa)
3. Þorstæinn (Torsten)	3. Guðlaug/Gullaug (Gudlög/Gullög)
4. Ulfr (Ulf)	4. Guðfríðr/Gyriðr (Gyrid)
5. Anundr/Qnundr (Anund)	5. Holmfríðr (Holmfrid)
6. Þórir/Þúrir (Tore)	6. Inga (Inga)
7. Gunnarr (Gunnar)	7. Sigríðr (Sigrid)
8. Þorbiörn (Torbjörn)	8. Gillaug (Gillög)
9. Ólafir/Ólæfir (Olaf, Olof)	9. Ingigærðr (Ingegerd)
10. Øystæinn (Östen)	10. Ásfríðr/Ás-/Æstriðr (Astrid/Estrid)

▲ Tio-i-toppnamnen i det vikingatida Norden.

STORMAKTSTIDENS TYSKA

INFLYTANDE

Under stormaktstiden knöts viktiga kulturella kontakter ute i Europa, och återigen får det tyska inflytandet bety-delse för förnamnsskicket. Tidigare hade man hämtat namn från det lågtyska språkområdet i norra Tyskland, men nu hämtas de från högtyskt område i mellersta och södra delarna av landet. *Vilhelm* och *Rudolf* blir populära och er-sätter namnformer som *Velam* och *Rolf*.

1700-TALET S FRANSKA KULTUR

Under 1700-talet blev den franska kulturen dominerande i Europa, och franska namn kom på modet i Sverige, främst kvinnonamn. Man förfranskar gärna formerna: *Frederique*, *Jeanne*, *Sophie*. Många nutida svenska kvinno-namn vittnar fortfarande om det fran-ska inflytandet.

ENGELSKT OCH AMERIKANSKT

INFLYTANDE

Efter sekelskiftet 1800 dyker de engelska namnen upp. Dessa förmedlades bland annat av invandrade skotska adelssläk-ter. Särskilt populära blev namn på *-ie* och *-y*: *Betty*, *Fanny*, *Annie* och *Maggie*, *Benny*, *Henry* och *Eddie*.

Redan vid det förra sekelskiftet hade många namn från Storbritannien och inte minst Nordamerika etablerats som svenska namn. Under 1900-talet fortsatte de angloamerikanska namnen att strömma in. Stark påverkan från ra-dio, TV, film, veckopress och på senare tid även Internet har haft inflytande på namnvalen. Sentida namn som kommit in via engelskan är *Glenn*, *Kevin*, *Liam*, *Alice* och *Emmy*.

FINSKA NAMN

Det finns även finska inslag i det sven-ska namnbeståndet. Efter vinterkri-get 1939–1940 kom ett stort antal fin-ska barn till Sverige, och på 1960- och 1970-talet var den finska invandringen stark, vilket exempel som *Aulikki*, *Hilkka*, *Päivi*, *Arvo* och *Roine* visar.

NAMN INLÅNADE I SENARE TID

Den omfattande sentida invandringen till Sverige har lett till att ett antal språk-liga och kulturella influenser har berikat vårt namnbestånd. Dessa språk har ock-så satt sin prägel på svenskt namnskick. Från arabiskan kommer t.ex. *Ahmed*, *Ali*, *Fatima*, *Hassan*, *Karim*, *Leila*, *Mahmoud*, *Mohammed*, *Omar* och *Samira*. Även ur-sprungligen slaviska namn som *Alina*, *Dragan*, *Dragomira*, *Halina*, *Karel*, *Milan* och *Mira* är företrädla.

Flernamnssystemet

Under medeltiden fick barnet i dopet i regel bara ett namn. Flernamnssys-temet kommer från kontinenten. Bru-ket uppstod i furstekretsar och spreds så småningom också till Sverige. År 1583 fick en flicka i den grevliga ätten Brahe namnet *Beata Margareta*. Hen-nes mor var den tyskfödda Elisabet av Braunschweig-Lüneburg.

Inom de ofrälse stånden var emel-lertid ett förnamn det normala fram till början av 1700-talet. Därefter blev det vanligt med två namn och ibland tre. På grund av flernamnssystemet kom flera olika namn i bruk. Seden gjorde det möjligt att i större utsträckning uppkalla barnen efter släktingar och faddrar. Flickor fick åtminstone tidigare i genomsnitt fler förnamn än pojkar.

I dag bär cirka 90 % av befolkningen mer än ett förnamn. I genomsnitt har vi två förnamn per person i Sverige.

Namnval och namn-moden genom tiderna

Namnvalen är utsatta för modets påver-kan. De drivkrafter som ligger bakom namnvalen kan vara av både politisk och kulturell art. Demokratisering, urbanise-ring och globalisering är faktorer som på senare tid har haft inflytande på valet av namn. Påverkan från de högre samhälls-klasserna till de lägre har genom tidernas lopp varit tydlig. När en dominerande grupp i samhället skiljer ut sig från andra grupper genom sina namnval, anammas dessa av andra. När namnen sedan blir alltför vanliga förlorar de sin exklusivitet och den tongivande gruppen väljer andra namn, vilket leder till cykler av återkom-mande namn. Barn som föds idag får i regel namn som var vanliga bland deras föräldrars mor- och farföräldrar.

VIKINGATIDENS NAMN

Olika perioder präglas av olika namn – namnen är en spegel av samhället. Om vi går långt tillbaka i tiden, innan Sverige

och övriga Norden hade så mycket inter-nationella kontakter, är namnen av in-hemskt ursprung. Bland mansnamn som förekommer i de nordiska vikingatida runinskrifterna är *Seen* (*Svæinn*) och *Björn* (*Biörn*) de vanligaste, tätt följda av *Torsten* (*Þorstæinn*), *Ulf* (*Ulfr*) och *Anund* (*Anundr*). Även *Tore* (*Þórir*), *Torbjörn* (*Þorbiörn*), *Gunnar* (*Gunnarr*), *Olof* (*Ólafr*) och *Östen* (*Øysteinn*) är vanliga. Bland kvinnonamnen leder *Tora* (*Þóra*) och *Åsa* (*Ása*), följda av *Guðlaug* (*Guðlaug*), *Gud-frid* (*Guðfríðr*), *Holmfrid* (*Holmfríðr*) och *Inga*. Likaså förekommer *Sigrid* (*Sigríðr*), *Gillaug*, *Ingegerd* (*Ingigærðr*), *Astrid*|*Estrid* (*Ásfríðr*|*Æstriðr*). De flesta av dessa namn är fortfarande i fullt bruk.

MEDELTIDENS NAMN

Under medeltiden får kyrkan stort infly-tande på namnvalen. Redan på runste-narnas tid börjar de första kristna namnen visa sig. De vanligaste kyrkliga namnen i 1200-talets Sverige är *Johannes*, *Nicho-laus*, *Petrus* och *Laurentius* samt helgon-och kunganamnet *Magnus*. Även kvinnliga helgons namn blir populära, t.ex. *Cecilia*, *Christina*, *Elena*, *Katherina* och framför allt *Margareta*.

Kyrkan behåller under medeltiden sitt starka kulturella inflytande och ex-empelvis i 1400-talets Kalmar är *Johan-nes* (med de förkortade formerna *Hans*, *Ioan*), *Nicholaus* (*Niklas*, *Klaus*) och *Petrus* (*Pædher*, *Pæ*) frekventa. Av de inhemska namnen är fortfarande *Olaf*, *Karl* och *Sven* representerade. Kvinnorna i Kalmar bär namn som *Katherina*, *Christina* och *Margareta*. Även nordiska namn som *Ingridh*, *Ingeborgh* och *Ingegerdhi* lever kvar.

NYA TIDENS NAMN

De gamla helgonnamnen kom att leva vidare även efter reformationen. Redan på 1400-talet hade också *Anna* blivit ett frekvent namn, och *Maria* som tidigare varit alltför heligt för att användas som dopnamn blev vanligt i alla samhällsklas-ser. En undersökning av dopnamnen i slutet av 1500-talet visar att *Per*, *Olof*, *Lars*, *Anders* och *Nils* ligger i topp bland mansnamnen, och att *Margareta*, *Karin*, *Britta*, *Kerstin* och *Anna* är de mest fre-kventa kvinnonamnen. Namnet *Erik* har en stark ställning särskilt i Uppland, vilket skall ses i samband med Erik den heliges anknytning till Uppsala.

Världsliga länenamn hade som fram-går ovan kommit in via Hansan under medeltiden, och tysk kulturpåverkan med tyska namn gjorde sig märkbar främst i städerna och i Bergslagen. Senare under stormaktstiden knyter Sverige viktiga kulturella kontakter ute i Europa, och det tyska inflytandet får återigen

▼ Den försvunna runstenen (U 51) vid Drottningholm med (i modern språkform) texten: Igelbjörn och Vibjörn och Hugbjörn reste stenen efter Gubbe, sin fader.

betydelse för förnamnsskicket. Från de högre skikten i samhället sprids nyheter i namngivningen nedåt. Namn på kungar, drottningar, prinsar och prinsessor blir snabbt populära även i vidare kretsar. På 1700-talet dominerar fransk kultur i Europa, och det är främst i fråga om kvinnonamnen som det franska inflytandet gör sig gällande.

Å andra sidan har man på många håll på landsbygden bevarat namntraditionerna sedan medeltiden och behållit helgonnamnen och de gamla inhemska namnen. 1700-talet uppvisar på många håll i landet en påfallande namnfattigdom. Under 1800-talet var valen av dopnamn mycket konstanta. I dalasocknen Nås bar under perioden 1660–1950 cirka hälften av männen namnen *Olof*, *Lars* och *Erik*. Uppkallelseprincipen gjorde att namnbeståndet här och var blev mycket begränsat.

Romantikens genombrott inom konst och litteratur omkring år 1800 innebar ett ökat intresse för den egna historien och folkens ursprung. Namnskicket i Sverige genomgår en förändring så till vida att den gamla bundna uppkallelsen inte längre spelar så stor roll. Uppkallelse sker nu inte bara inom släkten utan också efter utomstående, t.ex. faddrar och ståndspersoner. Nya namn strömmar in exempelvis genom förmedling av litteraturen. Förutom att man hämtar namn ur den fornnordiska litteraturen börjar man också återgå till de gamla inhemska namnen, företeelser som brukar benämnas ”den nordiska namnrenässansen”. Under intryck av tidens nationalromantiska strömningar hämtar man namn från exempelvis sagor och dikter. Esaias Tegnérs Fritiofs saga (1825) inspirerade till namn som *Björn*, *Fritiof*, *Ingeborg*, *Torsten* och *Hilding*.

NAMN I VÅR TID

De nordiska namnen, som fått ett uppsving genom namnrenässansen, lever kvar ännu år 1900 tillsammans med gamla helgonnamn som *Johan* och *Nils*. Intresset för litteratur och folkdiktning hade gjort att även namn som *Axel* och *Oscar* blev populära. Kungahuset och inte minst almanackans namn var också viktiga faktorer vid namnvalen. Bland kvinnonamnen har de bibliska *Maria*, *Anna* och *Elisabet* en stark ställning, och detta gäller även för det nordiska *Ingeborg* liksom *Linnea*, efter växtbeteckningen *Linnaea borealis*.

De nordiska namnen dyker åter upp på 1920-talet, då vi får en ny namnklassicism i form av korta, svenskt klingande namn som *Karl*, *Erik*, *Sven*, *Olof*, *Gunnar*, *Rune*, *Arne* och *Stig*. Ett namn

▲ Populära förnamn under tusen år. Årtalet anger namnets äldsta kända förekomst på svenskt område. Ett R visar att namnet finns i en runinskrift.

◀ Vanligaste tilltalsnamnen för män och kvinnor i Sverige 2017.

som *Lennart* ligger också högt på listan, och detta namn har trots sitt tyska ursprung säkerligen uppfattats som svenskt. Kvinnonamnen har vid den tiden fått tillskott i form av *Karin*, *Viola* och *Britta*.

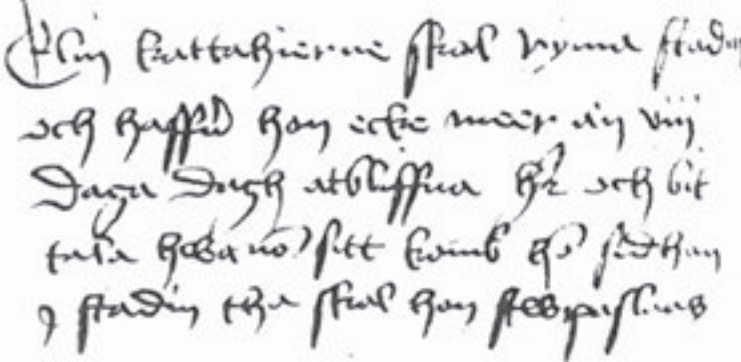
Vid mitten av seklet finns fortfarande *Erik*, *Karl*, *Olof* och *Lennart* på topplistorna. Korta namn som *Bo*, *Lars*, *Jan*, *Göran*, *Hans*, *Kjell* och *Leif* dominerar. Bland kvinnonamnen förekommer fortfarande *Karin*, *Kerstin* och *Maria*, och nu kommer också *Barbro*, *Gunilla*, *Inger*, *Lena*, *Monika* och *Ulla* starkt.

De namn som finns på 2017 års tio-i-topp-listor förekom också för 80–100 år sedan, även om de inte var bland de allra vanligaste då. Många av dem har varit stabila på topplistorna under hela 2000-talet. Nykomlingar kommer sällan hela vägen upp. Detta är extra tydligt beträffande pojknamnen där *Oscar*, *Lucas*, *William*, *Alexander*, *Hugo* och *Elias* är stadigt förankrade i toppskiktet. Det har varit något större variation bland flicknamnen men *Ebba*, *Wilma*, *Alice* och *Ella* har länge tillhört toppnamnen.

Pojknamn	Flicknamn
1. William	1. Alice
2. Oscar	2. Alicia
3. Liam	3. Olivia
4. Lucas	4. Ella
5. Oliver	5. Ebba
6. Alexander	6. Lilly
7. Elias	7. Astrid
8. Hugo	8. Saga
9. Noah	9. Freja
10. Adam	10. Wilma

► Tio-i-toppnamnen för flickor och pojkar födda 2017.

◀ *Fritiof* är ett nordiskt namn, sammansatt av *Frid*-’fred, skydd’ och ett ord motsvarande fornvästnordiskt *þjófr* ’tjuv’. Namnet spreds i Sverige i och med göticismen på 1800-talet och Esaias Tegnérs *Fritiofs saga* (1825).

▲ *Elin Kattahierna*, som döms till förvisning ur staden (Elin kattahierna skal ryma stadin), har troligen erhållit sitt binamn genom att hon använt sig av katthjörnar för vidskepliga ändamål. Från Stockholms stads tänkeböcker 1477.

Många förnamn har en lång historia i Sverige och återkommer med jämna mellanrum medan andra plötsligt dyker upp, antingen som inlån eller som nyskapelser. Bland populära småbarnsnamn i Sverige idag finns tidigare obekanta namn som Juni, Nova, Novalie, Kian och Loui. Hur länge de stannar kvar som förnamn får tiden utvisa. Idag hämtas också många av de vanligaste småbarnsnamnen ur ett internationellt namnförråd där vissa namn är frekventa i många länder samtidigt. Några exempel på detta fenomen är *Emma*, *Julia*, *Oscar* och *William*. Det engelskspråkiga inflytandet över babynamnen är stort vilket visas av att namn som *Lilly*, *Molly*, *Liam* och *Elliot* ligger högt på topplistorna. Det finns dock fortfarande ett kärnbestånd av namn som inte är betingade av modets växlingar och dessa har varit vanliga under mycket lång tid, t.ex. kvinnonamn som *Maria*, *Anna* och *Eva* och mansnamn som *Erik*, *Karl* och *Johan*.

Binamn

Ett binamn är ett namn en person bär vid sidan av det officiella namnet. I det gamla nordiska personnamnsskicket framträder en stor mängd binamn. Från början får vi tänka oss att en person redovisats med endast ett namn. Binamnen uppstod med behovet att särskilja personer med likalydande förnamn. Förutom individuella binamn finns kollektiva.

INDIVIDUELLA BINAMN FRÅN MEDELTID

Det är framför allt existerande substantiv och adjektiv som oförändrade ligger till grund för binamnen, t.ex. de fornsvenska *Ræver* ’räv’, *Spjut* ’han med spjutet’, *Gamel* ’gammal’. Det finns också binamn som bildats till existerande ord, t.ex. *Skægge* ’han med skägget’.

Det fornsvenska binamnsförrådet utmärks av fantasi och uppfinningsrikedom. Binamnen kan grunda sig på fysiska karakteristika, t.ex. *Bunkafoter* ’klumpfot’, *Kroknæf* ’kroknäsa’. Även

människors inre egenskaper har tjänat som namngivningsgrund: *Karl Dængenæf* ’han som slår (slog) någon på näsan’ var uppenbarligen en slagskämpe.

Det är mycket vanligt under medeltiden att förnamnet förses med en bestämning som anger varifrån personen kommer: *Magnus j Walsta*.

Det allra vanligaste sättet att ange släktskap under medeltiden är genom patronymika och metronymika, dvs. namn efter far respektive mor: (*Sven*) *Hakonarson*, (*Kristin*) *Karlsdotter*, (*Sven*) *Estridson*.

Det medeltida materialet innehåller också många exempel på yrkesbeteckningar: *Bakare*, *Krøghirska* ’gästgiverska’ och *Stalsmidher* ’stålsmed’.

Speciella situationer, enstaka händelser och uttryckssätt har också givit upphov till många binamn. Kanske ligger ett favorituttryck bakom *Erik Aalzenkte* (”alldeles icke”; Erikskrönikan) och *Cristin j betzsta motto* (”i bästa måtto”; 1484).

NUTIDA INDIVIDUELLA BINAMN

Binamnen kom i viss mån att ersättas av fasta släktnamn för att identifiera personer. Bruket att använda binamn har emellertid inte upphört i och med att släktnamnen blivit allmänna. Även i modern tid finns ett behov av inofficiella namn. Nutida binamn skiljer sig egentligen inte särskilt mycket från de forntida. Utseendet åsyftas med namn som *Enarmen* och *Halta Lotta*. Egenheter och karaktär kommer fram i exempelvis *Snål-Lars*, *Bråttom* och *Takrännan* (brukade gråta).

Yrke eller sysselsättning är fortfarande vanliga namngivningsgrunder, t.ex. *Per Urmakare*, *Sy-Ingrid*. Även enstaka händelser har satt spår: *Råttan* (sades ha stulit ost) och *Kroppkake-Johan* (åt en gång elva kroppkakor).

Slutligen har favorituttrycket även i nutid givit upphov till många binamn, t.ex. *Som-sagt-var*, *Dag-som-ovan* (en sekreterare) och *Tackar, tackar* (en artig handlare).

▲ Fotbollslaget IFK Göteborg kallas ibland *Änglarna* och *Blåvitt*, exempel på kollektiva binamn.

KOLLEKTIVA BINAMN

Det finns också namn på grupper av personer, kollektiva binamn. Denna kategori befinner sig i gränslandet mellan namn och vanliga ord. Här kan exemplifieras med fotbollsklubben *IFK Göteborg* och binamnen på laget, *Änglarna* och *Blåvitt*.

En särskild typ av kollektiva binamn är de s.k. ortsboöknamnen, som är personbeteckningar av nedsättande eller skämsam typ, som syftar på ortsborna inom en bygdegemenskap, t.ex. *umekackerlackor*, *skellefteräfsor* och *rånevajor*. Att dessa beteckningar brukar skrivas med liten bokstav antyder att det inte är fråga om verkliga namn.

Efternamn

HISTORIK

Bruket av fasta släktnamn på nordisk-talande område är inte särdeles gammalt. Tidigare användes istället patronymikon, som växlade från generation till generation och innebar att man tog faderns förnamn med tillägg av *-son* eller *-dotter*. Under medeltiden finns dessutom, fast i mycket liten utsträckning, metronymika, namn efter moder,

t.ex. *Håkan Ingeborgsson*. Dessa namn hade troligen hög status.

Under medeltiden var det bara några få namn som var ärftliga. Sådana förekom framför allt bland borgare av tyskt ursprung, t.ex. *Bekman*, och i vissa adelssläkter, t.ex. *Bonde*, *Sture*, *Trolle*. Det släktnamnsskick som så småningom växer fram är starkt förknippat med de fyra stånden: adel, präster, borgare och bönder.

ADELNS SLÄKTNAMN

Under 1500-talet började adeln alltmer att använda fasta släktnamn och efter inrättandet av Riddarhuset 1626 blev detta allt vanligare. Bruket att anta och bära ärftliga tillnamn har delvis sin upprinnelse i att Danmark hundra år tidigare fick en förordning om att den danska adeln skulle ta sig fasta tillnamn. Just samma släktnamn som finns i Danmark börjar också användas i Sverige, t.ex. *Bielke* och *Gyllenstierna*.

Många gamla adelsnamn var enledade, men de tvåledade kom under stormaktstiden alltmer i bruk. De första sammansatta adelsnamnen är bildade till familjens vapensköld, troligen efter danskt mönster. Under drottning Kristinas förmyndarregering adlades mängder av personer och de sammansatta namnen erbjöd goda möjligheter till variation. Även under Karl XI:s tid blev många adlade. Nu tog man inte längre namn enbart från vapenskölden. De tvåledade namnen gav många möjligheter till variation. Vid namnsammanfall löstes problemet genom tillägg av namnet på släktgodset, t.ex. *Stråle af Ekna*, *Stråle af Sjöared*.

Typiska förleder i adelsnamnen är t.ex. *Ehren-*, *Gyllen-* och *Rosen-*. Mycket populära efterleder är *-hielm*, *-sköld* och *-stierna*. De tidigaste tvåledade adels-

▲ Arvid Trolle bär 1466 i sitt vapen ett huvudlöst troll.

namnen, som *Gyllenstierna* och *Oxenstierna*, är bildade till ättens vapensköld. Den nyadlade kunde också behålla sitt ofrälse namn, t.ex. *Lindegren*.

Vissa namnleder förekom i speciella yrkeskategorier. Exempelvis kunde sjömilitärer heta *Stiernanckar*, *Roder-sköld* och *Siöhielm*. Kavalleriofficerare bar gärna namn på *Reuter-* (av ty. *Reuter* ’ryttare’).

Även det tyska inflytandet var starkt, vilket visades bland annat av att man sköt in ett *-en-* mellan för- och efterled. Detta element förekommer i gamla namn som *Oxenstierna* och *Löwenhielm*. Ett ofrälse namn *Berg* blev till *Bergenhielm*, ett *Lindeblad* kunde bytas ut mot *Lindencrona*.

DE LÄRDAS SLÄKTNAMN

Redan under senmedeltiden började prästerna latinisera både förnamn och farsnamn efter mönster av det bruk som rådde i Europa. Latiniseringar av farsnamn var i början vanliga, exempelvis kallade sig Lars Andersson *Laurentius Andrae*. Man började också bilda patronymika med latinska avledningsändelser: *Beronius* till *Björn*, latiniserat *Bero*, *Svenonius* till *Sven*, latiniserat *Sveno*.

Tidiga lärda namn fungerade inte som ärftliga tillnamn. Ofta var de rena härkomstbeteckningar, t.ex. *Uplandus* ’från Uppland’ och *Angermannus* ’från Ångermanland’. Sådana beteckningar var lämpliga att användas vid studier utomlands. Som ärftliga släktnamn i Sverige bildades istället en mängd namn som anger ursprung från socken eller en gård, t.ex. *Floderus* till *Floda*. Även grekiska ändelser användes.

- Andersson
- Johansson
- Karlsson
- Nilsson
- Eriksson
- Larsson
- Olsson
- Persson
- Svensson
- Gustafsson

▲ Tio-i-topplistan för efternamn i Sverige 2017. Trots alla namnbyten under 1900-talet dominerar *-son*-namnen fortfarande.

Namn på *-ander*, av grek. *andrós* (gen. ’man’, är inte ovanliga, t.ex. *Falander* och *Nylander*.

Speciellt intressanta är namn som är rena översättningar av svenska ortnamn. Namn som *Dryander* och *Dryselius* är bildade till ortnamn innehållande *ek* (grek. *drys*) som förled. Så småningom slopades de latinska och grekiska ändelserna och avkortade namn som *Montan*, *Nobel*, *Norén* och *Tessin* uppstod. En förklaring till detta är att de lärda namnen på *-us* blev omoderna på 1700-talet då franskan istället var på modet. De avkortade namnen fick en fransk klang. De anslöt också till det tvåstaviga mönstret hos adelsnamnen och de borgerliga släktnamnen.

BORGARNAS SLÄKTNAMN

De borgerliga släktnamnen börjar uppträda på 1600-talet. De tvåledade adelsnamnen har stått modell beträffande den yttre formen. Man undviker emellertid adelsnamnselement som *-crona*, *-hielm* och *-sköld*. Istället väljs naturbetecknande efterleder som *-berg*, *-gren*, *-lund* och *-vall*. Dessa är hämtade ur ett begränsat förråd och har snarast en suffixliknande funktion. Till efterleden fogas en förled som i regel är en del av ett ortnamn. Av *Bredvik* bildas släktnamnet *Bredlund*, av *Forsnäs Forsberg* osv. Denna namntyp kom att dominera det ofrälse namnskicket och kan sägas känneteckna ”typiskt svenska” efternamn.

Mönster för de borgerliga släktnamnen kommer också utifrån. Tyska namn på *-mann* var en stark inspirationskälla. Det svenska namnet *Nyman* är en efterbildning av det tyska *Neumann*. Tyskt ursprung har också den ändelse *-er* som ingår i namn som *Kröger* och *Meyer*. Senare har ändelsen kommit att läggas till ursprungligen svenska bildningar, t.ex. *Hagströmer* av *Hagström* och *Linder* av *Lind*.

Borgerliga släktnamn kan också vara enledade. Namn som *Bring*, *Lind* och *Uggla* har sannolikt sitt ursprung i gamla binamn. Grunden kan också vara ett ortnamn: *Alm* kan ha bildats av ett *Almby* etc.

▼ Journalisten Barbro Alving skrev under signaturen *Bang*, bildad till hennes för- och efternamn.

BÖNDERNAS NAMN

På landsbygden dröjde det länge innan man började använda fasta släktnamn. Man använde istället patronymika. Under senare hälften av 1800-talet kom *-son*-namnen att bli ärftliga och verkliga släktnamn. Även kvinnor börjar lägga sig till med *-son*-namn. *-dotter*-namnen har däremot inte etablerats i det svenska släktnamnssystemet. Det är först i och med namnlagen 1982 som kvinnor har fått möjlighet att anta namn på *-dotter* som efternamn.

DAGENS EFTERNAMN

Den första svenska namnförordningen tillkom 1901. För att ”kraftigt främja anläggandet av verkliga släktnamn” tillgodosåg riksdagen behovet av lagstiftning. Man behövde kunna skilja mellan alla Anders söner, Petters söner och Johans söner i landet.

Under det förra seklet skedde ett stort antal namnbyten. Från 1920 till 1952 godkändes cirka 64 000 nya namn.

Under 1900-talet har släktnamnsskicket reglerats genom namnlagen 1963 och namnlagen 1982. Ett antal namnförslagsböcker har publicerats för att hjälpa de namnsökande. Framför allt har en namnförteckning från 1940 bestående av 26 000 olika namnförslag fritt bildade av språkelement ingående i ortnamn, t.ex. *Almebrink*, *Ekegrind* och *Selhagen*, uppskattats av de sökande. Under 2000-talet har antalet ansökningar om namnbyten stadigt ökat. Åren 2010-2016 inkom till den dåvarande efternamnsmyndigheten, Patent- och registreringsverket, cirka 8 000 ansökningar om nybildade efternamn per år.

Sverige fick den 1 juli 2017 en ny lag om personnamn vilken ersatte 1982 års namnlag. Skatteverket är ensam namnmyndighet. Den tidigare lagens ambition om att öka valfriheten och att förenkla proceduren för namnbytare kvarstår men detta samsas med att den språkliga bedömningen tillmäts större vikt. Alltför kuriösa och komplicerade namnbildningar ska inte tillåtas. Några väsentliga nyheter i den nya lagen är att alla efternamn med fler än 2 000 bärare blir fria att ta, att dubbla efternamn åter blir tillåtna, att patro- och metronymikon kan antas utan särskilda skäl och att det blir enklare att byta namn flera gånger. Att Sverige är ett mångspråkigt och mångkulturellt samhälle avspeglas i att lagen poängterar att hänsyn ska tas till andra kulturers namnskick.

Den sedan flera decennier pågående internationaliseringen i Sverige har påverkat också det svenska efternamnsbeståndet. Utländska namnelement har kopplats samman med inhemska, som

▲ Härkomstbeteckningar av typen *Magnus* (j) *Walsta* kom inte att etableras som fasta släktnamn i Sverige såsom skett t.ex. i Tyskland. Det är först på 1900-talet sådana kom att användas i Sverige som efternamn, t.ex. *Adam Tensta* (bilden) och *Sven Tumba*.

i namnet *Adelmaid*, och rent främmandespråkiga namn har godkänts utan att namnsökaren behöver ha någon koppling till språket. Ett par exempel är *Est-primum* och *Newgrayswan*. Många efternamn nybildas fortfarande med material ur det svenska ordförrådet och med etablerade namnelement. Det har dock blivit vanligare att hämta namn från tidigare obrukade semantiska områden liksom från direkt överförda adjektiv och konkreta substantiv. Några godkända efternamn från 2010-talet är *Aksiker*, *Bonnmora*, *Drömhjärta*, *Groblad*, *Majvind*, *Oblyg* och *Vintervilja*.

Hur de ”fria” efternamnen i den nya namnlagen kommer att påverka namnbytesfrekvensen återstår att se. Under lagens första år ökade antalet namnbyten kraftigt. Att den språkliga prövningen i samarbete med namnexpertis återinförs kan också få konsekvenser för utvecklingen av efternamnsbeståndet i Sverige, men de inlånade namnelementen kommer säkert också fortsättningsvis att inta en framträdande position.

Efternamn i Finland regleras genom lagen om för- och efternamn från 2019. Enligt den ska ett namn till form, innehåll och skrivsätt motsvara efternamnsskicket i landet. Den största nyheten är att det blir möjligt att anta efternamnskombinationer, dvs. att efternamnet utgör en kombination av två efternamn som man enligt lagen har rätt att bära. Denna möjlighet gäller båda parter i ett äktenskap och även barn. Också sambor har möjlighet att anta ett gemensamt efternamn.

▼ Kåsören Erik Harald Zetterström (t.v.) är mest känd med sin signatur *Kar de Mumma*, som förstås anspelar på ett adelsnamn, bildat med prefixet *de*, t.ex. *de Faire*, *De Geer*. Till höger Stig Järrel.

Officiella och inofficiella minoritetsspråk

Vad är ett officiellt språk?
När man säger "officiellt språk" menar man vanligen att språket är officiellt på nationell nivå i ett land. Ett "officiellt minoritetsspråk" är alltså inte ett "officiellt språk" i denna mening. Men sedan finns det åtminstone två sätt att förstå termen "officiellt språk". Ett officiellt språk kan förstås som ett språk som används av myndigheter och inom offentlig förvaltning samt normalt också i utbildningsväsendet. I denna mening är svenska officiellt språk i Sverige. Men att ett språk är officiellt kan också betyda att språkets status är erkänd i en lag eller på annat sätt. I många länder, t.ex. Storbritannien och USA, finns det ingen lag som reglerar det officiella språket. I Finland säger däremot grundlagen att finska och svenska är nationalspråk. På liknande sätt säger den franska konstitutionen att "republikens språk är franska". Sverige saknade tidigare lagstiftning av detta slag, men i den språklag som antogs av riksdagen i maj 2009 slås fast att svenskan är huvudspråk i Sverige.
För att precisera de ovannämnda två användningarna av "officiellt språk" kan man tala om "officiellt språk de facto" och "officiellt språk de jure".

Vad är ett minoritetsspråk?
Den enklaste definitionen av ett minoritetsspråk är att det är ett språk som talas av en grupp som till antalet utgör en minoritet i det samhälle det gäller. Men ibland utgår man istället ifrån maktrelationerna mellan grupperna, vilket betyder att ett språk kan ses som ett minoritetsspråk även om det talas av en majoritet.
Hur många språk som sammanlagt talas som modersmål i Sverige kan inte anges exakt, men det rör sig om åtminstone ett par hundra. I vid mening kan alltså alla dessa språk anses som minoritetsspråk, men det är endast ett litet fåtal av dem som är "nationella" eller "officiella" minoritetsspråk, dvs. minoritetsspråk som är officiellt erkända som sådana i Sverige. Här har man nämligen tillämpat de avsevärt strängare kriterier för vilka språk som skall få särskilt skydd enligt den europeiska stadgan om landsdels- eller minoritetsspråk från 1992. I stadgan krävs nämligen dels att ett språk skall ha använts "av hävd" i landet, dels att det är "annorlunda" än

det eller de officiella språken. Det första kravet (vilket i Sverige tolkats som att språket skall ha talats i landet före 1900) utesluter senare tillkomna invandrarpråk, det andra utesluter dialekter av landets officiella språk. Det första kriteriet vållade vissa problem vad gällde jiddisch, medan det andra av minoritetsspråkutredningen ansågs oproblematiskt. Det har dock ifrågasatts om inte t.ex. älvdalska borde anses uppfylla stadgans krav, eftersom det kan anses vara tillräckligt skilt från svenska för att räknas som eget språk.
Långt ifrån alla europeiska länder har anslutit sig till stadgan om minoritetsspråk. Många har skrivit på men aldrig ratificerat den, t.ex. Frankrike, där den ansågs vara ett hot mot den nationella enheten, och för en del länder som har ratificerat den är informationen om vilka språk som egentligen erkänts oklar och ibland motstridig.
I Norden är stadgan i kraft i alla länder utom Island. Romani och samiska

erkänns i Finland, Norge och Sverige. I Danmark erkänns tyska och i Norge även kvänska. Svenska betraktas inte som minoritetsspråk i Finland eftersom det är ett av de två nationalspråken.
SVERIGES FEM OFFICIELLA MINORITETSSPRÅK
I december 1999 beslutade riksdagen att erkänna samer, sverigefinnar, tordelningar, romer och judar som nationella minoriteter i Sverige och samiska, finska, meänkieli, romani och jiddisch som nationella minoritetsspråk. I regeringspropositionen diskuterades frågan om samiska och romani skulle behandlas som vardera ett språk eller flera; det ansågs att det förra alternativet skulle ge det bästa skyddet åt de minst använda varieteterna, som annars inte skulle kunna omfattas av stadgans tillämpning.
Svenska teckenspråket är inte ett officiellt minoritetsspråk men dess ställning som dövas modersmål erkän-

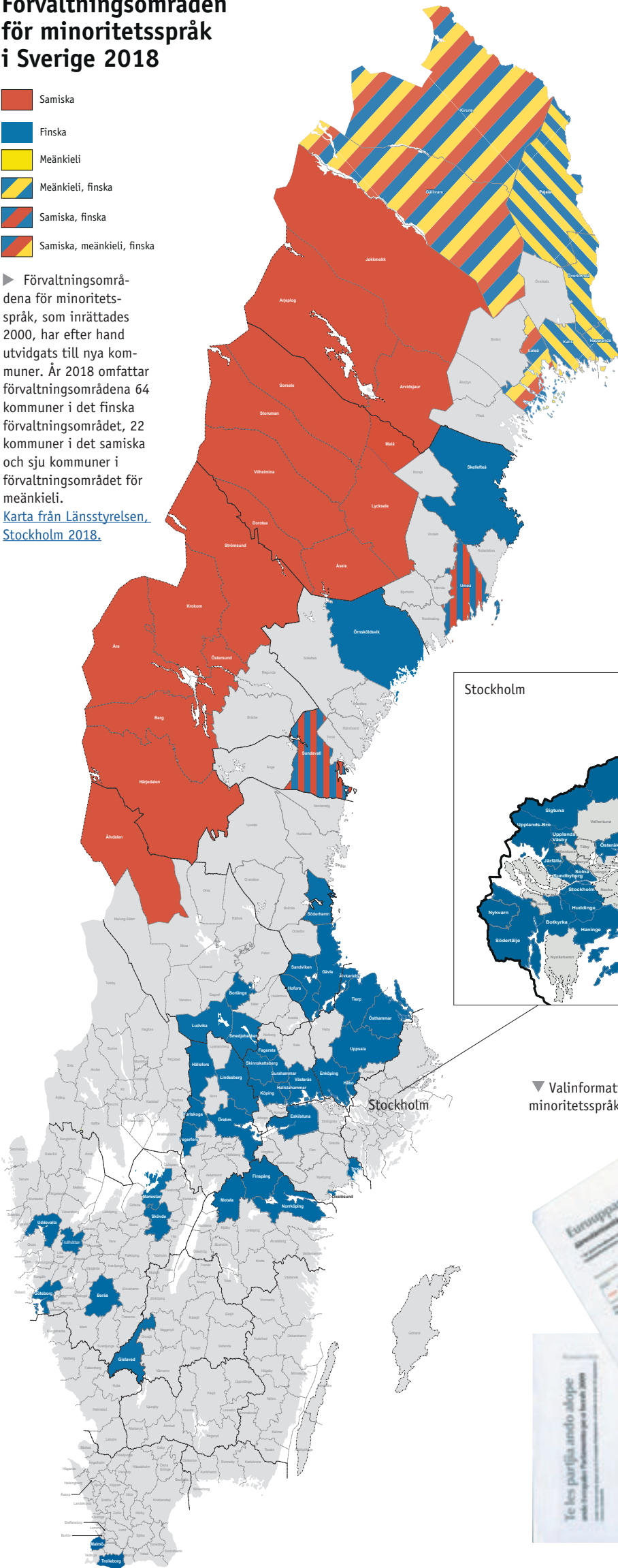
Minoritetsspråk i Europa

Förvaltningsområden för minoritetsspråk i Sverige 2018

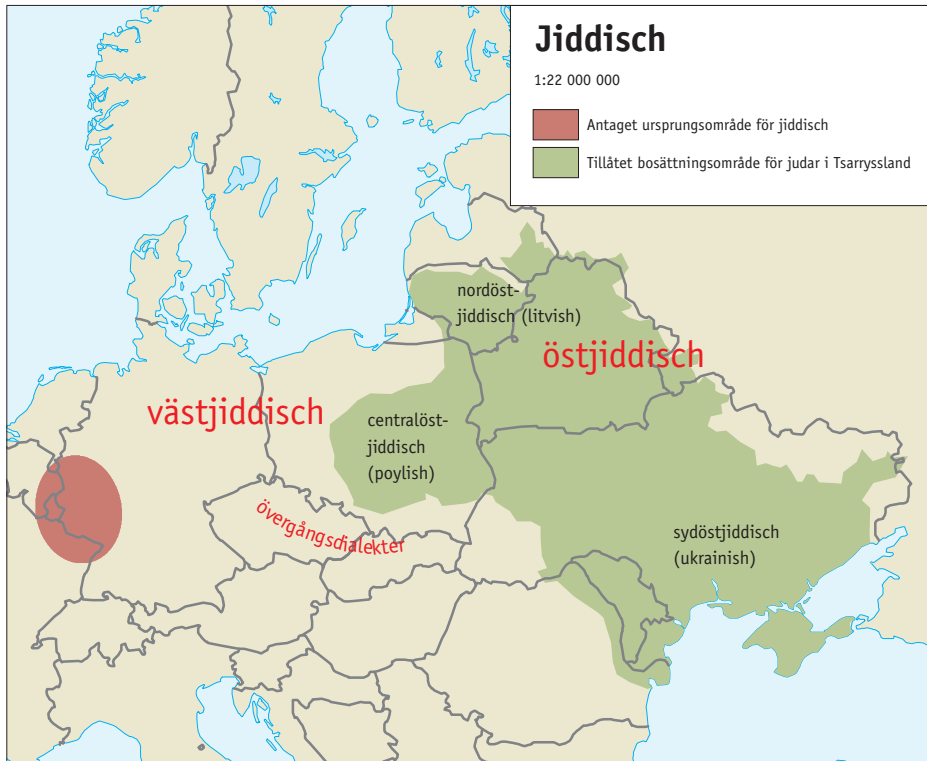
► Förvaltningsområdena för minoritetsspråk, som inrättades 2000, har efter hand utvidgats till nya kommuner. År 2018 omfattar förvaltningsområdena 64 kommuner i det finska förvaltningsområdet, 22 kommuner i det samiska och sju kommuner i förvaltningsområdet för meänkieli.
[Karta från Länsstyrelsen, Stockholm 2018.](#)

▼ Valinformation på de officiella minoritetsspråken.

des av riksdagen 1981. I den nya språklagen ges teckenspråket en folkrättslig ställning som motsvarar minoritetsspråkens.
För finska/meänkieli och samiska finns förvaltningsområden, dvs. kommuner där särskilda regler gäller för användningen av dessa språk. I förvaltningsområdena har man rätt att använda minoritetsspråken i kontakt med lokala och regionala myndigheter och i domstolar. Kommunerna är skyldiga att erbjuda förskoleverksamhet och äldreomsorg på minoritetsspråken. I Övre Norrland finns sedan 2000 förvaltningsområden för finska/meänkieli och samiska. I juni 2009 fattades riksdagsbeslut om att utvidga det samiska området söderut och att inrätta ett förvaltningsområde för finska i Mälardalen.
Eftersom romani och jiddisch inte har talats i någon väl avgränsad del av Sverige, har de inte några egna förvaltningsområden, och de speciella rättigheter som är förknippade med dessa gäller alltså inte.
För alla minoritetsspråk gäller att staten åtar sig att främja deras ställning inom kulturliv och media samt inom utbildningsväsendet. Dessa åtaganden är en aning vaga och förutsätter dessutom aktiva insatser från minoriteten själv. Det finns därför en viss risk att statusen som minoritetsspråk blir mest symbolisk för de språk som har få talare, men även ett symboliskt erkännande kan ha en stor betydelse för en grupp självkänsla och det sätt på vilket den bemöts i samhället. I förvaltningsområdena för finska, samiska och meänkieli ingår också landstingen i Dalarna, Gävleborg, Jämtland, Norrbotten, Skåne, Stockholm, Södermanland, Uppland, Västerbotten, Västmanland, Västernorrland, Örebro, Östergötland och Västra Götalandsregionen, Västernorrlands läns landsting och Jönköpings läns landsting.

▲ Kartan visar de olika jiddischdialekternas traditionella geografiska fördelning. Dessutom visas det område där det antagits att jiddisch först uppkommit och det område i Tsarryssland där judar tilläts bosätta sig.

▲ Synagogan i Malmö uppförd 1903 i morisk stil, ritad av arkitekten John Smedberg

Jiddisch

Jiddisch är det traditionella språket för de ashkenasiska judiska grupperna i Östeuropa. Det är sedan år 2000 officiellt minoritetsspråk i Sverige.

Judarnas ursprungliga modersmål, hebreiska, som är ett semitiskt språk, började överges som talspråk redan före vår tideräknings början och ersattes i Palestina av ett annat semitiskt språk, arameiska, men fortsatte att användas som skriftspråk och religiöst språk av alla judar. I våra dagar har hebreiskan återupplivats som tal- och skriftspråk i Israel.

Judiska grupper i exil har i stor utsträckning antagit språk från omgivningen, men har också ofta utvecklat speciella varianter av dessa. Det mest kända exemplet förutom jiddisch är ladino eller judespanska, som talas av ättlingar till sefardiska judar som blev utdrivna ur Spanien 1492.

Enligt den vanligaste uppfattningen tillkom jiddisch när judiska grupper bosatte sig i Rhenlandet omkring år 1000. Det utvecklades ur den högtyska dialekt man talade där under medeltiden, men fick efter hand en egen karaktär. En stor andel av jiddischtalarna utvandrade till Östeuropa där deras språk kom under påverkan av framför allt slaviska språk. Före andra världskriget fanns åtminstone ett tiotal miljoner talare av jiddisch, de flesta i Polen, Litauen och dåvarande Sovjetunionen. Många hade redan tidigt utvandrat till Förenta Staterna. Som en följd av utvandringen och den nazistiska judeutrotningen under andra världskriget har större delen av den jiddischtalande språkgemenskapen försvunnit. Idag talas jiddisch i första hand av vissa ortodoxa judiska grupper i Israel och USA (som av religiösa skäl tar avstånd från användningen av hebreiska som talspråk), men det finns också jiddischtalande grupper exempelvis i Antwerpen i Belgien.

Judiska församlingar

1:10 000 000

- ☆ Judisk församling, årtal för grundandet
- ☆ Judisk församling och synagoga, årtal för grundandet

► Den judiska bosättningen i Sverige återspeglas i grundandet av judiska församlingar i svenska städer.

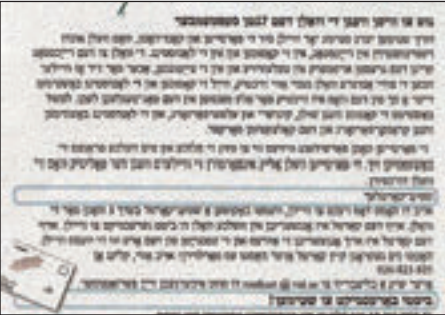

Från att ursprungligen ha varit enbart ett talspråk med relativt låg status kom jiddisch efter hand också att användas som skriftspråk (med hebreiskt alfabet) och fick en rik litterär tradition. Det är starkt förknippat med den judiska "shtetl"-kulturen i Östeuropa.

Jiddisch hade officiell status i Vitryssland på 1920-talet och senare i Sovjetunionen och Ryssland i det "autonoma länet Birobidzjan" i Fjärran Östern – ett bisarrt utslag av den stalinistiska nationalitetspolitiken. Numera är jiddisch officiellt minoritetsspråk i ett flertal europeiska länder. I Israel, där man tidigt satsade på hebreiska som det allmänna judiska språket, har jiddisch ingen officiell status.

Språkligt sett kan jiddisch karaktäriseras som ett germanskt språk med starka inslag av hebreiska och slaviska språk i ordförrådet och påverkan från slaviska språk i grammatiken. Talspråket är (eller var) starkt splittrat i olika dialekter. En huvudindelning är mellan västjiddisch i Tyskland och Väst-europa och östjiddisch i Östeuropa.

Judar tilläts att bosätta sig i Sverige först i slutet av 1700-talet. De tidigaste judiska invandrarna kom från Tyskland och torde ha talat västjiddisch. Under andra hälften av 1800-talet kom ett relativt stort antal judiska invandrare med östjiddisch som modersmål från nuvarande Polen och andra delar av Östeuropa. Även under 1900-talet har det kommit ett antal större eller mindre judiska invandringsvågor med varierende inslag av jiddischtalare – den viktigaste var den som kom omedelbart efter andra världskriget. Jiddisch har alltså talats i Sverige i drygt 200 år, men eftersom de invandrade grupperna efter hand övergått till svenska är det tveksamt om det har funnits en kontinuerlig överföring av språket från den ena generationen till den andra, något som gjorde att minoritetsspråkutredningen ställde sig tveksam till att ge jiddisch status som officiellt minoritetsspråk. Idag talas jiddisch i Sverige som modersmål huvudsakligen av äldre personer, och det sammanlagda antalet kan uppskattas till något eller några tusen. Någon modersmålsundervisning i jiddisch förekommer inte i det allmänna skolväsendet.

▲ Ur Valmyndighetens informationsbroschyr på jiddisch inför valet 2006. Jiddisch skrivs med hebreisk skrift från höger till vänster.

Jiddisch i transkription	Svenska
Sholem aleykhem	Hej
Zay gezunt, Zayt gezunt	Hej då/Adjö
Gutn ovnt	God kväll
Gut morgn	God morgon
Vi heyst ir?	Vad heter ni?
Ikh farshtey a bisl	Jag förstår lite
Ikh farshtey nit yidisch	Jag förstår inte jiddisch
A dank	Tack
A sheynem dank	Tack så mycket
Ikh red yidisch	Jag talar jiddisch
Mazl-tov	Gratulationer

Ordspråk från jiddisch

Giv oss år - bekymren kommer av sig själva.
Ingen dör före sin tid.
Man kan se in i ögat, men inte in i hjärtat.
När den fete blir mager, svälter den magre ihjäl.
När tjuvarna börjar gräla, får bonden sin ko tillbaka.
När vi äter, glömmer vi bara hungern.
Sanningen kommer fram, som olja på vattnet.
Vad nytta gör en ko, som skänker mycket mjölk, om hon välter hinken?
Vagnen vilar om vintern, släden om sommaren, men hästen vilar aldrig.

▼ Klezmermusiken har kallats "jiddisch i toner". I modern svensk tappning representeras den här av Salomon Helperin Yiddish Salsa Band.

א שפראך איז א דיאלעקט מיט אן אַרמיי און פֿלאָט
"A shprakh iz a dialekt mit an armey un flot."

'Ett språk är en dialekt med en armé och en flotta.'

Den här definitionen av vad ett språk är brukar tillskrivas lingvisten Max Weinreich. Han citerade den själv i en artikel skriven på jiddisch 1945 men han sade sig ha hört den från en annan person, som han inte uppgav namnet på. Trots det skämtsamma i definitionen kan den sägas visa på något väsentligt: om en språklig varietet räknas som språk eller dialekt är minst lika mycket en politisk som en språkvetenskaplig fråga.

Finska och meänkieli

Två av de officiellt erkända minoritets-språken i Sverige är finska och meänkieli. Finska är det största minoritetsspråket i Sverige; huvuddelen av dem som idag talar finska är födda i Finland eller har föräldrar som har invandrat därifrån. Personer som hör till denna nationella minoritetsgrupp brukar kallas ”sverige-finnar”, medan beteckningen ”sverige-finländare” även inkluderar i Sverige bosatta finlandssvenskar. Vidare talas i Tornedalen i Norrbotten vad som traditionellt har betraktats som en nord-finsk dialekt men numera ses som ett eget språk – meänkieli. På motsvarande sätt har kvänskan fått erkännande som eget språk i Norge. Dessutom har fin-ska mycket länge även talats längre söderut i Sverige, främst av de s.k. skogsfinnarna som började komma från

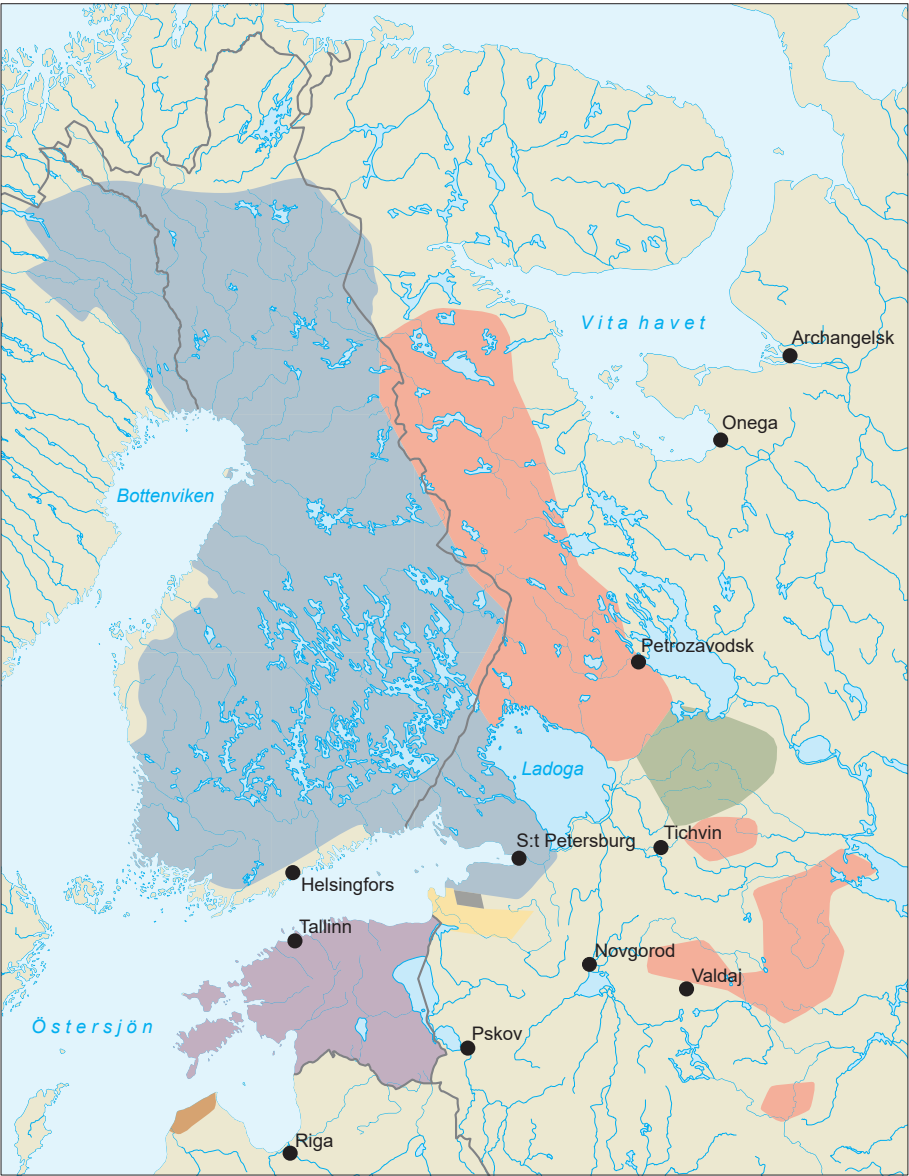
Finland under 1500-talet, men även av andra grupper.

Östersjöfinska språk

Finska är ett finsk-ugriskt språk som sedan urminnes tid hör hemma i Norden. Finskan är ett av de östersjöfinska språken, som talas runt Finska viken och ned mot Rigabukten. Man har traditionellt räknat med sju östersjöfinska språk: estniska, finska, ingriska, karel-ska, liviska, vepsiska och votiska – med de nu officiellt erkända kvänska och meänkieli skulle det alltså bli nio. Vart och ett av dem uppvisar dialektal variation och språken har ibland indelats på annat sätt. Estniska, finska och karel-ska finns av gammalt som skriftspråk, medan de övriga östersjöfinska språken endast

Östersjöfinska språk

Skala 1:10 000 000

► De östersjöfinska språken talas runt Finska viken, öster och norr om Bottenviken samt på Kurlands udde i nuvarande Lettland. Karelarna inne i Ryssland är ättlingar till dem som flydde undan svenskarna efter Stolbova-freden 1617.

▲ De tidiga kontakterna med finsk-ugriska och samojediska folk långt i norr hängde framför allt samman med handeln med pälsverk. Bilden (ur ett verk från 1693) visar hur man föreställde sig samojeder i Sibirien ”där soblar fångas”.

under kortare perioder använts i skrift. Både de östersjöfinska och samiska språken omges av indoeuropeiska språk och så har det varit under mycket lång tid. I Baltikum går än idag en språkgräns mellan å ena sidan estniska, ett finsk-ugriskt språk besläktat med finska och ungerska, och å andra sidan de baltiska språken lettiska och litauiska, som är indoeuropeiska och alltså besläktade med svenska, ryska m.fl.

Finska har rykte om sig att vara ett konservativt språk, man talar populärt om ”den finska frysboksen”. Under en mycket lång period i sin utveckling har finskan stått under påverkan från germanska språk, bland andra svenska. Finskan uppvisar därför en lång rad ord som lånats in från germanska språk under olika skeden. De germanska lånorden är ofta välbevarade i finskan. T.ex. kommer finskans *kaupunki* ’stad’ från det ord som på modern svenska lyder *köping* och som tidigare hade en diftong i första stavelsen, jfr isländskans *kaupangr*. Svenskans ord *prost* hade på 1500-talet formen *provast* och den känns igen i finskans *rovasti* ’prost’ med samma be-

svenska	finska	estniska	nordsamiska	mordvinska	udmurtiska	ungerska
’höst’	<i>syksy</i>	<i>sügis</i>	<i>čakča</i>	<i>soks’</i>	<i>s’izel</i>	<i>ősz</i>
’moln’	<i>pilvi</i>	<i>pilv</i>	<i>bakva</i>	<i>pel’</i>	<i>pi’em</i>	<i>felhő</i>
’natt’	<i>yö</i>	<i>öö</i>	<i>iddja</i>	<i>ve</i>	<i>uj</i>	<i>éj</i>
’pil’	<i>nuoli</i>	<i>nool</i>	<i>njuolla</i>	<i>nal</i>	<i>n’il</i>	<i>nyíl</i>
’sobel, mård’	<i>nois</i>	<i>nugis</i>	–	–	<i>niz’</i>	<i>nyuszt</i>
’famn’	<i>syli</i>	<i>süli</i>	<i>salla</i>	<i>sel’</i>	<i>sul</i>	<i>öl</i>
’son, pojke’	<i>poika</i>	<i>poeg</i>	–	–	<i>pi</i>	<i>-fi, fiú</i>
’svärdotter’	<i>miniä</i>	<i>minia</i>	<i>mannji</i>	–	<i>-men’</i>	<i>meny(asszony)</i>
’jag hör’	<i>kuulen</i>	<i>kuulen</i>	<i>gulan</i>	<i>ku’an</i>	<i>kylis’ko</i>	<i>hallok</i>
’jag lever’	<i>elän</i>	<i>elan</i>	<i>ealán</i>	<i>er’an</i>	<i>ulis’ko</i>	<i>élek</i>
’jag ger’	<i>annan</i>	<i>annan</i>	<i>vuovddán</i>	<i>andan</i>	<i>udis’ko</i>	<i>adok</i>

▲ Den finsk-ugriska språksläktskapen framgår av en lång rad lagbundna överensstämmelser mellan ord. Orden omfattar beteckningar för släktskap, kroppsdelar, naturfenomen, elementära funktioner, pronomina m.m. Alla ord finns naturligtvis inte bevarade i alla språk; det mänskliga språket är ett levande kommunikationsmedel, inte ett museum för fornsaker. Tabellen visar några överensstämmelser mellan ord i sex finsk-ugriska språk. I några fall har orden ändrat betydelse, men då på ett sätt som är förklarligt. Det verb som i flesta finsk-ugriska språk betyder ’ge’, betyder i nordsamiska ’sälja’, på mordvinska ’ge att äta, mata’ och på udmurtiska ’ge (någon) att dricka’. Streck i tabellen betyder att det gamla gemensamma ordet ersatts med ett annat ord; t.ex. har det nordsamiska ordet för ’pojke’, *bárdni*, lånats från nordiska språk och mordvinskans motsvarighet, *čora*, lånats från turkiska språk.

Utdrag ur saga

Liviska: Un ni kurēn vōl’? sūr vasār un ni kurē viskiz sie vazār lidzə touvə piladəks, un tul’? mō?zə tā?giž se vazār un lekš k’olm sūlda mōn-alā se vazār

Finska: ja nyt pirulla oli suuri vasara, ja nyt piru viskasi sen vasaran taivaan pilviin asti, ja tuli maa-han takaisin se vasara ja meni kolme syltä maan sisään se vasara.

’Och nu hade djävulen en stor hammare och nu kastade djävulen den hammaren nästan till him-lens moln, och [den] kom till jorden tillbaka, den där hammaren, och gick tre famnar in i jorden den hammaren.’

Liviskan skiljer sig i många hänseenden från övriga östersjöfinska språk. Det beror på lettisk påverkan (lånord som *un* ’och’, *lidzə* ’nästan’) men också på egna ljudutvecklingar. Så har liviskan t.ex. utvecklat en ”stöd”, liksom danskan, ett ljud som i texten ovan markeras med ?. Samtidigt är överensstämmelserna med finska stora, jfr t.ex. liv. *sūlda* ’famn’ (partitiv sing.) med motsvarande finska form *syltä* och liv. *k’olm* ’tre’ med finska *kolme*.

I vepsiskan har konsonanterna bevarats väl, men det gamla vokalsystemet har förändrats kraftigt. Många ord har lånats in från ryskan (t.ex. *bol’niitsa* ’sjukhus’, *i* ’och’). En rad postpositioner har utvecklats till kasusändelser, t.ex. *poiganno* ’till pojken’ / fi. *pojan luo*. Många ord överensstämmer dock väl med finskan, även om vokaler-na förändrats eller fallit bort, t.ex. *vanhemp poig* ’äldre pojke’ finska *vanhempi poika*, *voden* ’är’ (ack. sing.) finska *vuoden*.

Utdrag ur berättelse

Vepsiska: Otühe otüh’e miłai vanhemp poig voinha. Miłai poiggainē rañtüh’e käded i d’ougad i h’än ol’i potš’ti voden boñnitsas. Mina määnin poiganno.

Finska: Otettiin, otettiin minulta vanhempi poika sotaan. Minun poikaseni haavoittui, kädet ja jalat, ja hän oli melkein vuoden sairaalassa. Minä menin pojan luo’.

’De tog från mig min pojke till kriget. Min lilla pojke sårades i handen och benet och han var näs-tan ett år på sjukhuset. Jag gick till pojken.’

tydelse. Men ”den finska frysboksen” är ingen okomplicerad sanning. Även ljudförrådet har anpassats efter de på-verkande språkens mönster. Vissa ljud föll ur bruk och andra tillkom, efter germansk modell. Det innebär att ”den finska frysboksen” framför allt bevarat sådana ljudstrukturer som uppstått i samband med germansk påverkan på språket. Forskare i nordiska språk kan finna välbevarade germanska lånord i finskan. Sett ur ett finsk-ugriskt per-spektiv har finskan emellertid genom-gått en lång rad förändringar, framför allt i konsonantsystemet.

FINSKA DIALEKTER

Alla språk uppvisar naturligt en geogra-fisk variation, dvs. dialekter. I våra dagar har det i finskan liksom i svenskan skett en dialektutjämning beroende på ur-banisering, ökad rörlighet osv. Hur de traditionella dialekterna skall samman-föras i olika grupper råder det ofta skilda meningar om. Ofta har språkforskarna baserat sina dialekter och dialektgränser på ljudkriterier.

Vid mitten av 1800-talet delades så-lunda finskans dialekter in i västliga och östliga. Ett grundkriterium var då motsvarigheten till skriftspråkets <d>. I västdialekter uppträder något ljud som motsvarar detta <d>, i östliga dialekter däremot finns ingen motsvarighet till <d>. Skriftspråkets form *kädet* ’händer’ (nom.plur.) motsvaras i tavastländska dialekter av *käret* eller *kälet*, men i öst-finska av *käet*.

Därutöver finns naturligtvis en lång rad ljud och former som karakteriserar de olika dialekterna. Nordfinska dia-lekter, däribland språket i Tornedalen, kännetecknas av s.k. *h*-metates – mot skriftspråkets *mennään* ’man går; låt oss gå’ står nordfinska former som *mennä-hän*, *menhän*, *menhään*.

De östfinska dialekterna i Savolax kännetecknas bland annat av diftonge-ring och palatalisering, t.ex. standard-finska *maa* ’land’ och *pää* ’huvud’ mot-svaras i savolaxdialekterna av formerna *moa* eller *mua* resp. *peä* eller *piä*.

Dialekterna på Karelska näset har utvecklat en egen pluralmarkör, *-loi-*, och har i 3:e pers. sing. bevarat en ar-kaisk presensändelse *-p*, som för övrigt används regelbundet i estniska, jfr stan-dardfinska *syö* ’hon/han äter’ ~ sydöst-finska *syöp* ~ standardestniska *sööb*.

Sydvästfinskan har en mängd karak-teristiska drag, bland annat har apokope och synkope förkortat många ordformer. Denna dialekt kan sägas vara den mest säregna bland de finska dialekterna och påminner om (nord)estniska.

▲ De finska dialekterna brukar delas in i västliga och östliga. Gränsen mellan dem bygger på motsvarigheten till skriftspråkets *d*; i väster motsvaras det av någon konsonant men i öster har det fallit bort. Denna gräns drogs redan 1848 av Anders Warelius, som fått uppdraget av vetenskapsakademin i S:t Petersburg.

► I Väinö Linnas *Okänd soldat* talar soldaterna dialekt. Här får den bakfulle Hietanen en saltströmning av den snåle förrädsansvarige. Hietanen talar utpräglad sydvästfinska: "No kyl mää täl pärjän, puol vuat. Kiitoksi vaan kauhian pal!", med avkortade former och öppna diftonger (*vuat* = vuotta 'är', *kauhian* = kauhean 'förfärligt', *pal* = paljon 'mycket'). I sin svenska översättning lät Nils-Börje Stormbom Hietanen tala en karaktäristisk österbottnisk dialekt: "Nå, nu klarar ja mä ein halvår åter. Tack så mytji nu bara."

Dialekten i södra Österbotten, SÖb., uppvisar likaså en mängd drag som skiljer ut den; vissa diftonger har utvecklats till lång vokal (fi. *punainen* 'röd' – SÖb. *punaanen*) och en del former har förändrats kraftigt (t.ex. fi. *jossa* 'där' – SÖb. *johona*).

Till ljud- och formskillnaderna kommer dessutom skillnader i ordförrådet, t.ex. motsvaras västfi. *nisu* 'vete' och *vihta* 'badkvast' av östfi. *vehnä* resp. *vasta*. De gamla dialekterna visade klart i vilken del av landet en finne hörde hemma. Detta utnyttjade Väinö Linna i romanen *Tuntematon sotilas* (Okänd soldat, 1954) som skildrar fortsättningskriget 1941–44. Där kan läsarna identifiera soldaterna med hjälp av den dialekt de använder i sina repliker.

Tidig migration

FINNAR I JORDBRUK OCH GRUVA

Ända sedan medeltiden har Finland och Sverige en gemensam historia. De finnar som flyttade till den västra rikshalvan före 1809 rörde sig *inom* riket. Det är därför fel att tala om "finska invandrare" under tiden före 1809. Den finstalande östra rikshalvan var en integrerad del av det svenska riket och många rörde sig mellan rikshalvorna, antingen för säsongsviss arbete eller för permanent flyttning.

Under 1400- och 1500-talet var det mellersta Sveriges jordbruksbygder och bergslagar som drog till sig finska inflyttare. Det finns ingen exakt statistik över deras antal, eftersom obemedlat arbetsfolk inte förtecknas i källorna. Trots detta måste den finska arbetskraften av allt att döma ha varit mycket betydelsefull inom både jordbruk och bergshantering. I delar av Uppland beräknas den finska andelen ha uppgått till närmare 5 % av dem som registreras i källorna. I trakten av Enköping var den finska närvaron så stor att finnen Lalli, biskop Henriks mördare, finns avbildad i Härkeberga kyrka. Tydligt var berättelsen om Lalli och biskopen känd av många i trakten.

Inom gruvnäringen spelade finnarna en viktig roll. Redan på 1400-talet hade Arboga en anseelig finsk befolkning. Under 1500-talet var finnarna många vid Sala silvergruva och många andra gruvor, i både Västmanland, Dalarna och Värmland. Peder Månsson skrev ca 1500 om finnar som brukade silver- och kopparhyttor.

Medeltidens och 1500-talets finska inflyttare kom från västra Finland, detta till skillnad från senare tiders svedjefinnar. Inflyttningen skedde över Stockholm som Gustav Vasa gjort till den centrala handelsstaden i landet, även för den finska rikshalvans del. Finnars direkta handel med

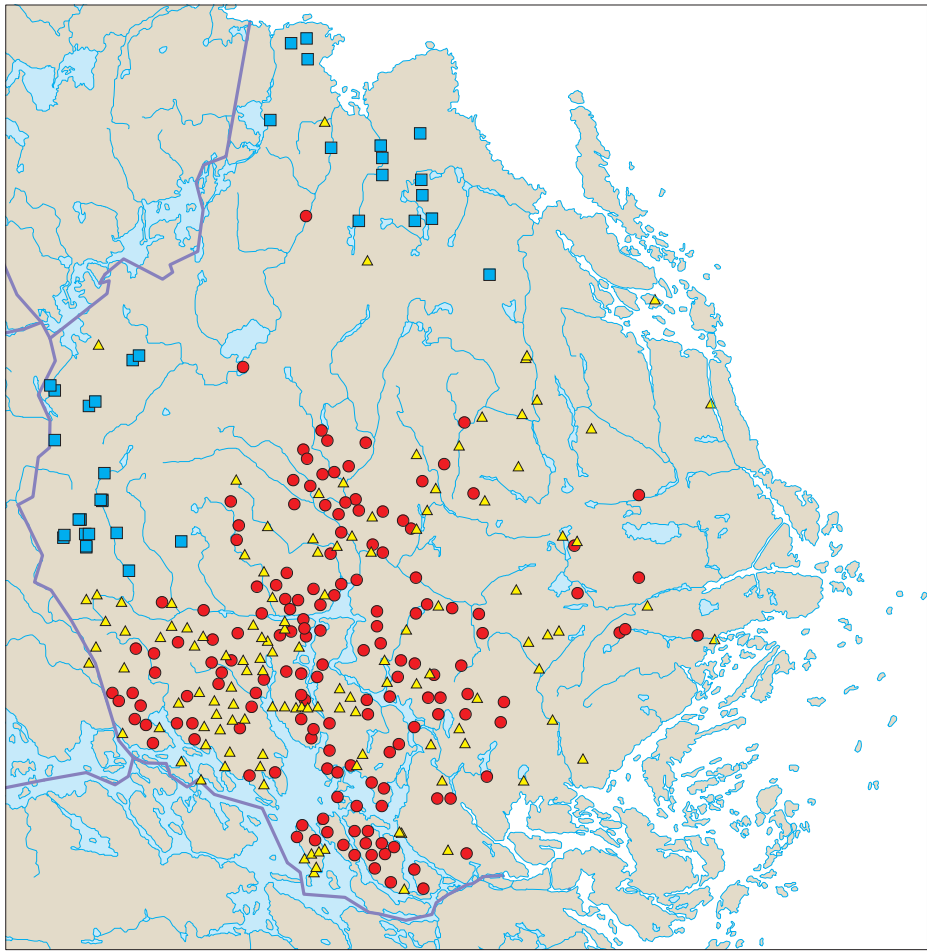

Finska inflyttare till Uppland

1:1 300 000

- 1535–1544
- 1547–1556
- 1600-talet

► Under medeltiden och 1500-talets första hälft var många finnar bosatta i Mälardalens jordbrukslandskap. Kartan visar finsk bosättning i Uppland.

▼ Under 1400- och 1500-talet var många finnar verksamma i gruvhanteringen i Bergslagen. Ordet *gruvlave* går tillbaka på ett finskt ord, *lava*, och är belagt i svenskan 1593. Det finska ordet *lava* betecknar plattformar av olika slag, t.ex. lavan man sitter på i bastun. Ursprungligen betecknade ordet (*gruv*)*lave* plattformen över gruvhålet, men det kom sedan att beteckna hela överbyggnaden med vinschanordningar och torn. På bilden gruvlaven i Norberg.

utlänningar förbjöds och handeln med Stockholm blev därigenom mycket betydelsefull. År 1548 t.ex. köpte kungliga slottet i Stockholm hälften av den strömning man konsumerade från finnar.

Helt naturligt blev mängden finnar i huvudstaden betydande. Inte heller i detta fall finns någon säker statistik, men de finlandsföddas andel av Stockholms befolkning på 1500-talet har uppskattats till minst 10 %. Vid den tiden tillkom Stockholms finska församling och den riktade sig till finskspråkiga finnar; svenskspråkiga deltog i det svenskspråkiga församlingslivet. Johan III understödde den finska församlingen. År 1571, när församlingen hade lokalproblem, skrev han t.ex. att i Stockholm "är mycket finskt folk och intet rum, där Guds ord på deras mål [...] förhandlas kan".

Det var reformationens bud att predikan skulle hållas på folkets språk – inte på latin – som ledde till en egen församling för de finstalande, liksom också för de tysktalande, i Stockholm. Av samma orsak översattes också Bibeln till folkspråken. År 1548 trycktes i Stockholm Michael Agricolas översättning av Nya Testamentet till finska. Språket i översättningen är präglad av sydvästfinska dialekt och denna språkform kom att dominera den skrivna finskan ända in på 1800-talet.

Ett av de tidigast belagda finska lånorden i svenskan är *pojke* < finska *poika*, som användes redan på medeltiden och kom i allmänt bruk på 1500-talet. Andra gamla lånord är måttenheten *kappe* < finska *kappa* med äldsta belägg i svenskan 1553, fiskeredskapet *katsa* < finska *katiska* belagt i svenskan redan på medeltiden och (*gruv*)*lave* 'plattform av trä över gruvöppning' < finska *lava* belagt i slutet av 1500-talet. Dessa hänger uppenbarligen samman med kontakter inom handel och näringsliv. Finsk byggnadskultur återspeglas i orden *pörte* < finska *pirtti* 'rökstuga' belagt i 1500-talssvenskan och *pärta* 'spån för taktäckning, korgflätning eller belysning' < finska *pärettä*, *päreitä* belagt i svenskan 1548.

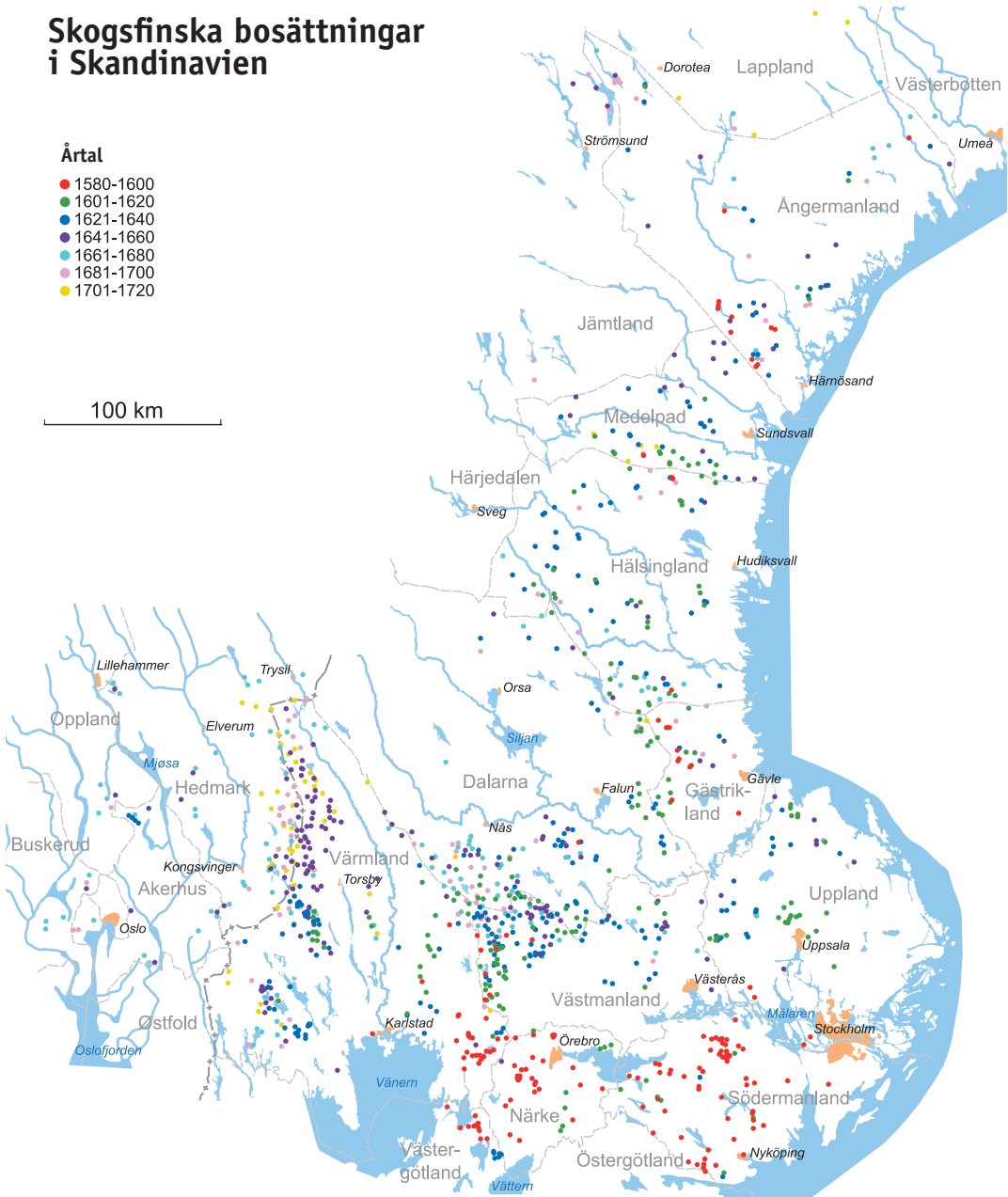
SKOGSFINSKA

I Savolax i östra Finland bedrevs svedjebbruk, en odlingsform som är utrymmeskrävande. Hertig Karl, sedermera Karl IX, erbjöd under slutet av 1500-talet svedjefinnar att flytta över till hans hertigdöme. Avsikten var att de skulle odla upp obebodda skogsområden i den västra rikshalvan. Karls hertigdöme omfattade Södermanland, Närke, Värmland, delar av Västmanland och norra Västergötland. I dessa områden beräknas mer än 500 nybyggen ha tagits upp på 1580-talet. Till skillnad från tidigare inflyttare från den östra rikshalvan var svedjefinnarna östfinnar och talade en östfinska dialekt. Deras inflyttning skedde inte heller över Stockholm, utan över Gävle i söder och över Kvarken i norr. Detta återspeglas i finnarnas utbredning, där t.ex.

▼ 1548 trycktes Michael Agricolas översättning av Nya Testamentet i Stockholm. Språket byggde på sydvästfinska dialekt.

Skogsfinska bosättningar i Skandinavien

▲ Utbredningskartan över de skogsfinska bosättningarna har framtagits i samarbete mellan medlemmar i organisationen FINNSAM (Finnbygder i Samverkan) under ledning av Maths Östberg, Finnskogsmuseet, Skräddrabo, Alfta. Underlag utgör Maud Wedin, *Den skogsfinska kolonisationen i Norrland* (2007), Maths Östberg, *Det skogsfinska kulturarvet* (Finnskogsmuseet och FINNSAM 2001), Trygve Christensen, *Skogfinner og Finnskoger* (2002) samt utbredningskarta i Finnskogsmuseet. För bosättningarnas ålder har uppgifter lämnats av Lars-Olof Herou (Bergslagen), Niclas Persson (Värmland), Jan Myhrvold (Norge) och Gunnar Larsson (västra Uppland/Västmanland). För Upplands del har Maud Wedins *Finnbosättningar i Uppsala* (2013) samt Richard Brobergs arkiv använts. Vad gäller Södermanland och Närke har källorna främst varit arkivuppgifter efter Richard Gothe och Rickard Broberg, liksom lokalhistorisk litteratur. Framtagandet av kartan har finansierats genom bidrag från Kungl. Vetenskapssamhället i Uppsala.

Ockelbo i Gästrikland och Viksjö i Ångermanland redan på 1610-talet hyste betydande grupper av savolaxiska svedjebbrukare. I Ockelbo och angränsande socknar har de beräknats uppgå till 175 familjer omkring 1640

och i Viksjö utgjorde de 25 % av socknens befolkning mot slutet av 1600-talet. Från sina ursprungliga inflyttningsområden spred sig skogsfinnarna vidare inom landet, t.ex. till Dalarna och Värmland. I norr kom många finska in-

► Många finngårdar anlades högt på åsarna ute i de obrutna skogarna. Flygbild över Juhola.

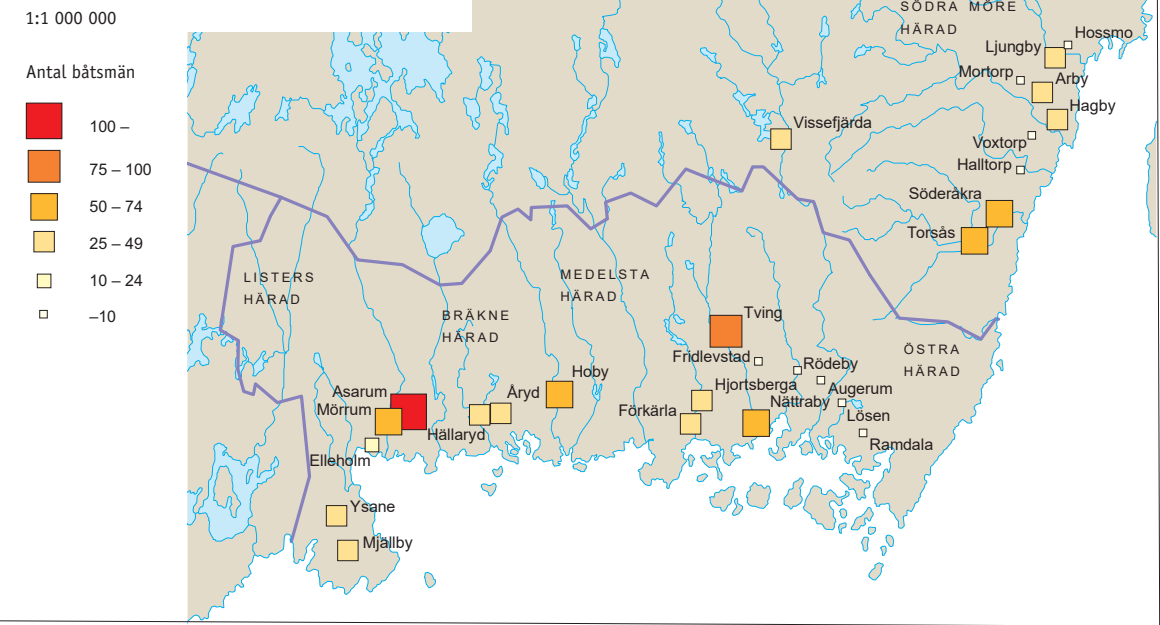
flyttare att slå sig ned på samefamiljers gamla lapps katteland. När bergsbruket ställde ökade krav på tillgång på skog, ökade konkurrensen med skogsfinnarna. De västligaste svedjefinnarna – i Värmland – fortsatte över gränsen till Grue finnskog i nuvarande Norge. Många finnar emigrerade också till Nya Sverige i Nordamerika.

I samband med urbaniseringen, skogsbrukets mekanisering och rationaliseringen av jordbruket under det senaste seklet har de gamla finnbygderna avfolkats. Finska språket upphörde vid mitten av 1900-talet att vara dagligt umgängesspråk i Värmlands finnskogar. Åtskilliga ortnamn i Sverige minner dock om den skogsfinska kulturen: *Ritamäki* i Värmland, *Tappåla* och *Villola* i Ångermanland samt *Finnerödja* i Tiveden. Intressant nog används en del värmlandsfinska namn på platser i terrängen än idag i sin nedärvda form i samband med älgjakt. Detta är, kanske tillsammans med en del gamla rim och ramsor, den sista resten av de savolaxiska inflyttarnas språk.

Försvenskande finnar

I stormaktstidens Sverige var det inte språket som bestämde vem som skulle räknas som svensk utan religionen, ”den rena lutherska läran”. När Gustav II Adolf talade till sina soldater vände han sig först till sina landsmän, dvs. de finsk- och svensktalande soldaterna, och sedan till de utländska legoknekarna från bland annat Skottland. Mot den bakgrunden kan man förstå att finsktalande bönder från östra delen av nuvarande Finland fick bidra till försvenskningen av Ingermanland efter Stolbovafreden 1617. Även om de var finsktalande var de goda lutheraner, till skillnad från den inhemska rysk-ortodoxa befolkningen. Efter Roskildefreden 1658 bidrog finnar till att säkra det nyerövrade Blekinge. Till områdena runt den nya örlogsbasen Karlskrona flyttades nämligen hundratals finska båtsmän och timmermän. Oavsett modersmål var de av gammalt pålitliga svenskar. Man kan också lägga märke till att konventikelpakatet 1726 förbjöd pietistiskt influerade, religiösa sammankomster i hemmen, eftersom de kunde äventyra kyrkans enhet. Men det skedde inga inskränkningar i den finska församlingens verksamhet i Stockholm, trots att gudstjänsterna där försiggick på finska. År 1748 beslöts att s.k. transportsedlar, dvs. ett slags insättningskvitton, skulle ha text både på svenska och finska, detta för ”den fin-

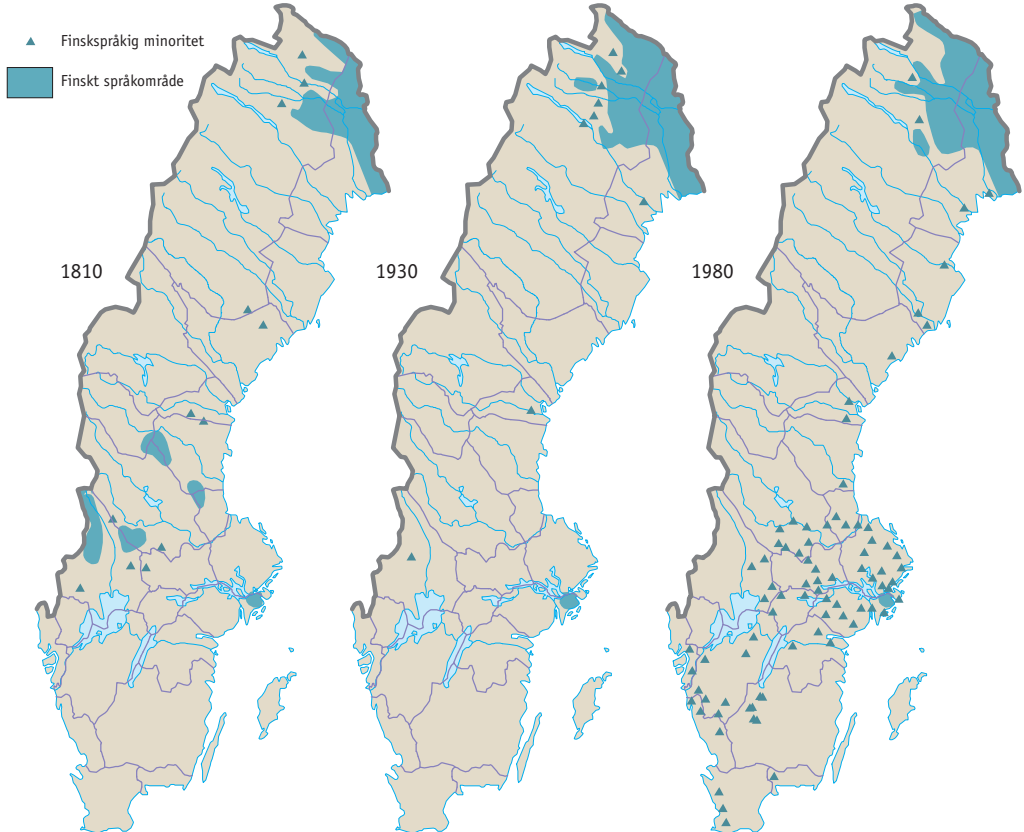
Finska båtsmän i Blekinge och Södra Møre

▲ Universitetet i Lund och örlogsbasen i Karlskrona skulle säkra de nyerövrade provinserna Skåne och Blekinge. Till Blekinge kallades finska timmermän och båtsmän i stort antal. Finsktalande svenskar bidrog alltså till Blekinges försvenskning. Språket avgjorde inte vem som räknades som svensk i stormaktstidens Sverige.

▼ På grund av finska kriget 1808–1809 förlorade Sverige en dryg fjärdedel av sin befolkning. När storfurstendömet Finland kom till blev de svensktalande en språklig minoritet i Finland på samma sätt som de finsktalande blev det i Sverige. Två kartor visar från vänster den ungefärliga förekomsten av finsktalande 1810 i dåvarande Sverige samt situationen mer än ett århundrade senare, 1930. Då hade de finsktalande så gott som försvunnit från mellersta Sverige; däremot hade antalet finsktalande ökat uppe i norr. På den tredje kartan ser man tydligt hur 1960- och 70-talets stora arbetskraftsinvandring påverkat läget som rådde 1980.

Finska språket 1810–1980

ska allmogens större nytta och bekvämlighet”. Detta bruk upphörde först 1849, nästan 40 år efter det att Finland förlorats. Lånordet *kovan* ’pengar’ går tillbaka på dessa tvåspråkiga sedlar.

1800-talet

UTVECKLING I FINLAND
I freden i Fredrikshamn 1809 avträdde Sverige sin gamla östra rikshalva till Ryssland, och den blev nu storfursten-

dömet Finland inom det ryska riket. Därigenom lades grunden för radikalt olikartade utvecklingar i Sverige och i Finland vad beträffar finska språket. I Finland bedrevs ett enastående, målmedvetet arbete för att utveckla finska språket i en strävan efter nationell självständighet. *Murteiden taistelu* ’dialekternas strid’ i mitten av seklet ledde till en förnyelse av det finska skriftspråket, där den gamla, ensidigt västliga basen vidgades till att omfatta även östliga element. När Elias Lönnrot publicerade nationaleposet *Kalevala* (1:a utgåva 1835, slutgiltig utgåva 1849) gav han finska språket och finnarna ett internationellt anseende i nationalromantikens tidevarv, där folkliga epos stod högt i kurs. Aleksis Kivis *Seitsemän veljestä* ’Sju bröder’, den första finskspråkiga romanen, publicerad 1870, höjde anseendet ytterligare. Jämsides med att finska språket odlades till ett utvecklat skriftspråk, blev finska ett skolspråk. Familjer med svenska släktnamn bytte till finska släktnamn och bytte mestadels även umgängesspråk i familjen. När den politiska friheten vanns 1917, var nationen beredd och det finska språket utvecklat.

AVVECKLING I SVERIGE

I Sverige förvandlades finska från att ha varit den östra rikshalvans språk till att bli ett språk i rikets periferi. Finska talades ju inte bara i den östra delen

▲ På svenska s.k. transportsedlar – ett slags insättningsbevis – angavs mellan 1747 och 1849 att deras värde motsvarade hårdvaluta, på finska *kova raha* ’hårda pengar’. Adjektivet *kova* har givit upphov till svenskans *kovan* i betydelsen ’pengar’. Transportsedel från 1812.

Kolingen betraktar drömmande sin gamla hatt.
– Inge foder har'u, å inge foder får'u, men fetare blir'u tamfan för var da.

utan även – liksom också samiska – i den nordliga delen av stormaktstidens Sverige. Gränsdragningen 1809 baserades inte på språkliga kriterier. Åland t.ex. tillföll Ryssland, trots att det var svensk-språkigt. I norr klövs ett språkligt och kulturellt homogent område, Tornedalen. De finsktalande öster om den nya gränsen blev en del av storfurstendömet språkliga majoritet; de på den västra sidan av gränsen kom att bilda en finskspråkig minoritet i Sverige.

Svensk nationalism och befolkningsökning i kombination med en strävan att – med Tegnér's ord – ”inom Sveriges gräns erövra Finland åter” bidrog till ett successivt undanträngande av de finsktalande grupperna. Denna utveckling skedde inte abrupt. Först i mitten av 1800-talet avskaffades som sagt den finska texten på sedlarna. Och Sverige mottog välvilligt politiska flyktingar från Finland, som t.ex. A. I. Arwidsson och A. E. Nordenskjöld. Så sent som 1904 – under en förryskningsperiod i storfurstendömet Finland – anfördes i riksdagen att Sverige borde inrätta en professur i finsk-ugriska språk, eftersom det var osäkert om den verksamheten kunde få fortsätta i Helsingfors! Jämsides med sådan storebrorsaktig hjälpsamhet skärptes emellertid trycket på

◀ Albert Engström påstod att han själv skapat ordet *koling*. Kanske är det sant om just den formen av ordet. Formerna *finnkole* och *finkolix* är däremot kända redan från mitten av 1800-talet. De går tillbaka på finska *kuule* 'hörd' och *kuuleks* (*kuuletkos*) 'hör du'.

de finsktalande grupperna inom landet. I nationalismens sekel var det inte längre den gemensamma religionen utan det gemensamma språket, modersmålet, som angav nationalitet. 1800-talets senare hälft var en genombrottsperiod för frikyrkorna. Den religiösa enhetligheten skulle ersättas av en språklig.

1891 talade biskopen i Härnösand, Martin Johansson, om svenska språket som modersmål också för den finskspråkiga minoriteten i Tornedalen; finska språket däremot ansåg han vara främmande för vårt land. Så blev begreppet *modersmål* kopplat till stat, inte till person. Den uppfattning om Sverige som ett enspråkigt land som grundlades vid denna tid har varit mycket seglivad och har först i våra dagar – i takt med invandringen – börjat förlora sitt grepp.

Finska språket levde trots allt kvar i Tornedalen, men med en begränsad roll. I hemmen och ute i byarna förblev finska ett folkspråk, medan svenskan blev det enda språket som användes hos myndigheter, i skolan och i andra viktiga samhällsdomäner. I storfurstendömet fick varje dialekt, även den i finska Tornedalen, en relation till det finska skriftspråk som skolan kom att lära ut. På den svenska sidan av gränsen tilläts ingen sådan utveckling och språkformen kom att präglas både av de många svenska lånord politiken medfört och av en stabil dialektbas.

Endast den lutherska kyrkan har bevarat finskan som ett av sina språk ända till idag. Under ett sekel av officiell assimilationspolitik var finskan således ett

modersmål med låg status men också ett *lingua sacra* för den tornedalska, och även för delar av den samiska, befolkningen.

Under 1800-talet kom en rad finska ord in i svenskan. Mestadels rör det sig om starkt talspråkliga ord som nu låter som sen 1800-talslang: *finnkole*, *koling*, *hyvens* 'bra' (belagt 1897; av finska *hyvä* 'god', *hyvin* 'bra'), *musta* 'kaffe' (1847; av finska *musta* 'svart'), *kovan* 'pengar' (ca 1850; av finska *kova* 'hård'). Ordet *kola* (*kola vippen*, även *kola pöjs*) 'dö' är också starkt talspråkligt; men frasen *kola av* är belagd redan 1743 (av finska *kuolla* 'dö').

1900-talet

KRIGSBARN

Åren 1940–1945 evakuerades ca 70 000 finska barn till Sverige undan umbäranen i Finland under vinter- och fortsättningskriget. Många skickades senare tillbaka till sina familjer i Finland, en del när de redan hunnit glömma bort det finska språket, och några fick åka mellan länderna i flera omgångar. Man har beräknat att ca 15 000 barn blev kvar i Sverige permanent. De finska krigsbarnens varierande öden har sedan 1980-talet börjat uppmärksammas alltmer och de före detta krigsbarnen själva har aktivt bidragit till detta. Det finns föreningar för finska krigsbarn i Sverige och det har skrivits ett stort antal skönlitterära och vetenskapliga verk och gjorts teve- och radioprogram samt film med detta tema.

Finskans ställning i Sverige

Trots att finska språket talats i Sverige så länge landet existerat som stat är de

▲ Lissi och Juhani Piironen, två finska krigsbarn på tåget som står på Helsingfors järnvägsstation i februari 1940, redo för avfärd till Stockholm. Övan till höger den lapp med namn m.m. som flickan på bilden hade runt halsen under sin resa till Sverige.

flesta, som idag talar finska, invandrare från Finland i första, andra eller tredje generationen. Finsktalande populationer i Sverige har gång efter annan assimilerats språkligt och införlivats i den svenska befolkningen, medan nya finsktalande grupper har kommit in österifrån. Det svenska Tornedalen och Stockholm är bland de få undantagen från denna regel: här har finska talats kontinuerligt sedan mycket lång tid tillbaka. Naturligtvis har befolkningsrörelserna mellan den östra och västra rikshalvan, och senare över den svensk-finska gränsen, betytt en ständig påfyllning av finsktalande även i dessa områden.

Numera bor cirka hälften av sverige-finnarna i och omkring Stor-Stockholm och Mälardalen. Andra stora sverige-finska orter är Göteborg med omnejd och en rad mindre industriorter i Dalarna och Västmanland. Uppskattningsvis bor mindre än fem procent av hela den sverige-finska befolkningen i de fem nordsvenska kommunerna där lagen om rätt att använda finska och meänkieli är i kraft. I avsaknad av svensk statistik över etnicitet och språk är det svårt att uppskatta antalet sverige-finnar på olika orter och ännu svårare är det att veta hur många av dessa som faktiskt talar finska. Enligt svenska regeringens rapport till Europarådet 2007 uppskattas den sverige-finska befolkningen i Sverige till omkring 450 000 personer varav ungefär hälften beräknas använda finska i någon utsträckning.

ÖPPEN ASSIMILATIONSPOLITIK

Något som starkt reducerade antalet finsktalande i Sverige var de decennier av öppen assimilationspolitik som tog sin början under andra hälften av 1800-talet när nationalistiska tankegångar stärktes i det svenska samhället. I samband med att det svenska språket och kulturarvet lyftes fram som symboler för den svenska nationen, förpassades minoritetsspråken och kulturerna näs-

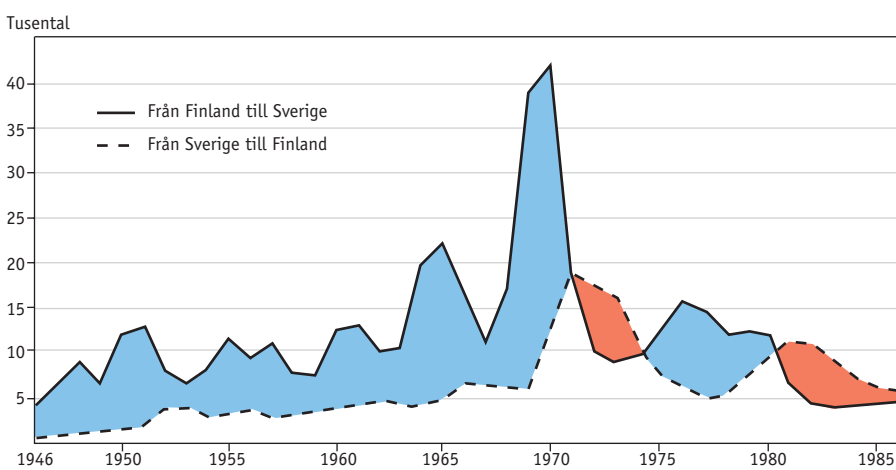
tan helt till privatsfären. Bland de få undantagen fanns kyrkan och de læstadianska mötena där finska användes. Ett viktigt årtal är 1888 då kommuner i de finsktalande områdena i norr, där det tidigare funnits undervisning på finska, erbjöds gratis skolor om man införde svenska som undervisningsspråk. Detta var ett lockande erbjudande för fattiga kommuner som på detta sätt fick extra ekonomiskt stöd. I många skolor blev finskan ett förbjudet språk även under rasterna, och elever som ertappades med att tala finska kunde ibland straffas hårt. Detta förbud anmäldes till Skolöverstyrelsen – men först så sent som 1957 – av Nils-Erik Hansegård som kritiserat det språkliga förtrycket av finsk- och samisktalande i norra Sverige. Skolöverstyrelsen bestämde senare att några sådana språkförbud inte fick förekomma i skolorna.

1970 – DEN INVANDRARPOLITISKA VÄNDNINGEN

Finska språket bibehöll i stort sin marginaliserade status långt in på 1970-talet. Den kraftigt ökade arbetskraftsinvandringen från Finland till Sverige på slutet av 1960-talet lyfte fram språkfrågan, speciellt i skolorna där de nykomna finska barnen och ungdomarna inte kunde tillgodogöra sig undervisning på svenska. Invandrarnas språkliga situation började diskuteras och när den nya svenska invandrarpolitiken infördes 1975 med deviserna *jämlikhet, valfrihet* och *samverkan*, tockades jämlikhetsmålet så att invandrarna skulle få välja i vilken grad de ville bli svenskar och i vilken grad de ville behålla sin ursprungliga kultur, inklusive språket. Läsåret 1976/77 trädde den s.k. hemspråksreformen i kraft som gav barnen möjlighet att få undervisning i eller på sitt hemspråk i den svenska skolan. Under de påföljande åren utvecklades ett stort antal finska eller tvåspråkiga klasser på olika håll i Sverige, och hemspråksundervisning i finska som ämne blev vanlig även i andra klasstyper.

När hemspråksreformen genomfördes kom den också att omfatta barnen i Tornedalen. De tornedalska skolbarnen fick möjlighet till undervisning i standardfinska, vilket dock innebar svårigheter för många barn. De hade hemma lärt sig tornedalsfinska, den språkliga varietet som framför allt utvecklats som talspråk i de tornedalska byarna och som inte blivit föremål för sådan standardisering eller genomgått samma utveckling som finskan på andra sidan riksgränsen. För skolbarnen

Flyttningsutbytet mellan Finland och Sverige 1946–1986

▲ Från 1946 till 1977 uppgick bruttoinvandringen från Finland till Sverige till drygt 416 000 personer, medan ca 19 000 flyttade från Sverige till Finland. Som störst var arbetskraftsinvandringen under åren 1969–70 då ca 80 000 finländare flyttade till Sverige. Sedan dess har nettoinvandringen från Finland stadigt minskat för att sedan 1990-talet ligga nära noll.

▼ En av invandrarna från Finland var Sinikka Mattila som arbetade på Saab-Scania på 1980-talet.

som undervisades i standardfinska tedde sig språket främmande och svårt, och många hoppade av efter en kort tid med hemspråksundervisning. Läns-skolnämnden i Norrbottens län införde då en pedagogisk modell, enligt vilken den egna dialekten fick utgöra utgångspunkten för finskstudierna. Denna undervisning fick ett positivt resultat.

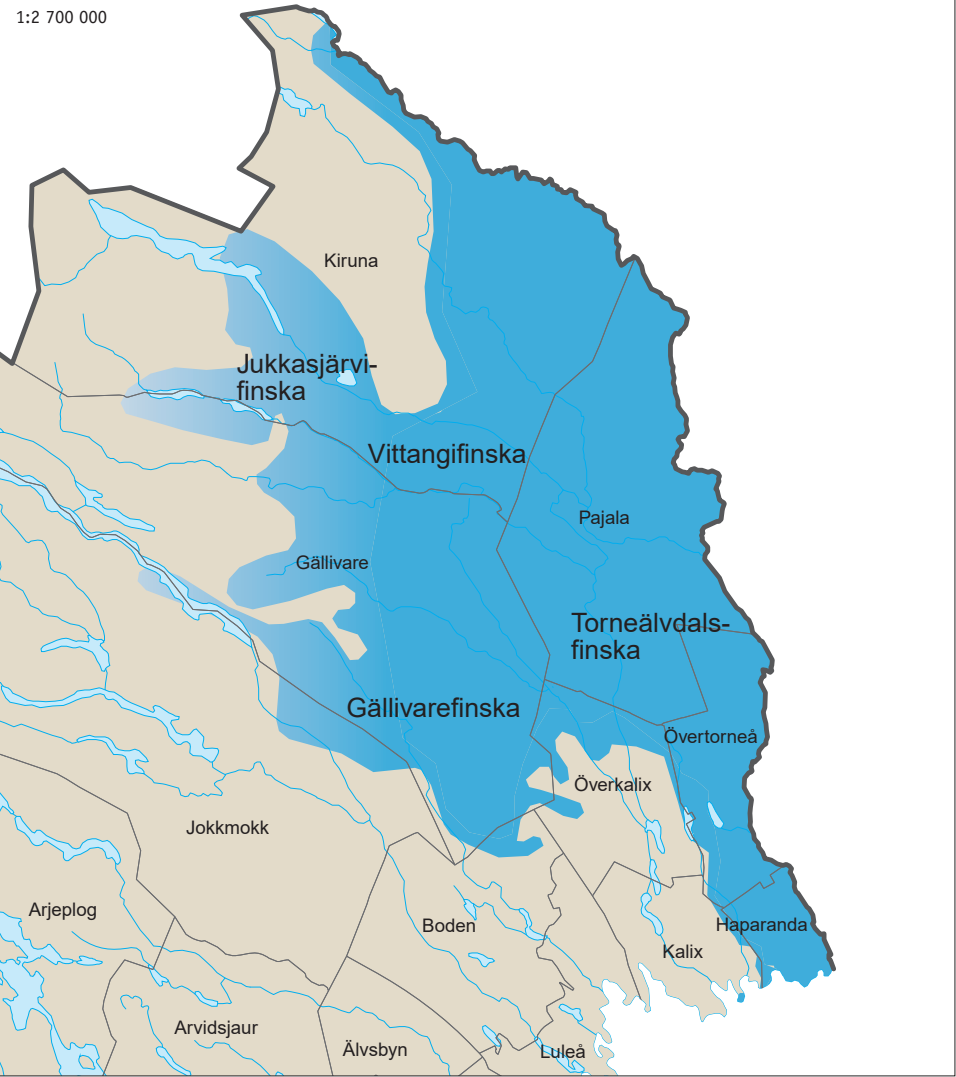
MINORITETSIDENTITETEN VÄXER FRAM

Den nya svenska invandringspolitiken var ett resultat av riksdagens invandrar- och minoritetspolitiska beslut från mitten av 1970-talet och hemspråksreformen fick stöd från samtliga politiska partier. Trots detta hördes en del kritiska röster, och när Sverige mot slutet av 1980-talet drabbades av ekonomiska svårigheter, tilltog kritiken. En snabb nedmontering av hemspråksstödet – sedan 1997 ”modersmålsstödet” – påbörjades, och tillgången till undervisning i och på finska kom att skäras ner kraftigt. Samtidigt som klimatet när det gäller modersmålsundervisningen så småningom blev mindre gynnsamt, började en ny minoritetsidentitet växa fram

▼ Sverigefinnarnas minoritetspolitiska deklaration. I texten konstateras att sverigefinnarna utgör den största minoritetsgruppen i Sverige och att finnarna bott och levat inom Sveriges gränser sedan århundraden tillbaka. De undertecknande kräver att sverigefinnarnas minoritetsställning skall erkännas officiellt av statsmakterna. Deklarationen är daterad den 7 mars 1992, men mottogs först 1995 officiellt av svenska regeringen, representerad av den dåvarande statsministern Ingvar Carlsson och jordbruksministern Margareta Winberg.

Meänkielis traditionella utbredningsområde

▲ I samband med folkräkningen 1930 gjordes en specialundersökning av språkförhållandena i Norrbotten. Kartan visar vilka områden som hade ”finska språket som huvudspråk”. Områden där andelen finsktalande (dvs. talare av meänkieli) var mindre än 50 % visas med ljusare färg. Kartan visar också de viktigaste meänkielidialekterna.

bland sverigefinnarna. Ett stort antal skolstrejker genomfördes i kommuner där finska klasser skulle läggas ner. Den största sverigefinska organisationen, *Sverigefinska Riksförbundet – Ruotsinsuomalaisten Keskusliitto* (RSKL), lade om kurs och övergick från invandrarpolitisk ideologi och främjande av sverigefinnarnas sociala förhållanden till regelrätt minoritetspolitik och ett arbete för sverigefinnarnas språkliga och kulturella överlevnad. Skolfrågan sågs som central och tanken om egna finska skolor och förskolor började sprida sig som en reaktion på försämrade möjligheter att få undervisning i eller på finska i den svenska skolan. 1980-talet betydde också en starkt minoritetspolitisk mobilisering bland tornedalingarna. År 1981 bildades *Svenska Tornedalingars Riksförbundet – Tornionlaaksolaiset* (STR-T), som i sin programförklaring tog ställning för tornedalsfinskan som eget språk. Språkfrågan lyftes fram som en ödesfråga för överlevnaden av Tornedalens kultur

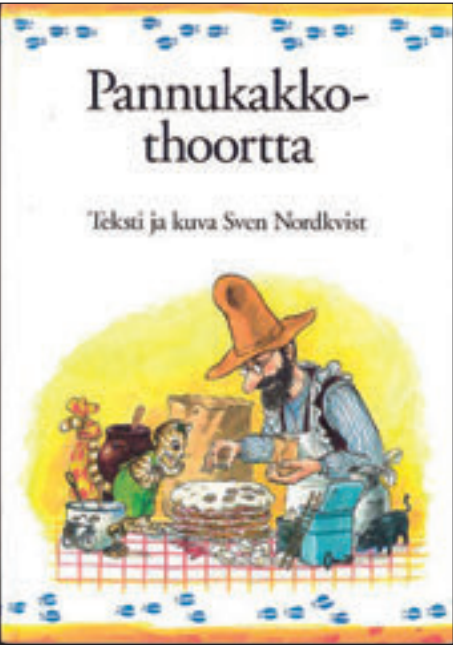
eftersom det egna språket sågs som uttryck för en speciell tornedalsk identitet. Tornedalsfinska hade använts i skrift men standardisering och normer saknades. Inom de språkpolitiskt aktiva kretsarna diskuterades hur språket skulle utvecklas och nya termer införas: var skulle lånen tas ifrån, finskan eller svenskan, eller skulle man försöka skapa egna, tornedalska nyord med hjälp av redan existerande tornedalska ordstammar? Man började också tala om *meänkieli* ’vårt språk’, i motsats till den gängse beteckningen *tornedalsfinska*.

1990-TALET – ETT DECENNIUM AV AKTIVT MINORITETSPOLITISKT ARBETE

Sverigefinnarnas språkpolitiska aktiviteter breddades ytterligare under 1990-talet. År 1992 utarbetades en minoritetsdeklaration som undertecknades av ett antal sverigefinska organisationer och överlämnades till den svenska regeringen. Även det svenska samhället började mot mitten av decenniet fästa

Om meänkieli

Före 1809, då Torne älv blev riksgräns, fanns inga väsentliga skillnader mellan de nordfinska dialekterna på västra och östra sidan av Torne älv. Sedan dess har språket i svenska Tornedalen kommit under stark påverkan av svenskan, i synnerhet vad gäller ordförrådet. Härigenom har också ljudsystemet påverkats till exempel genom att aspirerade konsonanter och *sj*-ljud integrerats i meänkieli när ord som *thoortta* ’tårta’ och *skylli* ’skylt’ lånats in från svenskan. Lånord har också hämtats från samiska. Efter svenskt mönster har man vidare bildat partikelverb som i *rakentaa ylös* ’bygga upp’. Meänkieli skiljer sig på andra sätt från standardfinskan, men oftast handlar det då om drag som återfinns i finska dialekter, till exempel den för nordfinska dialekter typiska *h*-metatesen som i *Pajahlaan* ’till Pajala’, *talhoon* ’till huset’ (jfr finska *Pajalaan*, *taloon*), och användning av postpositioner istället för kasusändelser, som i *tuolin päällä* ’på stolen’ (finska *tuolilla*). I informellt tal förekommer det även att man växlar mellan meänkieli och svenska på ett sätt som är vanligt i genuint tvåspråkiga samhällen världen över. Man byter språk mitt i en mening, eller plockar spontant in ord eller fraser från det ena språket till det andra.

▲ Översättning till meänkieli av Sven Nordkvists populära barnbok *Pannkakstårtan* (1984). Översättningen är gjord av Bengt Pohjanen och förlaget som 1995 gav ut boken heter Kaamos. Som boktiteln väl illustrerar, innehåller meänkieli en hel del svenska lånord, både äldre och nyare (*pannukakko* ’pannkaka’ respektive *thoortta* ’tårta’). Det första ordet har tidigt anpassats efter finskans fonotax och återfinns även som gångbart ord i riksfinskan, fast i den ortografiska formen *pannukakku*. Det nyare lånordet *thoortta* har helt behållit sin svenska ursprungsform om man bortser från den något förfinskade ortografin. Konsonantparet *th* initialt betecknar aspiration av *t* i början av ordet – något som är kännetecknande för svenskt och tornedalskt uttal men är helt främmande för riksfinskan.

mer uppmärksamhet vid sverigefinnarna. En utredning om finskans ställning initierades av regeringen och framlades 1994, med rubriken *Finska i Sverige – ett inhemskt språk*.

Även för tornedalingarna var 1990-talet en minoritetspolitiskt aktiv tid. Benämningen *meänkieli* började användas alltmer, och ”meänkielirörelsen” började locka till sig allt vidare kretsar bland tornedalingarna. Böcker på meänkieli publicerades, tornedalska musikgrupper blev populära och teaterintresset var stort, särskilt i Pajala kommun, som blivit det tornedalska kulturlivets centrum. Att författaren Mikael Niemi år 2000 fick Augustpriset för sin succéroman *Populärmusik från Vittula* om livet i Pajala och flyttade tillbaka dit med sin familj, kunde ses som ett tecken i tiden.

Både för sverigefinnarna och tornedalingarna betydde 1990-talet och Sveriges inträde i EU 1995 starten för ett aktivt deltagande i det europeiska minoritetssamarbetet. European Bureau of Lesser Used Languages (EBLUL) erkände deras språk som historiska minoritetsspråk, vilket även uppmärksammades av svenska medier. Några år senare bytte den svenska regeringen

kurs. När Sveriges riksdag 1999 antog en nationell minoritetspolitik och året därpå ratificerade *Europarådets ramkonvention för stöd av nationella minoriteter* och *Europarådets stadga för regionala språk eller minoritetsspråk*, blev både sverigefinnar och tornedalingar erkända som nationella minoriteter och deras respektive språk som nationella minoritetsspråk.

En lag om rätt att använda finska och meänkieli hos förvaltningsmyndigheter och domstolar trädde i kraft den 1 april 2000. Den gäller numera i 23 kommuner (se sid. 107).

FRÅN 2000 – DEN NYA MINORITETSPOLITIKENS TID

För finskan i Sverige betydde den nya minoritetspolitiken stora förändringar. Framför allt blev det som tidigare allmänt ansetts vara ett och samma språk, finska, nu två olika språk, finska och meänkieli. Båda varieteterna fick ökad samhällelig status genom språklagen och även genom det faktum att den svenska staten enligt sin nya politik åtagit sig att bevara och utveckla dem som en del av det svenska kulturarvet. Allt detta ledde till att både sverigefinnarnas och tornedalingarnas språkpoli-

tiska strävanden stärktes och en dialog mellan dem och statsmakterna nådde en helt annan nivå och intensitet än tidigare.

Sverigefinnarna, som tidigare betraktats som bara en bland många invandrargrupper, hade svårt att lösgöra sig från sin gamla status och få förstäelse för sin nya position som nationell minoritet. Många äldre sverigefinnar hade själva kvar sin invandraridentitet och vanan att betrakta sig som ”gäster” i Sverige. Den till finska språket knutna identiteten, som nu fick officiellt stöd, var viktig, fast många kunde konstatera att kunskaperna i finska stadigt minskade i de yngre generationerna. För tornedalingarna var förändringen minst lika stor. En tidigare på många sätt osynlig minoritetsgrupp blev plötsligt synlig, med eget språk och egen kultur.

▼ Sedan i början av 1980-talet har en mindre ”språkstrid” utspelats i byn Päckilä/Bäckesta i Övertorneå. Byborna ersatte egenhändigt Vägverkets officiella skylt med en tvåspråkig skylt med det finska namnet överst. Efter några år bytte Vägverket tillbaka med en officiellt enspråkig svensk skylt. Senare har dock både Päckilä och de övriga byarna längs gränsalven i Övertorneå fått tvåspråkiga skyltar.

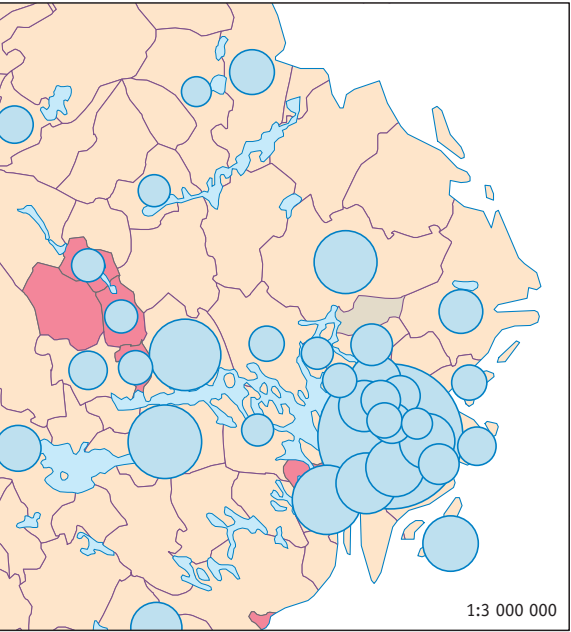
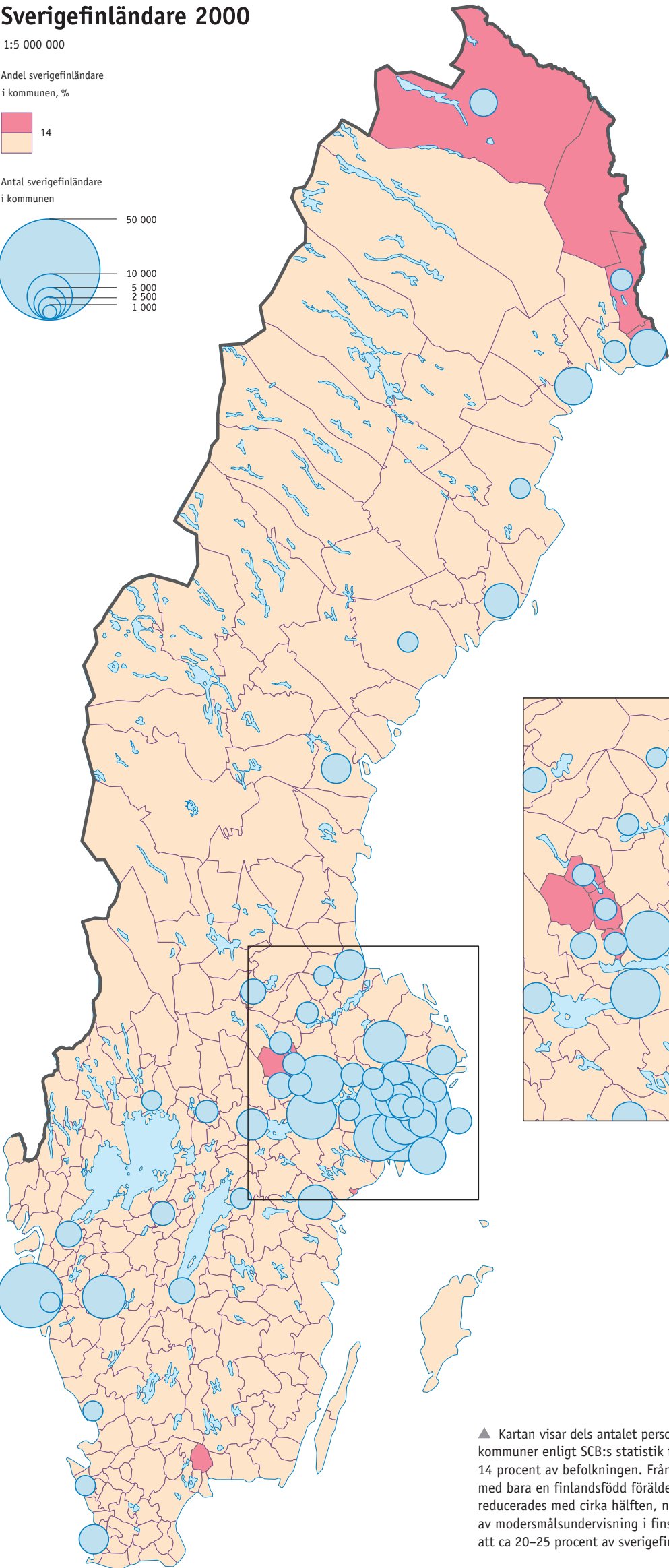
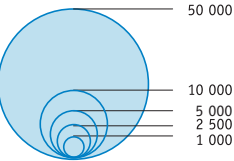
Sverigefinländare 2000

1:5 000 000

Andel sverigefinländare i kommunen, %

Antal sverigefinländare i kommunen

▲ Kartan visar dels antalet personer födda i Finland eller med minst en finlandsfödd förälder i Sveriges kommuner enligt SCB:s statistik från 2000, dels i vilka kommuner dessa personer utgjorde minst 14 procent av befolkningen. Från och med 2003-12-31 räknades i statistiken inte längre personer med bara en finlandsfödd förälder, vilket ledde till att det officiella antalet "sverigefinländare" reducerades med cirka hälften, något som hade stor betydelse t.ex. när man skulle uppskatta behovet av modersmålsundervisning i finska i kommunernas skolor. I detta sammanhang brukar man räkna med att ca 20–25 procent av sverigefinlänarna är finlandssvenskar.

▲ Mikael Niemis Populärmusik från Vittula har översatts till många språk och då också förstås som här till meänkieli.

◀ Tornedalsteatern i Pajala har haft stor betydelse för meänkielirörelsen i Tornedalen. Föreställningarna, som getts på finska/meänkieli, på svenska eller på två språk, har blivit mycket populära lokalt och även på den finska sidan av riksgränsen där intresset för den svensk-tornedalska kulturen vuxit kraftigt på sistone.

▼ Fnittrande flickor i matsalen i ERKKI-skolans förskoleklass. På matsedeln står korvsoppa. ERKKI-skolan i Eskilstuna är en sverigefinsk friskola som grundades 1993. Det finns också flera förskoleavdelningar som hör till skolan och arbetar tvåspråkigt. ERKKI-skolan är en av de sju verksamma sverigefinska friskolorna i Sverige idag.

▼ Detta fotomontage avspeglar blandningen av ortnamn på svenska och finska.

◀ Niklas Mulari, född i Eskilstuna, är ung konstnär med finska rötter. Han talar flytande finska och blev vald till Årets sverigefinska konstnär 2006.

▼ Finskt bröd från Finska Hembageriet i Eskilstuna. Att få tag på det osötade finska brödet har varit viktigt för sverigefinnarna. Numera tillhör det finska brödet standardutbudet i de flesta matvaruaffärerna i Sverige.

idag modersmålsstöd i meänkieli. *Nordkalottens kultur- och forskningscentrum* (NKFC) i Övertorneå samlar material kring bland annat den tornedalska lokala kulturen.

FRAMTIDEN

Det officiella stödet för finska och meänkieli har ökat markant under det senaste decenniet. Samtidigt har språkens status höjts bland talarna och i samhället i stort. En eventuell utvidgning av det finska förvaltningsområdet diskuteras eftersom de finstalande till allra största delen bor utanför de kommuner där språklagen är i kraft.

Den tidigare så omfattande flyttningen från Finland till Sverige har nästan upphört, medan de övriga kontakterna mellan länderna har ökat, inte minst uppe i Tornedalen. Samtidigt fortsätter en språklig assimileringprocess inom både den sverigefinska och den tornedalska befolkningen, jämsides med den kulturella revitaliseringen. Skolans roll i detta sammanhang kommer att vara central, på samma sätt som den var central under den öppna assimilationens tid.

▲ Sånggruppen Jord sjunger både på meänkieli och svenska och har skapat flera låtar som handlar om språk och identitet. Med sången Ännu lever språket hos oss representerade de tornedalingarna i den internationella minoritetssångsfestivalen Liet Lavlut i Östersund 2006.

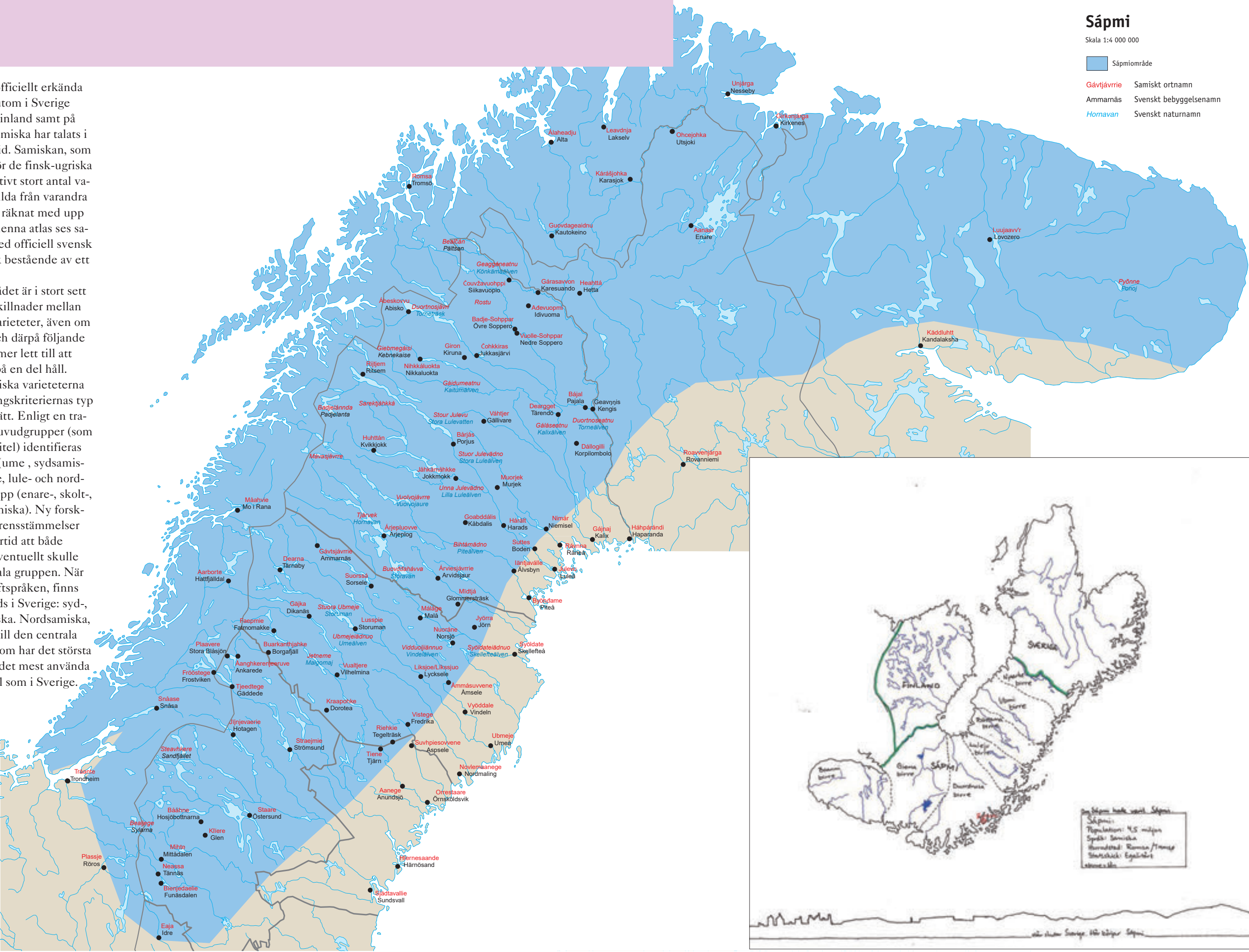
Samiska

Samiska, ett av Sveriges officiellt erkända minoritetsspråk, talas förutom i Sverige också i norra Norge och Finland samt på Kolahalvön i Ryssland. Samiska har talats i Sverige sedan urminnes tid. Samiskan, som i likhet med finskan tillhör de finsk-ugriska språken, består av ett relativt stort antal varieteter, som är så pass skilda från varandra att språkvetare ibland har räknat med upp till elva samiska språk. I denna atlas ses samiskan dock i enlighet med officiell svensk språkpolitik som ett språk bestående av ett antal varieteter.

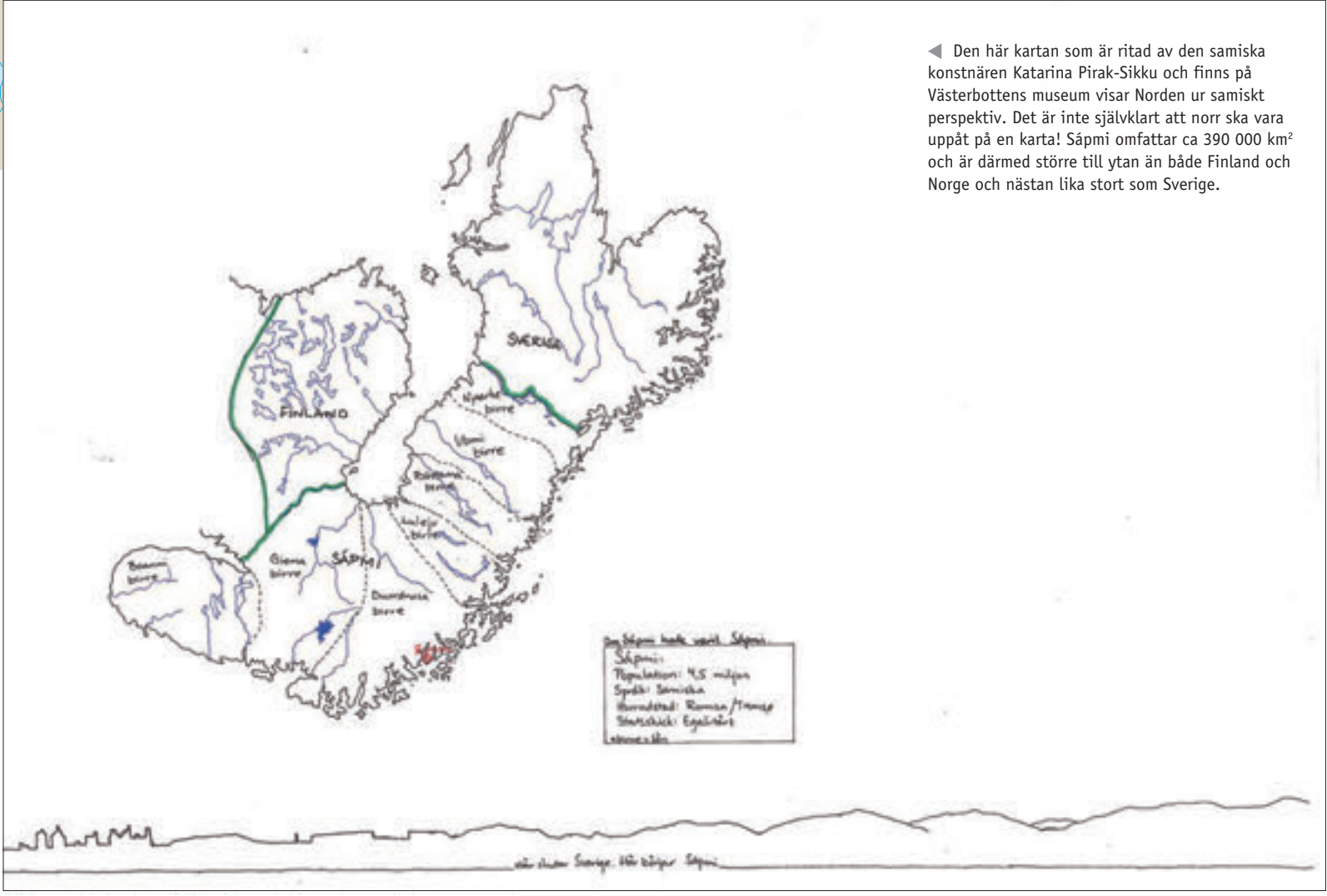
Det samiska språkområdet är i stort sett sammanhållet med små skillnader mellan geografiskt närliggande varieteter, även om nationsgränsdragningar och därpå följande tvångsförflyttningar av samer lett till att detta kontinuum brutits på en del håll.

Indelningen av de samiska varieteterna kan, beroende på indelningskriterierna typ och antal, göras på olika sätt. Enligt en traditionell indelning i tre huvudgrupper (som också används i detta kapitel) identifieras vanligen en sydlig grupp (ume-, sydsamiska), en central grupp (pite-, lule- och nord-samiska) och en östlig grupp (enare-, skolt-, akkala-, kildin- och tersamiska). Ny forskning, som baserats på överensstämmelser i ordförrådet, visar emellertid att både ume- och enaresamiska eventuellt skulle kunna föras till den centrala gruppen. När det gäller de samiska skriftspråken, finns idag sju, varav fyra används i Sverige: syd-, ume-, lule- och nordsamiska. Nordsamiska, som trots namnet räknas till den centrala gruppen, är den varietet som har det största antalet talare och är även det mest använda skriftspråket i Norge såväl som i Sverige.

► Ortnamn som *Hier-nesaande* (Härnösand), *Stuehkie*, *Stockho-almma*, *Stockholbma* (Stockholm), *Tjarvetje* (Gävle), *Ubmeje* (Umeå), *Aarjelmieri* (Söderhamn) visar att även platser utanför det som idag betraktas som samiskans utbredningsområde omfattas av samiskans ortnamnsklick.

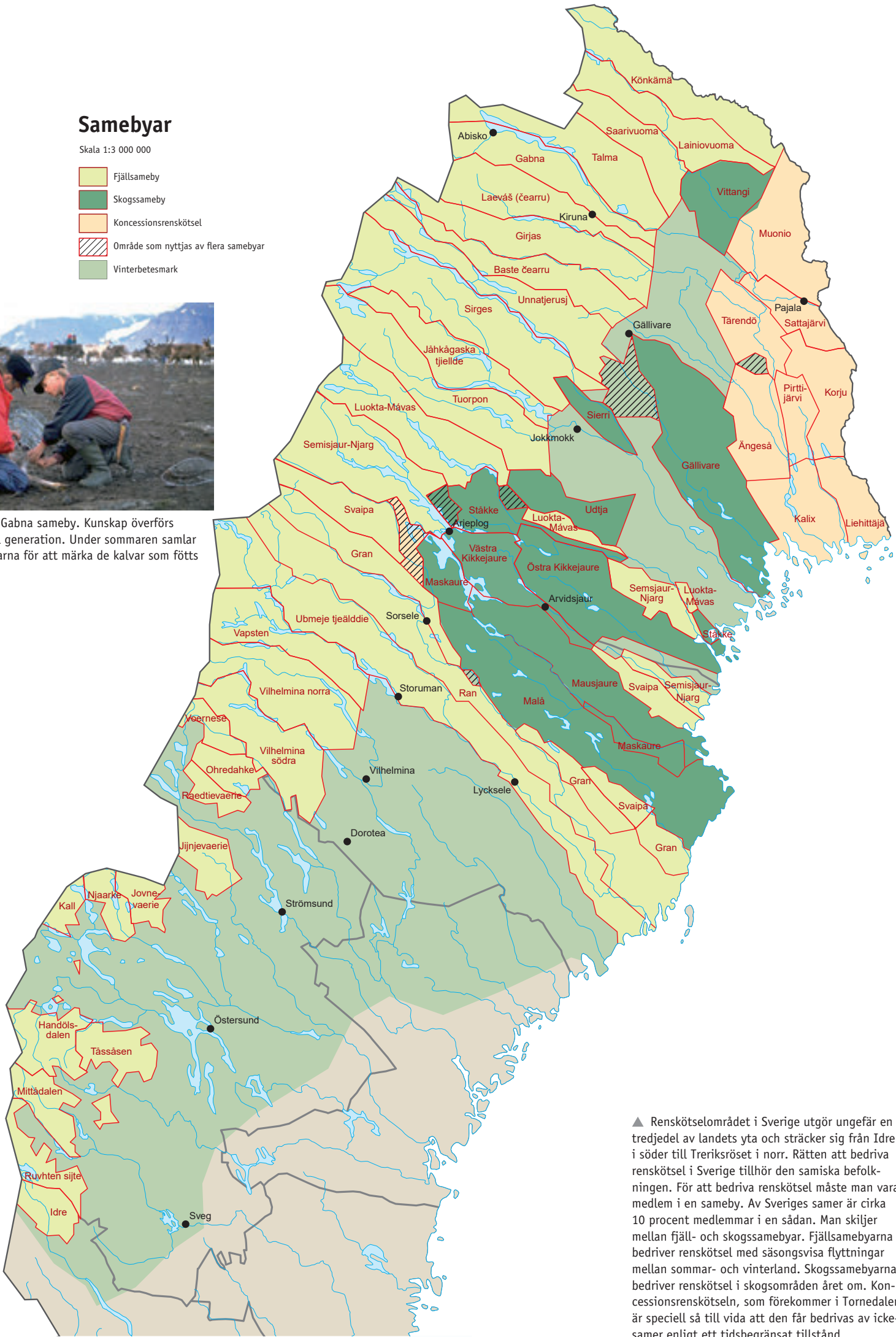
▲ Den samiska flaggan godkändes av den trettonde Nordiska Samekonferensen 1986. Flaggan är formgiven av Astrid Báhl från Skibotn, Norge. Färgerna tar upp de traditionella samiska klädesfärgerna blått, grönt, gult och rött. Flaggans cirkel symboliserar solen och månen. Officiell flaggdag är bland annat den samiska nationaldagen, 6 februari, som firas till minne av det första samiska landsmötet i Trondheim 1917.

◀ Den här kartan som är ritad av den samiska konstnären Katarina Pirak-Sikku och finns på Västerbottens museum visar Norden ur samiskt perspektiv. Det är inte självklart att norr ska vara uppåt på en karta! Sápmi omfattar ca 390 000 km² och är därmed större till ytan än både Finland och Norge och nästan lika stort som Sverige.

▲ Kalvmärkning i Gabna sameby. Kunskap överförs från generation till generation. Under sommaren samlar renskötarna in renarna för att märka de kalvar som fötts under våren.

▲ Renskötelsområdet i Sverige utgör ungefär en tredjedel av landets yta och sträcker sig från Idre i söder till Treriksröset i norr. Rätten att bedriva renskötsel i Sverige tillhör den samiska befolkningen. För att bedriva renskötsel måste man vara medlem i en sameby. Av Sveriges samer är cirka 10 procent medlemmar i en sådan. Man skiljer mellan fjäll- och skogssamebyar. Fjällsamebyarna bedriver renskötsel med säsongsvisa flyttningar mellan sommar- och vinterland. Skogssamebyarna bedriver renskötsel i skogsområden året om. Koncessionsrenskötseln, som förekommer i Tornedalen, är speciell så till vida att den får bedrivas av icke-samer enligt ett tidsbegränsat tillstånd.

▲ Rotslöjd. Rötter är ett lätt och slitstarkt material som traditionellt används för att tillverka korgar för förvaring. Sömmen i en svepask är ett exempel på hur rötter också används för att foga samman andra material. Rötterna förvaras torra. Då de skall användas läggs de i vattenbad så att de blir lätta att klyva och smidiga att arbeta med.

▼ Kalvmärkning i Sukke, Vindelfjällen i Grans sameby.

Sametinget

I och med att den svenska riksdagen 1977 erkände samerna som ursprungsbefolkning i Sverige aktualiserades samernas rätt till inflytande över sin situation. År 1982 tillsattes en samerättsutredning som 1989 kom fram till att det fanns ett behov av ett folkvalt samiskt organ. Fyra år senare, den 26 augusti 1993, öppnade kung Carl XVI Gustaf det första Sametinget i Kiruna stadshus. Motivet för inrättandet av Sametinget var att skapa ett forum för samerna att som ursprungsfolk bevara och utveckla sin kultur. Sametinget fungerar både som folkvalt organ och som statlig myndighet. I Sametingets plenum sitter 31 folkvalda ledamöter som utses av samer som är registrerade i den samiska röstlängden. Plenum utser sametingets styrelse som i sin tur utser myndighetens chef. Som myndighet är Sametinget underställt Kulturdepartementet som har en enhet för samefrågor. Sametinget har ett trettiotal anställda tjänstemän som är fördelade på ett huvudkansli i Kiruna och lokalkontor i Jokkmokk, Tärnaby och Östersund. Sametingets dubbla roller kan innebära ett dilemma för ledamöterna. De kan gå till val på frågor som går emot den politik som regering och riksdag ger uttryck för och som Sametinget som statlig myndighet har att följa. För att i någon mån komma tillrätta med problemet har man inom Sametinget försökt tydliggöra gränsen mellan det politiska och det myndighetsutövande arbetet. Svenska staten har aldrig erkänt Sametinget som ett beslutande organ för självstyre utan ser det som en särskild myndighet för bevakning av frågor som rör samisk kultur.

renskötsel. Skogsrenskötseln bedrivs i barrskogsområdet året om. Där utnyttjas betesmarkerna i olika vegetationstyper beroende på tiden på året. Fjällrenskötseln bedrivs i skogsområden på vintern och fjällområden på sommaren med säsongsvisa flyttningar mellan sommar- och vinterlandet. Tidigare följde renskötarna renhjorden till fots eller på skidor och hundar användes för att hålla kontroll på renhjorden. I den moderna renskötseln utnyttjas transportmedel som skoter, motorcykel, lastbil och helikopter. Den moderna teknikintensiva renskötseln kräver färre renskötare. För att bedriva renskötsel krävs enligt lag att man är medlem i en sameby. Samebyn är ett geografiskt bestämt område inom vilket samebyns medlemmar får bedriva renskötsel. Det finns 51 samebyar i Sverige med sammanlagt 2 500 medlemmar. Samebyn är en juridisk person och ekonomisk förening för medlemmar. För många samer är jakten och fisket viktiga inkomstkällor. Framför allt baserar många icke renskötande samer sin ekonomi på dessa näringar. För de renskötande samerna är jakten och fisket viktiga binärningar. Renbeteslagstiftningen knyter jakt och fiskevatten till medlemskap i en sameby och icke renskötande samer har därmed i stor utsträckning förlorat sin jakt- och fiskerätt. Den samiska slöjden och konsthantverket – *duodji* – har blivit en allt viktigare inkomstkälla för många samer. Duodji har sitt ursprung i de självhushållande nomadiserande samernas behov av lätta och praktiska föremål. Ursprungligen var slöjden i första hand inriktad på nyttoföremål. Materialet till slöjden och konsthantverket hämtades från naturen. Från renen hämtas material som horn, ben, päls och senor till tråd. Från björken tar slöjdaren trä, näver, rötter och vrilar (utväxter på

stammar). Slöjdalster som framställs är kniv med skaft och slida, skedar, kåsor, skålar, mjölkstävor, ostformer, saltflaskor, vävskedar och seltyg. Vid sidan av bruksföremålen förekommer av gammalt även föremål i silver. Föremålen i silver var avsedda för festbruk och som en placering av överskottskapital. Under de senaste åren har den samiska turismen utvecklats inom Sápmi. I Sverige finns det ett 40-tal samiska turistentreprenörer som inriktar sin verksamhet på samiska natur- och kulturupplevelser. Många samer har lämnat de traditionellt samiska näringarna och bosatt sig utanför Sápmi. Det har till exempel lett till att Stockholm är en av de orter där det bor flest samer. 1993 invigdes Sametinget i Sverige. Sametinget har som syfte att verka för att förbättra samernas möjligheter som urbefolkning och för att bevara och utveckla den samiska kulturen. Sametinget är både ett folkvalt organ och en statlig myndighet. Dess arbete består av att fördela ekonomiska medel till samisk kultur och samiska organisationer, att utse styrelse till sameskolan, att medverka i samhällsplaneringen, att driva det samiska språkarbetet och informera om samiska förhållanden. Sametinget har ingen beslutanderätt men fungerar som remissinstans i frågor som berör samer. Samiska är sedan den 1 april 2000 officiellt minoritetsspråk i Sverige.

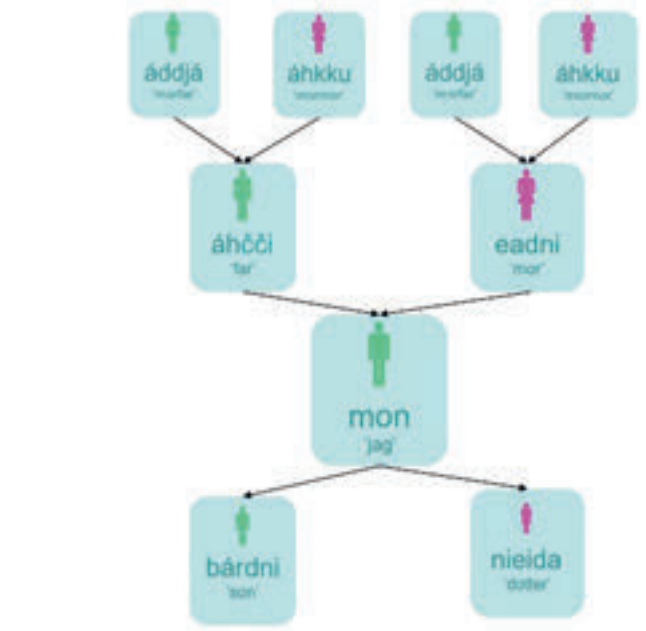
Historia

De första uppgifterna om samer kommer från den romerske skriftställaren Tacitus. I *Germania* från år 98 skriver han om ett folk kallat *fenni* som brukar identifieras med samer. De beskrivs som ett jägarfolk som lever under mycket enkla förhållanden, där både män och kvinnor deltar i jakten. Beteckningen *fenni* användes länge om både finnar och samer. I norskan används fortfarande *finne* i betydelsen 'same'. I *Geographia* från mitten av 100-talet berättar Ptolemaios om en stam som bär namnet *fenni* och som bor på den skandinaviska halvöns norra del. Under 500-talet använder Prokopios och Jordanes benämningen *screrefennae* där förleden *screre-* brukar kopplas till *skrida* i betydelsen 'åka skidor'. Att samerna kunde förflytta sig på skidor torde för en utomstående vara ett utmärkande drag. Beteckningen *same* har samma ursprung som det finska landskapsnamnet *Häme* (sv. Tavastland), vilket pekar på någon form av urgammalt samband mellan tavaster och samer.

▲ De samiska naturnamnen framträder tydligast på en karta i stor skala. Kartutdraget är från Lantmäteriets fjällkarta över Gäddede-Hotagsfjällen och omfattar ett område tillhörande Jijngevaerie sameby. Av utdraget framgår att de samiska naturnamnen förutom tydliga naturformationer också avser formationer och områden som är mindre framträdande för ögat. De svenska namnen däremot avser uteslutande tydliga landmärken som t.ex. en sjö, en å eller en topp. Exempel på detta förhållande ger namnen *Guevtele* och *Miesehketjaerhvie*, som båda saknar svenska varianter. Det förra är namnet på fjällvidd och det senare namnet på ett avskilt fjäll i området. *Miesehketjaerhvie* är en sammansättning av *miesehke* ’vaja med kalv’ och *tjaerhvie* ’avskilt fjäll i högfjällsområde’. Namnet är grundat på kunskapen om var vajorna brukar vara med sin kalv och vittnar om en förtrogenhet med landskapet.

Vid sidan av de samiska ortnamn som framträder på kartor finns det ofta ett lokalt namnskick som aldrig har namnat på kartan. De samiska naturnamnen är ofta förknippade med berättelser och händelser som är knutna till platsen. Genom att återberätta händelsen eller berättelsen förs namnet och platsens betydelse vidare till yngre generationer.

► Egos föräldrar och deras syskon.

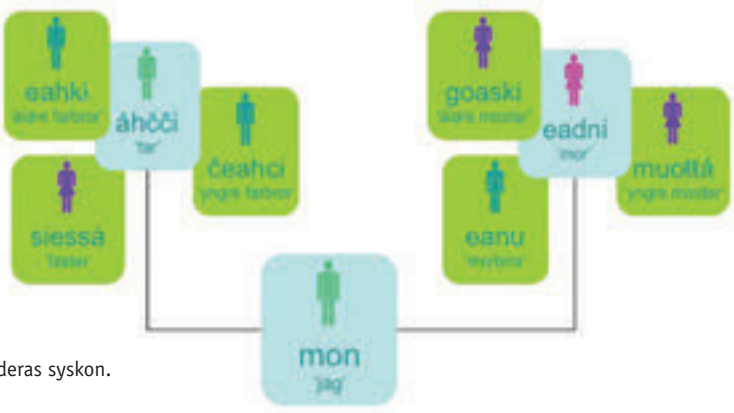
Samiska väderstreck

De samiska väderstrecksbeteckningarna var ursprungligen inte knutna till polstjärnans position eller kompassnålens riktning. Visserligen hittar man i moderna samiska ordböcker motsvarigheter till t.ex. ’norr’ och ’söder’, men de är anpassningar till ett kompassrelaterat system. I det traditionella samiska systemet är istället väderstrecksbeteckningarna knutna till lokala geografiska förhållanden. På nordsamiskt område och i östliga varieteter är orienteringen knuten till det geografiska förhållandet mellan hav och fastland. Den nordsamiska väderstrecksbeteckningen *dævi*, som har etymologisk motsvarighet i finskans *syvä* ’djup’, avser riktningen mot havet medan beteckningen *lulli* (på vissa håll *máddi*) är dess motpol. I centrala norska Finnmark motsvarar denna orientering kompassens norr och söder. I Tornedalen däremot, motsvarar *dævi* nordväst och *lulli* sydöst. Det får till följd att *dævi*, i ett kompassrelaterat system, översätts till ’norr’ i Norge och till ’väster’ i Sverige. Övriga väderstrecksbeteckningar följer samma logik. Beteckningen *oarji* översätts till ’väster’ i Norge och till ’söder’ i Sverige och *nuorta* översätts till ’öster’ i Norge och ’norr’ i Sverige.

I varieteter som talas söder om nordsamiskt område är orienteringen knuten till älvarnas och dalgångarnas riktning. I lule- och sydsamiska är väderstrecksbeteckningarna delvis desamma som i nordsamiska. Väderstrecket norr heter *nuortta*-/noerhte, söder heter *oarjel*-/darjel, öster heter *lulle*-/lulvie och väster heter *alle*-/ljillie. Även de har anpassats till ett kompassrelaterat system. I det ursprungliga systemet avser riktningen *alle*-/ljillie till *lulle*-/lulvie den riktning som de norrländska älvarna rinner i, dvs. vanligtvis från nordväst till sydöst.

De äkta makarna i ett äktenskap kallas *eamit* ’hustru’ och *isii* ’make’. De kallar sin svärmor för *vuoni* och sin svärfar för *vuohppa*. Svärföräldrar i sin tur kallar en svärdotter för *mannji* och en svärson för *vievva*. Det finns flera olika termer för svägerska och sväger. Valet av term beror på om personen i fråga är syskon till den äkta hälften eller gift med dennes eller dennas syskon. En hustru säger *mannji* om hon talar om makens syster och *gálojeatni* då hon talar om en svägerska som är gift med makens bror. På motsvarande sätt kallar en make sin hustrus bror för *máhka* medan han säger *spile* om en sväger som är gift med hustruns syster. En hustru kallar en sväger för *siejjot* och en make använder samma term om en svägerska. Termen *siejjot* används oavsett om relationen uppstått genom syskonskap eller ett syskons giftermål.

Många av de samiska släktskapstermerna har etymologiska motsvarigheter i andra finsk-ugriska språk och några, t.ex. *čeahci*, *goaski* och *mannji*, kan härledas ända till uraliskt skick. Detta förhållande visar att den samiska släktskapsterminologin har sitt ursprung i ett uråldrigt samhällsskick där släktskapet spelade en central roll i den sociala strukturen.

► De samiska varieteter som talas i Sverige är sydsamiska, umesamiska, pitesamiska, lulesamiska och nordsamiska. Övriga varieteter är enaresamiska, skoltsamiska, akkalasamiska, kildinsamiska och tersamiska.

▼ Tabellen visar syd-, lule- och nordsamiskans kasus i singular samt tempus i indikativ. Lägg märke till att nordsamiskans lokativ motsvarar både inessiv och elativ i syd- och lulesamiska. Lule- och nordsamiskans perfekt och pluskvamperfekt motsvaras i sydsamiska ofta av konstruktioner utan hjälpverb.

KASUS	sydsamiska	lulesamiska	nordsamiska	betydelse
grammatiska kasus				
nominativ	<i>gáetie</i>	<i>goahte</i>	<i>goahti</i>	
genitiv	<i>gáetien</i>	<i>goade</i>	<i>goadi</i>	’kåta’
ackusativ	<i>gáetiem</i>	<i>goadev</i>	<i>goadi</i>	

lokalkasus				
illativ	<i>dállese</i>	<i>dálläj</i>	<i>dollii</i>	’in i elden’
inessiv (lokativ)	<i>dállesne</i>	<i>dälân</i>	<i>dolas</i>	’i elden’
elativ (lokativ)	<i>dálleste</i>	<i>dälås</i>	<i>dolas</i>	’ur elden’

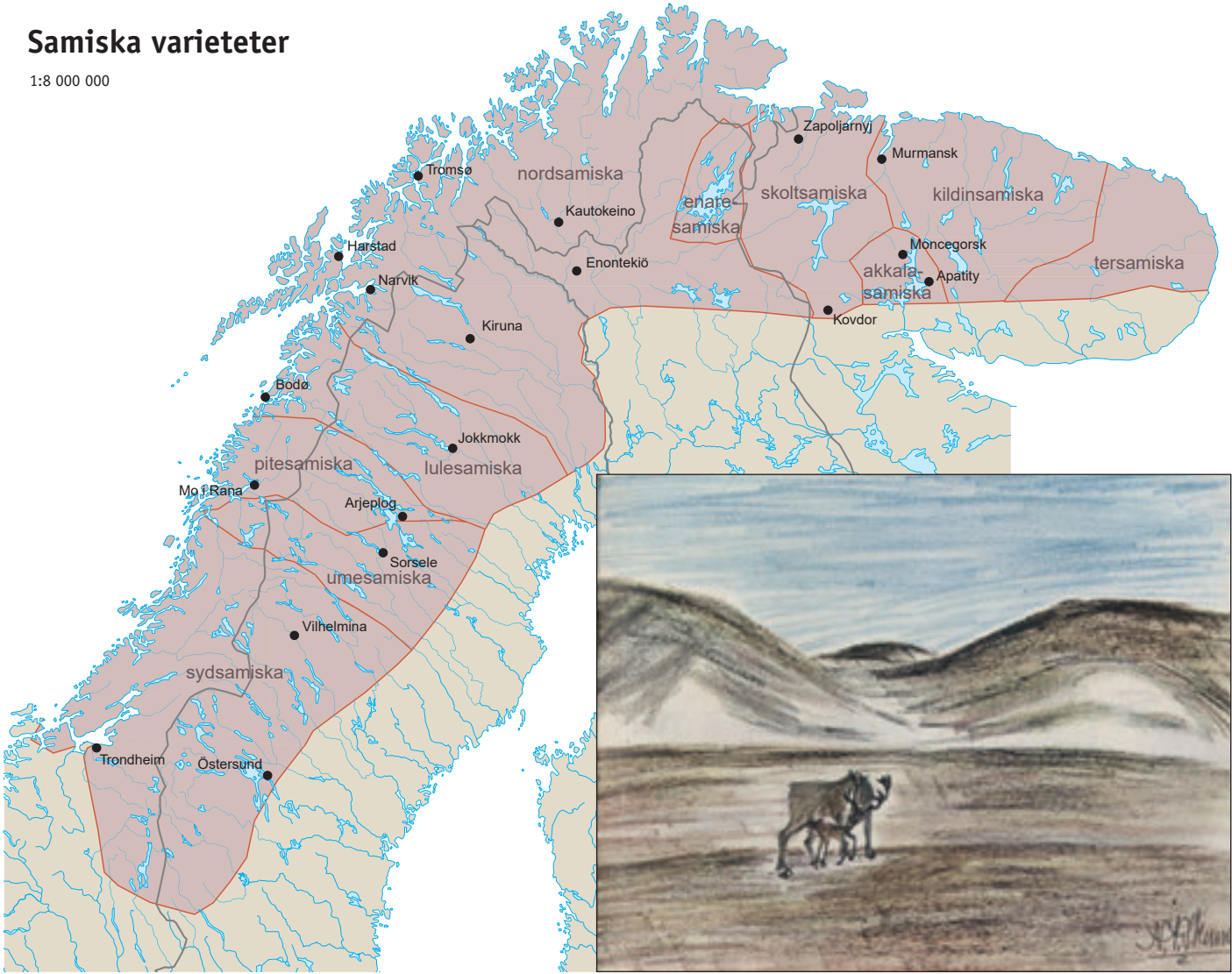
komitativ uttrycker				
medel eller redskap	<i>bijlne</i>	<i>bijlajn</i>	<i>biillain</i>	’med bil’
samvaro	<i>aehjine</i>	<i>áhrijjn</i>	<i>áhčiin</i>	’med far’

essiv uttrycker				
tillstånd eller egenskap	<i>maanine</i>	<i>mánnán</i>	<i>mánnán</i>	’som barn’

TEMPUS				
presens	<i>vaadtsam</i>	<i>váttáv</i>	<i>váccán</i>	’jag går’
preteritum	<i>veedtsim</i>	<i>vádtáv</i>	<i>vázzén</i>	’jag gick’
perfektum	<i>(leam) vaadtseme</i>	<i>lav vádtsám</i>	<i>lean vázzán</i>	’jag har gått’
pluskvamperfekt	<i>(lim) vaadtseme</i>	<i>lájjev vádtsám</i>	<i>ledjen vázzán</i>	’jag hade gått’

Samiska varieteter

1:8 000 000

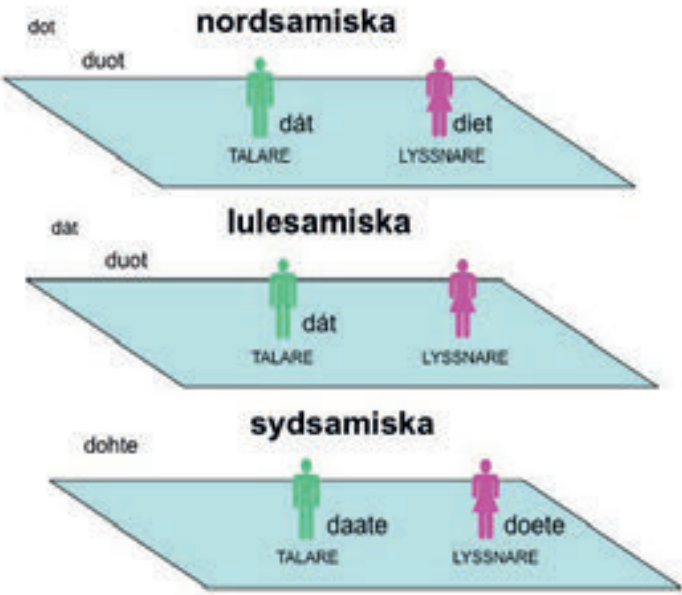
▲ Renen är ett återkommande motiv hos flera samiska bildkonstnärer. Här ett exempel på detta av Nils Nilsson Skum (1872–1951)

Samiska räknas till de finsk-ugriska språken som tillsammans med samoje-diska språk utgör de uraliska språken. Förhållandet mellan samiska och östersjöfinska språk är omdiskuterat och flera teorier har lagts fram för att förklara de språkliga överensstämmelser som dessa språk uppvisar. Ortnamn utanför samiskans nuvarande utbredningsområde, i t.ex. Finland och Karelen, visar att språket tidigare hade en större utbredning. Även i Sverige fanns tidigare en samisktalande befolkning utanför dagens utbredningsområde. Det finns belägg för att s.k. sockenlappar funnits så långt söderut som i norra Uppland.

Samiskans struktur

De samiska varieteterna har rika och komplicerade ljudsystem med flera olika typer av ljudväxlingar.

Nordsamiskan har sex vokaler, *i*, *e*, *u*, *o*, *á* och *a* samt fyra diftonger, *ie*, *ea*, *uo* och *oa*. Konsonanterna karaktäriseras av stadieväxling, vilket innebär att en

Demonstrativa pronomen

Pronominalsystemet i de samiska varieteterna uppvisar skillnader i jämförelse med det svenska. Bland annat bildar demonstrativa pronomen i de samiska varieteterna ett mer komplext system än i svenska. I nordsamiska finns fyra självständiga demonstrativa pronomen, *dát*, *diet*, *duot* och *dot*. Valet av pronomen beror på var det som omtalas finns i förhållande till talare och lyssnare. Pronomenet *dát* refererar till något som finns nära talaren, *diet* syftar på något i lyssnarens närhet, *duot* avser något som finns en bit bort från dem båda och *dot* syftar på något som finns ännu längre bort.

Lulesamiska har tre demonstrativa pronomen: *dát* avser något i talarens närhet, *duot* syftar på något en bit bort och *dát* på något längre bort.

Även sydsamiska har tre demonstrativa pronomen, men systemet ser något annorlunda ut: *daate* refererar till något nära talaren, *doete* syftar på något nära lyssnaren och *dohte* syftar på något långt borta.

Mon lean okta sápmelaš

<i>Mon</i>	<i>lean</i>	<i>okta</i>	<i>sápmelaš</i>	<i>guhte</i>	<i>lean</i>	<i>bargan</i>	<i>visot</i>	<i>sámi</i>
Jag	vara-Sg1Pres	en	same	som	vara- Sg1Pres	göra-PerfPrtc	alla	same-GenSg
'Jag är en same, som har gjort alla en sames								

<i>bargguid</i>	<i>ja</i>	<i>mon</i>	<i>dovddan</i>	<i>visot</i>	<i>sámi</i>	<i>dili.</i>	<i>Ja</i>	<i>mon</i>
syssla-AckPl	och	jag	känna-Sg1Pres	alla	same-GenSg	situation-AckSg	Och	jag
sysslor och jag känner till alla samers situation. Och jag								

<i>lean</i>	<i>ipmirdan,</i>	<i>ahte</i>	<i>Ruota</i>	<i>hállehus</i>	<i>háliida</i>	<i>min</i>	<i>veahkehit</i>	<i>nu</i>
vara- Sg1Pres	förstå-Perf.Prtc	att	Sverige-GenSg	regering	vilja-Sg1Pres	vi-Ack	hjälpa-Inf	så
har förstätt, att Sveriges regering vill hjälpa oss så								

<i>olu</i>	<i>go</i>	<i>sáhtta,</i>	<i>muhto</i>	<i>sii</i>	<i>eai</i>	<i>oaččo</i>	<i>riekta</i>	<i>čielgasa,</i>
mycket	som	kunna-Sg3Pres	men	de	Neg.VerbPl3	få-NegForm	riktig	klar-AckSg
mycket som den kan, men de får inte riktigt klart för sig,								

<i>jur</i>	<i>got</i>	<i>dat</i>	<i>leat</i>	<i>min</i>	<i>eallin</i>	<i>ja</i>	<i>dilli,</i>	<i>deinnago</i>
helt	hur	de	vara-Pl3Pres.	vår-Gen	liv	och	situation	eftersom
om hur vårt liv och vår situation är, eftersom								

<i>sápmelaš ii</i>	<i>sáhte</i>	<i>jur</i>	<i>juste</i>	<i>čielget</i>	<i>nu</i>	<i>got</i>	<i>lea.</i>	
same	Neg.VerbSg3	få-NegForm	helt	exakt	förklara-Inf	så	såsom	vara-Sg3Pres
en same inte får tillfälle att förklara precis såsom det är.'								

konsonant eller konsonantgrupp inuti ett ord kan stå i antingen stark- eller svagstadium. Jämför *viehkát* 'springa' (infinitiv), där stammen *viehka-* är starkstadium, med *viegan* 'jag springer' (presens första person singularis), där *viega-* är svagstadium.

Ume- och sydsamiska har en annan ljudstruktur än de nordligare varieteterna. Stadieväxling förekommer bara i viss utsträckning i umesamiska och saknas helt i sydsamiska; istället präglas varieteterna starkt av omljudet (vilket i övriga varieteter förekommer i mer begränsad omfattning). Omljudet innebär att den första vokalen i ordet påverkas av den andra, så att t.ex. *u* blir *å* eller *ae* blir *aa* som i *buvrie* 'bod': *båvran* 'till boden', *tjaelieh!* 'skriv!': *tjaalam* 'jag skriver'.

Samiskan har i stor utsträckning ett gemensamt ordförråd, framför allt i fråga om släktskapstermer, ord inom

JOHAN TURI OCH MUITALUS
SÁMIID BIRRA

När Johan Turis *Muitalus sámiid birra* (En bok om samernas liv) publicerades 1910 var det första gången som en samisk författare gav ut en bok. Johan Turi föddes i Kautokeino, Norge, 1854 men flyttade som tonåring med sin familj till Jukkasjärvi.

I sin bok ville Turi berätta om de nomadiserande samernas situation och förklara för omvärlden hur samerna tänker och resonerar. I bokens inledande stycke *Mon lean okta sápmelaš* (Jag är en same) framhåller han vikten av att Sveriges regering får klart för sig hur samerna har det och att sanningen inte förvrängs så att bara samer får skulden i konflikter med omvärlden.

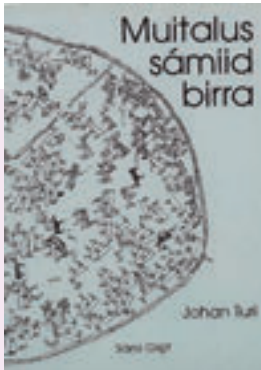
de traditionella näringarna och ord som betecknar naturobjekt. Det centrala ordförrådet överensstämmer till över 80 procent (eller mer i varieteter som talas i angränsande områden).

I kasussystemet skiljer man mellan grammatiska kasus och lokalkasus. Det finns tre grammatiska kasus: nominativ, ackusativ och genitiv– i nordsamiskan sammanfaller dock de två sista. Nominativ anger satsens subjekt och ackusativ satsens objekt: *Laara (nominativ) bustem (ackusativ) darjoeji* 'Laara gjorde en sked'. Genitiv uttrycker ägarförhållande: *Daate Laaran bienje* 'Detta är Laaras hund'. Exempelen är sydsamiska.

Lokalkasus används främst för att uttrycka rumsliga förhållanden, oftast motsvarande svenskans prepositioner. Som mest finns det tre lokalkasus, illativ, inessiv och elativ – i nordsamiska finns bara två: illativ och lokativ.

Två ytterligare kasus är komitativ, som används för att uttrycka medel eller redskap, och essiv, som betecknar tillstånd eller egenskap.

Det förekommer också en utvecklad användning av *postpositioner*, dvs. ord som har samma funktion som svenska *prepositioner* men som står efter ord för vilka de anger funktion i en sats. Postpositionerna används för att uttrycka specifika rumsliga förhållanden och förhållanden av abstrakt karaktär. I den sydsamiska satsen *Maana buertien nelnie tjahkan* 'barnet sitter på bordet' är det postpositionen *nelnie* 'på' som anger var barnet sitter i förhållande till *buertien* 'bordet'.

Tempussystemet omfattar enkla tempus med ändelser som fogas till verbet och sammansatta tempus som bildas med hjälpverb. De enkla tempus som förekommer är presens (nutid) och preteritum (dåtid) som båda böjs efter numerus och person. Av det nordsamiska verbet *jearrat* 'att fråga' bildas t.ex. *jearrá* 'han/hon frågar' och *jearai* 'han/hon frågade'. Vid sidan av singularis 'ental' och pluralis 'flertal' finns även dualis 'tvåtal'. I den lulesamiska satsen *Gáhti ja Ábmút tjuojggaba* 'Gáhti och Ábmút åker skidor' markeras dualis av ändelsen *-ba* på verbet *tjuojggat* 'åka skidor'. De sammansatta tempusen, perfektum och pluskvamperfektum, bildas i nordsamiska genom att verbet *leat* 'vara' i presens resp. preteritum ställs före perfekt participiformen av verbet: *Son lea jearran* 'Han/hon har frågat' och *Son lei jearran* 'Han/hon hade frågat'. Nordsamiska har fyra modus: indikativ *jearat* 'du frågar', imperativ *jeara* 'fråga!', potentialis *jearažat* 'du torde fråga' och konditionalis *jearašit* 'du skulle fråga'.

I de samiska varieteterna finns rika möjligheter att bilda nya ord genom avledning med suffix. Det avledda ordet kan tillhöra samma ordklass som grundordet eller en annan ordklass. Med det nordsamiska avledningsuffixet *-(a)ldat* bildar man substantiv som betecknar resultatet av en handling, till exempel *jearaldat* 'fråga, spörmål' av verbet *jearrat* 'fråga' (notera att stammen i det avledda ordet står i svagstadium). Avledningarna av det nordsamiska verbet *vázziit* 'gå' ger exempel på de uttrycksmöjligheter som avledningarna ger: *vácašit* 'promenera', *váčihit* 'låta gå', *vázziilit* 'gå lite grann'. Med hjälp av de i samiskan mycket vanliga diminutivavledningarna kan man bilda substantiv av substantiv. I nordsamiska skapas diminutiver med hjälp av suffixet *-š*: *nieida* 'flicka' ~ *nieiddaš* 'liten flicka'.

Skriftspråken

Behovet av att kunna skriva och läsa samiska uppstod i och med att den kristna missionen nådde norra Sverige. Missionen, som var en viktig del av Sveriges kolonisationspolitik under 1600-talet, krävde att prästen kunde predika på ett språk som folket förstod. Kyrkan ville därför skapa en samisk liturgi för att nå ut till samerna.

Kunskaperna i samiska hos det svenska prästerskapet i rikets norra delar var under början av 1600-talet knapphändiga. Det var ändå präster som författade de tidigaste kyrkliga texterna på

▲ Lars Rangius (1667?–1717) var verksam som komminister i Sorsele och kyrkoherde i Silbojokk. 1713 blev han färdig med sin översättning av Nya Testamentet. Rangius översättning är främst baserad på umesamiska.

Utdrag ur Lars Rangius översättning av Nya Testamentet, Markus 1:1-7.

JN JN
St Marci Evangelium.
Wuestes Becke
Daat le algeut Jesus Christusan Jubmelen barnen Evangeliest, guchte giale tom le Audgättäinist:
2. Gäkid, mon saddem iekin Engelem aldad Arudijen audesn, iuek galga iallid do gäinom aldad audesn.
3. Acht giärfwoi gie le metzisin, ialgid Herran gäinoid, dacked alde geijeje galgad.
4. Johannes läi metzisin, kasteti, ia buedgesti buerebde men kastetemen, Säddan andagas.
5. Ja so gäig boti gaik Juda-Ellme, ia dah iueh Lijen Jerusalemist, ia baijen iekipz gaik kasteted Jordanen Jänosn, ia bijkeskijen iekis Säddäit.
6. Ja Johannes läi garfwotom kamelgu-elgi gueim, ia gartzebelt alde bijr. Ja bärrij graseläbläid, ia läbläwueiem.
7. Ja buedgesti ia ietti: Acht bāta moo mingielen, iuek wäcksob le kuh mon, gän wueddegid äm buerin läh gameted ielle nueled.

Flickan som förvandlades till en guldand

sydsamiska

Njaevies-ietnie jih Hatsves-ietnie ligan kraannah. Njaevies-ietnien lij niejte gie dan gåalmijes lij guktie gåetesne tjuavkede goh gaskoeh biejjien sjidti gosse dihte tjaangi. Hatsves-ietnien lij aaj niejte, dihte jis dan rubpmies jih vesties guktie gåetesne sjäävnjedi gosse dihte tjaangi.

lulesamiska

Njávisjeddne ja Háhtsisjeddne árojga guorralakkoj. Njávisjiednen lij niejdđa guhti lij náv tjáppak, ahte gâ sãn tjágnálij goahtáj, šattaj goahte tjuovggadin degu biejevve. Háhtsisjiednen lij aj niejdđa, valla sãn lij náv vasste ja bahámielak ahte gâ sãn bádiđ goahtáj, ábbá goahte sjevnjudiđ.

nordsamiska

Njávešeatni ja Háhcešeatni oruiga lahkalagaid. Njávešeanis leai nieida, guhte leai nu čáppis, ahte go son čaknalli goahtái, šattai goahti čuovgadin dego beaivi. Háhcešeanis maid leai nieida, muhto son leai nu fasti ja ilgat ahte go son bođii goahtái, oppa goahti sevnnojdi.

enaresamiska

Njávišin ja Hăcišin assáin aldaluuvai. Njávišinist lai nieida, kote lai nuuvt muččad, et ko čaŋaliđ koatán, šoodai koati čuovadin maht te peivi. Hăcišinist še lai nieida, mut sun lai nuuvt faste já ilgad et ko son poodiđ koatán, uba koati seávnjánij.

skoltsamiska

Miä'cc Maaddârăkk da Năiddăăkkaž le'jje rá'jjla. Maaddârăăkast leäi nijdd, kăă'tt leäi nu'tt mooččăd, što kuä'dest aa'lji mâte pei'vv pä'stted, ko son pue'di sizz. Năiddăă'kkest še leäi nijdd, lâša son leäi nu'tt răă'tt da ilbădd, što kuä'dest šöôddi seu'ŋged mâte ekka, ko som pue'di sizz.

svenska

Njávešeatni och Háhcešeatni var grannar. Njávešeatni hade en dotter som var så vacker att det blev ljust som dagen i kåtan när hon kom in. Háhcešeatni hade också en dotter, men hon var så ful och ond att det blev mörkt i kåtan när hon kom in.

▼ I boken Flickan som förvandlades till en guldand återberättar Annukka och Samuli Aikio en gammal samisk folksaga. Boken finns på syd-, lule-, nord-, enare- och skoltsamiska. Illustrationerna är gjorda av Mika Launis.

varieteter som talades i Sverige. Resultatet blev den nästan tusensidiga *Manuale Laponicum* som utkom 1648 och vars språk främst baseras på den nordsamiska varietet som talas i Tornedalen, men också bär en del tydliga sydliga drag. Tornæus strävan att språket skall återspegla flera samiska varieteter ledde till inkonsekvenser, t.ex. att samma kasus i en mening återges med morfem från olika varieteter. Stadieväxlingen, som förekommer i de nordliga varieteterna men som saknas i söder, har Tornæus helt enkelt låtit bli att återge. Stavningen bär svensk prägel och syntaxen är uppenbart påverkad av svenska och finska. Under andra hälften av 1600-talet publicerades en rad verk som var baserade på sydligare varieteter. I början av 1700-talet färdigställde Lars Rangi-us en översättning av Nya Testamentet, men den blev aldrig allmänt accepterad. Istället var det Petrus Fjellströms ”sydlapska bokspråk” som kom att dominera. Det grundar sig på nordlig umesamiska men innehåller även drag från pite- och lulesamiska. Petrus Fjellström gav 1738 ut Lilla Katekesen, en samisk grammatik och en svensk-samisk ordbok. 1755 publicerades Nya Testamentet och 1811 hela Bibeln. Även E. Lindahls och J. Öhrlings samisk-latinsk-svenska ordbok från 1780 baserades på det sydlapska bokspråket. Under 1800-talet användes det sydlapska bokspråket för en rad samiska titlar men förde en tynande tillvaro under 1900-talets början. Under 1950-talet började en strävan att etablera ett modernt sydsamiskt skriftspråk. 1957 gav Knut Bergs-land och Gustav Hasselbrink ut en sydsamisk läsebok. 1976 gav Ella Holm Bull och Knut Bergsland ut *Lohkede saemien* med den ortografi som används idag. För umesamiska antogs en ortografi 2016. Predikanten Lars Levi Læstadius skapade det ”nordlapska bokspråket” som till stor utsträckning grundar sig på lulesamiska, men som även innehåller material från det äldre sydlapska bokspråket. Læstadius använder för första gången denna ortografi 1839, i ett 21-sidigt häfte som innehåller hans egna trosfunderingar. Under 1800-talet används Læstadius nordlapska bokspråk i ett dussintal titlar. De texter som Læstadius ursprungligen skrev på samiska vann stor popularitet bland samer. Karl Bernhard Wiklund var den som skapade det första egentliga lulesamiska skriftspråket. Hans lulesamiska ortografi användes för första gången 1903 i en utgåva av Nya Testamentet. Dessutom publicerades en lärobok i historia, en ABC-bok och några mindre böcker och skrifter. Ett viktigt verk som utgivits med denna ortografi är den självbiografiska *Jáhttee saamee viessom* (En nomad och hans

Syd- och umesamiska ortnamn

Skala 1:3 000 000

Luvieluspie	Sydsamiskt ortnamn
Östersund	Svenskt bebyggelsenamn
<i>Blásjón</i>	Svenskt naturnamn

SYD- OCH UMESAMISKA

Till den sydliga gruppen räknas syd- och umesamiska. Sydsamiska kan vidare delas in i en nordlig och sydlig varietet (*västerbottens- och jämtlandssamiska*). Det finns ingen skarp gräns mellan dessa varieteter, men det finns särskiljande drag. Den västerbottensamiska diftongen *oe* motsvaras i obetonad ställning av ett *a* på jämtlandssamiska. Till exempel har det västerbottenssamiska ordet för renskälla, *bealloe*, den jämtlandssamiska motsvarigheten *bealla*. Ett annat särskiljande drag är infinitivmarkören för jämnstaviga verb. Den västerbottensamiska infinitiven *govledh* ’höra’ motsvaras av den jämtlandssamiska *govlijh*. I och kring gränsområdet mellan västerbottenssamiska och jämtlandssamiska talas en samiska som har karaktären av en övergångsvarietet. Den lånar drag från både norr och söder. Där heter ’renskälla’ *bealla* och infinitiven ’att höra’ *govledh*. Som redan nämnts kännetecknas syd- och umesamiska av ett omfattande omljudssystem, som dock är mer begränsat i umesamiskan. I sydsamiska saknas stadieväxlingen helt medan det i umesamiska förekommer en kvantitativ stadieväxling i vissa fall. Umesamiska, som kan delas in i en västlig och en östlig varietet, har ett ordförråd som i stor utsträckning ansluter till nordligare varieteter, medan form- och ljudsystemet liknar sydsamiskans.

▲ På kartan är ortnamnen angivna enligt sydsamisk och umesamisk ortografi. Vilken samisk form som skall användas för Lycksele är under utredning.

liv) av Anta Pirak.

I det senare verket har ortografin utvecklats och preciserats. Det nordsamiska skriftspråket har i stor utsträckning utvecklats i Norge. Även där var det präster som började skapa en samisk ortografi. Det norska arbetet med ortografin fick tidigt en språkvetenskaplig prägel, vilket märks på dagens nordsamiska ortografi som är betydligt mer fonematisk än till exempel den lulesamiska ortografin som utvecklats i Sverige. Knud Leem gav 1748 ut en lärobok som var baserad på den nordsamiska Porsangerdialekten. 1756 gav han även ut en dansk-samisk ordbok. Nils Vibe Stockfleth utvecklade tillsammans med den danske språkvetenskapsmannen Rasmus Rask den ortografi som Leem skapat. Därefter tog Jens Andreas Friis över arbetet med ortografin. Friis nordsamiska ortografi var tämligen inexakt och inkonsekvent. I början av 1900-talet fortsatte Konrad Nielsen att utveckla den nordsamiska ortografin. Om de tidigare ortografierna var inexakta och inkonsekventa så var Nielsens ortografi mycket detaljerad och exakt vilket gjorde den lämpad

i språkvetenskapliga sammanhang, men svår att använda i dagligt bruk. Mellan 1951 och 1979 användes istället Bergs-land-Ruongs ortografi som var en anpassad form av Nielsens ortografi. I Finland användes vid den här tiden Ravilas ortografi något reviderad av Erkki Itkonen. 1978 lade Samisk Språknämnd fram ett förslag till en gemensam nordsamisk ortografi. Året därpå blev ortografin godkänd i Finland, Norge och Sverige.

Den första publikationen på enaresamiska gavs ut av prosten Edvard Wilhelm Borg som 1859 översatte och sammanställde en ABC-bok och katekes med texter på enaresamiska. De moderna östsamiska skriftspråken skapades på 1900-talet och liksom i Sverige var det i stor utsträckning präster som låg bakom arbetet. I och med att den umesamiska ortografin 2016 fick officiell status existerar idag sju samiska skriftspråk, syd-, ume-, lule-, nord-, enare-, skolt- och kildinsamiska, varav de fyra första används i Sverige.

Utbredning och antal talare

Precis som när det gäller språkförhållanden i Sverige i största allmänhet, finns inga officiella siffror att tillgå för samiska. Senast den svenska folkräkningen frågade efter medborgarnas språkbruk var 1930 (då det totala antalet etniska samer uppgavs till 5 491 plus 990 ”halvlappar”, dvs. personer av blandad härkomst), men just samer undersöktes i detta avseende ytterligare en gång, nämligen 1945. Alla sentida uppgifter (som varierar mellan 5 000 till mer än 20 000) bygger därför på gissningar eller på mer eller mindre heltäckande enkätundersökningar.

De etniska samernas ”huvudspråk” 1930 samt modersmål och hemspråk 1945 framgår av tabellen nedan.

Som synes minskar andelen samisktalande under de femton år som förflutit mellan de båda undersökningarna. Att andelen med samiskt hemspråk 1945 är ännu lägre antyder dessutom en fortsatt minskning, då en uppväxande generation rimligen först förvärvar föräldrarnas umgängesspråk snarare än deras modersmål.

Statistiken från de båda undersökningarna är så pass detaljerad att man kan urskilja på vilka orter och delvis också

av vilka anledningar talarna övergav samiskan. Föga förvånande är assimilationsbenägenheten högst utanför det samiska kärnområdet, men den är också betydligt högre i Västerbotten än i såväl Norrbotten som Jämtland. Det framgår också att blandäktenskap spelar en stor roll i förvenskningsprocessen. Dessutom har näringsfånget en avsevärd betydelse, såtillvida att utövandet av renskötsel har en språkbevarande verkan – ännu 1945 fanns inga större assimilationstendenser bland de renskötande samerna.

Trettio år senare, 1975, företogs en enkätundersökning av samers språkförhållanden inom ramen för Statens Offentliga Utredningar. Om man generaliserar från denna kunde drygt hälften av alla samer göra sig förstådda på samiska, något som inte med nödvändighet innebär att detta var deras första eller starkaste språk.

I början av 2000-talet gjordes så ytterligare enkätundersökningar angående språkbehärskningen hos svenska samer. Bland de svarande behärskade denna gång 25 % samiska, även om mindre än två tredjedelar av dessa faktiskt använde språket i hemmet.

Bland barnfamiljer var det bara vart femte barn som alls behärskade samiska, vilket tyder på fortsatt erosion. Till denna bidrar även den ökade mobiliteten – numera bor var fjärde same utanför kärnområdet, där möjligheterna att använda samiska är begränsade. De samer som talar samiska är i regel äldre än de som inte gör det, och inte så få av dem som behärskar språket talar det dessutom enligt egen utsago med viss eller avsevärd svårighet. Av de drygt 7 000 personer som 2005 var upptagna i Sametingets röstlängd (vilket per definition betyder samisktalande eller personer vilkas föräldrar eller far-/morföräldrar var samisktalande) uppgav sig dock 45 % vara samisktalande. Riktigt vad skillnaden mellan enkätundersökningen och röstlängden beror på är inte

▲ Rådslag efter kalvmärkning i Sirges sameby. Sirges sameby ligger i Jokkmokks kommun och är Sveriges största sameby med cirka 300 medlemmar. Regleringen av Stora och Lilla Luleälven under 1900-talet har påverkat samebyns verksamhet. Förutom att betesarealen har minskat har man dessutom varit tvungen att lägga om flyttleder och finna nya kalvningsland.

klart, men möjligen kan samiskskunniga vara överrepresenterade bland dem som registrerat sig för att rösta.

Tilläggas kan att i Finland, som alltså jämt har en språkfråga i folkräkningen, hade 2005 endast 23,5 % av samerna samiska som modersmål.

Sammantaget har alltså en minoritet av Sveriges samer ett samiskt språk som modersmål – möjligen rentav så få som en fjärdedel. Eftersom den samiska befolkningen i Sverige knappast kan överstiga 10 000–15 000 personer (på den tiden folkräkningarna upptog etnicitet låg antalet samer ganska konstant runt 7 000, inklusive ”halvlappar”), skulle detta innebära en samisk språkgrupp på mellan 3 000 och 5 000 personer.

Av de röstberättigade i Sametinget bor 49 % i Norrbotten, 23 % i Västerbotten, 7 % i Jämtland, 1 % i Dalarna, och resterande femtedel i övriga Sverige. Med tanke på att samisktalande i Norrbotten historiskt sett har varit betydligt mer motståndskraftiga mot svenskans frammarsch är det inte orimligt att minst två tredjedelar av alla samisktalande idag bor i norrbottniska Lappland.

Mycket riktigt är det nordsamiska (som talas i Kiruna och Gällivare kommuner) som är den mest livskraftiga varieteten av samiska i Sverige, med kanske 70 % av talarna. Övriga talar i huvudsak lulesamiska, som omfattar större delen av övriga Norrbotten. Den norrbottniska varieteten pitesamiska och den norrbottniska och västerbottniska varieteten umesamiska uppges ha något tiotal talare vardera, medan sydsamiska i Jämtland, Härjedalen och Idre används av ett par hundra personer.

Det samiska ordförrådet

Samiskan har många ord som fyller en funktion i ett jakt-, fiske- och samlarsamhälle. Ordförrådet präglas också av ord som är knutna till nomadsamhället. Samiskan är rik på ord som beskriver fenomen i naturen, t.ex. naturobjekt, terrängformer, snö, vind och väder. Det finns dessutom en mängd ord som beskriver materiell kultur med koppling till boformer och redskap. De omvälvande samhälleliga förändringar som skett från medeltiden och framåt har också lämnat avtryck i det samiska ordförrådet. Under 1600- och 1700-talet började samiska användas i kyrkliga sammanhang och idag är de officiella minoritetsspråken lule-, nord- och sydsamiska fungerande förvaltningspråk som används i kontakter mellan myndigheter och samisktalande. En terminologi med vetenskapliga och tekniska termer har också vuxit fram.

I det grundläggande ordförrådet finns omkring 700 ordstammar som samiska har gemensamt med andra uraliska språk. Av dessa är omkring 100 ordstammar gemensamma för samiska och samojediska språk. Flera av dessa ord tillhör den samiska släktskapsterminologin (exemplen är nordsamiska): *čeahci* ’farbror yngre än far’, *goaski* ’moster äldre än mor’, *mannji* ’svärdotter’, *vuoni* ’svärmor’, *vuohppa* ’svärfar’. Det finns också ord som berör den materiella kulturen: *avvi* ’bälte’, *đilmi* ’nål’, *nadda* ’skaft’, *suotna* ’sena’. Andra ord som har etymologiska motsvarigheter i samojediska språk är personliga pronomen i första och andra person: *mon* ’jag’, *moai* ’vi två’, *mii* ’vi’, *don* ’du’, *doai* ’ni två’ *dii* ’ni’, demonstrativa pronomen: *dát* ’den här’, *duot* ’den där’ och ord som betecknar andra grundläggande begrepp: *allat* ’hög’, *beaivi* ’dag, sol’, *borrat*

▼ Bilden av den samiske konstnären Anders Sunna visar den samiska kulturens möte med det moderna samhället.

▲ Åtta barn utanför en nomadskola (1913). Flyttande skolor av den här typen ersattes så småningom av fasta skolor, sedan 1968 benämnda sameskolor. Sameskolan, som omfattar låg- och mellanstadium, är en skolform likvärdig med grundskolan men är utformad och profilerad efter samernas behov av en utbildning som tillvaratar och utvecklar det samiska språket och kulturarvet.

’äta’, *čálbmi* ’öga’, *dolla* ’eld’, *guokte* ’två’, *johka* ’ä’, *mannat* ’gå, fara’, *njoammil* ’hare’, *vihtta* ’fem’, *vuodjat* ’simma’.

Drygt 150 samiska ord kan härledas till urfinsk-ugriska. Släktskapstermerna *áhčči* ’far’ och *eahki* ’farbror äldre än far’ hör till denna grupp. Den materiella kulturen återspeglas i ord som *bohčit* ’mjölka’, *čuohppat* ’skära, klippa’, *liepma* ’spad, buljong’ och *vuodja* ’fett, smör’. Hit hör också personliga pronomen i tredje person: *son* ’han, hon’, *soai* ’de två’, *sii* ’de’ och ord för andra grundläggande begrepp: *áda* ’benmärg’, *albmi* ’himmel’, *balva* ’moln’, *čakča* ’höst’, *dievva* ’full’, *golbma* ’tre’, *guhtha* ’sex’, *idja* ’natt’, *njálbmi* ’mun’, *njeallje* ’fyra’, *varra* ’blod’.

Ett 60-tal ord är gemensamma med komi och udmurt, bland andra släktskapstermen *áddjá* ’farfar, morfar’. Andra ord som hör till denna kategori är: *beana* ’hund’, *beahci* ’tall’, det allmänna ordet för rendjur *boazu*, *čieža* ’sju’, *gaikut* ’riva, dra slita’, *gaska* ’mellanrum’, *oaksi* ’gren, kvist’, *okta* ’ett’.

Ett hundratal ord har motsvarigheter i mordvinska och mari: *átnut* ’be om’, *áldu* ’renko’, *birra* ’runt’, *boaldit* ’bränna’, *mealli* ’styråra’, *veahčir* ’hammare’, *čuoika* ’mygga’, *diktir* ’tillåta’, *gávecci* ’åtta’, *johtit* ’färdas, vara på flyttning med renhjorden’, *ovecci* ’nio’, *sopmu* ’dimma’, *suorbmá* ’finger’, *váibmu* ’hjärta’.

Samiska delar ungefär 280 ord med östersjöfinska språk, bland andra *áhku* ’farmor, mormor’ och *viellja* ’bror’. Andra ord är *bearpmet* ’tröskel i kåtan’ *coalbmi* ’sund’, *duohkin* ’bakom’, *gáddi* ’strand’, *geaidnu* ’väg’, *guhkki* ’lång’, *jaskat* ’tyst’, *jokha* ’lingon’, *nealgi* ’hunger’, *noaidi* ’nåjd’, *olgu* ’ute’, *oskut* ’tro’, *rahpát* ’öppna’, *seakti* ’bete, lockbete’, *vahca* ’nysnö’, *vuosku* ’abborre’

I modern samiska förekommer, vid sidan av det gamla nedärvda ordförrådet, en mängd lånord från omgivande språk, framför allt från skandinaviska språk (norska, svenska) och finska. Inlåningen har skett under lång tid varför vissa lån reflekterar äldre språkstadier hos de långivande språken. De skandinaviska och finska lånen uppgår

till flera tusen. Några exempel på lån från svenska och norska är *áiru* ’åra’, *áksu* ’ya’, *gáldu* ’källa’, *niibi* ’kniv’, *silba* ’silver’, *vuostá* ’ost’. Från finska har bland andra följande ord lånats in: *áigi* ’tid’, *beassat* ’lossna, bli fri, komma undan’, *giitit* ’tacka’, *lávki* ’steg’, *sáhttit* ’kunna, ha möjlighet’, *vearri* ’fel’.

Det gemensamma samiska ordförrådet innehåller över 550 ordstammar som inte tycks ha någon etymologisk motsvarighet utanför de samiska varieteterna, t.ex. *átnit* ’använda’, *bievvat* ’hålla sig varm’, *coagis* ’grund’, *čálppat* ’svart’, *čiekčat* ’sparka’, *heavdni* ’spindel’, *jahngis* ’stubbe’, *jorrat* ’snurra’, *láhppit* ’förlora’, *nagir* ’sömn’, *njireli* ’slem’, *ohca* ’barm’, *oakti* ’regnskur’, *ravgat* ’falla’, *sarrit* ’blåbär’, *šiehttat* ’komma överens’, *uhcci* ’liten’.

▼ Student vid Samernas Utbildningscentrum i Jokkmokk. Vid detta centrum (tidigare Samernas folkhögskola) började utbildning bedrivas 1942. Skolan är sedan 1945 placerad i Jokkmokk. Den ger utbildningar i sameslöjd, samiska språk, samisk matkultur och rennäring.

Ett transnationellt språk utan nation

Romani är ett av världens hundra största språk, det talas i många länder över hela världen och det spelar en viktig roll i transnationella relationer. Samtidigt är romani överallt där det talas ett minoritetsspråk, och alla dess talare använder också ett eller flera andra språk. Detta har haft stor betydelse för hur de olika varieteterna av romani har utvecklats.

Romani i Europa

HUR BERÄKNAS ANTALET TALARE?

De flesta romer lever idag i Europa, men det finns också betydande grupper i Syd- och Nordamerika samt mindre grupper i bland annat Australien och Sydafrika. Deras totala antal har uppskattats till mellan 10 och 20 miljoner. Av flera skäl är det svårt att beräkna såväl antalet romer som romanitalare.

Liksom många andra minoriteter är romerna fortfarande ofta en stigmatiserad grupp som har varit utsatt för olika former av förtryck från majoritetssamhällena. Detta gör att man måste räkna med stora mörkertal även i de fall där statistiska uppgifter föreligger.

Dessutom skiljer sig beräkningarna beroende på vilka som räknas med. Ibland utesluts grupper eller delar av grupper utifrån antagandet att de helt har övergått till majoritetsspråket. Men att räkna talare av ett språk på detta sätt förutsätter att alla antingen talar eller inte talar språket. Man bortser då från att även en mer begränsad behärskning av ett språk kan fylla en viktig funktion

för kommunikation och identifikation inom språkgemenskapen.

Vissa beräkningar utesluter också de grupper som t.ex. i England kallas *travellers* och i Sverige *de resande* eller *resandefolket*. Många inom dessa grupper identifierar sig dock som romer härstammande från dem som migrerade till norra Europa redan på 1500-talet.

Indiska rötter

Romani tillhör den indiska grenen av de indoiranska språken och är alltså liksom svenska ett indoeuropeiskt språk. Mycket av grammatiken är välbekant för den som känner till olika europeiska språk. Släktskapen med såväl det klassiska kulturspråket sanskrit som dagens hindi och andra indiska språk avspeglas särskilt tydligt i basordförrådet, dvs. bland de grundläggande och ursprungliga orden för vardagliga ting.

MÖTEN MED MÅNGA ANDRA FOLK OCH SPRÅK

Romani har genom seklerna kommit att uppdelas i minst 60 varieteter, vilket bland annat avspeglar olika romska gruppers omfattande kontakter med skilda folk och språk under en historia av över tusen års migration och bosättning i olika länder. Traditionellt skiljer man på *valakiska* och *icke-valakiska* varieteter av romani, kopplat till talarnas och därmed varieteternas historia efter migrationen från Indien, över bland annat Persien och Mindre Asien, till Balkan.

De valakiska varieteterna utvecklades bland de grupper av romer som levde kvar i Valakiet och Moldova (ungefär nuvarande Rumänien) i 500 år, innan delar av dem först vid mitten av 1800-talet begav sig mot Central- och Västeuropa i vad som kallats ”den andra europeiska diasporan”. Hit hör t.ex. de stora varieteterna *kelderash* och *lovari* samt *tjurari*.

De icke-valakiska varieteterna är de vars ursprungliga talare fortsatte över Balkan och resten av Europa redan på 1300- och 1400-talet i ”den första europeiska diasporan”. Hit hör bland annat balkanska varieteter som *arli* och

Några romska beteckningar för folk och språk

Romskt ord	Svensk översättning och formbeskrivning
rom	rom, romsk man
romni	gift romsk kvinna
roma	romer, det romska folket
romani chib	(språket) romani (eg. ’det romska språket’)
romanes	(språket) romani (eg. adverbet ’romskt’)

▲ I språklagen och andra förordningar används beteckningen *romani chib* ’det romska språket’, men i denna atlas kallas språket *romani*, vilket tillsammans med *romanes* har varit det vanliga beteckningssättet i Sverige. På senare tid har också *romska* blivit en vanlig beteckning.

▲ Romsk flicka dansar vid ett uppträdande i en skola i Hjulsta, Stockholm 1996

bugurji, *iberiska* som *caló* och en central-nordlig grupp med t.ex. *slovakisk romani*, *sinto*, *angloromani*, *kaale* (*finsk romani*) och *scensk* och *norsk romani*. Bland de senare kan man urskilja en grupp som språkstrukturellt skiljer sig mycket från annan romani. Ordförrådet, särskilt basordförrådet, är liksom i andra varieteter ursprungligt romskt, medan uttal och grammatik helt eller delvis är hämtat från omgivande majoritetsspråk, t.ex. engelska i angloromani och svenska i svensk romani. Dessa former av romani kan därför betecknas som *sammanflätade*, medan de med mer ursprunglig språkstruktur kallas *konservativa*.

Såväl bland talare som forskare går åsikterna ibland isär inför frågorna om man bör betrakta de romska varieteterna som dialekter eller skilda språk samt om de sammanflätade varieteterna skall räknas som romska varieteter eller inte. Klart är i alla fall att det finns ett historiskt släktskap mellan såväl alla här nämnda former av romani, som mellan romani och klassiska indiska språk som sanskrit. Detta avspeglas tydligt i det gemensamma basordförrådet.

500 års romsk bosättning i Sverige

I Sverige talas romani sedan minst 500 år. Det tidigaste historiska belägget från år 1512 nämner ett folk ”som fara omkring ifrå thet ena landet til thet andra, them man kallar Tatare”. Dessa första romska invandrades språk lever idag kvar som de resandes svensk romani och som kaale – naturligtvis i förändrad form efter 500 års kontakt med svenska och finska.

MIGRATION I OLIKA TIDSSKEDEN

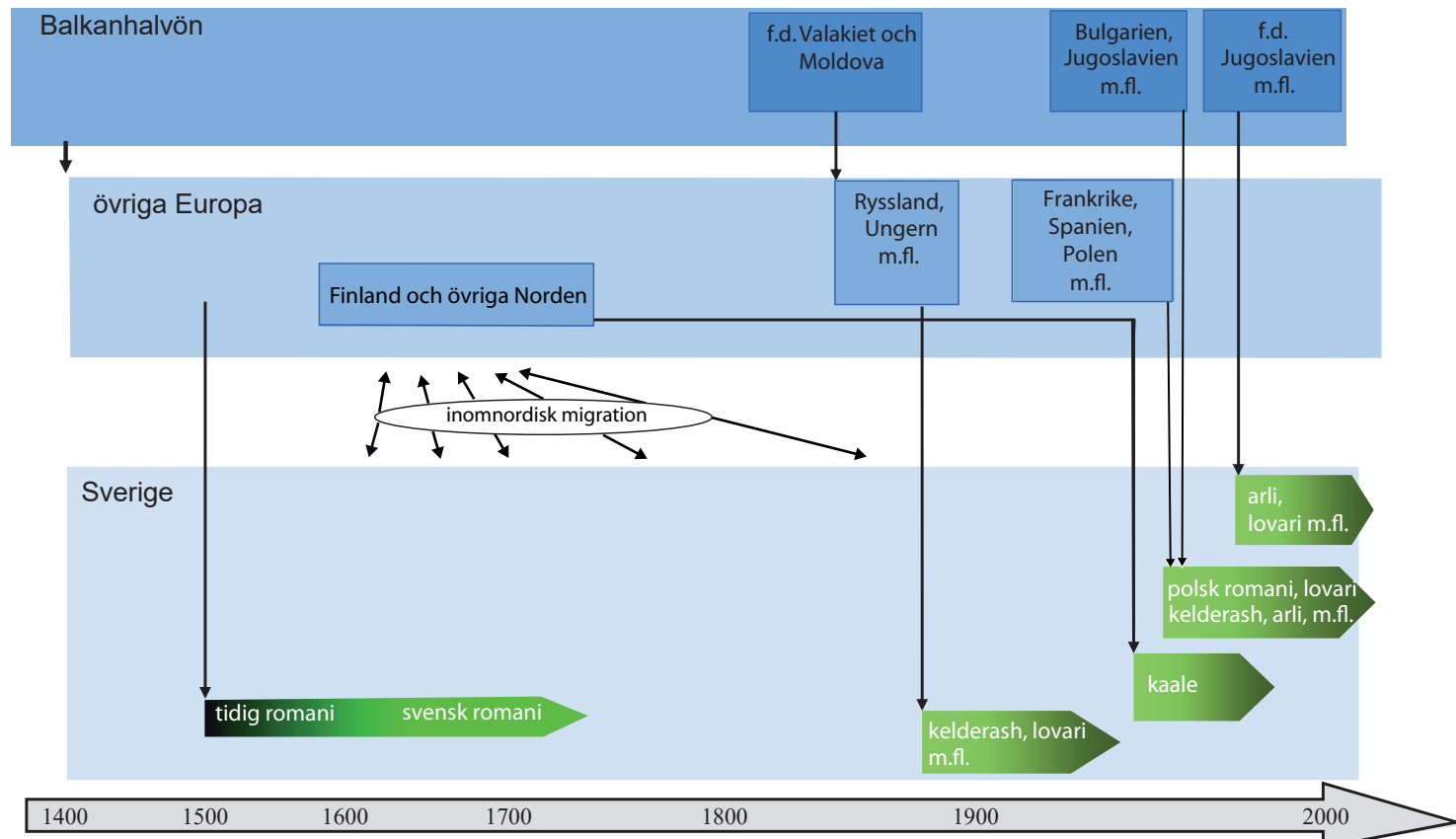
Från senare delen av 1800-talet och en bit in på 1900-talet anlände nya grupper av romer, som talade de valakiska varieteterna *kelderash*, *lovari* och *tjurari*. Bland dem fanns Johan Dimitri Taikon, som senare medverkade till den första omfattande beskrivningen av *kelderash* – en klassiker i romanilitteraturen.

Besläktade basord i två romska varieteter och systerspråket hindi

ORDKLASS	SVENSKA	KELDERASH	SVENSK ROMANI	HINDI
verb	komma	av	av	ān-
	äta	xav	ka	khā-
	höra	ašunav, šunav	sjunna	sun-
	veta	anav	jana	jān-
adjektiv	stor	baro	baro	barā
	varm	tato	tatto, tattro	tattā
	svart	kalo	kalo	kālā
substantiv	hand	vas	vassjt	hāth
	öga	jakh	jakk	aṅkh
	fisk	mašo	mattjo	macch
	eld	jag	jagg	āg
räkneord	ett	jekh	jekk	ek
	fem	panš	pannsj	pānc
prepositioner	i, in, inne	ande; andre	andre, dre	andar
	under	tela	tellal, tella	tale

▲ Här ges exempel ur det centrala ordförrådet i två av de varieteter av romani som talas i Sverige. För en jämförelse ges också ord med närliggande betydelse i det besläktade språket hindi.

► Romernas väg från Indien till Europa och Norden. På kartan visas dels den antagna vägen från Indien till sydöstra Europa med angivande av de tidigaste och senaste tidpunkterna för migrationens början som föreslagits, dels tidpunkterna för de första kända omnämnandena av romer i de olika europeiska länderna.

Till Sverige kom de första romerna i början av 1500-talet. Från slutet av 1800-talet har olika romska grupper anlänt vid skilda tidpunkter. Diagrammet visar de olika romska invandringarna, via vilka europeiska länder de kommit, och vilka romska varieteter de fört med sig eller gett upphov till.

När passet mellan de nordiska länderna öppnades 1954, öppnades åter möjligheten att resa mellan Finland och Sverige för de romer som mer än ett sekel tidigare avskiljts i den östra riksdelen och som nu talade kaale.

Under 1960- och 70-talet kom romer från olika länder på kontinenten till Sverige. De talade framför allt valakiska varieteter, med rötter i Frankrike, Spanien, Polen, Ryssland, Bulgarien och Jugoslavien.

Den senaste invandringen av romer har skett sedan 1980-talet framför allt som en följd av Balkankrigen. Den har medfört både en förstärkning av tidi-

gare talade varieteter och ett tillskott av nya. Här kan nämnas icke-valakiska *arli*, *bugurji* och *sinto*, samt valakiska *machvano* och *gurbet*.

ÄLDRE BETECKNINGAR

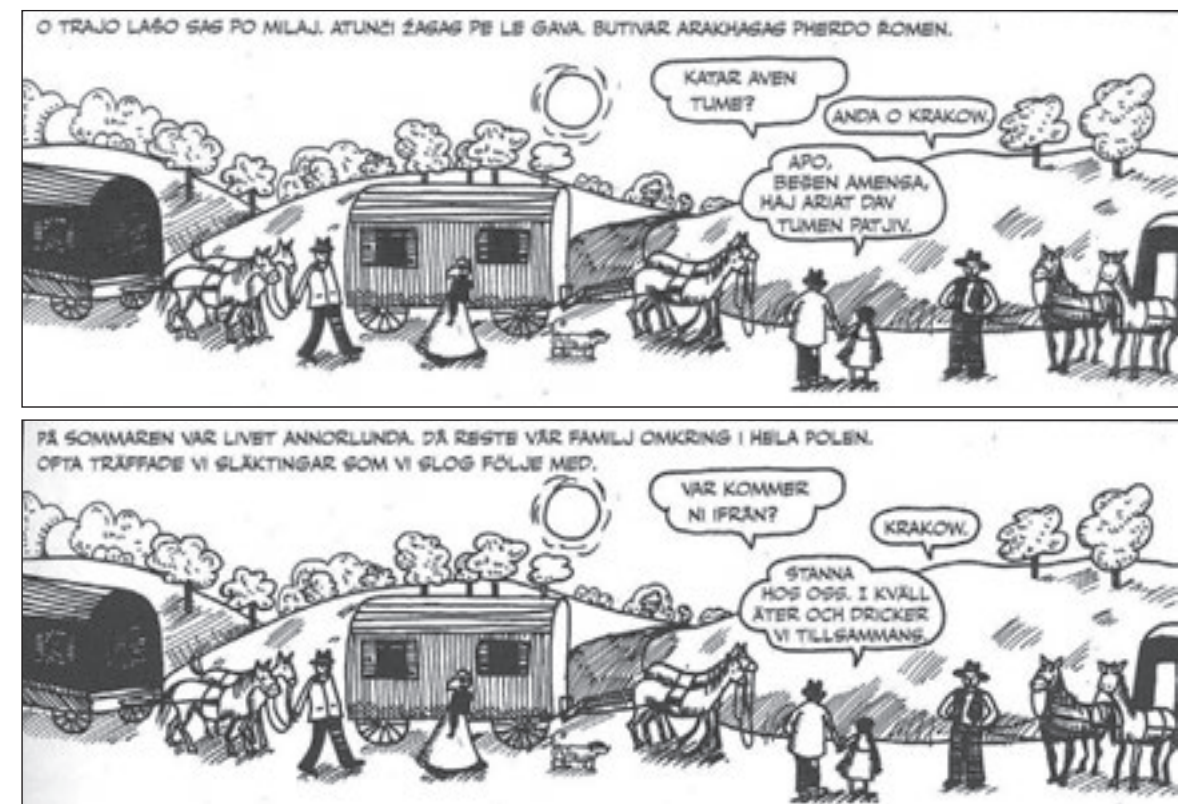
Äldre svenska beteckningar som "tattare" (för de resande) och "svenska, finska och utomnordiska zigenare" (för senare anlända grupper av romer) myntades utifrån, av majoritetsbefolkningen. I dessa avspeglas dels historien av immigration i olika skeden och från olika länder, dels tidiga felaktiga föreställningar om romers ursprung.

ROMANIS STÄLLNING I SVERIGE IDAG

Liksom i internationella beräkningar av antalet talare, finns inte heller för Sverige några exakta siffror. Svensk befolkningsstatistik omfattar inte uppgifter om etnisk tillhörighet eller modersmål. Romska organisationer uppskattar antalet romer i Sverige till 25 000 utöver de resande, vars antal förklarligt nog är än mer svårbedömt, men uppskattas till minst 20 000. Det bor idag romer i de flesta av landets kommuner.

Några fraser och uttryck på de romska varieteterna *arli* och *kelderash*

ARLI	KELDERASH	
Sasto!	T'aves baxtalo!	Hej!
Sastipaja!	Devlesa!	Hej då!
Mli dajakiri čhib tani romani.	Me dav duma Rromanés	Mitt modersmål är romani.
Me na haljovava romane.	Me či atjarav Rromanés.	Jag förstår inte romani.
Me bešava ki Švedska.	Me bešav ando Šwedo.	Jag bor i Sverige.
Ov šukar le!	Pačiv tuke!	Var så god!
Ov sasto!	Nais!	Tack!
Jek, duj, trin, štar, pandž, šov, ehta, ofto, enja, deš	Jekh, duj, trin, štar, panš, šov, ehta, oxto,inja, deš	Ett, två, tre, fyra, fem, sex, sju, åtta, nio, tio
Me sium bokhalo.	Me sim bokhalo.	Jag är hungrig.
Kozom i o sahati?	So-di si o časo?	Vad är klockan?
Šaj te de man tli e-poštakiriadresa?	Pen mange tjiro e-mail soba?	Kan jag få din e-postadress?
Isi tut disavi kherutnipatrin?	Si tut jekh privatno soba ando internet?	Har du någon hemsida?
Šukar i te džane but čhibja.	Mišto si te djanel o manuš bot šiba.	Det är bra att kunna många språk.

NATIONELLT MINORITETSSPRÅK

Romani är sedan år 2000 ett av Sveriges officiellt erkända nationella minoritetsspråk. Det innebär att myndigheterna skall bidra till att romani hålls levande, bland annat genom modersmålsundervisning och tvåspråkig undervisning, samt genom stöd till information och kulturell verksamhet.

SKRIFTSPRÅK OCH STANDARDISERING

För hundra år sedan var romani fortfarande nästan uteslutande ett muntligt språk. Idag används språket – ofta omväxlande med aktuella majoritetsspråk och lingua franca som engelska – i tidningar, böcker och andra publikationer samt på ett snabbt ökande antal hemsidor, i e-post och chat. Här har skriftspråket fått en viktig roll både som transnationellt kommunikationsmedel och som ett symboliskt uttryck för den romska gemenskapen.

Utvecklandet av skriftspråk väcker frågor om norm och standard. Standardiseringssträvanden ser olika ut i olika länder. Ibland är de mer styrda: ett visst system föreskrivs uppifrån av en expertgrupp. Ibland är de mindre styrda: större variation accepteras, olika alternativ provas fram av användarna själva och utrymme lämnas för skilda konventioner för de olika varieteter som talas i landet. Gemensamt är att man använder sig av det lokala majoritetsspråkets latinska eller kyrilliska alfabet, ibland i något modifierad form.

ROMSKA PUBLIKATIONER

I Sverige har Myndigheten för skolutveckling (och tidigare Skolöverstyrelsen och Skolverket) i samarbete med romer gett ut en rad publikationer på olika romska varieteter som finns representerade i landet. Förutom böcker för både barn och vuxna, ofta med parallelltext på romani och svenska, har man arbetat fram en romsk version av lexikonet Lexin.

◀ Utdrag ur SOFIA Z-4515 av Gunilla Lundgren, Sofia Taikon och Amanda Eriksson. Boken handlar om den romska flickan Sofia, hennes barndom i Polen, hennes upplevelser i koncentrationsläger under den nazistiska ockupationen och hur hon kom till Sverige med de "vita bussarna". Boken har parallell text på romani (kelderash) och svenska.

Svenska teckenspråket

▲ Teckna, prata teckenspråk: Sprethanden, framåtriktad och vänstervänd, bakom den andra sprethanden, slås upp och ner.

Tvärt emot vad många tror är dövas teckenspråk inte internationellt, utan man hittar olika teckenspråk i olika länder. I Sverige finns det omkring 8 000 döva och gravt hörselskadade personer som använder svenska teckenspråket som sitt primära språk. Även många hörande behärskar numera teckenspråk, framför allt sådana som kommer i kontakt med döva i familjen eller i sitt yrke. Det totala antalet teckenspråkskunniga i Sverige har uppskattats till ca 100 000. Teckenspråket saknar skrift men olika typer av transkriptionssystem har utvecklats, främst för forskningsändamål.

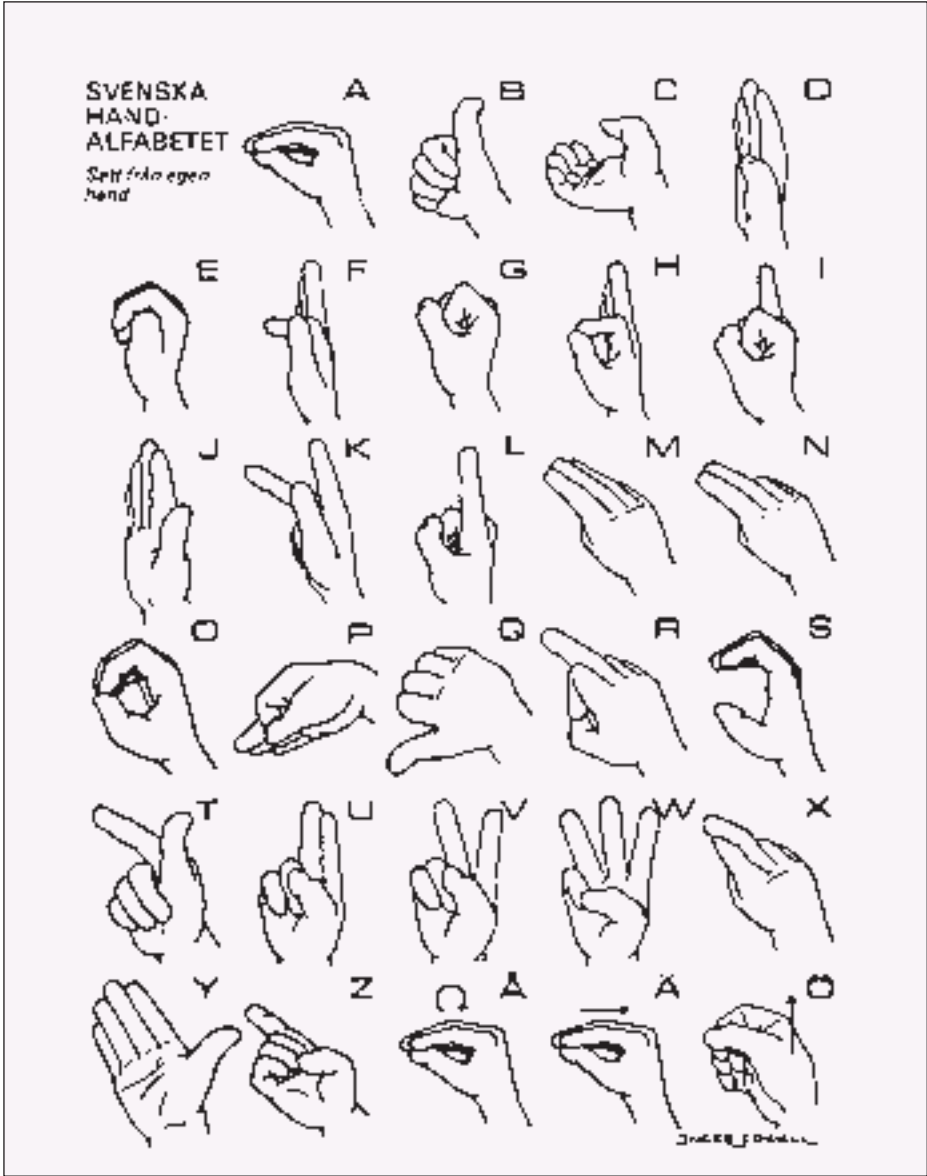
Teckenspråket i det svenska samhället

Sverige erkände 1981 som första land teckenspråket som dövas modersmål och dövas rätt till tvåspråkighet på teckenspråk och svenska. Teckenspråket är vid sidan av svenska undervisningsspråk i specialskolan för döva och hörselskadade och är universitetsämne med utbildning på grund- och forskarnivå. Döva har rätt till tolkhjälp såväl i myndighetskontakter som i olika vardagliga sammanhang och dessutom vid högskolestudier. Enligt språklagen (SFS 2009:600) har det ”allmänna särskilt ansvar för att skydda och främja det svenska teckenspråket”, som därmed fått samma skydd som de nationella minoritetsspråken.

Sveriges döva personer är organiserade i Sveriges Dövas Riksförbund, som har ca 4 400 medlemmar.

Teckenspråkets uppbyggnad

Den grundläggande enheten i teckenspråket är tecknet, som motsvarar tal-språkets ord eller morfem. Ett tecken kan beskrivas som en viss rörelse utförd med en eller två händer i ett visst läge (artikulationsställe). I ett tvåhändstecken kan båda händerna utföra samma rörelse samtidigt eller också utför den ena handen en rörelse med den andra som artikulationsställe. Många tecken innehåller också en munrörelse. Två enkla tecken kan kombineras i ett sammansatt tecken.

▲ Handalfabetet ingår som en naturlig del i teckenspråkskommunikationen och används särskilt vid bokstavering av namn. Svenska handalfabetet skapades av Per Aron Borg (1776–1839) som med rätta kallas den svenska dövundervisningens fader (grundare av nuvarande Manillaskolan i Stockholm 1809).

Tecknen – framför allt verben – kan varieras genom olika former av upprepningar (reduplikation) och andra förändringar av teckenformen.

Många tecken i svenska teckenspråket är avbildande (ikoniska) men långt ifrån alla (jämför tecknen för ’apelsin’ på nästa sida). Majoriteten av tecknen är inhemska, men ett fåtal tecken, t.ex. de för ’lingvistik’ och namn som ’New York’, är lån från andra teckenspråk. Svenska ord kan lånas genom bokstavering med handalfabetet.

Ett yttrande i teckenspråket innehåller ofta förutom tecken som utförs med händerna också andra signaler som ut-

förs samtidigt. En fråga som kan besvaras med ja eller nej innehåller samma tecken som motsvarande påstående men markeras med höjda ögonbryn och genom att utförandet av sista tecknet dras ut. En fråga som innehåller ett frågeord (t.ex. ’vad’ eller ’vem’) har sammandragna ögonbryn.

I teckenspråk får företeelser som man talar om, t.ex. personer eller platser, riktningar eller positioner i området framför den tecknande. Till dessa kan man sedan hänvisa med pekningar eller genom att modifiera rörelseriktningen hos efterföljande verb.

Härnösands tecken för ’apelsin’

Lunds tecken för ’apelsin’

Stockholms tecken för ’apelsin’

▲ Dialektal variation i svenskt teckenspråk. Den regionala variation som finns i svenskt teckenspråk är ursprungligen knuten till de olika dövskolorna och handlar i första hand om att man använder olika tecken för ett begrepp. Bilderna illustrerar händernas position i början och i slutet av tecknen.

▼ Döva applåderar så att det syns.

▲ Tecknet för ’Halland’: Flata tumhänderna, framåtriktade och vända mot varandra, upprepad kontakt med varandra.

▲ Tecknet för ’Tidholm’: Pekfingret, uppåtriktat och inåtvänt, kontakt med hakan, förs nedåt ett par gånger.

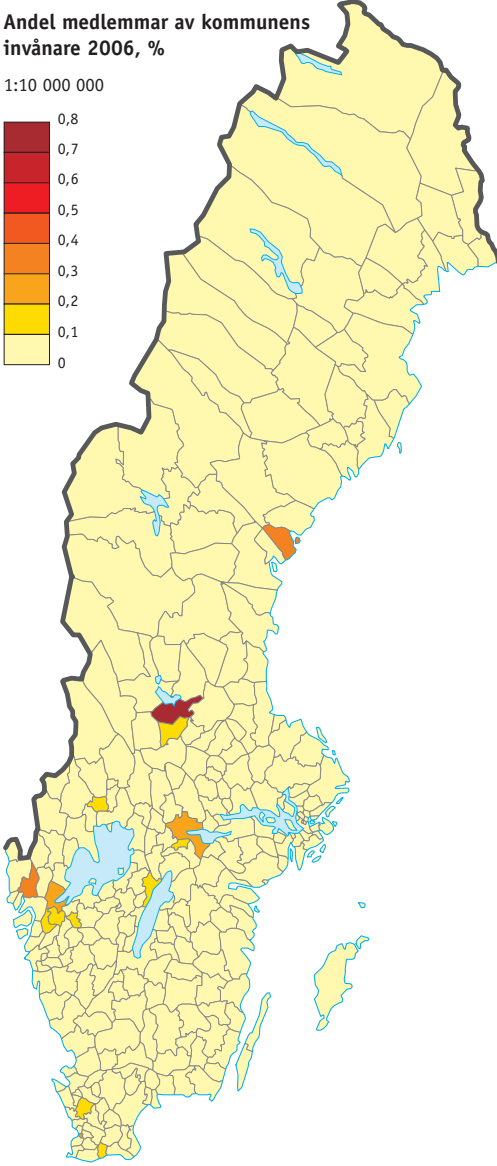
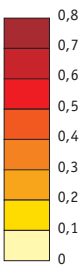

▲ Döva studenter på svenska högskolor har rätt att få undervisningen tolkad till teckenspråk.

Medlemmar i Sveriges Dövas Riksförbund

Andel medlemmar av kommunens invånare 2006, %

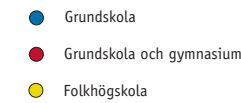
1:10 000 000

▲ Kartan visar att döva tenderar att bosätta sig i närheten av dövskolorna. Enbart i Örebroområdet har SDR över 300 medlemmar.

Dövskolor 2007

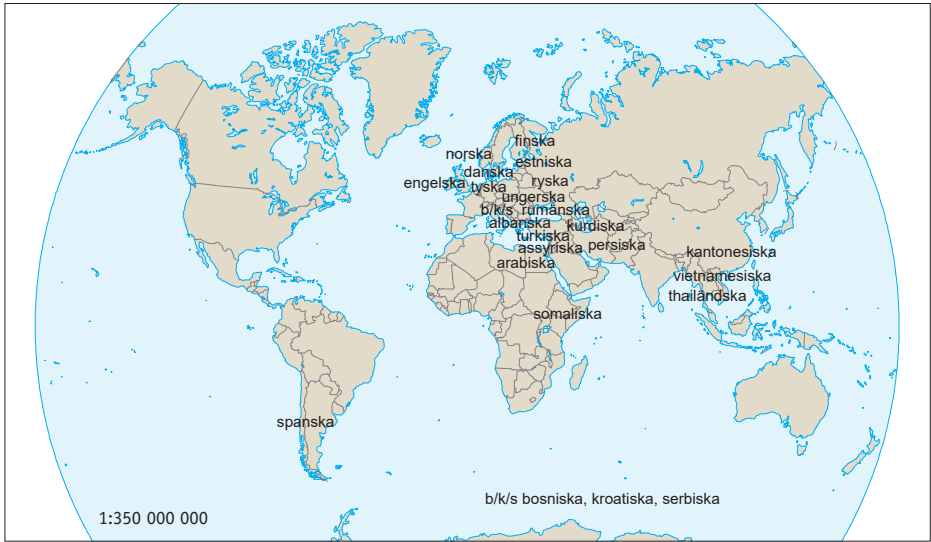
1:20 000 000

Kristinaskolan i Härnösand
Västanviks folkhögskola i Leksand
Manillaskolan i Stockholm
Åsbackaskolan i Gnesta
Vänerskolan i Vänersborg
Kannebäcksskolan i Göteborg
Östervångsskolan i Lund
Riksgymnasium + Birgittaskolan i Örebro

► Här visas för några invandrarspråk var de flesta talarna i Sverige kommer ifrån.

Största invandrarspråkens hemländer

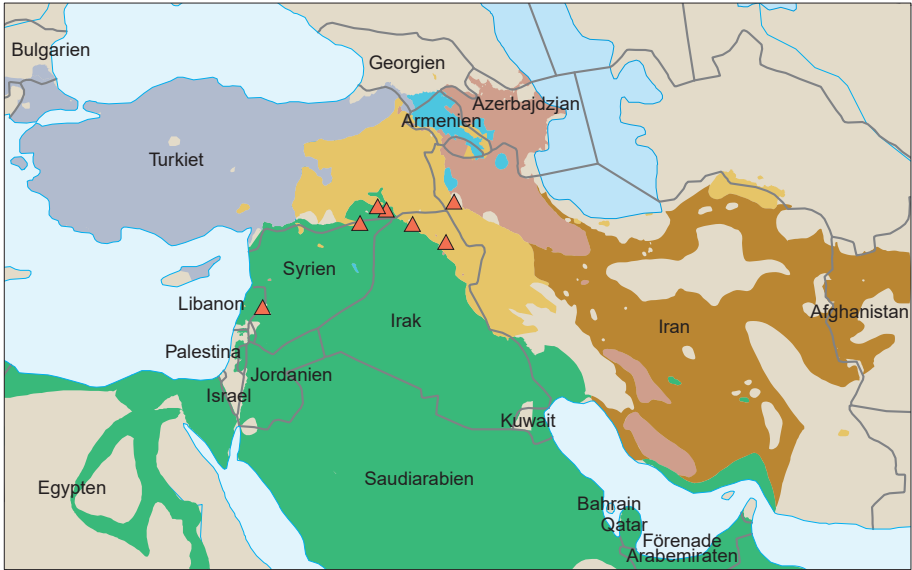

En alltmer sammansatt befolkning ...

Långt in på 1900-talet var Sverige i första hand ett utvandringsland, med ringa attraktionskraft på utländska emigranter. Sedan 1931 överstiger dock invandringen utvandringen, och en god ekonomisk utveckling tillsammans med en stabil politisk situation förändrade befolkningssammansättningen under 1900-talet. Efter andra världskriget fanns drygt 100 000 utrikes födda, och flyktninginvandring och arbetskraftsrekrytering har tillsammans gjort att inflyttningen (med undantag för några enstaka år) till Sverige vida överstigit utflyttningen under efterkrigstiden.

Nettoinvandringen ligger numera på 25 000–30 000 per år, och andelen utrikes födda är numer högre än i de flesta västländer inklusive USA. Under efterkrigstiden har mer än två miljoner människor flyttat till Sverige, och ungefär lika många invandrare eller barn till invandrare bor i landet idag. Den första större invandringssvågen inföll i anslutning till andra världskriget, då omkring 200 000 flyktingar kom till Sverige, huvudsakligen från Norden. De därpå följande decennierna expanderade den svenska industrin och rekryterade särskilt under 1960-talet arbetare från Finland och Sydeuropa. Från 1970-talet har invandringen till Sverige haft två former: dels flyktingar,

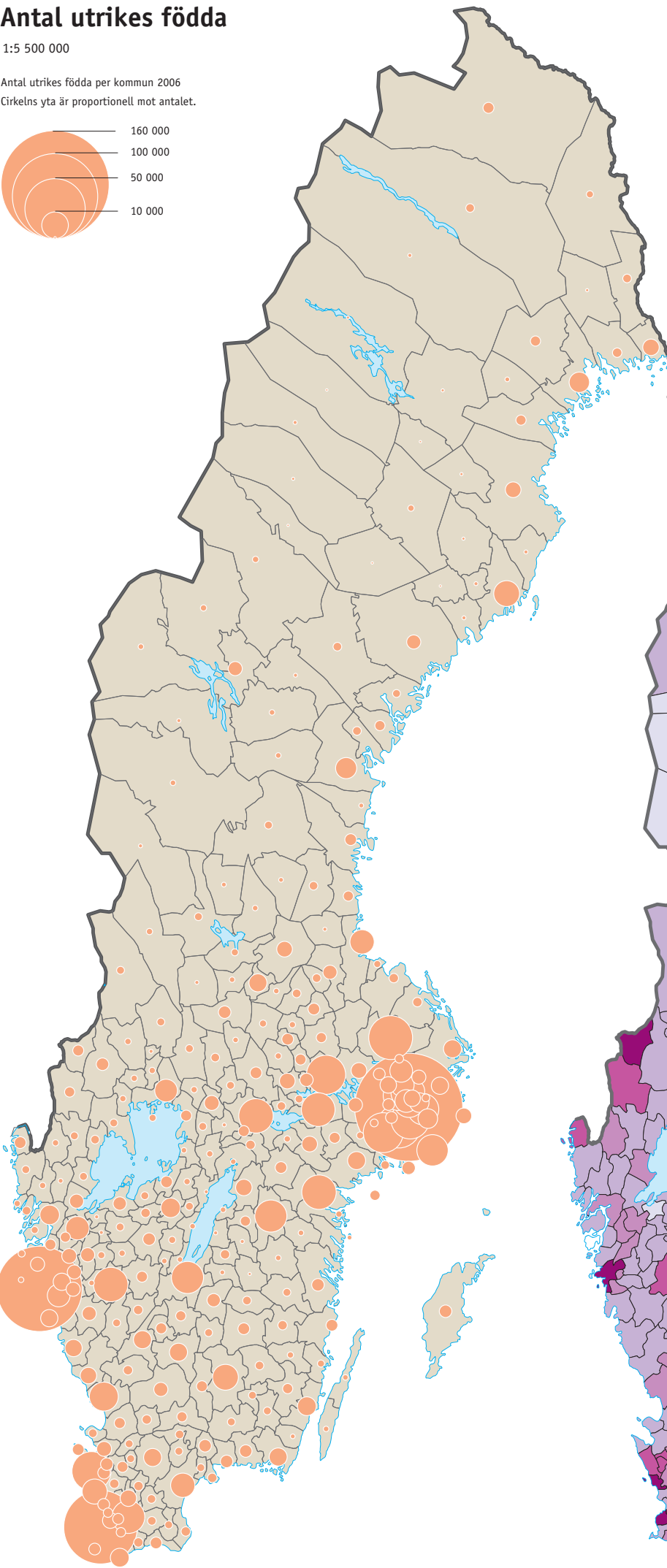
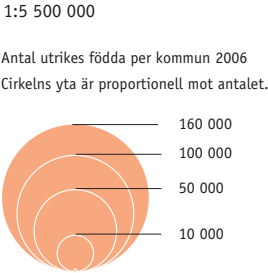
dels anhöriga till tidigare flyktingar och arbetskraftsinvandrare. En genomgående trend under hela efterkrigstiden är att tyngdpunkten för den invandrade befolkningens ursprung gradvis har förskjutits från närområdet till länder allt längre från Sverige. Finländare utgör fortfarande den största enskilda gruppen utrikes födda, men representationen av andra länder och andra språk ökar, medan finländare och finsktalande blir färre, främst genom åldrande, men i viss mån även genom återvandring. Ett stort problem när det gäller varje diskussion av invandrarspråk är att Sverige, till skillnad från många andra länder, som exempelvis USA och Finland, i princip helt saknar statistik över befolkningens språkförhållanden. Anledningen till detta är att man i kölvattnet av Förintelsen kom att anse registrering av etnicitet som integritetskränkande. Många andra förhållanden har kartlagts av Statistiska Centralbyrån, men modersmål och språkanvändning har i modern tid endast registrerats för grundskoleelever. Därutöver finns enbart några enkätundersökningar av varierande kvalitet att tillgå. Härav följer att alla sifferuppgifter i det följande med nödvändighet är kvalificerade gissningar snarare än fakta. Förutom bristen på tillförlitliga data kommer klassificeringsproblem – en person kan givetvis vara uppvuxen med mer än

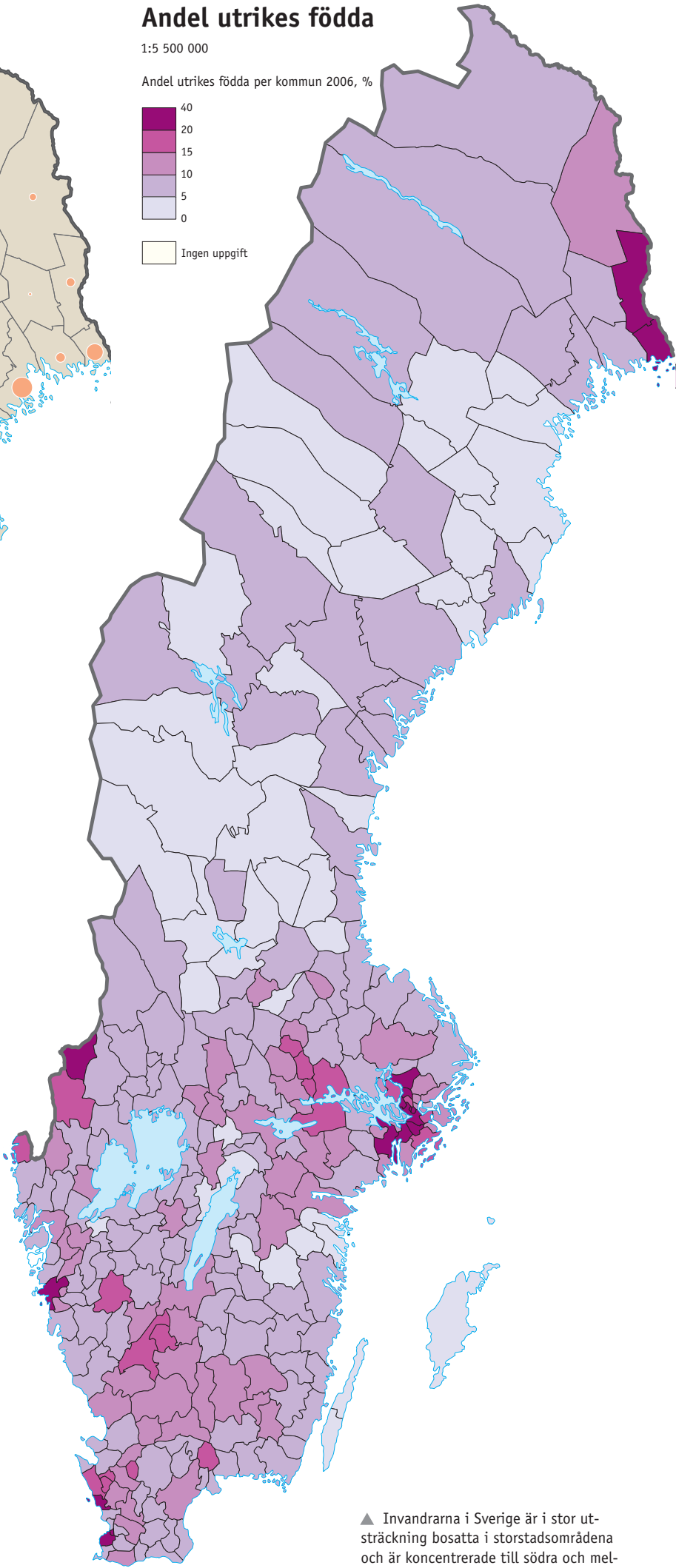
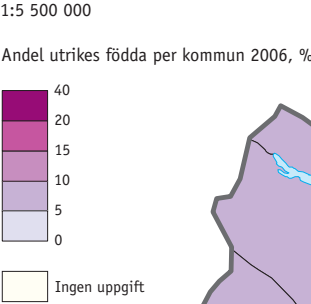
◄ En stor del av dem som invandrat till Sverige under senare år kommer från Mellanöstern. På denna karta visas de viktigaste invandrarspråkens huvudsakliga utbredning. Kartan förenklar verkligheten på flera sätt. På många ställen, framför allt i städerna, talas mer än ett språk. Det som visas som ett språk på kartan kan i själva verket vara varieteter som är kraftigt skilda från varandra (det gäller t.ex. arabiska och kurdiska). Dessutom finns det ett stort antal mindre språk som inte har kunnat tas med på kartan.

Antal utrikes födda

Andel utrikes födda

▲ Invandrarna i Sverige är i stor utsträckning bosatta i storstadsområdena och är koncentrerade till södra och mellersta Sverige. Undantaget är Norrbotten där de flesta invandrare kommer från Finland.

De 50 största språken i Sverige

	Språk	Antal talare	% av befolkningen	Språkfamilj	Talas mest i
1	svenska	8 000 000	83,52%	germanska (indoeuropeiska)	Sverige, Finland
2	finska (inkl. meänkieli)	200 000	2,09%	finsk-ugriska (uraliska)	Finland, Sverige
3	arabiska	155 000	1,62%	semitiska (afro-asiatiska)	ett 20-tal länder i Afrika och Mellanöstern
4	bosniska/kroatiska/serbiska	130 000	1,36%	slaviska (indoeuropeiska)	Bosnien, Kroatien, Serbien, Montenegro
5	kurdiska	84 000	0,88%	iranska (indoeuropeiska)	Irak, Turkiet, Syrien, Iran
6	polska	76 000	0,79%	slaviska (indoeuropeiska)	Polen
7	spanska	75 000	0,78%	romanska (indoeuropeiska)	Spanien, Latinamerika
8	persiska	74 000	0,77%	iranska (indoeuropeiska)	Iran
9	tyska	72 000	0,75%	germanska (indoeuropeiska)	Tyskland, Österrike, Schweiz
10	danska	57 000	0,60%	germanska (indoeuropeiska)	Danmark
11	norska	54 000	0,56%	germanska (indoeuropeiska)	Norge
12	engelska	54 000	0,56%	germanska (indoeuropeiska)	Storbritannien, USA m.fl. länder
13	somaliska	53 000	0,55%	kushitiska (afro-asiatiska)	Somalia
14	arameiska (assyrisk/syrianska)	52 000	0,54%	semitiska (afro-asiatiska)	Syrien, Turkiet, Irak
15	turkiska	45 000	0,47%	turkspråk	Turkiet, Cypern
16	albanska	39 000	0,41%	indoeuropeiska	Albanien, Kosovo
17	thailändska	30 000	0,31%	tai-kadaispråk	Thailand
18	ryska	29 000	0,30%	slaviska (indoeuropeiska)	Ryssland, Ukraina m.fl. länder i f.d. Sovjetunionen
19	ungerska	24 000	0,25%	finsk-ugriska (uraliska)	Ungern, Rumänien
20	kantonesiska	20 000	0,21%	sinitiska (sino-tibetanska)	Kina
21	tigrinska	19 000	0,20%	semitiska (afro-asiatiska)	Etiopien, Eritrea
22	rumänska	18 000	0,19%	romanska (indoeuropeiska)	Rumänien
23	grekiska	16 000	0,17%	indoeuropeiska	Grekland, Cypern
24	vietnamesiska	13 000	0,14%	mon-khmerspråk	Vietnam
25	svenskt teckenspråk	12 000	0,13%	teckenspråk	Sverige
26	franska	12 000	0,13%	romanska (indoeuropeiska)	Frankrike, Belgien, Schweiz m.fl. länder
27	estniska	12 000	0,13%	finsk-ugriska (uraliska)	Estland
28	romani	11 000	0,11%	indoariska (indoeuropeiska)	många europeiska länder
29	nederländska	11 000	0,11%	germanska (indoeuropeiska)	Nederländerna, Belgien
30	portugisiska	10 000	0,10%	romanska (indoeuropeiska)	Portugal, Brasilien m.fl. länder
31	italienska	10 000	0,10%	romanska (indoeuropeiska)	Italien, Schweiz
32	bengaliska	8 000	0,08%	indoariska (indoeuropeiska)	Bangladesh, Indien
33	urdu	7 500	0,08%	indoariska (indoeuropeiska)	Pakistan, Indien
34	punjabiska	7 500	0,08%	indoariska (indoeuropeiska)	Indien, Pakistan
35	mandarin	7 500	0,08%	sinitiska (sino-tibetanska)	Kina m.fl. länder
36	makedonska	7 500	0,08%	slaviska (indoeuropeiska)	Makedonien
37	litauiska	7 000	0,07%	baltiska (indoeuropeiska)	Litauen
38	tjeckiska	6 000	0,06%	slaviska (indoeuropeiska)	Tjeckien
39	samiska	6 000	0,06%	finsk-ugriska (uraliska)	Norge, Sverige, Finland, Ryssland
40	isländska	6 000	0,06%	germanska (indoeuropeiska)	Island
41	azeriska	6 000	0,06%	turkspråk	Azerbajdzjan, Iran
42	amhariska	6 000	0,06%	semitiska (afro-asiatiska)	Etiopien, Eritrea
43	tagalog	5 500	0,06%	austronesiska	Filippinerna
44	armeniska	5 500	0,06%	indoeuropeiska	Armenien
45	ukrainska	5 000	0,05%	slaviska (indoeuropeiska)	Ukraina
46	slovenska	5 000	0,05%	slaviska (indoeuropeiska)	Slovenien
47	lettiska	5 000	0,05%	baltiska (indoeuropeiska)	Lettland
48	pasjtunska	4 000	0,04%	iranska (indoeuropeiska)	Afghanistan
49	turkmenska	3 500	0,04%	turkspråk	Turkmenien
50	tamilska	3 500	0,04%	dravidiska	Indien, Sri Lanka
		9 579 000			

ett språk, och det är inte alltid helt klart hur begrepp som ’modersmål’, ’hemspråk’ eller för den delen ’språkkunskaper’ skall definieras.

Med detta i åtanke kan man säga att runt 85 % av Sveriges befolkning har svenska som enda modersmål, vilket innebär att omkring 1,3 miljoner personer har andra modersmål, i många fall i kombination med svenska. Vid ingången av 2015 var ännu finska (inklusive tornedalsfin-

ska/meänkieli) Sveriges näst största språk, representerat av omkring 2,5 % av befolkningen, men sedan dess kan antalet talare av inte minst arabiska antas ha ökat kraftigt, så att detta språk har passerat finska som landets näst största. Orsaken härtil är de stora flyktingströmmarna från Mellanöstern. Bland andra språk som ökat kan nämnas kurdiska, arameiska, dari och pashto.

Hur antalet talare av invandrar-språk har uppskattats

- De här redovisade siffrorna är hämtade från Mikael Parkvall, *Sveriges språk i siffror*, 2015, och avser läget vid ingången av 2015.

- Utgångspunkten har varit antalet personer födda i respektive land samt antalet personer födda i Sverige med en eller två utrikes födda föräldrar. Dessa uppgifter finns i officiell svensk statistik.

- Härifrån har subtraherats utlandsfödda som kan antas ha svenska som modersmål. Hit hör framför allt finlands- och estlandssvenskar, adoptivbarn, samt personer födda utomlands av två svenska föräldrar.

- Övriga utrikes födda har antagits ha andra modersmål än svenska. På basis av tidigare forskning har sedan antagits att Sverigefödda barn med två utrikes födda föräldrar till 14 % har svenska som (huvudsakligt) modersmål, medan detsamma gäller för 78 % av de med en Sverigefödd förälder.

- Därefter har dessa personer kopplats ihop med den antagna språkliga sammansättningen bland invandrare från respektive ursprungsland. Denna är inte nödvändigtvis identisk med själva landets språkliga sammansättning, eftersom enskilda språk ibland är överrepresenterade bland invandrare i Sverige. Slutligen har resultaten justerats med beaktande av de få tillförlitliga språksiffror som trots allt finns att tillgå för svenska förhållanden, såsom grundskoleelevernas hemspråksförhållanden, deltagande i SFI-kurser (SFI=Svenska för invandrare), Migrationsverkets registrering av asylsökande samt ett antal i litteraturen rapporterade enkätresultat.

... i ett ändå förhållandevis homogent land

Sveriges språkliga sammansättning har alltså förändrats en hel del under det senaste dryga halvsekle, och Sverige är numera mer språkligt heterogent än exempelvis Tyskland, Nederländerna, Storbritannien och de övriga nordiska länderna. Likväl bör man inte glömma att Sverige globalt sett är relativt enspråkigt, och alltså i detta avseende är mer homogent än majoriteten av världens länder.

► I invandrantäta områden är det vanligt att stadsbilden får en global prägel med butiker och matställen som svarar mot invandrarnas behov och önskemål. Bilden är från Malmö.

Var talas invandrar-språken?

Inte i någon kommun i Sverige är invandrar-språk, ens om de betraktas som en grupp, med säkerhet i majoritet. Med reservation för den komplicerade situationen i Tornedalen är svenska majoritetsspråk i samtliga landets kommuner, möjligen med undantag av Botkyrka sydväst om Stockholm. Två andra kommuner, Malmö och Södertälje, intar en särställning, och i dessa (om den ut-

veckling som nu pågår fortsätter) skulle svenska inom överskådlig framtid förlora sin majoritetsstatus.

På lägre geografisk nivå finns dock bostadsområden där andra språk tillsammans har fler modersmålstalare än svenska.

De allra flesta av dessa bostadsområden karakteriseras av ett stort inslag av låginkomsttagare, och ofta finns en direkt korrelation mellan medelinkomst och inslaget av invånare med annat modersmål än svenska.

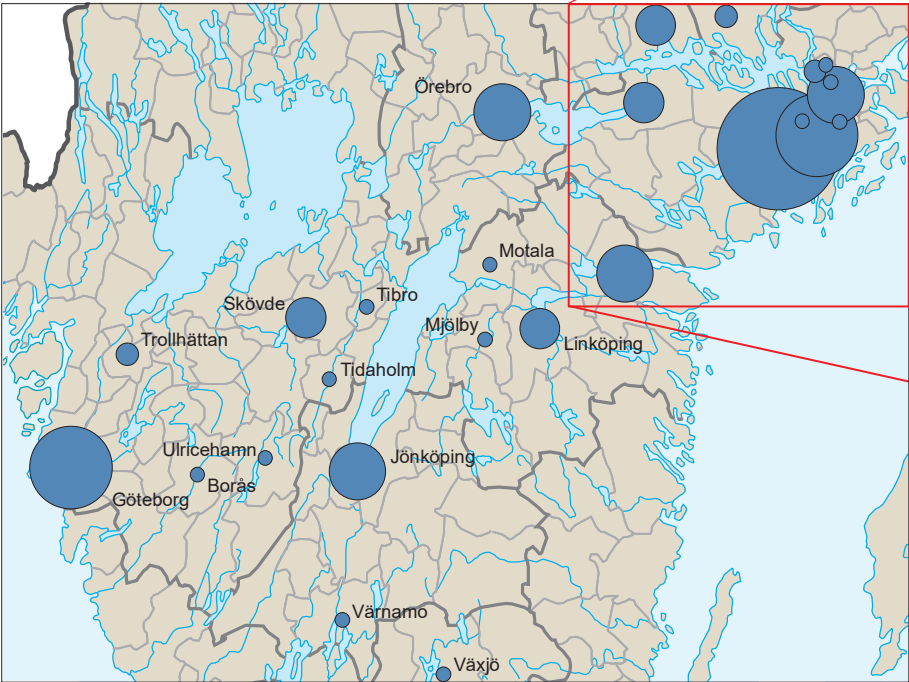

▲ Varorna på en hylla i en affär i Södertälje visar att kunderna till stor del är invandrare.

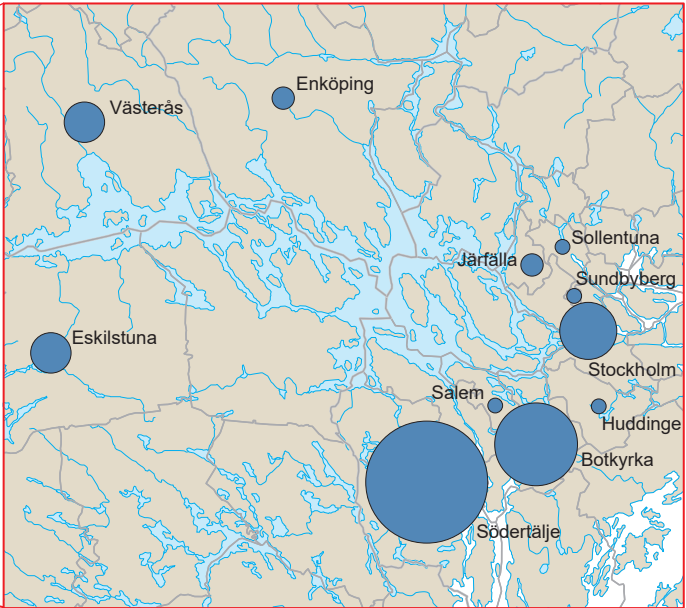
Värt att notera är dock att även i de fall där svensktalande inte utgör en absolut majoritet, är svenska ändå det största språket. Detta gäller definitivt på kommunnivå, men med få undantag även i invandrantäta stadsdelar. Inte någonstans talas ett invandrar-språk som modersmål av mer än halva befolkningen. Något annat än svenska är dock sannolikt det största språket i några bostadsområden.

▼ De grupper som talar ett arameiskt språk och som betecknar sig som assyrier eller syrianer har ett särskilt bosättningsmönster – de bor huvudsakligen i Mellansverige med Södertälje som den största bosättningsorten. Kartan visar hur många elever i grundskolan som har rapporterats som berättigade till modersmålsundervisning i något arameiskt språk enligt SCB:s statistik (assyrisk, syrianska, syriska). Statistiken är inte helt tillförlitlig men kan antyda ett generellt mönster.

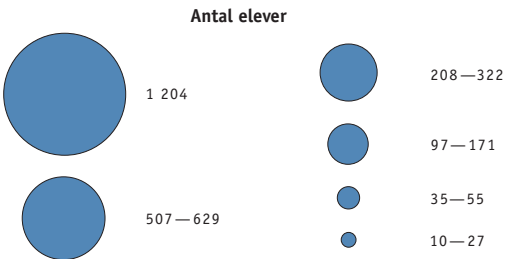
Elever berättigade till modersmålsundervisning i arameiska 2006

1:3 500 000

1:1 250 000

Områden där svenska inte är majoritetsspråk

Ort med område(n) där mer än halva befolkningen inte har svenska som modersmål

I Gårdstensberget och Östra Bergsjön (Göteborg), Rinkeby (Stockholm) och Rosengård (Malmö) är förmodligen arabiska det största språket, och det-samma gäller arameiska (assyriska/syrianska) i Ronna (Södertälje). Arabiska är även starkt i Tensta (Stockholm), vilket även gäller arameiska i Hovsjö (Södertälje) och turkiska i Fittja (Botkyrka).

Tack vare invandrarna har affärerna börjat ta in varor som inte förut har funnits att köpa.

Områden där svenska kan antas vara modersmål för mindre än halva befolkningen	
Kommun	Område
Borås	Västra Hulta
Botkyrka	Alby, Fittja, Hallunda, Norsborg
Eskilstuna	Årby
Göteborg	Bergsjön, Biskopsgården, Gunnared, Gårdsten, Hammarkullen, Hjällbo, Lärjedalen, Lövgärdet
Halmstad	Andersberg, Linehed
Huddinge	Flemingsberg (Grantorp), Vårby, Vårby Gård
Hässleholm	Östra Ljungdala
Jönköping	Råslätt
Karlskrona	Kungsmarken
Kristianstad	Norra Gamlegården
Landskrona	Karlslund
Malmö	Augustenborg, Bellevuegården, Gullviksborg, Heleneholm, Hermodsdal, Holma, Rosengård, Södra Sofielund
Norrköping	Marielund
Skövde	Ryd
Sollentuna	Sollentuna Centrum
Stockholm	Akalla, Hjulsta, Husby, Kista, Rinkeby, Rågsved, Skärholmen, Tensta
Södertälje	Geneta, Hovsjö, Ronna
Trollhättan	Kronogården
Uddevalla	Dalaberg
Växjö	Araby, Södra Hov
Örebro	Oxhagen, Varberga, Vivalla

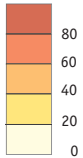
Trafikskola som erbjuder såväl teoriundervisning som körskola på olika invandrarspråk.

Assyriska och syrianska invandrare i Södertälje har fotbollslag för alla åldrar. Här tränar Syrianska FC, pojkar födda 1994.

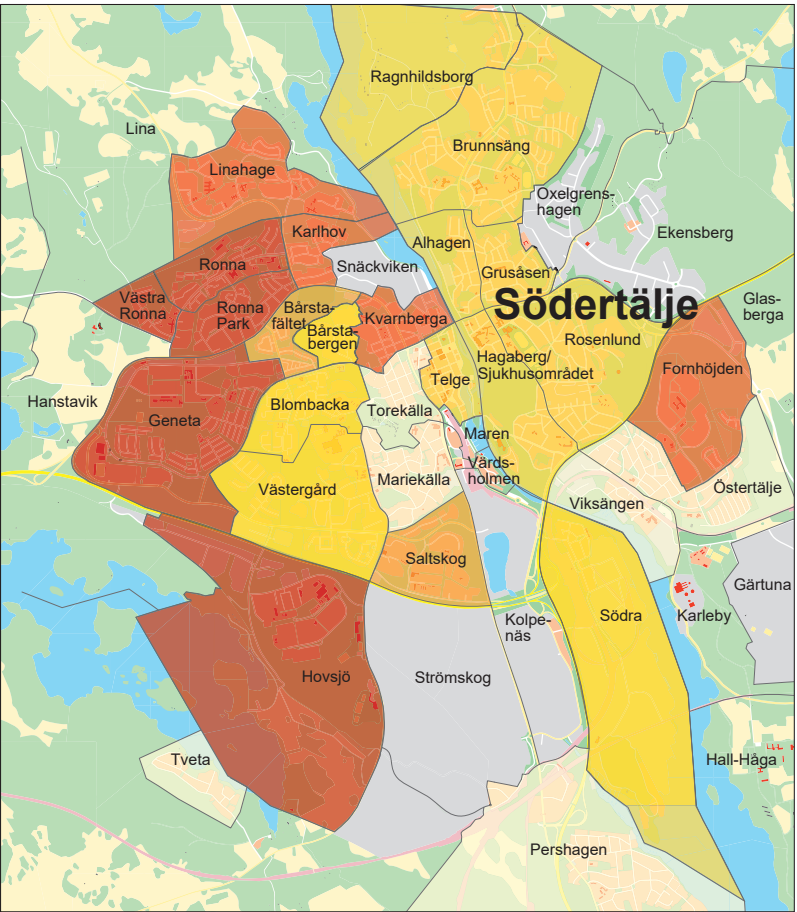

Andel grundskoleelever med andra modersmål än svenska

Andelen elever per kommunel höstterminen 2006, %

I likhet med många andra svenska städer finner vi i Södertälje en nära korrelation mellan språkliga och socioekonomiska förhållanden. Talar av andra språk än svenska är kraftigt överrepresenterade i bostadsområden med hög andel av hyreslägenheter, inte sällan uppförda inom ramen för det så kallade miljonprogrammet 1965–75. I Södertäljes fall gäller detta i synnerhet områdena Ronna, Geneta, Hovsjö och Fornhöjden.

Assyrier/syrianer i Södertälje

Mellan 1960 och 1975 växte Södertäljes befolkning från drygt 30 000 till nästan 80 000. Förutsättningen för denna expansion var framför allt arbetskraftsbehovet hos den då dominerande arbetsgivaren, lastbilstillverkaren Scania. Till en början rekryterades industriarbetare i norra Sveriges avfolkningsbygder, men med tiden ökade inslaget av finländare och sydeuropéer. Mer än en tredjedel av kommunens befolkning har idag invandrabakgrund (utrikesfödda eller med båda föräldrarna födda utomlands).

I likhet med många andra svenska kommuner är den geografiska segregationen mellan svenskar och invandrare

På lekplatsen och i skolan möts barn från olika kulturer och med olika hemspråk. De lär sig snabbt att kommunicera med varandra.

påtaglig i Södertälje. I det välbeställda Pershagen har mindre än 15 % av befolkningen utländsk bakgrund, vilket är lite med lokala mått mätt. I miljonprogramsområdena Ronna och Hovsjö, däremot, når denna andel gott och väl över 80 %.

Tidigare anlända invandrare (framför allt finländare) tenderar att bo i stadsdelar med högre andel svenskar, medan de mer invandartäta Ronna, Hovsjö, Fornhöjden och Geneta domineras av personer från Mellanöstern. I just dessa fyra stadsdelar är svenska inte det vanligaste språket bland skolbarn, och i just Ronna har bara 5,8 % av eleverna svenska som hemspråk.

En grupp som i högre grad än andra satt sin prägel på det moderna Södertälje är assyrierna/syrianerna, ett kristet folk från Mellanöstern.

Den första kohorten, ett hundratal personer, anlände till kommunen 1966, och genom kontakter med hemländerna kom allt fler assyrier/syrianer att söka sig till just Södertälje. Under åren 1975–85 uppskattas antalet assyrier/syrianer i Sverige ha ökat från något tusental till kanske 60 000. Av dagens 40 000–80 000 assyrier/syrianer i Sverige tros en fjärdedel bo i Södertälje, vilket sannolikt gör att staden har den största koncentrationen av assyrier/syrianer utanför Mellanöstern. Det bor troligen fler assyrier/syrianer med turkiska rötter i Södertälje än vad det idag gör i Turkiet självt. Gruppens storlek

ökar sannolikt ännu, inte minst genom att Södertälje 2007 uppgavs ta emot en större del av flyktingströmmen från Irak än vad hela USA gjorde.

Härigenom har Södertälje kommit att bli något av en inofficiell ”huvudstad” för en folkgrupp som saknar ett eget land. Här finns två biskopssäten (syrisk-ortodoxa respektive assyriska kyrkan), ledningen för två assyrisk/syrianska riksförbund, tevekanalen Suroyo-TV (som enligt egna uppgifter har tre miljoner tittare) och inte minst ”landslaget” i fotboll, Assyriska FF.

Även om en del medlemmar av den assyrisk/syrianska gruppen har andra modersmål (arabiska, turkiska, kurdiska och svenska) är olika varieteter av arameiska en viktig faktor i gruppidentiteten. Många olika beteckningar förekommer för en eller flera av dessa varieteter (t.ex. assyriska, kaldéiska, mandeiska, nyöstsyriska, urmiska, nyvästsyriska, syrianska, yriska, turabdinska och turoyo), men de har här sammanförts under beteckningen arameiska.

I den del av Ronna som går under namnet *Ronna Park* talar precis hälften av skolbarnen arameiska i hemmet, och även i Geneta och det egentliga Ronna är andelen över 40 %. Om man lägger till arabiska, vilket som nämnts talas av en del assyrier/syrianer, kommer man upp i 84 % av skolbarnen i Ronna, runt 70 % i Hovsjö och Geneta, och omkring hälften i Fornhöjden.

Sveriges kolonier

Även om ambitionen fanns, blev Sverige aldrig någon kolonialmakt av rang. Planer fanns under 1700-talet att anlägga svenska kolonier på ett flertal platser; främst var det Tobago, östra Venezuela och Madagaskar som tilldrog sig intresse. Av olika skäl blev dock inget av dessa planer. Sammantaget är det därmed endast tre områden som någonsin varit svenska kolonier: *Nya Sverige* på det nuvarande USA:s östkust, *Karlsborg* i dagens Ghana och den lilla ön *Saint-Barthélemy* i Västindien.

NYA SVERIGE

I östra Nordamerika hade i början av 1600-talet engelsmän, fransmän och holländare etablerat sig, och i Sverige var man nyfiken på vilka vinster som eventuellt fanns att hämta i denna region. Området mellan det brittiska Virginia och det nederländska Nya Nederländerna (dagens New York) befanns lämpat för svensk kolonisation, och med finansiering av såväl svenska som nederländska entreprenörer landsteg 1638 den första svenska (i praktiken svensk-nederländska) expeditionen i Nordamerika och gjorde anspråk på ett område som döptes till Nya Sverige. Detta var beläget på ömse sidor av Delawarefloden, och omfattade delar

av de nuvarande amerikanska delstaterna Delaware, Pennsylvania och New Jersey. Som centrum anlades en skans, kallad *Fort Kristina*. Några år senare anlades anspråkslösa fortifikationer också i Nya Göteborg, Trefaldighet, Nya Vasa, Nya Korsholm och Älvsborg, och ett antal nybyggen – med namn som *Finland*, *Möln dal*, *Printztorp*, *Torne* och *Uppland* – sköt upp.

Fiendskap med grannkolonin gjorde Nya Sveriges historia ganska kort – 1655 intogs den av nederländska trupper och införlivades med Nya Nederländerna. År 1664 erövrades detta i sin tur av britterna, och Nya Sverige kom därmed att bli brittiskt fram till USA:s självständighet ett drygt sekel senare.

Strax före det nederländska övertagandet hade Nya Sverige 368 invånare, till vilka anslöt sig 106 nykomlingar som seglat från Sverige ovetande om att kolonin just gått förlorad.

Svenskarnas antal fortsatte att växa även därefter – på 1690-talet fanns ett tusental svensktalande i Delaware-dalen, och 1725 uppgavs de vara 1 500. I mitten av 1700-talet rapporterades att yngre personer inte längre behärskade svenska, men svenskspråkiga predikningar fortfor att hållas även efter USA:s självständighet. Svenskan kan kanske antas ha överlevt i trakten en bit in på 1800-talet, alltså i nästan två hundra år.

En ganska stor andel av de svenska kolonisterna var finsktalande. Riktigt hur många är svårt att säga – många av de finländska nybyggarna stammade från svenskspråkiga trakter i Finland (som t.ex. Borgå och Vasa), men å andra sidan var en del av dem som kom från det nuvarande Sverige i själva verket värmländska skogsfinnar. Finskan tros hur som helst ha dött ut en generation tidigare än svenskan.

Idag utgör några enstaka ortnamn (*Uppland*, *Älvsborg*) och ett par dussin personnamn (*Rambo*, *Stålkofta*) i mer eller mindre amerikaniserad form det enda språkliga arvet från Nya Sverige.

Av språkligt intresse är dock att den svenske missionären Campanius Holm i Nya Sverige inte bara översatte Nya Testamenter till *lenape*, det viktigaste lokala tungomålet, utan även åstadkom

en beskrivning över det mellanfolkliga språket *pidgin Delaware* som är den första ingående beskrivningen någonsin av något pidginspråk.

KARLSBORG

År 1649 bildades ett svenskt afrikakompani för att ta del av de rikedomar som genererades av handeln med Västafrika. En handelsstation kallad *Karlsborg* byggdes på Guldkusten (nuvarande Ghana). Äventyret blev dock kortvarigt i och med att Karlsborg erövrades av danskarna redan 1658 och definitivt gick förlorat 1663. Fästet blev nederländskt och sedan slutligen brittiskt. Under namnet *Cape Coast* var orten huvudstad i den brittiska kolonin Guldkusten fram till 1875.

Den direkta svenska inblandningen under Karlsborgstiden var tämligen begränsad. Den svenske magnaten Louis de Geer (1587–1652) finansierade företaget, men personalen i Afrika var till största delen tyskar och holländare.

I de historiska källorna tycks inget om språkbruket i Karlsborg nämnas. Den rimligaste gissning som kan göras är nog den som Janne Lundström gjort i sin realistiska serieromansvit om ”Johan Vilde”, nämligen att det huvudsakliga mellanfolkliga språket var pidginportugisiska. Även om vi inte vet något specifikt om Karlsborg, var pidginportugisiska allmänt spritt över hela kusten och användes i kontakterna mellan afrikaner och européer av olika nationaliteter.

Vissa språk i dagens Ghana har en handfull lånord från danskan, men några språkliga spår från svenskan har aldrig belagts.

SAINT-BARTHÉLEMY

Den lilla karibiska ön Saint-Barthélemy, eller S:t Barth som den ofta kallas, koloniserades först av fransmän i mitten av 1600-talet. Eftersom den är mindre än Stockholms innerstad (21 km²) och dessutom mycket torr hade den ringa värde som plantagekoloni. Av denna anledning importerades inte afrikanska slavar i någon större utsträckning, utan till skillnad från grannöarna bestod befolkningen i första hand av fattiga vita småbönder

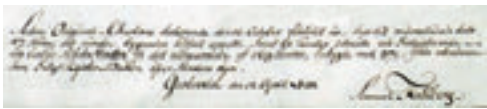

◀ S:t Barthélemys huvudort Le Carénage blev i början av den svenska tiden – under namnet *Gustavia* – en frihamn där handeln kunde blomstra oberoende av europeiska storkrig. Befolkningen växte från några hundra till som mest nästan fyra tusen. Några årtionden in på 1800-talet återgick den dock till en sömrig tillvaro i ekonomiskt bakvatten. Bilden visar Gustavias stadsplan från 1799.

De inflyttade köpmännen lämnade i stor utsträckning Gustavia en bit in på 1800-talet, och S:t Barth återgick till den sömriga existens ön hade fört före det svenska övertagandet.

När ön åter blivit olönsam försökte Sverige sälja S:t Barth, men såväl USA som Italien visade sig ointresserat. En folkomröstning gav klart besked om att öborna önskade återbördas till Frankrike, och 1878 lämnades ön tillbaka till sin förra ägare.

Någon mer omfattande svensk bosättning på S:t Barth kom aldrig till stånd. Det största antalet svenskar som någonsin fanns på ön var 155, men denna siffra inkluderade garnisonen, två fartygsbesättningar, den svenska förvaltningen

som bedrev fiske och jordbruk endast för självhushållning.

Under 1700-talet ansåg de makthavande i Stockholm att Sveriges prestige krävde en koloni. Eftersom Frankrike betraktade S:t Barth som värdelös lyckades Gustav III 1784 byta till sig ön mot att fransmännen fick vissa handelsprivilegier i Göteborgs hamn. Inte utan viss besvikelse konstaterades så på svenskt håll att den enda potentiella användningen av ön var som fri-

handelsplats. När huvudorten Gustavia – tidigare Le Carénage – utsågs som sådan växte befolkningen explosionsartat. Landsbygden påverkades knappt alls, men Gustavias befolkning ökade femfaldigt, främst genom inflyttning av köpmän och deras slavar från de huvudsakligen brittiska grannöarna.

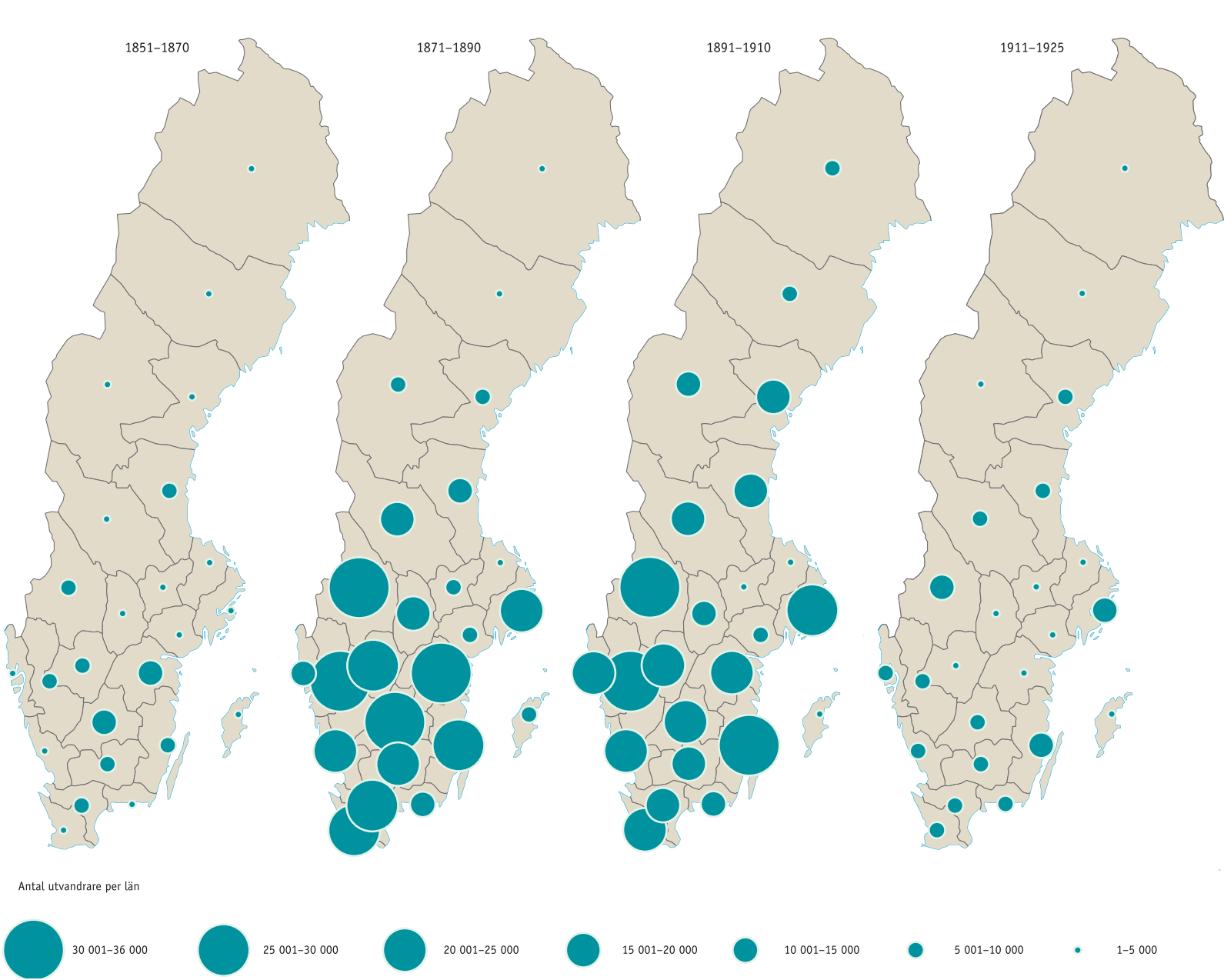
Blomstringsperioden blev dock kort – när Napoleonkrigen följdes av en lång fredsperiod öppnades nya möjligheter till handel på andra öar i trakten.

► I sina prisbelönta böcker för ungdom skildrar Janne Lundström på ett medryckande och verklighetstroget sätt historiska skeenden, som här i serieromanen *Johan Vilde i slavfortet* (1977) (tecknad av Jaime Vallvé), där huvudpersonen är en svensk skeppspojke som hamnar i slavhandels Västafrika. Slavhandlaren och skattmästaren på bilden talar pidginportugisiska, vilket vi vet var det vanligaste kontaktspråket på Guldkusten när handlingen utspelade sig (mitten av 1600-talet).

▼ Karta över Nya Sverige rekonstruerad av den svensk-amerikanske historikern Amandus Johnson efter samtida skisser. En av de mer betydande bosättningarna, Finland, saknas på kartan, men var belägen strax sydväst om Uppland.

Utvandring till Amerika per län

▲ Utvandringen nådde sin kulmen på 1880-talet för att i stort sett avstanna efter första världskriget. Flest emigranter kom givetvis från de delar av Sverige där det bodde mest folk, men vissa landsändar – som Värmland och Småland – var över-representerade.

Flamands bara besökte Gustavia en gång om året – trots att staden ligger på bara två kilometers avstånd! I modern tid har emellertid situationen ändrats betydligt, och i princip alla födda efter 1970 har modern standardfranska som modersmål. I gengäld har ekonomisk expansion skapat ny mångfald genom att attrahera flera tusen gästarbetare från grannöarna och från Portugal.

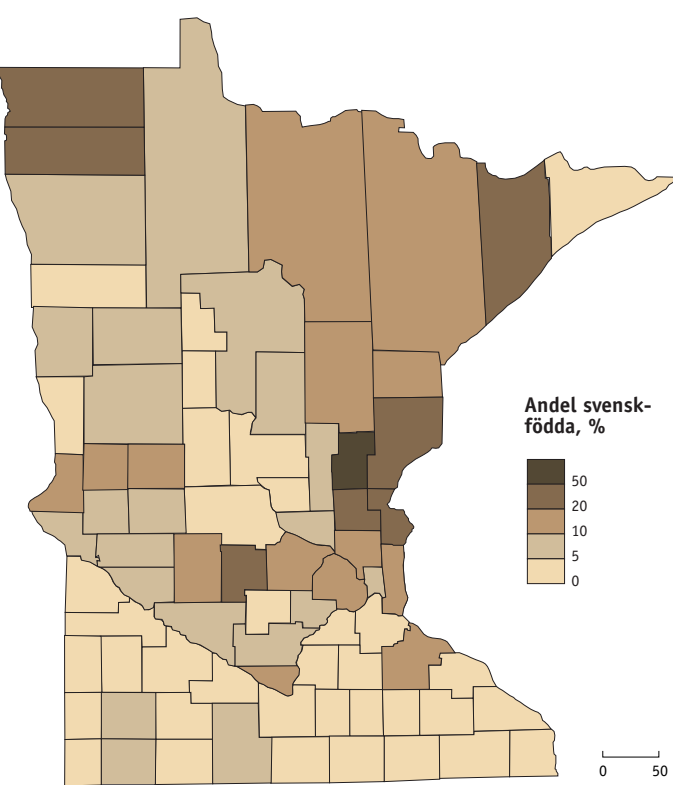
Utvandring under 1800- och 1900-talet

USA Under andra halvan av 1800-talet ledde försörjningssvårigheter i Sverige till att stora mängder svenskar bestämde sig för att utvandra. Mellan 1850 och 1930 – med kulmen under 1880-talet – lämnade mer än 1,5 miljoner svenskar

landet, i de allra flesta fall för alltid. Då utvandringen var som störst hade Sverige bara 4,5 miljoner invånare, och inte mindre än en femtedel av alla män och en sjättedel av alla kvinnor som föddes i Sverige under slutet av 1800-talet omfattades av massutvandringen. Den överlägset mest populära destinationen var USA, som lockade långt över en miljon svenskar. Därtill kommer ett antal finlandssvenskar som har uppskattats till runt 60 000. I hela landet kulminerade antalet svenskfödda 1910 med nästan 700 000 personer. Den procentuella andelen nådde sin topp redan 1890 men höll sig därefter konstant i ytterligare ett par årtionden. Noterbart är dock att svenskarna aldrig utgjorde så mycket som en procent av USA:s befolkning. I 1940 års amerikanska folkräkning, den första som innehöll en språkfråga, angav likväl inte mindre än 840 000

personer svenska som modersmål, vilket gjorde svenska till landets åttonde största språk. När språkfrågan återkom i amerikanska folkräkningar år 1970 hade antalet svensktalande sjunkit till 626 000, av vilka majoriteten var födda i USA. Därefter har frågan inte gällt modersmål utan hemspråk, vilket sannolikt får nedgången att verka än mer drastisk än den i själva verket är. Att minskningen ändå planar ut beror på att den sista kohorten USA-födda svensktalande i stort sett har dött ut, varvid en konstant närvaro av 50 000–100 000 inflyttade svenskar och finländare kommit att ensamma svara för svenskspråkigheten i landet. Enstaka svensktalande hade förstās funnits i det blivande USA sedan de första kolonisterna landsteg i Nya Sverige 1638. Tydligen var åtminstone vissa hushåll tillräckligt svenska för att språket skulle anammas av andra – i en studie

Svenskfödda i Minnesota 1890

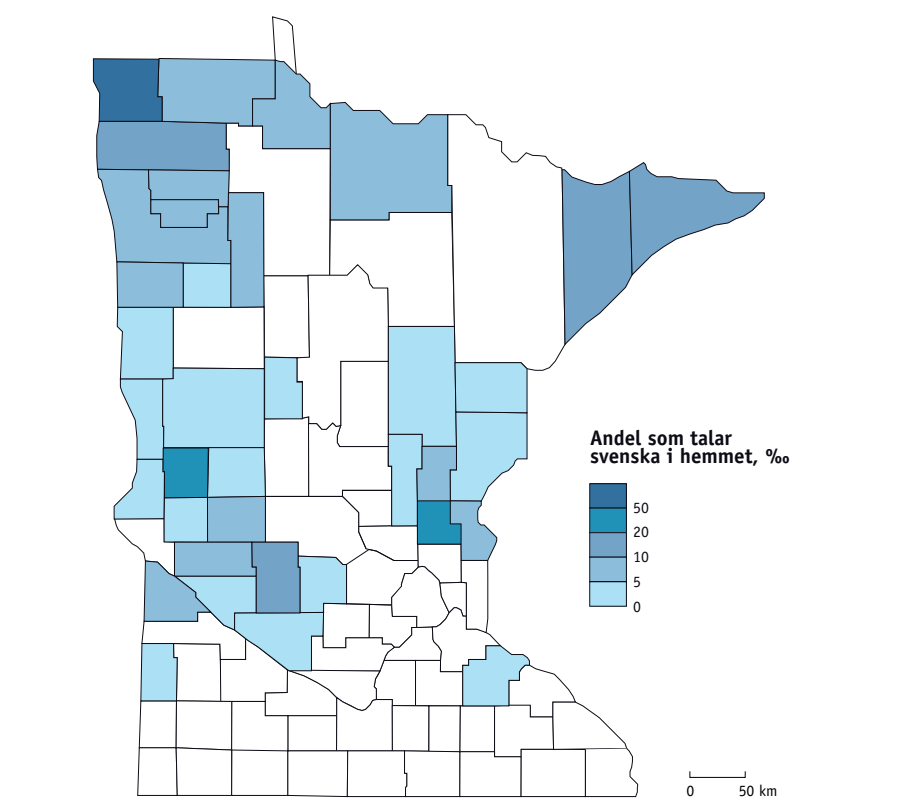
Exempel på svenska ortnamn i Minnesota

▼ Även meningsbyggnaden kom med tiden att alltmer anpassas till engelska regler, som framgår av följande exempelmeningar dokumenterade av Nils Hasselmo.

Amerikasvenska	Engelska	Sverigesvenska
Vad plats kommer han ifrån?	What place does he come from?	Varifrån kommer han?
Hon var tagen till hospitalet.	She was taken to the hospital.	Hon togs till sjukhus.
Han arbetar hårt, gör han inte?	He works hard, doesn't he?	Han arbetar hårt, eller hur?
Han visste inte vem kom.	He didn't know who came.	Han visste inte vem som kom.
År 1894 fyra unga män var på väg till Amerika.	In the year 1894, four young men were on their way to America.	År 1894 var fyra unga män på väg till Amerika.
Han visste inte vad att göra.	He didn't know what to do.	Han visste inte vad han skulle göra.

Användning av svenska i hemmen i Minnesota 2000

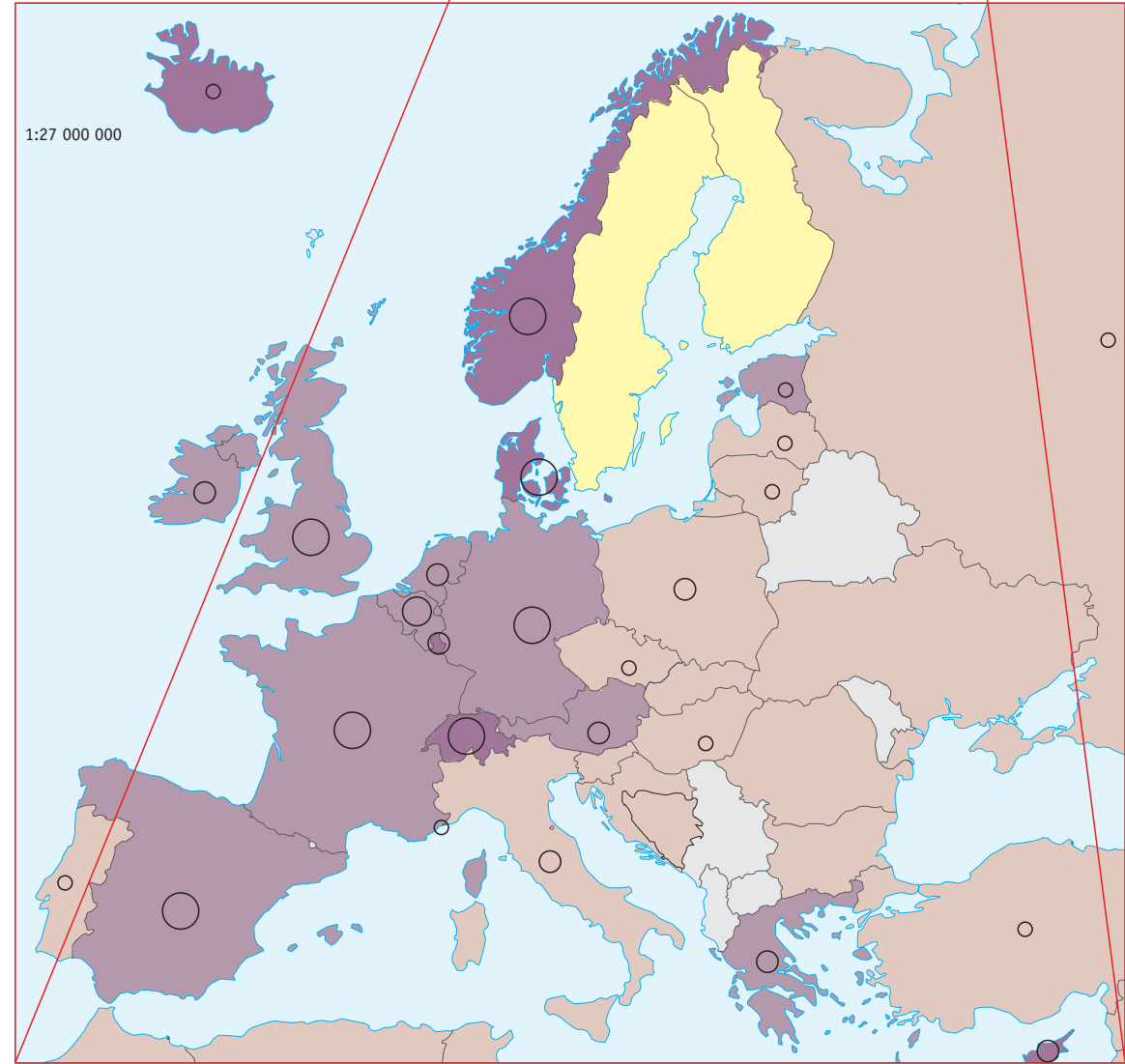
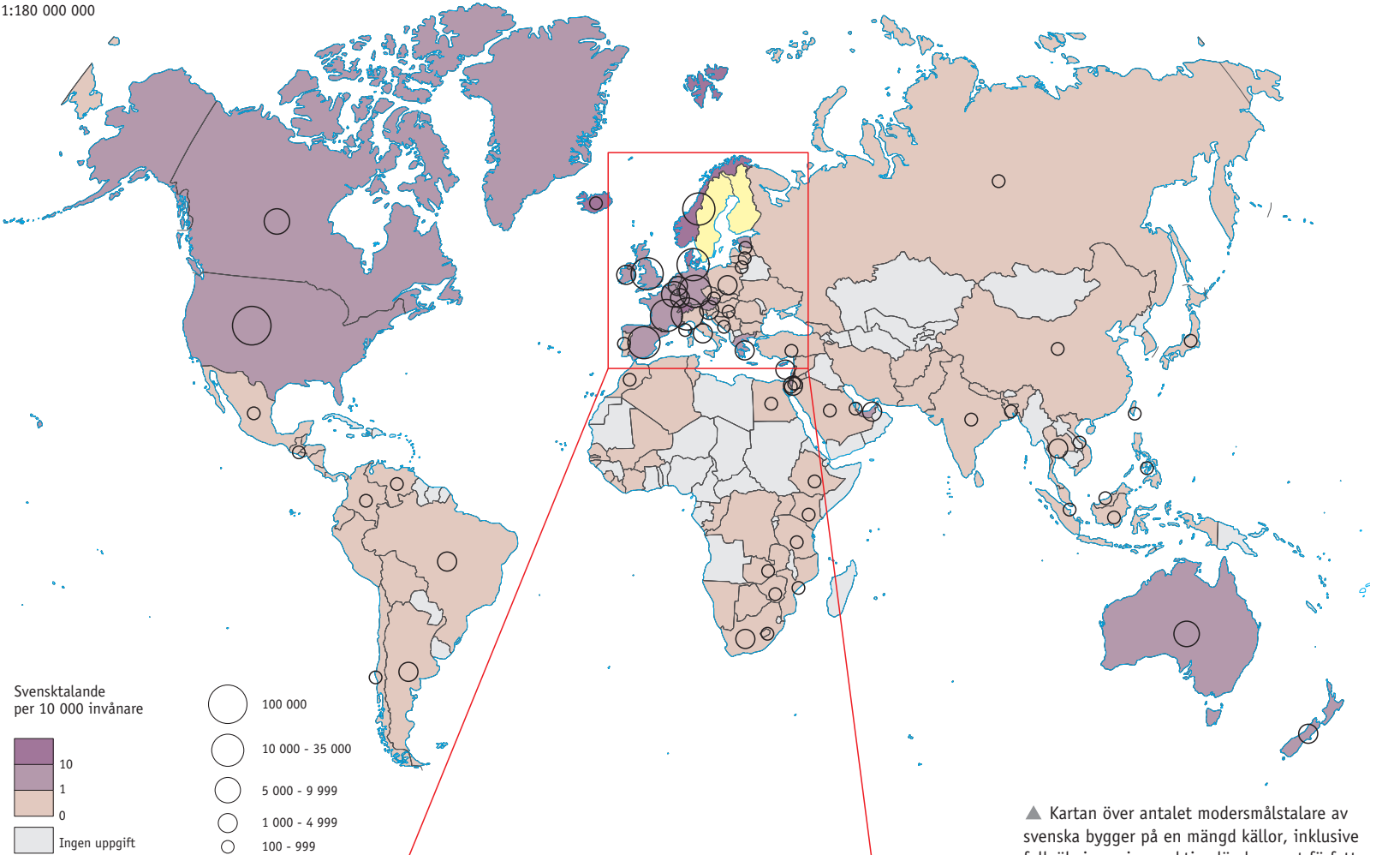
▲ Observera att kartan uppe till vänster anger procent och den högra promille. Den allra högsta andelen Sverigefödda 1890 fanns i Kanabec, där de ensamma utgjorde mer än halva befolkningen. Det ur litteraturen kända Chisago ses på kartan sydost därom.

av slavar språkkunskaper i 1700-talets South Carolina omnämns en rymling som skall ha talat svenska. Svensktalande amerikaner, för att inte tala om svensktalande afrikaner, var dock inget annat än en kuriositet före 1800-talets mitt, då invandringen tog fart på allvar. Många svenskar bosatte sig givetvis i redan etablerade städer – de 80 000 Sverigefödda i det tidiga 1900-talets Chicago utgjorde visserligen bara några få procent av hela stadens befolkning, men enbart Stockholm, Göteborg, Malmö och Helsingfors hade lika många eller fler svensktalande. På andra håll uppstod mer eller mindre helt svenska samhällen. Det allra första förefaller ha varit New Upsala i

Wisconsin, som anlades redan 1841, och som följdes av New Sweden i Iowa några år senare. Mer välbekant är, och mer varaktigt svenskspråkig var, dock den religiösa kolonin Bishop Hill i Illinois, där 1 500 svenskar slog sig ned 1846–55. Nybyggarna kom huvudsakligen från Hälsingland, men även Dalarna, Gästrikland och Uppland lämnade bidrag. Orten finns ännu kvar, men dess 200 invånare talar inte längre svenska. Bland andra bosättningar märks exempelvis McPherson County, i Kansas, där de första svenskarna slog sig ned 1866. Kommunens huvudort var ett tag Sweadal som idag heter *McPherson*, men framför allt är det Lindsborg som gått till historien som traktens mesta svenskort. Konfirmationer på svenska utfördes till 1928, och i någon utsträckning forfor språket att användas inom kyrkan fram till andra världskriget. Fram till sekelskiftet 1900 hade lindsborgare som regel svenska som modersmål trots att de var tredje generationens amerikaner. I allmänhet skedde språkbytet till engelska i småbyarna i Kansas runt tiden för första världskriget, och endast i undantagsfall så sent som 1930. Före 1890 bodde de flesta svenskarna i trakten av Chicago, men därefter blev Minnesota den enda amerikanska delstat där svenskar någonsin kom att utgöra mer än en försumbar befolkningsandel.

Svensktalande utanför Sverige och Finland

1:180 000 000

▲ Kartan över antalet modersmålstalare av svenska bygger på en mängd källor, inklusive folkräkningar i respektive länder samt författarens uppskattningar. Dessa har kompletterats med uppskattningar på grundval av information från svenska beskickningar i respektive land.

Runt sekelskiftet 1900 utgjorde svenskar en tiondel av statens befolkning, och i de enskilda kommunerna (counties) nåddes förstås högre andelar. I Kanabec var Sverigefödda i absolut majoritet, och i Chisago, känt från Mobergs utvandrarsvit, Isanti och Kittson var deras andel runt en tredjedel. Hundra år senare finns den högsta koncentrationen av etniska svenskar (personer som uppger sig ha svensk härstamning) i just Kittson, där vi återfinner samhällen som Skane, Tegner, Svea och Karlstad. I grannkommunerna Roseau och Marshall hittar vi Malung, Viking och Ringbo. I dessa trakter anser sig idag drygt en fjärdedel av befolkningen vara av svensk härkomst, men liksom i Chisago talar mer än 95 % av befolkningen inget annat än engelska i hemmet.

I dagens USA har alltså de allra flesta av ättlingarna till 1800-talets utvandrare assimilerats fullständigt. Nästan fyra miljoner amerikaner anger svensk härstamning i 2000 års folkräkning, men mer än 98 % av dessa talar inget

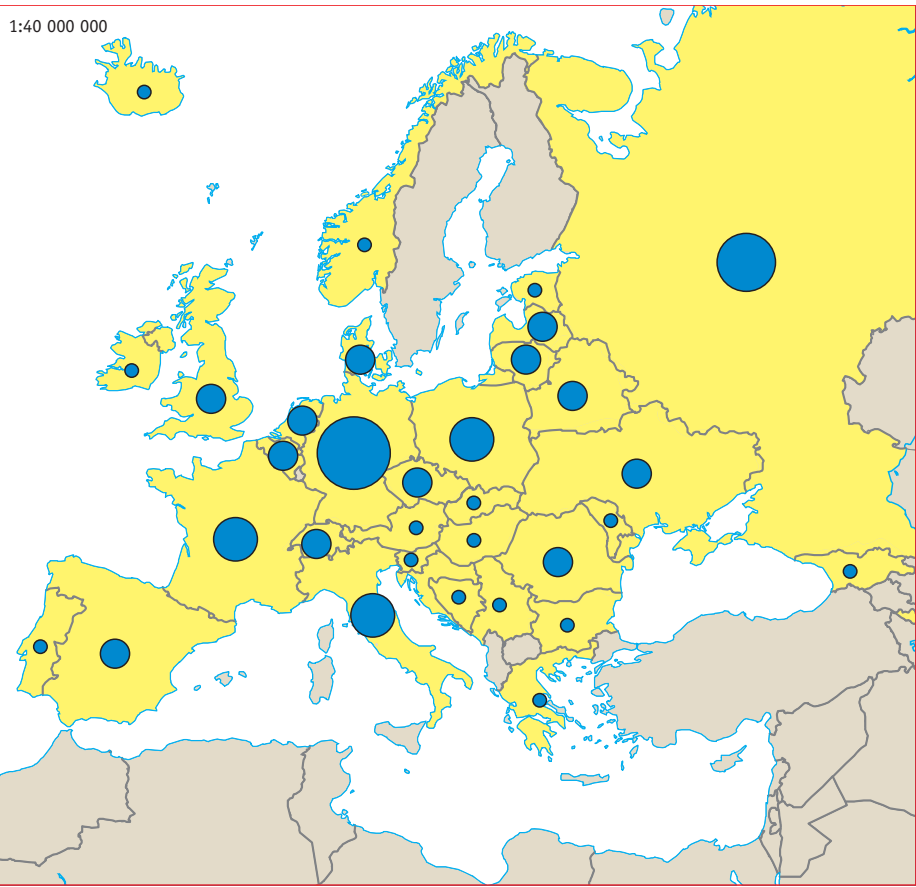
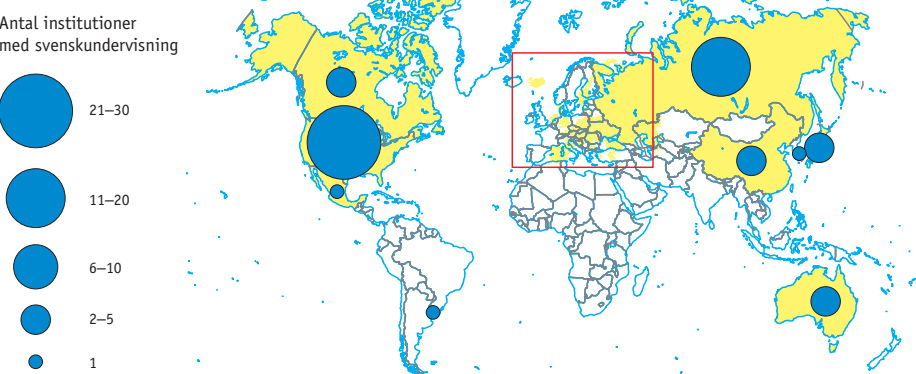
annat än engelska inom familjen. De flesta av de knappt 70 000 svensktalande i folkräkningen är sentida invandrare. Denna siffra åsyftar användandet av svenska i hemmet, och även bland de Sverigefödda talar en tredjedel enbart engelska hemma. Som ett spår av 1800-talets utvandringsvåg återfinns än idag den största andelen i Minnesota, men det rör sig likväl om endast 3 825 personer eller mindre än en promille av delstatens befolkning. Kittsons kommun är den enda i landet med mer än en procent svensktalande, men på grund av dess ringa storlek utgörs denna procent av blott 60 individer. Större grupper av svensktalande finns idag i de mer expansiva Kalifornien och Florida samt i New York. I första hand är det de större städerna som drar. Runt 5 000 svensktalande registrerades år 2000 i vardera New York och Los Angeles, och mer än tusen i var och en av tio andra storstäder, nämligen Chicago, San Francisco, Minneapolis-St. Paul, Boston, Seattle, Miami, Washington, Dallas-Fort Worth, Philadelphia och San Diego.

Möjligen som ett resultat av sin mycket stora benägenhet att gifta sig utanför den egna gruppen var svenska invandrare snabbare än nästan alla andra grupper i USA att överge sitt modersmål. Även gentemot finska och norska framstår svenska som osedvanligt bräckligt i sin nya amerikanska miljö. Ganska regelmässigt var det svenska språket dödsdömt eller döende inom ett halvsekel efter etableringen i Nya Världen, även i relativt homogena bosättningar. På orter som Bishop Hill och Lindsborg fanns talare i tredje generationen, men inte i fjärde, och med undantag för enskilda individer förefaller svenska ingenstans ha överlevt i eller bortom den fjärde generationen. Kvar blir en del personnamn och ortnamn, samt vissa mer eller mindre genuina traditioner som samhällena gärna exploaterar för marknadsföringsändamål – så kallar sig exempelvis Wausa, Stromsburg och Oakland alla för ”the Swedish Capital of Nebraska”, medan Lindstrom i Minnesota lanserar sig som ”America’s Little Sweden”.

Den svenska som togs till Nya Världen var förstås inte enhetlig, men ofta dominerade nybyggare från ett visst landskap på en given ort. Så bodde det företrädesvis värmlänningar och dalslänningar i Blomskog, Malcolm, Ostmark och Melrude i Minnesota, vilket antyds redan av själva namnen – byarna är helt enkelt uppkallade efter de gamla hemorterna Blomskog, Molkom, Östmark

Svenskundervisning vid universitet och högskolor 2007

1:400 000 000

och Mellerud, och exempelvis svenskan i Bishop Hill var fram till sitt utdöende klart identifierbar som ett hälsingemål. Den lilla orten Dalbo i Minnesota etablerades ursprungligen av invandrare från Älvdalen, och en bit in på 1900-talet användes där enligt uppgift inget annat än älvdalska. I Lindstrom i Minnesota talades mest småländska, som hörbart skilde sig från dialekten i närliggande Vibo. Till Freedhem i samma delstat kom immigranter från såväl Östergötland som Småland. När invandrare från olika delar av Sverige sålunda blandades, utjämnades givetvis också vissa dialektdrag.

Än mer märkbart var naturligtvis inflytandet från engelskan, som tilltog allteftersom immigranterna inte bara lärde sig detta språk, utan också lät det bli det dominerande – ofta först i andra eller tredje generationen. När en tredje generationens Minnesotabo med rötter i

▲ I Tyskland kan svenska studeras på hela 30 orter och i USA på 27. Ryssland kan också erbjuda undervisning på många platser medan kontinenten Afrika inte har något land där det finns svenskundervisning på akademisk nivå.

Hälsingland demonstrerade en ångrösk för den svenske dialektologen Folke Hedblom, förklarade han exempelvis att ”*Då du starter **in**järn [engine] ... å drar på-n-här **levvern** [lever], då **engedjer** [engage] n-här **klöttjn** [clutch] ... Du **revösjer** [reverse] **rotesjn** [rotation] på jule hånne ... Å så ä en annan **revösjleவர்** [reverse lever] då, som du **tjentjer** [change] **tajmninga** [timing] hånne*”. Även om citatet inte är fullständigt representativt, är det ändå noterbart att funktionsorden är svenska, medan bara två av innehållsorden, *dra* och *hjul*, är det.

Svenska var dock inte det enda av Sveriges språk som fick fäste på amerikansk mark.

Även mindre grupper av samer anlände till bland annat Minnesota, Wisconsin och Michigan. Vissa togs även till Alaska av den amerikanska regeringen för att lära lokalbefolkningen renskötsel.

KANADA

Den svenska bosättningen i Kanada påminner i mångt och mycket om den i USA, även om den började något senare; en del invandrare kom för övrigt via just USA. Svenskarna bosatte sig framför allt i prärieprovinserna Manitoba, Saskatchewan och Alberta, eftersom dessa utgjorde den minst exploaterade odlingsbara delen av Kanada.

Liksom i USA förekom det att byar grundades och i huvudsak beboddes av svenskar. Exempel på sådana är Scandinavia, Smoland, Stockholm och Erickson (Manitoba), Stockholm (Saskatchewan), Wetaskiwin, New Sweden, Calmar, Falun, Malmö, Thorsby och Westerosé (Alberta), vilka i allmänhet etablerades under sent 1800- eller mycket tidigt 1900-tal.

En svensk församling i Winnipeg (Manitoba) grundades 1885, och tillsammans med Wetaskiwin (Alberta) var det också den ort som hade flest svenska församlingar – inte mindre än fyra stycken. Under den kvarvarande delen av 1800-talet grundades 17 svenska församlingar, följda av ytterligare ett femtiotal under 1900-talets första decennier.

I den mån svensktalande ursprungligen bodde i mer eller mindre svenska byar, blev dessa tämligen snabbt uppblandade. I 2001 års folkräkning var Saskatchewan den provins där den största befolkningsandelen angav ”svenskt påbrå” (inte nödvändigtvis som enda härstamning), och även där gällde detta bara drygt 3 % av befolkningen – i hela Kanada mindre än 1 %. Någon ”svensk” ort, vare sig etniskt eller språkligt, finns inte i Kanada idag.

Liksom i USA var svenskarna i Kanada exceptionellt benägna att gifta sig utanför sin egen grupp, och mycket riktigt assimilerades de tämligen kvickt. Eftersom de svenska bosättningarna var belägna i engelsktalande trakter skedde denna assimilation nästan uteslutande till engelska snarare än till franska – eller något annat språk.

När det i 1931 års folkräkning i Kanada frågades efter befolkningens modersmål utgjorde de 58 242 svensktalande 0,56 % av befolkningen. Därefter har såväl andelen som antalet sjunkit kraftigt, så att dagens 9 000–10 000 svensktalande i Kanada utgör en försumbar andel av totalbefolkningen.

Som en kuriositet kan nämnas att de svensktalande invandrarna till Kanada inte enbart stammade från Sverige och Finland – under sent 1800-tal flyttade bortemot ett hundratal gammalsvenskbybor från Ukraina till den kanadensiska prärien, följda av ungefär lika många på 1920-talet.

ÖVRIGA VÄRLDEN

Utöver USA och Kanada har inga länder i modern tid lockat tillräckliga mängder svenskar för att kunna etablera det svenska språket bortom familjesfären och det första generationsskiftet.

Andra nybyggarländer som Australien, Nya Zeeland, Brasilien, Argentina och Sydafrika attraherade visserligen svenskar, men i försumbara mängder i jämförelse med Nordamerika. Betydligt fler svenskar flyttade under slutet av 1800-talet till mindre exotiska länder som Tyskland och Danmark, men utan att lämna några språkliga spår.

Även i nybyggarländerna utgjorde svenskarna i allmänhet bara någon promille av totalbefolkningen, och till skillnad från i Nordamerika fanns knappt några helt svenska bosättningar, med undantag för Misionesprovinsen i Argentina. Ofta, som exempelvis i Australien, var en stor andel av svenskarna ogifta män, vilket påskyndade assimilationen.

Bland mer udda etableringar av grupper av svensktalande utomlands kan nämnas Näsböndernas utvandring till Jerusalem, kända inte minst genom Selma Lagerlöfs roman Jerusalem, den värmländska smedkolonin i Uralbergen på 1870-talet och Svea Gruva på Svalbard, som grundades av svenskar 1917, och som under sin storhetstid hade 50 invånare. Näsbönderna ingick dock som en del av den amerikanska kolonin i Jerusalem, vars officiella språk var engelska, de flesta värmlänningarna återvände snart hem från Ryssland, och Svea Gruva lades sedermera ner, för att senare återuppstå i norsk regi.

NUTIDA SVENSKKOLONIER

Sedan Sverige efter andra världskriget blivit ett utpräglat invandrarland snarare än utvandrarland har svenskar typiskt sökt sig utomlands för mer eller mindre tillfälliga uppdrag relaterade till arbete, studier eller missionsverksamhet. Endast mer sällan har det rört sig om permanent emigration.

Någon tillförlitlig statistik över antalet svensktalande finns inte att tillgå för de allra flesta länder – inte ens svenska myndigheter vet säkert hur många svenskar som bor utomlands – och ne-

danstående uppgifter får därför delvis betraktas som kvalificerade gissningar.

Totalt bor förmodligen drygt 300 000 svensktalande av svensk eller finländsk börd utanför det egentliga svenska språkområdet. Uppemot en tredjedel av dessa återfinns i USA, med runt 30 000 vardera i Storbritannien, Spanien och Tyskland. Andra betydande svenskkolonier hittar vi i övriga Skandinavien, i Frankrike, Schweiz, Beneluxländerna, Kanada och Australien. Överlägset flest svensktalande utanför Sverige och Finland finns således i Västeuropa och Nordamerika, men mer än 10 000 bor också i Asien och några tusen vardera i Oceanien, Latinamerika och Afrika.

I så gott som alla dessa länder svarar svensktalande för en försumbar del av landets totala befolkning. Mer förvånande är kanske listan över länder där svensktalande utgör en noterbar andel. Endast i ett med land jämförbart område utgör svensktalande mer än en procent av befolkningen – Svalbard. I detta Norge underställda örike är 1,4 % av de fåtaliga invånarna svenska medborgare. Därefter följer Monaco, där de nästan 300 svenskarna kommer nära enprocentsgränsen. Förutom Norge, Danmark och Island är de enda övriga länderna där svensktalande representerar mer än en promille av befolkningen Luxemburg, Cypern och Schweiz.

Efter Sveriges EU-anslutning 1995 har antalet svenskar ökat i Belgien och Luxemburg, där många EU-institutioner återfinns, men USA, Norge, Storbritannien och Spanien är och förblir de populäraste destinationerna. Svenskkolonin i Spanien skiljer sig för övrigt en del från den i de flesta andra länder. En majoritet är pensionärer, och bland yrkesverksamma utgörs en stor del av egenföretagare. Gruppens medlemmar uppger själva de främsta orsakerna till sin flytt vara ”klimat” och ”golf”. Mot bakgrund av att bara en tredjedel kan tänka sig att flytta tillbaka till Sverige är det anmärkningsvärt att majoriteten har ”inga” eller ”knappa” kunskaper i spanska.

På många av utvandringsmålen finns givetvis svenska föreningar, men även en del annan etnisk och språklig infrastruktur – svenska kyrkan är representerad i 31 länder, och i drygt 20 länder, varav mer än hälften utanför Europa, finns grundskolor där barn kan följa svensk läroplan. I Belgien, Frankrike, Kenya, Spanien och Storbritannien kan man till och med studera till gymnasienivå på svenska.

Den överväldigande majoriteten modersmålstalare av svenska utomlands består alltså av utflyttade svenskar och finlandssvenskar, men givetvis förekommer det att människor i mer eller mindre fjärran länder lär sig svenska av en eller annan anledning, och svenskundervisning på universitetsnivå finns på många håll. Andra har förstås tillägnat sig svenska genom ett tidigare boende i Norden eller genom äktenskap. Bland mer udda fall kan nämnas att kunskaper i svenska förekommer hos enstaka afrikaner som vuxit upp i svenska missionärshem.

Misionessvenska

Misionessvenska betecknar den svenska som i över 100 år brukats av svenska emigranter och deras ättlingar i provinsen Misiones i det nordöstra hörnet av Argentina. De ursprungliga emigranterna anlände i två kontingenter, 1890–91 och 1909–11, och hade haft Sydbrasilien som mål men sökte sig under åren 1900–1925 över gränsfloden Uruguay till det dåvarande territoriet Misiones. Där grundades kolonin Yerbal Viejo och 1928 staden Oberá som alltså är huvudort för svenskheten. Därom vittnar bl.a. skolkomplexet Carlos Linneo och den lutherska kyrkan Olaus Petri. En förort bär namnet *Villa Svea* och har varit svenskarnas traditionella samlingsplats sedan den koloniserades 1912.

Misionessvenska inspelad 1999, kvinnlig talare född 1934

”...Pappa ha inte tala om mycke, å när Farmor *va*, då va ja liten, ja kom inte ihåg. Farfar dog efter vägen i Brasilien i *fiebre amarilla* (gula febern) som dom sa. De dog många folk som kom. Nu vet vi inte var dom begravde han, ingenting. Farmor va ensammen å båda barna, Pappa *hade* ett år å jäntan två. Han sa Pappa att han *hade* 15 år när han fick ett par skor på fötterna. Dom bodde i Porto Lucena, *no*?... Pappa kom först hit å tog *chacran* å sen *gick* han efter dom...De fanns inte bilar eller nånting, dom måste *gå på hästar* (rida eller åka hästskjuts)...Hon tala om att när Pappa kom hit å dom gjorde ett hus i skogen kom *leonena* å ... ”

(sp. *león* ’lejon’; här ’puma’ eller ’jaguar’). Spanska influenser är markerade med kursiv.

Antalet svensktalande i detta område torde ursprungligen ha uppgått till något tusental och uppgick enligt en rapport från 1952 till 811 personer. År 1973 hade det sjunkit till ca 400 personer och 2005 återstod drygt ett hundratal svenskättlingar i andra och tredje generationen. De Sverigefödda vilar sedan länge på Sydamerikas enda svenska kyrkogård – *gravgård* – i Villa Svea men har alltså fört sitt kulturarv vidare.

Svenskarna i Misiones kom från olika delar av Sverige. Ca 40 % kom från Stockholm och ca 20 % från Norrland. Ett inte obetydligt inslag (ca 150 personer)

utgjordes av finlandssvenskar, som utvandrade 1906 till Bonpland, men av dem återvände majoriteten till Finland 1917. Misionessvenskan vilar av historiska skäl på en 1800-talsgrund och innehåller därför en del ålderdomligheter, här *språkar* man svenska och *blir* på ort och ställe, när vi stannar kvar. Den har överlevt som ett muntligt traderat talat språk. Tack vare en svensk sommarskoleverksamhet ca 1930–50 kunde många tidigare läsa och skriva svenska men idag är det ytterst få som kan det.

Som ett av många immigrantspråk i Misiones har svenskan påverkats dels av majoritetsspråket spanska i dess regionala form och av det inhemska språket guaraní, dels av andra immigrant-språk såsom tyska. Från tiden i Sydbrasilien hade också emigranterna med sig en rad portugisiska lånord, som ofta var beteckningar på företeelser som inte hade namn på svenska, s.k. kulturlån. Jordlotten kallades *chacara* (spanska), den röjda marken *rossa* (spanska *roza* eller portugisiska *roça*) och för att hålla den ren från ogräs måste man *fojsa* (uttalat med svensk accent 2, från portugisiska *foiçar*).

De svensktalande kan indelas i tre kategorier: personer födda i Sverige, där svenskan dominerat, låt vara med ett och annat inlån av kultuord, den andra generationen som vuxit upp med svenska som hemspråk och sedan behållit den i en balanserad tvåspråkighet och den tredje generationen, där spanskan dominerar – ett slags svenska i spansk tvångströja.

▼ Invandrare i trakten av Oberá i början av förra seklet. Längst till vänster står Emil och Dina sitter på hästen. Henrietta har lillan i knät.

Främmande språk i svenska skolor

Införandet av folkskolan 1842 innebar att det svenska folket med dåtidens mått mätt kom att bli tämligen högt utbildat. För första gången var utbildning obligatorisk och omfattade hela folket, oavsett samhällsklass och kön. Några främmande språk hade man dock inte funnit behov av att undervisa i. Endast den elit som efter sex års folkskola gick

vidare till högre utbildning fick möjlighet att lära sig andra språk. Språkinläring skedde med andra ord på studentens initiativ snarare än samhällets.

Utbudet vid denna tid bestod dels av de klassiska språken latin, grekiska och hebreiska, dels av de moderna språken tyska och franska.

I samband med folkhemmets uppbyggnad ökades ambitionsnivån något, och på åtminstone vissa håll i landet infördes obligatorisk eller frivillig språkundervisning redan i folkskolan. Strax före andra världskriget förekom undervisning (obligatorisk eller frivillig) i främmande språk i drygt vart tionde skoldistrikt.

1946 beslutades dock att undervisning i engelska skulle bli ett obligatoriskt inslag i det svenska skolsystemet, och grunden lades för den funktionella tvåspråkighet som idag omfattar större delen av landets befolkning.

Som nämnts var tyska och franska de moderna språk som före andra världskriget helt dominerade språkundervisningen i Sverige. Förenta Staternas tillväxt som politisk, militär, kulturell och ekonomisk stormakt gjorde dock engelskan allt viktigare. Under 1800-talet förekom språket så gott som enbart i vissa privata läroverk samt utbildningsinstitutioner ägnade att tillfredsställa militärens eller näringslivets behov. Det fanns dock en utbredd känsla av att engelska i högre grad än tyska var framtidens språk, och diskussioner om att stärka engelskans status förekom redan runt 1900.

I den mån språkundervisning alls förekom i folkskolan under mellankrigstiden var engelska därför något vanligare än tyska. Det tredje förekommande språket på denna nivå var intressant nog inte franska utan esperanto, som på försök förekom på åtminstone åtta orter.

Andra världskrigets slut förändrade för en lång tid framöver språklandskapet, inte bara i Sverige, utan i en stor del av världen. Medan Europa låg i ruiner framstod USA som den sannolikt mäktigaste nationen i mänsklighetens historia, och engelska kom att anammas som det främsta mellanfolkliga språket.

När så obligatorisk språkundervisning infördes i folkskolan föll valet

därmed naturligt på engelska. Inom loppet av några år kom därmed alla svenska skolbarn att åtminstone i någon mån lära sig detta språk. Tyska och franska gjordes inte obligatoriska, men erbjöds och krävdes för tillträde till gymnasiestudier. Under efterkrigstiden fram till kalla krigets slut var sålunda situationen grovt räknat sådan att alla skolbarn läste engelska, medan runt 40 % därutöver studerade tyska och omkring 20 % franska.

Nästa större förändring kom i slutet av 1980-talet. Den traditionellt dominerande tyskans position försvagades, medan spanska på försök infördes i vissa grundskolor. Försöket ansågs slå så väl ut att det sistnämnda språket 1994 upphöjdes till samma status som tyska och franska, det vill säga att det kunde väljas som andra främmande språk. En massflykt från tyskstudierna ledde till att den hävdvunna rangordningen engelska > tyska > franska inom loppet av ett drygt decennium förändrades till engelska > spanska > tyska > franska. Ännu 1995 var tyska det populäraste språket i *samtliga* svenska kommuner, men spanskans exempelvisa framgång av att språket redan läsåret 2005/2006 – alltså bara tio år senare – var det populäraste valet i mer än 40 % av landets kommuner, och i nästan en fjärdedel var spanska populärare än tyska och franska tillsammans.

På kommunnivå tenderar både spanska och franska att föredras i kommuner med relativt hög medelinkomst samt i storstäderna och deras förorter. Tyska studeras främst på ekonomiskt svagare orter samt i glesbygd och industrikommuner.

Engelskan har i dag nått en så dominerande position bland främmande språk i Sverige att den näppeligen behöver illustreras med exempel. Denna dominerande ställning är med tanke på världsläget inte speciellt förvånande. I ett internationellt perspektiv är dock situationen för främmande språk i Sverige anmärkningsvärd på åtminstone tre sätt.

För det första är svenskarna i hög grad funktionellt tvåspråkiga. Så gott som alla svenskar behärskar engelska, och därtill anser sig enligt enkätunder-

Språkundervisning i folkskolan 1933 bland de 235 största skoldistrikten				
Engelska	Obligatoriskt	Eskilstuna, Göteborg, Halmstad, Karlstad, Landskrona, Sala, Stockholm, Trelleborg, Varberg, Västra Frölunda, Ängelholm	Valfritt	Hultsfred, Kroppa, Lidingö, Luleå, Skön, Solna
Tyska	Obligatoriskt	Hässleholm, Knislinge, Kristianstad, Krylbo, Stockholm, Sundsvall, Trelleborg	Valfritt	Hultsfred, Helsingborg, Nora

sökningar 30 % respektive 10 % besitta kunskaper i tyska och franska. Dessutom har en dryg tiondel av befolkningen ett annat modersmål än svenska, och har lärt sig svenska som andraspråk. Totalt sett behärskar svensken alltså i genomsnitt mer än två språk, vilket är mer än i andra jämförbara länder.

För det andra utmärks svenskarnas språkliga repertoar av ett osedvanligt kraftigt fokus på engelska. Vad beträffar kunskaperna är det fler som behärskar engelska än alla andra språk utom svenska sammantaget. I en enkät från 2006 utförd i EU:s 25 medlemsländer och fyra ansökarländer var det bara Grekland och den före detta brittiska kolonin Cypern som uppvisade lika homogent språkval. Inte bara i termer av behärskning, utan även beträffande attityd är Sverige extremt i detta avseende

– i samma enkät instämde svenskarna i högre grad än de allra flesta andra i påståendet att ”alla inom EU borde kunna ett språk förutom sitt modersmål”. Samtidigt är de i större utsträckning än några andra frågande inför tanken att alla ska kunna två språk förutom sitt modersmål. Nästan två tredjedelar av svenskarna förespråkar kunskaper i ett men inte två ytterligare språk, och den diskrepansen är större än någon annanstans i de 29 länderna. I ett globalt perspektiv är engelskans totala dominans än mer anmärkningsvärd, givet att något annat språk än engelska är det första skolspråket i hälften av världens länder.

För det tredje skiljer sig Sverige också från många andra länder med avseende på vilka främmande språk som lärs. Att engelska rankas högst får anses normalt – det gäller som sagt hälften av världens

länder och i näst intill hela Europa. Därnäst har tyska traditionellt kommit, vilket globalt sett är ett udda val, men som i norra och östra Europa är vanligt.

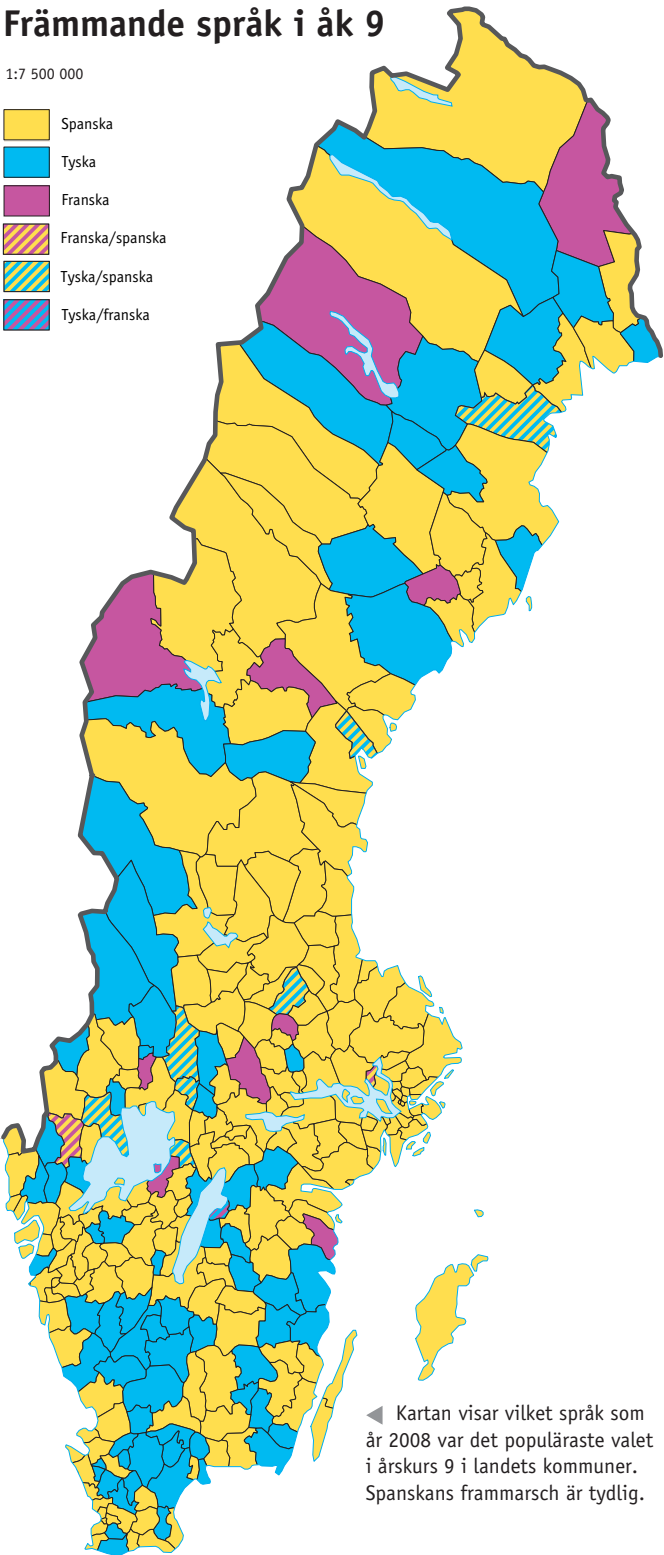
I världen som helhet är normaltillståndet att engelska följs av franska, men i Sverige har spanska nyligen kommit att inta andraplatsen, med franska som det fjärde populäraste språket. I EU-enkäten skulle de tillfrågade även ange vilka språk de önskade att deras barn skulle lära sig utöver det egna modersmålet, och förutom Frankrike – där majoriteten av befolkningen ju har franska som modersmål – var Sverige det enda land där spanska lockade fler än franska. I hela världen är det förutom fyra länder med spanskt kolonialt förfluter (Filippinerna och Ekvatorialguinea) eller med mestadels spanstalande grannländer (Belize och Brasilien) faktiskt enbart i USA som en liknande prioritering gäller.

I jämförelse med övriga världen kännetecknas alltså situationen för främmande språk i Sverige av att en hög andel av befolkningen behärskar ett sådant, och att preferensen för engelska är osedvanligt uttalad. Tyskan är fortfarande starkare än i omvärlden, men dess popularitet minskar snabbt till förmån för spanskan, medan franskans ställning är svagare än normalt.

Det kan noteras i sammanhanget att förutom skandinaviska språk dominerar i den svenska utrikeshandeln engelsk-, tysk- och fransktalande länder – i denna ordning – medan spanska när det gäller handelsutbyte placerar sig efter nederländska, italienska och mandarin. Vad mer personliga kontakter beträffar är de flesta utländska besökare i Sverige – återigen bortsett från nordbor – tysktalande, följda av personer från länder där engelska, nederländska och franska talas. Svenskarnas egen utlandsturism är svårare att kartlägga, men trots hårdnande konkurrens förefaller Spanien ännu vara det mest populära utomnordiska resmålet, vilket möjligen kan bidra till det spanska språkets popularitet.

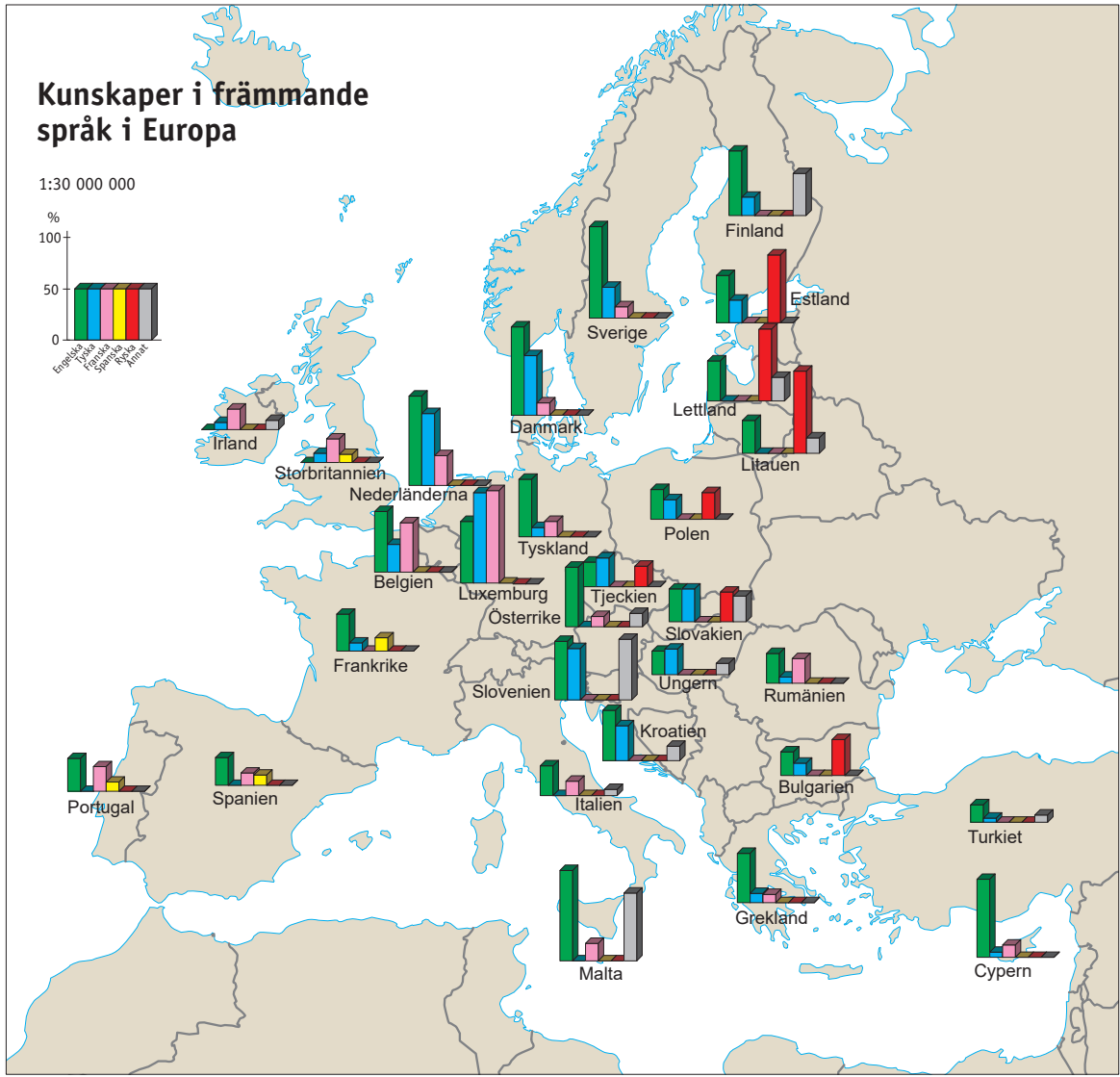
Främmande språk i åk 9

1:7 500 000

Kartan visar vilket språk som år 2008 var det populäraste valet i årskurs 9 i landets kommuner. Spanskans frammarsch är tydlig.

▼ Språkkunskaper hos befolkningen i EU:s medlemsstater och ansökarländer enligt de intervjuades självuppskattning. Siffrorna bygger på en enkätundersökning utförd av EU 2006, och utesluter modersmålet.

Språket är människans adelsmärke

”Om du vill vara fullkomlig i kunskap, så lär dig alla språk, men förlora ändå inte ditt eget.”
Konungs skuggsjá (’Konungaspegeln’).

► Vigdís Finnboga-dóttir var Islands president 1980–1996. Vigdís har bland annat som Unescos särskilda ambassadör för språk oförtröttligt arbetat med att lyfta fram betydelsen av språkkunskaper, både i främmande språk och i det egna språket. Vid Háskoli Íslands (Islands universitet) finns ett institut inrättat i hennes namn.

Alla våra handlingar har sin utgångspunkt i ord, eftersom vi människor tänker i ord. Att tala, att förstå sammanhanget i omgivningen, att kunna bilda sig åsikter – allt detta försiggår i ord på ett språk. Mycket av det konstnärliga skapandet och formuleringar av vetenskapliga upptäckter börjar med ord. Med ord skapar människan sig en bild av det hon önskar göra för att sedan förverkliga det under kontroll av de ord som tankarna föder. Så sker på otaliga språk i alla världens hörn.

Berättelsen i Första Mosebok om Babels torn visar att människor mycket tidigt förvånades över språkens stora mångfald och försökte förklara varför tungomålen var så talrika och varför vart och ett hade sina egenskaper. Forna kulturfolk skapade bilder av och tecken för den stora gåva som språket är för människans skapande tanke, en tillgång lika

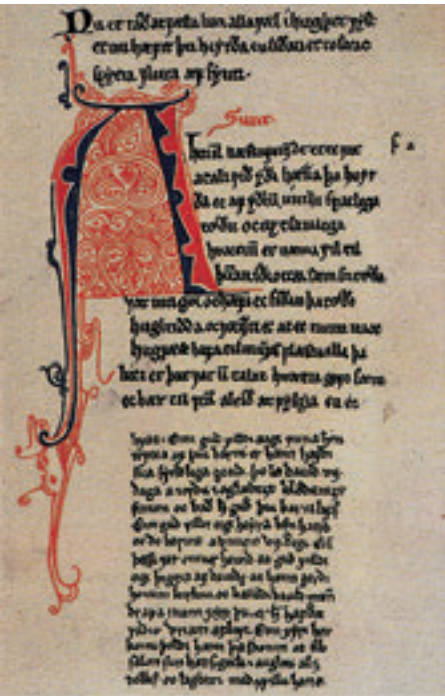

► På denna lertavla med akkadisk kiltskrift finns en lista över sumeriska gudar, ca. 2400 f.Kr.

viktig som tankeförmågan i sig. Genom skriften har människorna generation efter generation till sina efterkommande kunnat föra vidare kunskapen om det förflytna, tankar, framtidsvisioner och drömmar, samtidigt som man med poesi i det muntliga berättandet färgsatt och förmedlat informationen. Orden och språket behåller sitt eviga värde.

En grundläggande egenskap hos alla språk är att de bär på baskunskaper om omgivningen och förmedlar hur man skall bete sig i denna omgivning och vårda den så att den i sin tur hanterar oss så vänligt som möjligt. Folksagor om förhållade platser har sålunda ibland visat sig bygga på urgammal kunskap om naturkatastrofer. Och kanske är det just samspelet mellan tungomålet och omgivningen som genom tidevarven har drivit utvecklingen av de språk som vi kallar ”modersmål” och som lägger grunden till vår mänskliga identitet. Modersmålet är så djupt rotat i oss, i varje individ på hela det befolkade klotet, att det blir till referensram för varje tänkande människa, vare sig vi förstår detta eller inte. Varje gång vi lär oss ett nytt språk, jämför vi det intuitivt med det vi tidigare kan, både ordrikedom och nyanserna – jämför det med språket vi lärde i vår moders knä, inte ovillkorligen i det land som på de flesta språk kallas ”fäderneslandet”.

I världen som den visar sig för oss nu i början av 2000-talet, talas drygt 6 500 språk. Hälften av dem anses vara utrotningshotade, av huvudsakligen två skäl. För det första leder globaliseringen till att det finns färre och färre isolerade områden där de lokala språken är skyddade. För det andra – och där kommer ödets ironi in – med ökad skolgång och förbättrad utbildning i de områden där många språk har utvecklats under seklens gång, som Sydamerika och Asien, hotas på allvar de gamla språken. Områdets huvudspråk blir det enda utbildningsspråket, och de äldre generationerna kan inte hålla liv i ett språk som saknar ord för den raska ut-

▲ En sida från handskriften AM 243 b alpha fol, den norska huvudhandskriften till Konungs skuggsjá (cirka 1275). Handskriften anses ha producerats för någon med pengar, ja man har trott att den rentav kan ha kopierats för kungahusets räkning.

vecklingens nya fenomen och som inte hänger med i de snabba ändringarna. När ett språk som har talats av många generationer och har anpassats för att beskriva omgivningen får ge vika, så försvinner samtidigt en livsnödvändig baskunskap om miljön, vilket betyder att man inte längre vet hur man skall umgås med den. Det är då det kan hända att glömskan och okunnigheten om rätt handling i rätt tid leder till naturkatastrofer som erosion och jordskred och viktiga förändringar i naturens gåvor.

Jag tröttnar aldrig på att tala om hur språket är vår livlina till det förflytna. Det språk vi växer upp med ger oss baskunskapen om omgivningen och lägger grunden till vår identitet. Modersmålet är referensramen för vår självbild, en ram som sedan kan berikas och färgsättas av kunskap i andra språk, vilket är mycket viktigt. Men de nya språken gör i modersmålet mylla. Och måste det aldrig hända oss att vi av ren tanklöshet talar om stora språk och små språk, som man ibland får höra, när folk låter sig luras av antalet människor som använder språken, vare sig det är som modersmål eller inte. Förr i tiden kunde man kalla latin ett ”stort” språk och engelska ett ”litet”. Nu tycks det vara tvärtom.

▲ Unesco har publicerat en interaktiv webbtas och en väggkarta över de utrotningshotade språken i världen. Här visas den senare i miniatyr tillsammans med ett utsnitt (Nordeuropa). De olika färgerna på symbolerna markerar hur allvarligt hotet mot språket är – från vitt för ”osäkert” till svart för ”utdött”. Urvalet av språk är inte okontroversiellt – som framgår av utsnittet betraktas t.ex. skånska som ett utrotningshotat språk, och man kan undra över varför Norn, det nordiska språket på Shetlands- och Orkneyöarna, har tagits med trots att det dog ut på 1700-talet.

▲ Den europeiska sångfestivalen för minoritetsspråk *Liet lavlut* arrangerades 2008 i Luleå. *Liet* betyder ’sång’ på frisiska, *lavlut* ’sjunga’ på samiska. Sångbidragen representerade mer än 45 olika minoritetsspråk över hela Europa.

Men inte tycker *jag* att spanska är ett större språk än isländska. Isländska kan jag använda till praktiskt taget allt jag vill säga, även om spanska talas av oändligt många fler människor. Det är inte det som gör ett språk stort.

Dessutom är det ett sedan länge erkänt faktum att grundliga kunskaper i främmande språk befäster vår uppskattning av modersmålet, samtidigt som språken vidgar vår horisont. En författare har sagt: ”På mitt modersmål kan jag säga det jag vill. På främmande språk får jag säga det jag kan.” Men ändå finns det bara fördelar med att samtidigt vårda och odla sitt eget språk och lära sig så många främmande språk som möjligt, för det är nyckeln. Jag har ibland frågat kloka unga människor: ”Vad är nyckeln till världen?” De funderar och säger sedan: ”Pengar.” ”Nej,” svarar damen som besitter ålderns visdom, ”det är språk.”

Länge har jag betraktat rätten att tala sitt eget språk som en självklar del av de mänskliga rättigheterna. Men att respektera och behärska sitt eget språk ökar respekten för andras språk och andra språks kulturer, och då förstår vi att fördomsfritt tänkande och lust att lära andra språk och förstå hur man tänker på dem vidgar vår förståelse för människolivets mångfald i hela vår samtid – traditionernas mångfald, religionernas mångfald.

Man säger ofta att språkbehärskning ger makt. En annan persons språkbruk kan vara så aggressivt att det är svårt att försvara sig mot det och då blir den som inte behärskar språket en förlorare. Orden är alltings början, men samtidigt råder konsensus om formuleringar och uttryck som bilägger tvister. Krigsmaskinerier skapas och framställs med verbala

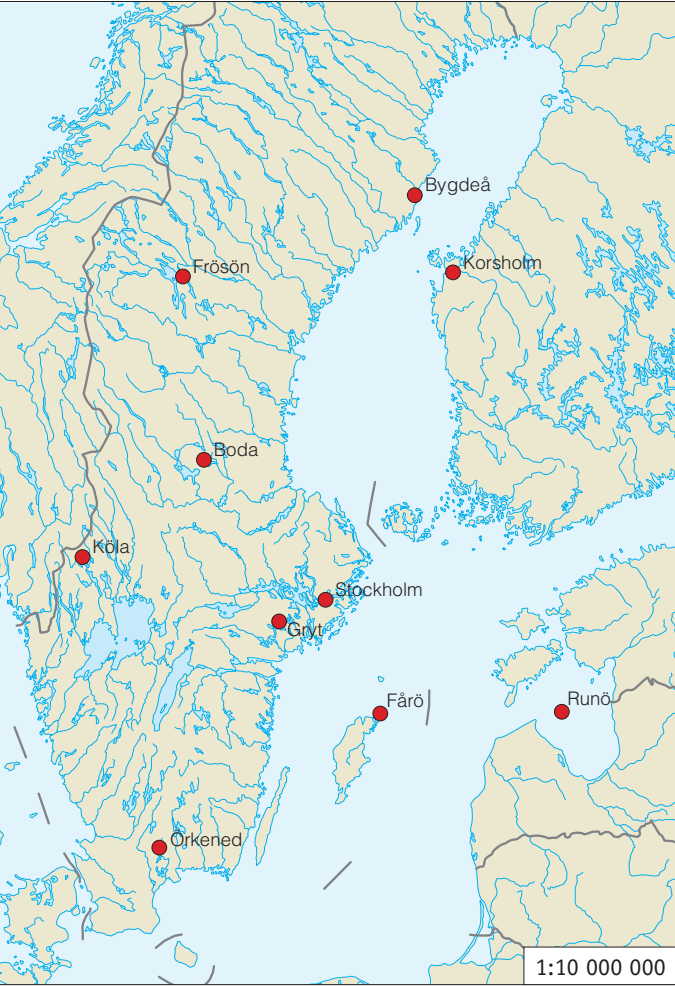
beskrivningar och manövreras med verbala order, men ändå är det samtal mellan människor som löser konflikter och förhandlar fram fred. Och då är det bra att behärska flera språk – och samtidigt att tänka på tornet i Babel. Vad tänkte Skaparen (och på vilket språk) när han beslöt att straffa människorna med att de inte skulle kunna förstå varandra? Det var knappast skapelseberättelsens gode Gud som tänkte så, utan människorna själva, när de inte brydde sig om att förstå varandra. Med nutidens insikter och kunskaper om språk och kultur är det just människornas inbördes förståelse som blir det största hoppet för oss som funderar över språken.

Språk ger stor makt, och budskapet från Babel, där människorna inte klarade av att leva tillsammans, kan i praktiken bidra till att förena oss i en öppnare värld. Det förblir nämligen vår plikt att fördjupa respekten för allas språk och för den identitet som varje språk skapar. Och just denna respekt bör göra det möjligt för oss att glädjas åt insikten om varje modersmåls identitetsskapande. Även om vi föga förstår av de ord som används, så handlar det om språkbrukarens modersmål – hennes eller hans egna hjärtslag.

Jag vill gärna uttrycka min respekt för det språk som bor i tankens vida vidder hos alla dem som har svenska som modersmål. Det svenska språket är stort och rikt, och jag tackar för att vi andra, som har ett annat modersmål, ibland får låna svenskan eftersom vi därigenom – på vårt eget modersmål – får fördjupad förståelse för vilka vi själva är.

Vigdís Finnbogadóttir

Lyssna på tio svenska dialekter

Det finns en stor spännvidd mellan gamla, lokala sockendialekter och standardspråk. Forskare har urskiljt fyra nivåer som kan benämnas lokal dialekt, regional dialekt, regionalt standard-språk och neutralt standardspråk. I dag när de lokala dialekterna är i utdöende, de regionala i tillväxt och standardspråken kanske inte enhetliga och oföränderliga talar vi om olika dialekter eller varieteter.

Den största betydelsen för utvecklingen av lokala dialekter har socknarna haft. Under många hundra år föddes, levde och dog större delen av befolkningen i sin socken. Därför kom det lokala språket under lång tid att leva ett eget liv, och fick vi så småningom olika sockendialekter eller mål. Ungefär samtidigt började framväxten av städer och även här uppstod olika sätt att tala, olika stadsmål.

På de följande sidorna, och på det bifogade ljudspåret, finns prov på tio svenska mål. Typiska och gemensamma drag för en grupp dialekter ger en indelning i norrländska mål (Bygdeå, Frösön), sveamål (Boda, Stockholm, Gryt), götamål (Köla), gotländska mål (Fårö), sydsvenska mål (Örkened) och östsvenska mål (Korsholm, här en yngre dialekt, samt Runö).

Sockenmålen har bevarat fornsvenska språkdrag, arkaismer, samtidigt som de uppvisar nya, novationer, som inte finns i standardspråket.

- EXEMPEL PÅ ARKAISMER
- Gamla diftonger: lóus 'lös' Frösön, vait 'vet' Fårö, fröis 'frös' Korsholm, heim 'hem' Runö.
 - Kortstavighet: stügu 'stuga' Boda, färri 'farit' Korsholm, mïke 'mycket' Runö.
 - Överlängd: sko:vvar 'skor' Korsholm, ro:dd 'rodde' Runö.
 - Dativböjning: ätter lannsväjöm 'efter landsvägen' Bygdeå, bortsí 'nn stugun' 'bredvid stugan' Frösön, ti skolam 'uti skolan' Boda.
 - Verbböjning: dem vor 'de var (voro)' Bygdeå, komman imperativ pl. 'kom (kommen)' Frösön, vi haddom 'vi hade' Boda, di skörda 'de skörda(r)' Fårö.
 - Olika former av varda: våĖ 'varda, bli' Frösön, vart Köla, Gryt, vatt Stockholm 'vart, blev', hadd vårtte Frösön, ha vurti Gryt 'hade vurtit, blivit'.
- EXEMPEL PÅ NOVATIONER
- Nya diftonger: teider 'tider' Fårö, pau 'på' Örkened, goa 'gå' Runö.
 - Försvagnig av a till e i ordslut: stanne 'stanna' Köla.
 - Bortfall: slutvokalen kan falla bort, s.k. apokope: drikk 'dricka' Boda, brinn 'brinna' Korsholm, smelt 'smälta' Runö. I norrländska dialekter kan bortfallet lämna spår efter sig genom att föregående stavelse förlängs: stääll 'ställe' Bygdeå, täänk 'tänka' Frösön.
 - Formen hä, he 'det' i Bygdeå, Boda, Fårö, Korsholm, Runö.

► **Talare:**
Carl Bergqvist (CB)
f. 1885.

Intervjuare:
Evert Larsson (EL).
Insp. 1954. DAUM
Bd 0018.

Utskrift:
Evert Larsson.

Bygdeå, Västerbotten

Carl Bergqvist föddes i byn Överklinten i Bygdeå socken, Västerbotten, där han också växte upp. Hans skolgång bestod endast av tre halvterminer då han läste Bibeln, katekesen, naturlära och lärde sig psalmer och räkning.

Carl hade ett enastående minne och kunde till exempel Fänrik Ståls sägner utantill. Han var en stor berättare och hans minnesskatt tycktes aldrig ta slut. Han talar en äldre dialekt som var representativ för hans bygd.

I detta avsnitt berättar Carl Bergqvist om när Vippa och Frisk flydde undan kosackerna under kriget 1809. Bergqvist har en förmåga att leva sig in i sin berättelse, som om han varit med själv. Han levandegör sedan länge döda personer, som han aldrig träffat, och de får agera med direkta citat.

FLYKTEN FRÅN KOSACKERNA 1809

CB: He var okkoperat å ryssn ända di Kemi åĖv, he. Änna ... änna från gränsn närrifrån dil Kemi åĖv var-e her ... å ... å finnarna dem hadd tå'ga ut ... hitövvver. Finska trupperna skull få ... mästen var dem förlagd i Västerbått'n. Dem sull ha provjant å ... å se var-e ... Då skull han skri'v-ut då årder till varje länsman inom läne då att dem sku lyda ha- ... etter hans befallning. Då sull han je dem årder att ta'ga ut bönnren å sjuuss ryssn <Jaha.> å dem vor' int na ivre a sjuss ryssa. <Säkert inte.> Närå, sôm dem su hava att tjör över Kvarka² jett-e ju-n hel massa å-dem å de hesta k'ömme ju allre ejenn ... att dem su ... vissa gods dem sku fö'r-över dem hadd röve dill ... dill Vasa <Jaa.> å de hesta k'ömme ju allre ijenn. Å jänna var dem u'tkalle å ... å jänna var e u'tkalle e:n ... dillåme stamfarn för min släkt ... långt avlågset. Han hette Vippa, Daneel Vippa.

EL: Jaså, jorde-n de.

CB: Jarå, han var ... boodd i Gulltjänn å se var-e en i Liljobäkk, en lite ... ett avsides liggande ställe, sôm het Liljobäkk jänna. Han hette Frisk å dem vor u'tkalle att tjöör. Å dem hadd tjört dem änna del Själfäfte o se hadd dem fått ... "näтта pårta vara" sa ryssn bara. Nästa vakt ska ... högvakt ... ska je dil å se fikk dem iveg dem dit å se ta lassa å se a dem slut ... k'ymme ne ått Sjinnarbyn jänna, sin egen tjyrksokken. <Jaha.> Men da åm måran då sa Vippa ått Frisken ... dem sku gå dit i ståktjella, en tjell, å vatt'n hesta förn dem sku sättas för. <Jaha.> Nu jer-e sist gångä, sa-n, ma ... Wita mi:n, sa-n, vattnes å ska draga ne ryssläss, he ska je taĖa åm för de, sa-n. <Ja.>Ja, hyr tro ... Hyre tro du du ska k'ömma härifrån jänna, sa-n, jäll-e k'ömma ... rōömm härefrån. Ja, he stå ju vakt'n, si du int, äna från fjōĖ-bron, sa-n, å över han jetta ve. <Ja.> Ha. Jör du sôm ja säj, sa-n, ve lääj hesta. Men da du k'öm mittför vakt'n, då sätt han jeväre mot. Da ska je gå dil-n. Da ta du i gri:ma på ... på ... på marr- ... besje på marra mi:n, sa-n. Da ... je k'ôn nager ryssk oĖ å mång ska je int behöv sej ått-n ... he ska var nanting anne da, sa Vippa. Å se köm ... sätte ryssn ... å he var da ba n påjk ... bajonätt'n mot dem, han, å se jikk ... fikk Vippa framm, å sôm han k'ömme framm påttra han dill-n par oĖ ryska å se resst-n ba nevan å se stryk-en e:n utarne jänna se han start³ hövvustup ne-e bron å se nappe Vippa jivere å snört⁴ he över broskranke se he gĖimre ba fram e fjörn, jivere å bajonätt'n å se sa-n: kast de på, Frisk, för nu jer-e bråttöm! No va e myttje voge, kosjakkerna låg ju oppat där, Eropas värsta ryttarfåĖk. Va ha na bonnhästa förslöje mot stejpens vilda söner at rii. <Ja.> Men Vip-pa var illisti. Dem ride innöver å to västervägen. He var-n ūssel veg den <Ja.> men dem ride in där å se be hesta⁵ bakôm-a löudü där å där låg dem å såg då kosjakkerna k'ömme, nie stykken, men dem ride se atte buken nästan strök lannsväjen. Se ride kosjakkerna oppet ... ätter lannsväjöm⁶ ått Ri'kkĖa å ått Sikahälle sät-te-dem å:, å de naar vor väst-e ma'rken⁷ ve hesta. Fönn⁸ ju aldri ijänn dem förstår dö. <Nä.> Men ha dem få(tt) tag i dem då, da ha dem no inte behövd tjöör varken ått ryssn eller ått se sjōĖv na mer. <Nej, jag förstår det.> (Skratt.) Da ha e vye fort't jortt. Da ha dem no fått lufta unner skon sin.⁹ (---) (Skratt.) Oppe tårrvere ha e byre-å¹⁰ ve dem. Dem fikk int vänt på he heller.

ÖVERSÄTTNING

CB: Det var ockuperat av ryssen ända till Kemi älv, det. Ända ... ända från gränsen norrifrån till Kemi älv var det här. ... och ... och finnar-na dom hade tågat ut ... hitöver. Finska trupperna skulle få ... de flesta var förlagda i Västerbotten. De skulle ha proviant och ... och så var det ... Då skulle han skriva ut då order till varje länsman inom länet då att dom skulle lyda ha- ... efter hans befallning. Då skulle han ge dom order att ta ut bönderna för att skjutsa ryssen <Jaha.> och dom var inte nå ivriga att skjutsa ryssarna. <Säkert inte.> Närå, som dom skulle ha att köra över Kvarken behövdes ju en hel massa av dom och de hästarna kom ju aldrig igen ... att dom skulle ... vissa gods dom skulle föra över, (som) dom hade rövat, till ... till Vasa <Jaa.> och de hästarna kom ju aldrig igen. Och här var dom utkallade också (ock) ... och här var det utkallad en ... till och med stamfadern för min släkt ... långt avlågset. Han hette Vippa, Daniel Vippa.

EL: Jaså, gjorde han det?

CB: Jadå, han var ... bodde i Gulltjärn och så var det en i Liljobäck, en lite ... ett avsides liggande ställe, som heter Liljobäck här. Han hette Frisk och dom var utkallade att köra. Och dom hade kört dom ända till Skellefteå och så hade dom fått ... "näтта portta vara" sa ryssen bara. Nästa vakt ska ... högvakt ... ska ni till, och så fick dom iväg dom dit och så ta lassen och så hade de till slut ... kommit ner åt Skinnarbyn här, sin egen kyrksocken. <Jaha.> Men då om morgonen då sade Vippa ått Fris-ken ... dom skulle gå dit till stockkällan, en källa, och vattna hästarna innan (förrän) de skulle sättas för. Nu är det sista gången, sa han, mä ... Vita min, sa han, vattnas och ska dra nått ryssläss, det ska jag tala om för dej, sa han. <Ja.> Ja, hur tro- ... hur tror du du ska komma här-ifrån, sa han, går det (att) komma ... rymma härifrån? Ja, det står ju vakt(en), ser du inte, ända från fjärdbron, sa han, och över den (han) måste vi. <Ja.> Ha. Gör du, som jag säger, sa han. Vi leder hästarna, men då du kommer mitt för vakten, då sätter han geväret mot, då skall jag gå till honom, då tar du i grimman på ... på ... på mår- ... bletslet på märren min, sa han. Då ... jag kan några ryska ord, och många ska jag inte behöva säga åt honom, det ska vara nånting annat då, sa Vippa. Och så kom ... satte ryssen ... och det var då bara en pojke, bajonetten mot dem, han, och så gick ... fick Vippa fram, och som han kom fram, puttrade han till ett par ord ryska, och så reste han näven, och så stryker han honom en utmed (utan i) här så han åkte huvudstupa ner i bron och så nappade Vippa geväret och kastade det över broskranket så det glimrade bara framme i fjärden i geväret och bajonetten och så sa han: kas-ta dig på, Frisk, för nu är det bråttom! Nog var det mycket vågat, ko-sackerna låg ju uppåt där, Europas värsta ryttarfolk. Vad hade nå bond-hästar förslagit mot stäppens vilda söner att rida. <Ja.> Men Vippa var listig. Dom red inöver och tog västervägen, det var en usel väg den ... <Ja.> men de red in där och så band (de) hästarna bakom en lada där och där låg de och såg då kosackerna kom, nio stycken, men de red så att buken nästan strök landsvägen. Så red kosackerna oppåt ... efter lands-vägen åt Rickleå och åt Sikeåhället satte de iväg och de andra var väst i marken med hästarna. (De) fann ju aldrig igen dem, förstår du. <Nä.> Men hade de fått tag i dem då, då hade de nog inte behövt köra varken åt ryssen eller åt sig själva nå mer. <Nej, jag förstår det.> (Skratt.) Då hade det varit fort gjort. Då hade de nog fått luft(en) under skorna sina. (---).(Skratt.) Opp i torrvädret (på tork för vinden) hade det burit iväg med dem. De fick inte vänta på det heller.

Frösön, Jämtland

► **Talare:**

Anna Jonsson (AJ)
f. 1884.

Intervjuare:

Vidar Reinhammar

(VR). Insp. 1956.

ULMA Bd 8659B1-2.

Utskrift:

Maj Reinhammar.

► **Översättning:**

Anna Jonsson föddes i Berge på Frösön, där hon varit bosatt hela sitt liv, och båda hennes föräldrar var infödda Frösöbor. Även intervjuaren talar jämtländsk dialekt, närmare bestämt Strömsmål.

Anna var bondhustru och hon tyckte särskilt mycket om fåbodlivet på som-rarna. För att komma till fåboden fick hon först driva korna på gatorna genom Östersund. Här berättar hon om hur man lockade på korna och vad man trakterade fåbodgrannarna med, när man bjöd in dem på söndagarna. Eftersom landsvägen gick alldeles förbi fåboden fick man också ofta många andra både mat- och nattgäster.

► **Översättning:**

FÅBODLIV

AJ: Nää, må jäätt aldrig, uttan må hlä`fft ut kreka å dām ha`dd sô stor e lóut på n ånner sin väjn sô dām va nästan hämmå KĚäpp,' KĚäppe. <Jaa.> Jaa. Å ... å sô komme dām sjåĚv heim te kvällåm² i bra presis n ti,³ ômen åtte dām int ha kömme reint på villa förståss. Då fikk må ju gå leit ijänn dām. Mæn sällan ått dām jooĚ då. Dām komme måst heim.

VR: Gav då krākûm⁴ nónting sô dôm skull våĚ⁵ ...?

AJ: Ja, må gav dām grå`ppe å sa`hlte å ... ahlit ti n pôse då, låk-ke at åss dām å, dām komme ju.

VR: Va skull då va bra för då?

AJ: Jåå, dām ville heim då jussåm å få de dånne. Då fikk dām ju n(ôr) dām jikk ut då åm mårnan å så fikk dām då nô dām komme heim åm kvällan.

VR: Då behövd aldri lååkk ...?

AJ: Joo, må låkke fäll ibĚânt för dām va ju litte sein ibĚânt mæn för då mäste sô komme dām no i årde`ntlen n ti⁶ ... å då va väldet roĚet te vå i buåm.⁷

VR: Va kalle då då nôr då låkke ått krākûm⁸ då?

AJ: Jamän, sôm må lååkk ått tjý`nnåm,⁹ sa ... <Kôuke?> Nää. Man förstår sä int på då int, sām dām jår ... Då ä sånt dår dām jår, lappan, kôouk ått ... ått ... de henn så kallade reinåm.¹⁰ Dām kôouk ått dām, dām. Mæn då e ju sām e åne lete då. För nôr må låkke så låkke må ju, jaa, kanske sām nån sårttis låkk-låt.

VR: Härre kunne då lååt unjefår då?

AJ: (Skratt.) Jaa, säjj då! Jaa, då late väll så då åtte: kossan, kos-san, kossan, komman¹¹ nû! Å ... å så kunn-må ju skriik litte höger då ibĚânt å dām komme ju å sprang.

VR: Då sang int då utan då va ...?

AJ: Nää, då va nô nå tåkkedånn. Dām låkke ju litte olikkt. N deil va ju vår å n deil va ju lungnar i sina låkkelser. Dām kom-me sjåĚv, tjý`nnan, nôr ... ått dām var van dinn.<sup>12</sup> Då e nô då arttu(g)est sām finns te vå i buåm.<sup>13</sup> <Då ä då.> Huvva, va arttut då e. Å så åm söndagan då ha`dd må ju sām litte bukalas då, litte ta våndera, bôu`g heim¹⁴ grannan å. Då va myttje(r) bua danen.

VR: Ja, mæn nôr då fekk främmen då itti buan henn å bôug heim dôm ... då hadd fäl nô traktering ått dôm då?

AJ: Jo`jomånsan, må hadd myttje traktering. Må hadd smörrgå-san på då må åkkt<sup>15</sup>... jortt sjåĚv. Å så hadd må ju baka brö inn-an må for så må hadd må åss brö föru`t. Ja, må fikk ju di`tsjikke å ibĚânt. Å så hadd må ka`ffe då, å så hadd må mjôĚk. Å så fikk dām tåkkehen tjesmus <Vô e då ... ?> å vispe i gräädd.¹⁶ Tjes-musa? <Ja.> (Skratt.) Då va då nô slakks namn då: å. M(än d)å heit faktist så. (Nôr) man jooĚ ostn, så tog man opp, inn-an ostn va fårdi då tog man opp tåkkedånn lóus n ost, innan han hadd vårtte¹⁷ håĚ, å sô laa man dänn då ti e skåĚ å så strô`dd på ... strôdd må på kaneln å såkkre å så vispe må rekkttut tjukk e

En jämtländsk fåbodmiljö. Bleckåsen, tidigt 1900-tal.

ÖVERSÄTTNING

AJ: Nej, vi vaktade aldrig, utan vi släppte ut kreaturen och dom hade så stor (en) betesmark på den andra sidan vägen så dom var nästan (här) vid Kläpp, Kläppe. Å ... å så kom dom själva hem till kvällarna i bra precis (en) tid, om (att) dom inte hade kommit helt på villovägar förstås. Då fick vi ju gå och leta rätt på (igen) dom. Men sällan att dom gjorde det. Dom kom för det mesta hem.

VR: Gav ni kreaturen nånting så dom skulle bli ...?

AJ: Ja, vi gav dom gropp(et)²¹ och salt(et) och ... allt (ut)i en påse då, lockade dom till oss ock(så), dom kom ju.

VR: Vad skulle det vara bra för då?

AJ: Ja, dom ville hem då liksom för att få det där. Det fick dom ju när dom gick ut då om morgnarna och så fick dom det när dom kom hem om kvällarna.

VR: Ni behövde aldrig locka ...?

AJ: Jo, vi lockade väl ibland för dom var ju lite sena ibland, men för det mesta så kom dom nog i ordentlig tid ... och det var väldigt roligt att vara i (få)bodarna.

VR: Vad kallade ni det när ni lockade efter kreaturen då?

AJ: Jamän, som vi lockade åt korna, sa ... <Kökade?> Nää. Man förstår sig inte på det inte, som dom gör ... Det är sånt där dom gör, lapparna, kökar åt ... åt ... de här så kallade renarna. Dom kökar åt dom, dom. Men det är ju som ett annat läte det. För när vi lockade så lockade vi ju, jaa, kanske som nån sorts lock-låt.

VR: Hur kunde det låta?

AJ: (Skratt.) Jaa, säg det! Jaa, det låter väl så där att: kossorna, kossorna, kossorna, kom nu! Och så kunde vi ju skrika lite högre då ibland och dom kom ju och sprang.

VR: Ni sjöng inte då utan det var ...?

AJ: Nää, det var nu nåt sånt där. Dom lockade ju lite olika. En del var ju värre och en del var ju lugnare i sina lockelser. Dom kom själ-va, korna, när ... att dom var vana (vid) det. Det är nog det roligas-te som finns att vara i (få)bodarna. <Det är det.> Huvva, vad ro-ligt det är. Och om söndagarna då hade vi ju som lite bodkalas då, lite utav varje, bjöd hem grannarna ock(så). Det var mycket (få)bo-dar där.

VR: Ja, mæn när ni fick främmande då till (få)bodarna här och bjöd hem dom ... ni hade väl nån traktering åt dom.

AJ: Jojomånsan, vi hade mycket traktering. Vi hade smörgåsar(na) på det vi ägde ... gjort själva. Och så hade vi ju bakat bröd innan vi for så vi hade med oss bröd (förut). Ja, vi fick ju ditskickat ock(så) ibland. Och så hade vi kaffe då, och så hade vi mjölk. Och så fick dom sån här käsmus. <Vad är det ...?> och vispad (en) grädde. Käsmusen? <Ja.> (Skratt.) Det var då nåt slags namn det ock(så). Men det hette faktiskt så. När man gjorde osten, så tog man upp, innan osten var färdig, då tog man upp sån där lös (en) ost, innan han hade blivit hård, och så la man den uti en skål och så strödde på ... strödde vi på kanel(en) och socker (sockret) och så vispade vi rik-

^[1] eg. fluidum.

^[2] på gĚön dat. sing. fem. best. form 'på glö-den'.

^[3] bortsí`nn stugun dat. sing. fem. best. form 'bredvid stugan'.

gräädd på; se. Dä va kalas, då. <Dä va kalas.> Jaarå. Å tänk va dām tyyykkt då va gått. Å då va ju så gått å så. Huva, alles fårs(k)t allting. <Brukket dôm få nô åne sôm ...?> Nä, fikk aldri nå tåkkedånn fludeum¹⁸ int.

VR: Nä, mæn je mein ju int då <Näej.> mæn baka dôm nô så-sjihlt ... våfflan älle ...?

AJ: Joo, våfflan baka må ju förståss. Huvva ja, må baka våff-lan å så ... Å då jikk så bra på ... på gĚön¹⁹ ... te baka våfflan för må haadd tåkkedånn jårn sām va ... tåkkehenn ... sām man ho`ll i på då henn sätte. <(Lång) skaftjån.> Ja, låång skaftjårn se. Å sô ... å sô joĚ må våfflan ti dāmm, håll då va enkām våffeljårn då. Å då laa må dām på gĚóá, å så baka må de fineste goeste vå`ffel man kan tåänk sä då(r), för då va så ... må haa(dd) ju så bra må gräädd. Å så ha`dd må ju väjn å alldeles s- ... då va ju lå`nnsväjn då sām går te KĚääpp ... alldes bortsí`nn stugun<sup>20</sup> kan man sääj. Å de:r var-å så må fåĚk sām komme inn å dām skull ha ka`ffe å dām skull ha mat å dām skull ha ... smô`rrgåsan å dām skull ha ... tjööp mjôĚk, f(ö)r åtte dām va ute uut å sjusse, sām dām saa på dä`nn tin.

VR: Var-å lass-sjussaran?

AJ: Ja, tåkkedånn som sjusse varan ifrån stan å te Strömsund (...) ti Strömm. Je veit int åm då heite Strömsund (ut)tan Strömm var-å fäll då heite. Å då komme dām inn å vile. Å så åm nåttran så haadd må fuhllt gåĚve må tåkkedånn sām låg. Å hästan va uttafô`r å beite te mårans.

Boda, Dalarna

► **Talare:**

Knapp Maria (Maja) Hedström (MH) f. 1905 och hennes son Gunnar Hedström (GH) f. 1933.

Intervjuare:

Stig Björklund (SB). Insp. 1959. ULMA Bd 895B och 896.

Utskrift:

Britt Eklund.

► **Översättning:**

STÄRKANDE GETMJÖLK, SKAT- OCH RÄVJAKT

GH: Än mömor då add o ... o va föll åldri ti affårem¹ nån gång int?

MH: Nä, ho stjött fjusô ho. <Ja.> <Mhm>. Ja.

GH: O a våri så toki i kur ho.

MH: Jaa, mæn vi vönom² stur familj å.

GH: Ja, dām kånstji va tvungnô si.

MH: Å o tikkt om tä stjöt fjusô å.

SB: Ja, då fikk ni mjôlk å ust å.

MH: Jaa, säkört.

GH: Ja, joĽ o ållt tœki å då?

MH: Ållt tœki joĽ o. <Mhm.>

tigt tjock (en) grädde på, se. Det var kalas, det. <Det var ka-las.> Jadå. Och tänk vad dom tyckte det var gott. Och det var ju så gott ock(så) så. Huva, alldeles fårskt allting. <Bru-kade dom få nåt annat som ...?> Nä, (dom) fick aldrig nåt sånt där fluidum inte.

VR: Nä, mæn jag menar ju inte det, mæn bakade dom nåt sär-skilt ... våfflor(na) åller ...?

AJ: Joo, våfflor(na) bakade vi ju förståss. Huvva ja, vi bakade våfflor(na) också ... Och det gick så bra på glöden ... att baka våfflor(na) för vi hade ett sånt järn som var ... sånt ... som man höll i på det här sättet. <(Långa) skaftjårn.> Ja, långa skaftjårn, se. Och så ... och så gjorde vi våfflor(na) (ut)i dom, eller det var särskilda våffeljårn det. Och då la vi på glöden, och så bakade vi de finaste, godaste våfflor man kan tänka sig där, för det var så ... vi hade ju så bra med grädde. Och så hade vi vägen ock(så) alldeles ... det var ju landsvägen då som går till Kläppe ... alldeles bredvid stugan kan man säga. Och där var det så med folk som kom in och dom skulle ha kaf-fe och dom skulle ha mat och dom skulle ha ... smörgåsar(na) och dom skulle ha ... köpa mjölk, för att dom var ute och skjutsade, som dom sa på den tiden.

VR: Var det lastskjutsarna?

AJ: Ja, såna som skjutsade varorna ifrån stan och till Ström-sund (...) (ut)i Ström. Jag vet inte om det hette Strömsund utan Ström var det väl det hette. Och då kom dom in och vi-lade. Och så om nätterna så hade vi fullt golvet med såna som låg. Och hästarna var utanför och betade till morgonen.

► **Översättning:**

GH: Men mormor då ... hade hon ... hon var väl aldrig i (uti) affåren någon gång inte?

MH: Nej, hon skötte laggården (fåhuset) hon.

GH: Hon har varit så tokig i kor hon.

MH: Ja, men vi var en stor familj också (ock).³

GH: Ja, dom kanske var tvungna, se.

MH: Och hon tyckte om att (till) sköta laggården (fåhuset) också.

SB: Ja, då fick ni mjölk och ost också.

MH: Ja, visst.

GH: Ja, gjorde hon allt sådant (tocket) också då?

MH: Allt sådant (tocket) gjorde hon.

GH: Ökå add ... o add föll int bar kur häller? Je tittjör je minns att ...

MH: Vi addom⁴ jëtör å.

GH: Jëtör hä a je då hörrt tålås om.

MH: Ja, kålvar å. Far brukö säj: ”Tänk om du ... om du klappö må lik mitji som kålvon.” (Skratt.)

SB: Ja, ja. Hur ... hur jol o då o mjölkå jettär?

MH: Joo, vi ställdom⁵ væss grens ivir däm å drogom.⁶

GH: Ja, män du <Så ...> a föll åldri ...

MH: Jojomänsan. Je ... om je ... nå je gek ti skolam⁷ så va je så magör å uslin så je skull drikk jëtmjöl̥k. Män je tikkt o va så hemst klen.

SB: Vafför de?

MH: Ja, o va besk. O va ju stark jëtmjöl̥tjä. Män ån skull bi så duktig å hännö.

SB: Va ho besk jämt?

MH: Ja, jämt. O a en särstjild smak.

SB: Aldör bättör nån gång?

MH: Näij, jëtmjöl̥k småkör jëtmjöl̥k.

GH: Jasså du.

MH: Män om mân ställd sä grens ivir jëtö då å mjölkô så ... så då var hä så roli får mä sä je lövö ut att fikk je mjölkå skull je drikk ir mjöl̥tjä. Å je mjölkô å je dräkk. Klennt vä-rô män roli. <Jaa.>

SB: Män då va nog nyttut.
MH: Hä va duktit å mä hä.
GH: Ja, du mjölkô ju jëtär nå däm a døjö å hörrd je en gång.

MH: Nää takk du.
GH: Tål-om hä dan hör å va.
MH: Ja, vi skullom ⁸ slakt e jet en gång å så ... när jëtär skull slaktås då så add vi e tjäring som kämm å ... Je villt int va mâ mâ o ... o ståkk ijäl däm int män se:n skull vi håll i mâ o flåddö. Å så stod ... stod je så å klådö je då å ho flåddö å ställdö fram nå hüvini ⁹ å ... å je add ... hull i benår då å ... hull i bakbenö å så to je ti en spöni ti juri ¹⁰ då å klämd på å hått å så presiss så ä for inni munnön å dida tjäringä. <Mjöl̥tjä.> Så ä va sö ä stod som frodå kring munnön å nå. ”Å tvi”, let o å sad litö stiggt jol o å. <Jaså.> ”Jëtmjöl̥k a je då ålltjämt vări rädd män ska je då tä å få nå ätt dödö jëtör å så”, (skratt) let o. Män då varrt je rädd läll. <Skratt.>

GH: Ja, ä tror je nog.
SB: Män då va ju e olykkå.
MH: Ja, ä va e olikka män o trodd je va illvål̥in. <Skratt.>
GH: Va ä någå ... va ä någå som gek kring å slaktô hä då äll?
MH: Ja, o gek bati ållö gålår dar däm villt a nå slaktå.
GH: Å hä va e tjäring som jolô-d å int en kår?
MH: Åldri. Ä va barö tjäringör di tidä som ging å slaktô.
GH: Slaktô ållting?
MH: Jah.
SB: Griser å?
MH: Jaadå. Däm sköt grisår å. <Mm.><Jaså.>
SB: Jikk de bra då?

GH: Vilka hade ... hon hade väl inte bara kor häller? Jag tycker jag minns att ...

MH: Vi hade getter också.

GH: Getter det har jag minsann (då) hört talas om.

MH: Ja, kalvar också. Far brukade säga: ”Tänk om du ... om du klappade mig lika mycket som kalven.”

SB: Ja, ja. Hur hur gjorde hon då hon mjölkade getterna?

MH: Jo, vi ställde oss grensle över dom och drog.

GH: Ja, men du har väl aldrig ...

MH: Jojomänsan. Jag ... om jag ... när jag gick i (uti) skolan så var jag så mager och uslig, så jag skulle dricka getmjölk. Men jag tyckte den (hon) var så hemskt otäck.

SB: Varför det?

MH: Ja, den (hon) var besk. Den (hon) var ju stark getmjölken. Men man (han) skulle bli så stark av den (henne).

SB: Var den (hon) besk jämt?

MH: Ja, jämt. Den (hon) har en särskild smak.

SB: Aldrig bättre någon gång?

MH: Nej, getmjölk smakar getmjölk.

GH: Jaså du.

MH: Men om man ställde sig grensle över geten då och mjölkade så ... så då var det så roligt för mig så jag lovade (ut) att fick jag mjölka skulle jag dricka ur mjölken. Och jag mjölkade och jag drack. Otäckt var det men roligt.

SB: Men det var nog nyttigt.

MH: Det var bra för (åt) mig det.

GH: Ja, du mjölkade ju getterna när dom hade dött också hörde jag en gång.

MH: Nej tack, du.

GH: Tala om det där (det-därna) hur det var.

MH: Ja, vi skulle slakta en get en gång och så ... när getterna skul-le slaktas då så hade vi en kvinna som kom och ... Jag ville inte vara med medan hon ... hon stack ihjäl dom inte, men sedan skulle vi håll-la i medan hon flådde. Och så stod ... stod jag så och fingrade jag då och hon flådde och höll på vid (när) huvudet och ... och jag hade ... höll i benen då å ... höll i bakbenet och så tog jag i (uti) en spene på (uti) juvret då och klämde på och träffade (på) så precis så det for in i munnen på den där kvinnan. <Mjölken.> Så det var så det stod som skum kring munnen på henne. ”Å tvi”, sa (lät) hon och sa lite fult gjorde hon också. ”Getmjölk har jag då alltid varit rädd för men ska jag då till och få det (henne) efter döda getter också (ock så)”, sa (lät) hon. Men då vart jag rädd i alla fall (likväl).

GH: Ja, det tror jag nog.

SB: Men det var ju en olycka.

MH: Ja, det var en olycka men hon trodde jag var illvillig (illvorden).

GH: Var det någon ... var det någon som gick omkring och slaktade här då eller?

MH: Ja, hon gick borti alla gårdar där dom ville ha något slaktat.

GH: Och det var en kvinna som gjorde det och inte en karl.

MH: Aldrig. Det var bara kvinnor på den tiden som gick och slaktade.

GH: Slaktade allting?

MH: Ja.

SB: Grisar också?

MH: Ja, dom sköt grisar också.

SB: Gick det bra då?

¹¹⁾ <i>kunn</i> vi 1:a pers. plur. pres. ’vi kan’; det heter vanligtvis <i>vi kunnom</i> ’vi kan’, men i om-vänd ordföljd blir det <i>kunn</i> <i>vi</i> .
¹²⁾ <i>änom</i> 1:a pers. plur. ’vi har (vi havom)’.
¹³⁾ <i>vi änom</i> 1:a pers. plur. ’vi är (vi ärom)’.
¹⁴⁾ Ett frekvent ord i dialekten är <i>jen</i> ’här’ och ursprungligen är det ordet <i>hår-na</i> .
¹⁵⁾ Lika vanligt som <i>jen</i> är <i>dan</i> ’där’, vilket egentligen är samma ord som <i>dår-na</i> .
¹⁶⁾ <i>på stenrösi</i> dat. sing. best. form ’på sten-röset’.

MH: Ja, säkört. Skull ä int gå lik bra a e tjäring som en kår?

SB: Ja, jo. – Ä rä trevlit å vara här äppe på sammarn?

MH: Je trivs bra je. Å nog kunn vi¹¹ sälj stügu vi änom¹² i Falun män åldri däsö int.

GH: Nä, nog ä däsö värrd mer. Fårestn je trivs int någöst aröst än jen oppi je så. Mor ä så undrom jämt nå vi änom¹³ dan i stan att je bar ska åk he:m å ho ska va kvår dan ësamb ivir söndågor. <Ja.>

MH: Ja, takka får hä, jen du får skut skåtur om nåtår å a så roli. (Skratt.)

GH: Ja visst. <Skratt.>

SB: Vill du hit å skut skåtur?

GH: Ja, je a e bössa jen oppå vindn å så kastör je ut skrap jen utå då på stenrösi¹⁶ jen. Å se:n så står je dan oppö å ... nå klokka ä tre då kom däm då si-du å börj å skrattå danutö. Då smig je opp ivir gölvö jen å så småll ä då si-du. <Skratt.> Å då lig mor allös brevö å söv då vet du. Ho bi så rädd så o hoppör högt dan ti sänjä vänn gång.

SB: Jaa, går dä ti sammön om se:n då?
MH: Ja, bar ... bar ån går å lägg sä attö så. Män då ska-n tål-om hör jaktn a gått å bråkör må mä e bra tag (skratt).
SB: Ja, dä ä spännande dä.

GH: Ja visst är-ô väl ... å så måst je tänk på jolgubbar jen utö. <Jaa.> Annas bir ä slut på däm om ån int ...
SB: Har ni tökö?
MH: Jahadå, skapl̥i så. <Jaa.> I vintrös då vo däm jen å jagö räv å.
SB: Va däm hä?
MH: Jaadå, då va Gunnar jen å jagö räv.
GH: Va e he:l̥t jäng då ja. <Så ...>

SB: La han ut nå åtul då äll?
GH: Jaa, Einar å ... en ... en släkting a mä ån lad ut nån gämal̥ ... nå gris å nå jen oppå då. Å se:n så vo däm jen om nåtår då å passö däm. Så å vo två jen å stod ti vär-sätt fönstör å så sköt däm. <Jas-så.> Däm sköt tre äll vä-rô firå jenö.
SB: De ä inte lätt å lura däm inte?
MH: Nää, män ä e bra jaktmarkör jen.

MH: Ja visst. Skulle det inte gå lika bra för (åt) en kvinna som en karl?

SB: Ja, jo. – Är det trevligt att vara här upp på sommaren?

MH: Jag trivs bra jag. Och nog kan vi sälja stugan vi har i Falun men aldrig denna inte.

GH: Nej, nog är denna värd mer. Förresten, jag trivs inte någon annanstans än här¹⁴ uppe jag så. Mor undrar så jämt när vi är där¹⁵ i staden att jag bara ska åka hem och hon ska vara kvar där ensam över söndagarna.

MH: Ja, tacka för det, här får du (du får) skjuta skator om nätterna och ha så roligt.

GH: Javisst.

SB: Vill du hit och skjuta skator?

GH: Ja, jag har en bössa här uppe på vinden och så kastar jag ut avfall här ute då på stenröset här. Och sedan så står jag där uppe ... och när klockan är tre då kommer dom då, ser du, och börjar på (å) skratta därute (därna-ute). Då smyger jag upp över golvet här och så smäller det då, ser du. Och då ligger mor alldeles bredvid och so-ver då, vet du. Hon blir så rädd så hon hoppar högt där i (uti) säng-en varje gång.

SB: Ja, går det att somna om sen då?

MH: Ja, bara ... bara han går och lägger sig igen (åter) så. Men då ska han tala om hur jakten har gått och prata med mig ett bra tag.

SB: Ja, det är spännande det.

GH: Ja visst är det väl ... och så måste jag tänka på jordgubbarna här ute. Annars blir det slut på dom om man (han) inte ...

SB: Har ni sådant (tocket)?

MH: Jadå, skapligt så. I vintras då var dom här och jagade räv också.

SB: Var dom det?
MH: Jadå, då var Gunnar här och jagade räv.
GH: Var ett helt gäng då, ja.
SB: La han ut någon åtel då eller?

GH: Ja, Einar och en ... en släkting till (åt) mig han la ut nån gam-mal ... något av gris och något här uppe på då. Och sen så var dom här om nätterna då och passade dom. Så det var två här som (och) stod i (uti) varsitt fönster och så sköt dom. Dom sköt tre eller var det fyra här.

SB: Det är inte lätt att lura dom inte?

MH: Nej, men det är bra jaktmarker här.

Köla, Värmland

► **Talare:**

Svea Carlsson (SC)

f. 1912.

Intervjuare:

Gerd Eklund (GE).

Insp. 1992. ULMA Bd 6430.

Utskrift:

Gerd Eklund.

PÅ BB 1945

SC: Män du vet att en kunne ju itte nôe sjlagen, vöttu fle. Näj-da. Män detta ... detta va fle jämt ett ... Nä-ra. Män vi va rätt se mange hemmafruar da sôm ... Se då vet jä att ... Män ... hô¹ skulle rä ha för invärkan nä jä fekk Ingrid da att jä va sjukvårsutbilda. Då begri-per jä itte. Män då va mä. Ja, du vet ho va född förtifämm ho. Se rä² va snart sjlut da. <Det var slut då, ja.> Jaa. <Mm.> Ho va född da. Jaa. Ja, jä vet itte, hô rä ... män då höger jä³ att då va mä: att jä va ... (skratt). Ja, jä hadde nåkk ingen a:en merit, só££ô, älle då löt⁴ fle väre nôe. Å der jorde jä se rennt bårt må på BB se då ha jä a- ... då ... då ... dit kämm jä all dri nô mer håller för då (skratt). Först å främst se hadde jä trutt att jä ... vi skulle få en dräng⁵ te gárn, å då vart ju ... då vart då ju inte. Senna se ... se låg jä der å ... i ... Jaa, i trätton dyngn inna Ingrid va född. <Men va hemskt.> Jaa, för att ... ja, jä vet ... då va fle nô falsksingnal da, sôm di for på. <Jaha.> Å se fekk jä stanne. Å vet du va jä fekk järe der? Jä fekk sett-å stöp-pe småba- ... barnsk£är. Se då£igt varr-å på BB da-ru, s-att vi fekk lage å stöppe. Å ... å då jord-jä. För jä sa:e rä ... ja, da kämm då e ... e ... e å ville sjekke hemm må, fö-£ä va se trangt, vöttu. Å di låg ... di hadde egne bädder alle, män jä hadde jämt en sjäsjlång⁶ sôm ... bena på mäg hang på gô£ve ... i mettn, å ... jä sa:e jä a jä reser itte hemm utta nôn onge, sa jä, för nu ä-rä ta£e⁷ i bakken, å ... å en vet itte höss⁸ då e ... vägen äppövver hemm. Å denna barmmorska ... ho va

^[1] hô 'vad'.

^[2] rä 'det', dvs. kriget.

^[3] då höger jä 'det hågar jag, det kom-mer jag ihåg'.

^[4] löt 'måste, skulle'.

^[5] en dräng 'en pojke'.

^[6] sjäsjlång 'schäs-long, ett slags vilsoffa'.

^[7] ta£e 'tale, tjäle'.

^[8] höss 'hur'; eg. vadledes.

Stockholm

► **Talare:**

Gustav Karlsson

(GK) f. 1904.

Intervjuare:

Wolter Ehn (WE).

Insp. 1962. ULMA Bd 1306.

Utskrift:

Inger Engman.

Gustav Karlsson var mest känd under smeknamnet Stockholmarn. Han var född på Söder där han bodde till 14 års ålder då han 1918 flyttade till Sibirien i närheten av Vanadislunden. Enligt honom själv var hans söderdialekt påverkad av den dialekt som talades i Sibirien.

Han arbetade som rullare på Dagens Nyheters civiltryckeri, där han blev anställd i februari 1944. Inspelningen skedde på hans arbetsplats i en stor lagerlokal.

Här berättar Gustav lite om rivaliteten mellan pojkarna i olika stadsdelar och om de få nöjen som stod till buds. Vi får höra om de första bilarna, som var encylindriga Cadillac, och om en kristallmottagare som han köpte till sin mor.

BARNDOMSMINNEN FRÅN STOCKHOLM

GK: Jaa, vi höll till allti unne ... Katrinavegen allså ... gamla Katrinavegen ... <Jaha.> nedanfö Pede Myndes Bakke¹ då. Dänere höll vi till ... å klettra unde ... va trekånstruksjon bara unde Katrinavegen. Man hadde bra jömoställen å ... krypa äpp å jömma ... <Jaha ja.> Så därnere höll vi till å så Maria tjörgård å så Sinkensdamm² ... höll vi äkkså till mykke. Män ...

WE: Hadde ni ... hadde ni nära skällsord på dom där som ... var era motståndare?

GK: Jaa, då va ju katrinadäggar å ... sånna då namn ... <Jaa.> hadde ve. Å så lärovärksgrabbana däm fikk ju sitt natutviss.

WE: Dom fick det, ja.

fru Anderssön ifrå Rannsäter ... ei gammal fin, snäll männisje, ho ... å di hadde arbett ött må. Jä satt på förråde å stöppe k£är å jä stöp-pe se möe ... k£är se rä va väldit. Jä hadde ... jä hadde sôm bråttäm, s-att jä skulle hinne mä. Å ... å sänn se jord-jä en väldi fi- ... å då va ve påske när ho va född. Jä sydde färdi(g)t ... tjära du, jä fekk äran te sy en ... färdi(g)t en ... en väldi fin påskduk, sôm systeme hadde ... äller barnmorskene hadde sytt på. Å ... å denna hadd ... vart aldri färdi, sa ri. Da stakk di te: renna mäg, å jä sydde, vöttu, för brinnan-de live. Jä skull ha denna klar. Å dän ... tänk att han låg på ... på: i dagromme när då vart påske der.

GE: Men du, inte gjorde du bort dig inte ...

SC: Jo, jä jorde bårt mä förfärlit.

GE: ... som klarade allt det där.

SC: Näj, näj, du. Å da se ... å du vet då vart födde trätton ong-er inna ... inna rä vart min tur. Å di skrek, vöttu, å ... å vi låg jämt innåm å hörde, å jä sa: "Nja, se jä ska ra inte skrike", sa jä, "di ska ra inte höre e ... e dugg ifrå mäg." Å när jä kämm ut ... jä va ... jä hadde tappe rösta jä (skratt) ... jä va se ... jä va se hes se jä ku- ... jä ör*k* itte svare nä-£i prate (skratt) så ... se jä jorde ra rektiit bårt må der.

så man fikk sitta. Jaa. Tjöppte vi ... komm a håg ner ve ... Stok-kolms Bageribolag. Ja hadde en pluggis³ då ... hanses far va vakt där allså ... på Sant Pålsgatan. Tjöppte man fö två öre bakelse-smulå å då fikk man en strut så hä ... fö två örö. <Jaså.> Ja, mä trasia kaker å sånna här grejjer i. Då va ju allt man kunne få tag i. <Jaa, just det.> Då va ju frågan om å få hop lite pengar äkk-så. <Ja, det är klart.> Jaa, då va då:. Då va däm då va dålit mä ... <Jaa.> mä pengana. <Hade det ... mycket hängde på det.> Jaa, då va ju pengana ... va re. Man sk-a⁴ hop te kleder å skor å ... <Jaa.>

WE: När ... när fa-... när han tjörde ut till ... hadde sånna här skjutsar.⁵ <Jaa, ja.> Åkt- ... fick han köra långt då?

GK: Ja, däm fikk ju tjöra.

WE: Inte utåt landsbygden?

GK: Nääj, då blev då-nte. <Nää.> Mä en fatti hästkrake komm däm ju ingenstans. <Näej, det är ju sant.> Å räm då fússta bi-lana räm hadde då ... däm jikk inte långt däm hellö. J-a till å mä va å sjute på: Jötgatsbakken äppför ... fö räm komm inte äpp. <Skratt.> Ja, d-e sanning då. Nähej, va ju ensylindriga Kaddilakk⁶ då fösstå räm haddö. Däm jikk ju knappast på sle-

Gryt, Södermanland

Gustav Ek är f.d. soldat och torpare och han talar en äldre sörmländsk dialekt. Vid inspel-ningstillfället är han 82 år. Gustavs far hette Lindblom, men som indelt knekt skulle man bestämma namn själv. Det skulle vara kort och det skulle finnas endast ett på varje kompani. Gustav valde Ek, som var det kortaste han kom på. "Det var bra", tyckte kapten, "för vi har brått ibland"

Förr gick man inte till läkare i onödan, och det gjorde inte heller Gustav. Här får vi lyssna till hur han därför en gång höll på att få blodförgiftning i ena armen och hur det botades.

INFLAMMATION I EN ARM

Å furslag¹ ... noge sôm di kallär. Då kallar di fällå för benröta nu, tror ja. <Jaså.> Ja fikk ... i då här fingre e- ... e- ... e- ... e- ... ett ... Ja, då vart ... då vart så då såg alldeles faslit ut. Då va tjäkkät så då ... si så här. Å sänn ... å sänn ... å sänn ... äkte ja te ... å då va ja te Nyblin sänn te sist. Män vi ... vi ... vi höllt å ... på peta å peta å trod-de att då skulle gå hō£ då å mo⁹gnas någe ... Inte jorde då då⁹ inte <Näej.> utan vi hadde gröt på å då va en ... ett mod² sôm di an-vände förr. <Jaa.> Å ... å sänn värtå då då så sjuhundrade dannt ner en fikk lägga på dän där grö⁹tn. Å så ja vet att ja ... ja tog grö⁹tk£ikken å kasta-n utått gō£ve sänn ... så då smakå ... för ... för att när ja sänn låg ... låg å bulta hann i gō£ve så hä⁹r då ... då lind-rå då. Då gav värken säj. Sänn ... sä- ...Jaa, då va ändå alldeles nyss för(e) ju£ ja fikk då där. Å ja jikk ändå buska ut vä⁹gen³ här ... å då va så tjä⁹£å⁹⁴ så ja hadde ett spett å ... å ... å ja ... for då så illå för då jorde då ju så ont i hanna. <Jaa.> Å sänn va då en utå granna här sôm ... ja, fikk ... han fikk si då där å då sa han: "Då där får ni lōv å fara ti dåktorn mä⁹" "Jaha, ja tror då", sa ja, "för då där b£fir omöjlit." För då börja då på b£i rikiit ... svartb£ått ... fingre då å ... å ... å stri:mer öppåt armen. Sänn äkte ja te dåktorn å han vart redit arj när a komm dit å ... "Va ha ni havi på då hä⁹r?" sa han (skratt). "Jaa, te börja mä så skulle vi kurëra-t mä gröt", sa ja, "för vi trod-de då skulle mognå då." "Ja, öm ja kunne b£i ... få fö£k te b£i så för-ståndiga så di låte b£i dän då", tog han te, "matr- ... grö- ... grötn", sa han, <Jaa.> "för då ... d-å ju te mota iväg då onda öppått ar-men. För ... för ... för ... på då här tjä- ... tjåkka hudn", sa han, "då gå*r* aldri te få ... te få-t te mogna så att en skulle få ut då onda dän vä⁹gen." Utan ... Sänn tog han å sä- ... för sänn tog han en ... en ... en ... en ... en lansått ällär (e)n kniv va då va. Sänn skar han runt si så hä⁹r... e-... ett stort ... jakk å sänn ... sänn tog han o f£ådde dän

ta vegön ... mykke minne åm däm s(k)ull äppfö Jötgatsbak-ken <Näej, det är klart.> Då va lite sjillnad ... såm sagt va. Då va-nte så fina bila då-nte ... fina grejjö. Ja komm ehåg ja komm hemm ... fössta radjon ... te mossan ... va i búrjan på tjugita£e ... va en halltimmes program åm dan. Å va en grabb som jode i sigarrlåder alltså ... sånna hä kristallmottagarä.⁷ Ja hadde hämm dän då te mossan ... va visst te jul ällå va rä va ... mä-t pa lu- ... hōlura till. Hon slängde rän då. Hon visste-nte va rä va. <Skratt.> Män sänn låg hon mä räm där lurana på så å ja sa åt na att: "Ja, men de e ingenting", sa ja. "Joo, män de kunde bli", sa on. <Skratt.>

WE: Men så fungerade den i alla fall?

GK: Ja, dän fu- ... dom va bra räm då kristallmottagana. Såm sagt va ... däm va ju bra. Å däm va bra mä lurana fö man höde ingenting annat alla fall ... ikring. <Näej, det är klart.> Så på de vise va re ju bra ... däm då grejjena. Män sänn vatt då ju ... sänn tjöppte man ju ... ja, en ådentli radjo sänn. Män ... d-å ju samma såm teve hemma ... ja a ju haft teve nu ... lenge. Ja, d-å gumman såm titta ba(r)a. Ja titta på-t nän gång baa. <Mm.> Ja, nän spått ällå någe då titta ja på-t ... annas så bryr ja må-nte om.

Soldattorpet i Dunker, där Gustav Ek var den siste soldaten på roten 1894-1911.

då där ö⁹ vrå huda. <Jaa.> Å sänn tog han en stake å börja på si så hä⁹r (skratt) å ... å ... å ja komm öpp så hä⁹r ifrånn storn⁹ unna för unna <Jaa.> för då jorde inte så värst gött i bene då där. "Jör då ont?", sa-n. "Jaa, visst tien jör då ont", sa ja. Å si ni, då b£ödde te dän milde grad så dannt. Ett ... ett stort tvåttfat då vart hallt⁹ ... unjefä⁹r. Å ja sa: "Å ... å inte då där ... Å då-nte fa⁹lit då där?" Så ja tänkte att han tappar fäll å: mä alltehopå b£on. "Då där å bra då", sa han. Å dän där b£on va presiss körsvalt.⁷ Si, då ... dän skulle ju dän alltehop. Då där ha vu- ... då där ha vurti nånting då öm då ha fått grass⁹erå lite ... långrä. Då ha då gått öpp i armen å så ha då vurti b£odförijftning. <Usch ja!> Då sa han: "Nu ska vi fällå hōppas att då här går", sa han, "män ni ha kunna fått än fyra månar på la-saråttå", sa han, "bara för ni har gått hemma så långi." Å då ha då kunna vurti förståss. <Ja.> Sänn ... sänn fi- ... ja minns inte va då va vi fikk ... Han ... han hadde te ... Då va nonting ... tåkke här ... sôm di hadde te ... vätåsupprosi⁹d⁸ hette dæ. <Jaa.> Vi hadde inte noge annat än då där te ... te ... te ... när då skulle läggås öm. För att ... då ... ja fikk lōv gå dit en gong te: då så han fikk ... fikk läggå öm ett å ... å ... å titta öv*e*-t å sänn ... Jaa, sänn skulle ju än ju dit ... nåra dar emilla män sänn sa ja: "Kan vi ... kan vi-nte få försökå ... försökå sjå£vä⁹" å ... å linda öm. Då b£ir ju ... å-nte ... ju-nte så vigt⁹ te kommå så här långt", sa ja. Då va endera te åka te Sjärmhōv å så åka tōge hållär äkkså åka häst dit bört te Bjö⁹rlundå.¹⁰ "Jaa, vi ska försö⁹ka", sa an. Sänn ... män då där då krång£a te: ... Män, si, sänn när då börja på ... å slåppå åv i fingri så då vart smalare unna för unna. Sänn vart då sje- ... då vart presiss vitt fingre å ... å ... å sänn vart då fällå hundrå hō£ i ... små hō£ i sjinne, si, å då såg så könstit ut så. Män, si, då vart ingen le på-t. Då ... då ... då ... å då jö-I¹¹ då sammå män då står så hä⁹r. <Aj, aj, aj då!> Jaa.

Fårö, Gotland

► **Talare:**

Richard Östman
f. 1908.

Intervjuare:

Kristina Hagren. Insp.
1981. ULMA Bd
4158B2.

Utskrift:

Kristina Hagren.

DAGENS TIDSBRIST OCH EN HISTORIA
OM EN HÅSTDOKTOR
Men ja wait inte o ja förstar mi inte pa, va de har blivi fö(r) teider nå, för de e sån hemskande bråsskå yvär allt. O alltingg ska ga så få-ort. De e preseis som att den dagen je den seiste. Förr ei teiden, när ja vakkste opp, da gikk he mike longnare til. Nå ha di masjiner til all tingg, bade ti se- ... seta o sa me, o skörda. Förr da gärde vör alltihå-op ... för hand å de honnå vör¹ me endå. O di ... di skörda² inte mair nå en va vör gärde förr ei teiden. Å ja minns att ja ... när jag plöigde me meina rossen,³ da plöi- ... hannt ja plöiga ett tonnland om dagen. O da hannt ja sit pa plåogen o veila mi o tenda a peipo o råika o ten-ka. Nå plöiga di ett tonnland ei hallteiman, o di ha inte teid o helsa an gangg, eotan de bära kå(i)rss så mike di kiunå⁴ kåira pa. Så ... å bråttåm ha di. Å när vör skodde skörda, när skördeteiden kåmm, de var inggo bråssko mair da, för de va an (par) trei jar som ma- ... gyn-te se- ... skåra rygen, o kvinnfålken tåoå⁵ opp. O de gikk sitt vanliga ... leika bra da som he går nå.

Å ... men de har blivi hemst kånstoga teider, men att di ha blivi be-tor, de haldor ja me om. De ha blivi mike betor teider en va vör had-de förr. För ja wait heor ja vakkste opp. Men hitta jeir feina nå som di grilla o bråka me, de va leikadant måor gärde när ha staikte stremming(g) pa ha:stor. För ... å leikadant me de dära nå fårfeiaö-len ... de hadde di jer ei varena gard, spikekyt kalla di he för. O de var leikadant da, förr ei teiden, som he je nå. Å ja tykkte att ... att ja vakkste opp reit så bra å hyggliit den teiden da.

Å visst hadde di den teiden vata varår iu. Men ... o de tillvärka di tjelva den teiden när ja vakkste opp, de k- ... kan ja sega. Men de an-vendes aldrig ei någo s- ... yvärmåod, eotan ja konde sei att di tå-oå⁶ nån kaffehalva när di friuså⁷ o he va kallt. O så anvende di mike de dära vata varårna till tjakodå(o)msfall. De anvende di, när he var någo krek tjaoکا. Å de anvende di leikadant, när he var någå fail pa fålken eller så. Var he nå(g)ån sām hadde någå magknip eller någo, så var he bära de att, ja: "Ta di an seop, så bleirt deo⁸ bra!". O de var mangga gangger så jelp⁹te he. Å de ... när de ...

De var an ejentligen, som ja kombor ihåg, som gikk kringg o båota krek. Å han vidde alltot ha an halv kåpp kaffe, o så vidde han ha trei av matskaidar brännvein ei de, å ei a flasko. Å de var a kellingg jer på garden som misstenkte han, för han hadde vari pa ett stelle fö-reot bei ett krek som var tjao¹⁰kt å hi- ... di hadde an hest nå som va tjaoک. Å när han gikk eot pa garden, så gikk han leite kånstot, tykk-te kellingge. Så ha var misstensksam, att han kanhenda hadde tat de där tjelvor. Så ha fylgde ytter (ha)n när han hadde kommi in ei heosorna,⁹ så fylgde ha ytter o s- ... keikte ginom a lilla reoto som fanns ei vegge. O da ståo gobben o drakk ör ... nå ... flaska tjelvor. O da ypna kellingge diure o segde så: "Naj, naj, min snella farbråor, de va jeo hesten som skodde ha he!". Men da s- ... kneppte han hendor-na ihåop, o så blaste han pa hesten, o så segde han ti kellingge: "Tyst, tyst, mor lilla, de e andan sām jör e", segde han ti kellingge.¹⁰

ÖVERSÄTTNING

Men jag vet inte och jag förstår mig inte på, vad det har blivit för tider nu, för det är sådan hemskande brådska överallt. Och allting skall gå så fort. Det är precis som att den dagen är den siste. Förr i tiden, när jag växte upp, då gick det mycket lugnare till. Nu har de maskiner till allting, både att (till) sä- ... sätta och så med, och skörda. Förr då gjor-de vi alltihop ... för hand och det hann vi med ändå. Och de ... de skör-dar inte mer nu än vad vi gjorde förr i tiden. Och jag minns att jag ... när jag plöjde med mina hästar, då plöj- ... hann jag plöja ett tunnland om dagen. Och då hann jag sitta på plogen och vila mig och tända en pipa och röka och tänka. Nu plöjer de ett tunnland i halvtimmen, och de har inte tid att hälsa en gång, utan det bara körs så mycket de kan köra på. Så ... och bråttom har de. Och när vi skulle skörda, när skör-detiden kom, det var ingen brådska mer då, för det var en (par) tre här som ma- ... började (begynte) se- ... skåra rågen, och kvinnfolken tog upp. Och det gick sitt vanliga ... lika bra som det gör nu.

Och ... men det har blivit hemskt konstiga tider, men att de har bli-vit bättre, det håller jag med om. Det har blivit mycket bättre tider än vad vi hade förr. För jag vet hur jag växte upp. Men detta här fina nu som de grillar och håller på med, det var likadant (som) mor gjorde när hon stekte strömming på halster. För ... och likadant med det där nu färfiolen ... det hade de i varena gård, spickekött kallade de det för. Och det var likadant då, förr i tiden, som det är nu. Och jag tyckte att ... att jag växte upp rätt så bra och hyggligt (på) den tiden då.

Och visst hade de (på) den tiden våta varor också. Men ... och det tillverkade de själva (på) den tiden när jag växte upp, det k- ... kan jag säga. Men det användes aldrig i någon s- ... övermätta, utan jag kunde se att de tog någon kaffehalva när de frös och det var kallt. Och så använde de mycket de där våta varorna till sjukdomsfall. Det använde de, när det var några kreatur sjuka. Och det använde de li-kadant, när det var något fel på folken eller så. Var det någon som hade något magknip eller något, så var det bara det att, ja: "Tag dig en sup, så blir du bra!". Och det var många gånger så hjälpte det. Och det ... när det ...

Det var en egentligen, som jag kommer ihåg, som gick (om)kring och botade kreatur. Och han ville alltid ha en halv kopp kaffe, och så vil-le han ha tre av matskedar brännvin i det, och i en flaska. Och det var en kvinna här på gården som misstänkte honom, för han hade varit på ett ställe förut hos ett kreatur som var sjukt och hi- ... de hade en häst nu som var sjuk. Och när han gick ut på gården, så gick han lite konstigt, tyckte kvinnan. Så hon var misstänksam, att han kanhända hade tagit det där själv. Så hon följde efter honom när han hade kommit in i uthusen, så följde hon efter och s- ... kika-de genom en liten ruta som fanns i väggen. Och då stod gubben och drack ur ... nu ... flaskan själv. Och då öppnade kvinnan dörren och sa(de) så: "Nej, nej, min snälla farbror, det var ju hästen som skulle ha det!". Men då s- ... knäppte han händerna ihop, och så blåste han på hästen, och så sa(de) han till kvinnan: "Tyst, tyst, mor lilla, det är anden (el. andan) som gör det", sa(de) han till kvinnan.

► **Talare:**

Fritiof Karlsson f. 1916.

Intervjuare:

Rune Aronsson. Insp.
1979. DAL Bd 988A.

Utskrift:

Claes Ringdahl.

Örkened, Skåne

Fritiof Karlsson, även kallad Fritiof Fiskaren, föddes i Amerika. Fadern, som var sheriff, blev skjuten innan han hann gifta sig. Modern åkte då hem till föräldrarna i Örkened i det nordöst-ligaste hörnet av Skåne mot gränsen till Småland och Blekinge. Där växte Fritiof upp och han fick lyssna till mormor Pernilla och morfarsmor Maria, som båda var stora berättare.

Fritiof minns många historier, och här får vi höra om den gamle Birka-Bengtens bror Håkan, som var en duktig skytt. På sina jakturer kunde han se övernaturliga väsen, som här en tvät-terska vid en göl, eller så kunde han uppleva att han sköt en svan, som inte var en svan.

ÖVERNATURLIGA VÄSEN

Ja, sau sjöng den gamle Be*ka-Bengten fö* åss smauhe*a¹ nä* vi va då* å hjälpte te å plåkka på*a på tjuetalet. Gobben han va nitti au* dau.

Sen p*adade han åm sin bro(*) Haugen. Han va ju sjytt. Han jo*e väl knappt all*i nåt annat än jekk å sjyttade.² Ja ha* till å me skå-det³ me hansa bösse nån gång, fö* Bengt han hadde dåi ... då*. Å då* va na pibe sām va öve* en mete* lång pa då bössan. Men hon fö*de låint må för en gång skåd ja en fjä*hane på si*ka ... ja, det va nu väll en sjutti mete(*)s hau⁴ll. Så visst va de na bra bösse.

Emelle*ti så en gång så va han å jikk på sjytte dä*åppe ve Snatt*ajylet å kåmm f*am då* ve den sönn*a ånnen på jylet. Da fekk han såi ett fruntemme* sām sto å twättade klä*(*) oppe ve den ann*e ånnen pa ett tikka dä* twättab*åde sām dåi hadde fö*. Å hon hadde en onge mä se då* i en kass udmenn se. Å Haugen han måin-te va i alla vä*den kann de va fö* ett fruntemme* sām å hä* mitt i ödema*ken å twätta kläe. Å rett sām de va sa to hon ongen å kå-stade nåmm låint ud i jyled. Å Haugen han sprang ju de vässta han vannt⁴ iblann boskanna å skulle *ont åm å fesöge å såi åm de ente va nån ege sa han kunne kåmma ud ... å *adda den dä*a ongen. Men nä* han kåmm fram a bosken dä*oppe i den narra ånnen sa syntes dä* inte ett dogg. Dä* va inte nånna twätteska å dä* va inte nönna spä* dä* ella nåt slass, så dä* hadde inte vatt nåt. Dä va ba*a nåt slags spöge*i ella syn sām han hadde hatt.

Å en gång så skåd han en swan på Höjöna.⁵ Swanen han kåmm fly-annes å Haugen han hadde ju sina länge mynningsladda*e mä se. Å han skåd au hued på swanen sau bloed da sto au halsen på swa-nen. Men swanen ga sej ette nåmm å han fikk sp*inga de vässta han vannt å han sp*ang å han häppade å han to snesp*ång men de jälp inte, ho* han häppade ik*ing så va swanen ette nåmm så blo-ed stänkte opp pau an. Men te slut så vannt han k*yba inn i snäjjen dä*, så swanen han konne inte följa ette nåmm länge. Å han kåmm onnan. Sen nä* de hadde gått ett både så måinte han ju add ja nu få han väll va döe, nä* ja ha ... ja sau ju tydlett ja hadde skådet au huet pau en. Men nå han kåmm di- ... di- ... nài dä* å bejynte å låi-da sa hitta han ingen swan. Han hitte inte nöd sla, inte så möt sām en fjä* å han lete åm att sau väil, men dä* fanns ingenting. Så de va nåt så*t⁶ k*äg han hadde skådet den gången.

ÖVERSÄTTNING

Ja, så sjöng den gamle Birka-Bengten för oss småpojkar när vi var där och hjälpte till att plocka potatis på tjugotalet. Gubben han var nittio år då.

Sen pratade han om sin bror Håkan. Han var ju skytt. Han gjorde väl knappt aldrig något annat än gick och jagade. Jag har till och med skjutit med hans bössa en gång, för Bengt han hade den ... där. Och där var en pipa som var över en meter lång på den bössan. Men den (hon) räckte långt med för en gång sköt jag en tjäder (fjäderha-ne) på cirka ... ja, det var nu väl en sjuttio meters håll. Så visst var det en bra bössa.

Emellertid så en gång så var han och gick på skytte däruppe vid Snattragölet* och kom fram där vid den södra änden på gölet. Då fick han se ett fruntimmer som stod och tvättade kläder uppe vid den andra änden på ett sånt (ticket) där tvättabräde som de hade förr. Och hon hade en unge med sig där i en korg bredvid (utmedan) sig. Och Håkan han mente vad i all världen kan det vara för ett fruntim-mer som är här mitt i ödemarken och tvättar kläder. Och rätt som det var så tog hon ungen och kastade honom långt ut i gölet. Och Håkan han sprang ju det värsta han orkade ibland buskarna och skulle runt om och försöka att se om det inte var någon eka så han kunde komma ut och ... rädda den där(a) ungen. Men när han kom fram ur (av) busken däruppe i den norra änden så syntes där inte ett dugg. Där var inte någon tvätterska och där var inte några spår där eller något slag, så där hade inte varit något. Det var bara något slags spökeri eller syn som han hade haft.

Och en gång så sköt han en svan på Högön.⁷ Svanen den (han) kom flygandes och Håkan han hade ju sin långa mynningsladdare med sig. Och han sköt av huvudet på svanen så blodet det stod av hal-sen på svanen. Men svanen gav sig efter honom och han fick springa det värsta han orkade och han sprang och han hoppade och han tog snedsprång men det hjälpte inte hur han hoppade ikring så var sva-nen efter honom så blodet stänkte upp på honom (han). Men till slut så orkade han krypa in i snåret (snårjet) där så svanen han kunde inte följa efter honom längre. Och han kom undan. Sen när det hade gått en stund så mente han ju att ja nu får han väl vara död när jag har ... jag såg ju tydligt (att) jag hade skjutit av huvudet på den. Men när han kom di- ... di- ... ner där och började leta så hittade han ingen svan. Han hittade inte något slag, inte så mycket som en fjäder och han letade efter det så väl, men där fanns ingenting. Så det var något slags övernaturligt väsen han hade skjutit den gången.

Korsholm, Österbotten

► **Talare:**

Marianne Ivars (MI)
f. 1929.

Intervjuare:

Camilla Syring (CS).
Insp. 2005. SLS Bd 2005:249.

Utskrift:

Camilla Syring.

Korsholm är i dag en kommun som ligger i mellersta Österbotten och som sträcker sig runt staden Vasa. Vid inspelningstillfället hade den en befolkning på 17 240 invånare varav 71,7 % var svenskspråkiga.

Marianne berättar på yngre dialekt om en resa med insamlade kläder till Rumänien, som under 40 år lidit under diktatorn Ceaușescu förtryck. Marianne hade varit reseledare på resor till Rumänien redan under kommunisteran. När regimen föll tog hon tillfället i akt att göra en insats för de utsatta barnen. Hon var med och lade grunden till en omfattande hjälpverksamhet. Med åren blev ”Mama Marianne” ett begrepp för en stor skara barnhemsbarn.

HJÄLPSÄNDNING TILL RUMÄNIEN

MI: Nu måst vi böri jölp mensjona i Rumenien fö di sveltar å frysär ihäl. Å he jo:rt vi å ... å ja a- ... lett ju bude ga ut me mart-tåna¹ å vi skreiv æm e i tininggan å vi fikk i bommollsspinnärie i Brendöijen magasin ett magasin follt. E kâ:m lastbilar eftär lastbi-lar från olika byar tå di hadd sam¹a ihop filter å ... å tekk å kledär å sko:vvar² å matin å ... Å penggar fikk vi å ... å beiddist ihop å ja for ront å håld fö- ... håld föedrag. Så vi hadd seks tåkoje lang langtraidarär. Äkk ... äkk de där tå vi for först ganggon. Men vi håld på tårt vi hadd ttjugo långtraidarär.

CS: Äjji!

MI: Å så hitta ja vi- ... första seks langtraidaren så deila vi ut på olika stell. E va et reumasjukhus³ fö barn å e va et stort, stort barn-sjukhus sām Tjtjauttjesko hadd ... hadd lēta bygg å ... å på olika stell. Vå ttjörkona i byan sto vi tå di hadd ... e va in sända tå di ... di hadd ... godsttjenst å kâ:m ut från ttjörkona. Å tår sto di å deila ut supan. Ttjoika heitär na plommonbrennvin di brend tår. Tå sto två gobbar tå, na ttjörkvårdar, å hadd na små glas så allt ttjörk ... ttjörk mennsjor så fikk jo ta se in ... in ... in ... in sup baket di hadd väri på godsttjenst. Å tå sa no sjäföran i teije langtraidaren: ”Jaa, sko e va såde så vi sko få in sup tå vi kåmbär ur ttjörkona kansji vi sko böri ga på såndägan å.” Å e va myttji rolit tidenman veit dö. Tå ... tå ska dö vet di hadd ju i yvi förti år ondär Ttjauttjeskotidin så hadd di jo int sloppi ut ur ... ur lande. E va nain fotbållsstjäno å nain kånstnär sām fikk nait tillfellt pass men di visst jo int nain-tingg. E kâ:m jo bara en enda kanal i teve å klåkkon sekks tå sāt Ttjauttjesko å fjeska tår å tå¹a åm na ... na ... na tåkoje traktorär sām ... sām fromba på ... bakām an. Å så sjongd di naintingg å he va klåkkon sekks å e va allt va di hadd i teve. Å vi hö- ... vi hadd jo ... ja hadd jo bakām me ... så hadd ja jo teide Securitate veit dö ... ja fikk jo int tal ... di ... ru:me mitt va ålyssna, di hadd mikräfånär i ... bakām lampona å bakām telefon å an fikk jo int ta in na fålk i ... i ru:men. An fikk jo int omgas me ... me ... me romenär på tan tidin heldär. Å en förti vatts la- ... lampo fikk brinn i varit hushåll, så tår sko di sīti tå å eitt ru:m fikk va varmt å di fröis jo å di ... di ... ja, e va så elendit så an kan int tal åm e. Nå, å så sa ja – vi hadd en langtraidar kvar – så sa ja: ja nämen ... vi ... vi ... – tå ja hadd färi på ekskursjon ti na tåkoje dråppstensgråttor – vi ... vi ... vi ... vi ... vi ... mäst finns na ... na barn tidennan å tide hökt äpp mot Karpatrien. Vi ringd tid å härrijessos di hadd två barnheim. Eitt va på tvåhondrafemti barn å andär på fyrahundrafemti barn å tår las-ta vi å: hanje sista langtraidarin.

ÖVERSÄTTNING

MI: Nu måste vi börja hjälpa människorna i Rumänien för de sväl-ter och fryser ihjäl. Och det gjorde vi och ... och jag a- ... lät ju bu-det gå ut med marthorna och vi skrev om det i tidningarna och vi fick i bomulls-spinneriet i Brändö magasin efter magasin fullt. Det kom lastbilar efter lastbilar från olika byar då de hade samlat ihop filter och ... täcken och kläder och skor och mat(en) och ... Och pengar fick vi ock(så) ... och bad ihop och jag for runt och höll fö- ... höll föedrag. Så hade vi sex såna här långa långtradare. Och ... och det där, då vi for första gången. Men vi höll på tills vi hade tju-go långtradare.

CS: Oj!

MI: Och så hittade jag vi- ... första sex långtradarna så delade vi ut på olika ställen. Det var ett reumasjukhus för barn och det var ett stort, stort barnsjukhus som Ceaușescu⁴ hade ... hade låtit byg-ga och ... och på olika ställen. Vid kyrkorna i byarna stod vi då de hade ... det var en söndag då de ... de hade gudstjänst och kom ut från kyrkorna. Och där stod de och delade ut supar. Tuica heter nåt plommonbrännvin de brände där. Då stod två gubbar då, någ-ra slags kyrkvårdar, och hade några små glas så allt kyrk- ... kyrk-människor så fick ju ta sig en ... en ... en ... en sup efter att de hade varit på gudstjänst. Och då sa nog chaufförerna i de här långtradar-na: ”Ja, skulle det vara så där så vi skulle få en sup då vi kommer ur kyrkorna kanske vi skulle börja gå på söndagarna ock(så).” Och det var mycket roligt där, vet du. Då ... då ska du veta, de hade ju i över fyrtio år under Ceaușescutiden så hade de ju inte sluppit ut ur ... ur landet. Det var nån fotbollsstjärna och nån konstnär som fick nåt tillfälligt pass men de visste ju inte nånting. Det kom ju bara en enda kanal i tv och klockan sex då satt Ceaușescu och fjäskade där och talade om några... några ... några såna där traktorer som ... som brummade på ... bakom honom. Och så sjöng de nånting och det var klockan sex och det var allt vad de hade i tv. Och vi hö- ... vi hade ju ... jag hade ju bakom mig ... så hade jag ju de där Securita-te⁵, vet du. Jag fick ju inte tala ... de ... rummet mitt var avlyssnat, de hade mikrofoner i ... bakom lamporna och bakom telefonen och man (han) fick ju inte ta in nåt folk i ... i rummen. Man (han) fick ju inte umgås med ... med ... med rumäner på den tiden heller. Och en fyrtio watts la- ... lampa fick brinna i varje hushåll, så där skulle de sitta då och ett rum fick vara varmt och de frös ju och de ... ja ... ja det var så eländigt så man (han) kan inte tala om det. Nå, och så sa jag – vi hade en långtradare kvar – så sa jag: ja nämen ... vi ... vi ... – då jag hade farit på exkursion till några sådana här droppstens-grottor – vi ... vi ... vi ... vi ... vi ... måste finnas några ... några barn där ock(så) där högt upp mot Karpaterna. Vi ringde dit och herre jessus, de hade två barnhem. Ett var på tvåhundrafetio barn och (det) andra på fyrahundrafemti barn och där lastade vi av den där sista långtradaren.

Runö, Estland

► **Talare:**

Eva Steffensson
f. 1925.

Intervjuare:

Mats Österman.
Insp. 1996. ULMA
Bd 7855.

Utskrift:

Maj-Gun Öman.

^[1] broer ’broder’.

^[2] piko best. form plur.

^[3] boano obest. form plur. ’barn’.

^[4] skåola best. form sing. ’skolan’.

^[5] kâpi:to obest. form plur. ’långstrumpor’; estniskt lånord.

^[6] lekksa obest. form plur. ’läxor’.

^[7] kâoso å spino obest. form plur. ’skålar och skedar’; spino har formen spoa i sing.

^[8] djuro best. form plur. ’djuren’.

^[9] härro å kâna å takko best. form plur.

^[10] mosketa best. form sing. ’hagelgeväret’.

^[11] skräkkeskinno obest. form plur. ’vettar’; de var gjorda av skinn från skrake.

^[12] någran mask. sing.

^[13] oaro best. form sing. ’våren’.

^[14] menno obest. form plur. ’män’.

^[15] isflako best. form plur. ’isflaken’.

^[16] he:sto best. form sing. ’hösten’.

^[17] isbå(t)reisa best. form sing. ’isbåtsre-sån’.

^[18] beto ’båtarna’; best. form plur. av boat.

^[19] pa oart veggj best. form sing. neutr.

^[20] sje:glbeto obest. form plur. ’segelbå-tar’.

^[21] he:glo fami:li obest. form sing.; eg. ’en hel familj’.

^[22] kõno, piko obest. form plur. ’kvinnor, flickor’.

^[23] gamla komp ’äldre’.

^[24] treito fem. sing. Eva syftar på sig själv.

^[25] sto:nd pret. av sto-and ’stående, stå’.

^[26] håri mårin best. form sing.

^[27] bestendan mask. sing. ’bestämd’.

^[28] håri fami:lia best. form sing.

BARNDOMSMINNEN

Vi var tri syster å enn broer¹ å ... piko² var ... nå, sām all boano.³ Vi birja sju oar goa i skåola b(a)ra piko birja reia, sām man bir-ja goa oti skåola⁴... tå birja vi lär oss bind sokk. Vi bant åss sja¹ kâpi:to⁵ å lite ... hankel sām eti var så ... invekklät i gïrande. Å ... Nå, tå kåmm vi heim frām skåola å toa les- ... mått vi lesa oar lekksa,⁶ å toa gjord vi ... hja¹ft vi nanna å garna ... garna hä var daddans nanna. Hoan levd å: nest åss å tå lård vi åss ... nå, vask kåoso å spino⁷ å såop gålve å ... å gira hliht å toa ... bruka vi hja¹p ... garna var mest sām dikk i nåotgoarn å ga djuro⁸ ita ... härro å kâna å takko.⁹ Å tå hja¹ft vi boano garna mä plokk hei å ha¹m. Hoan bar sja¹ åt djuro hoa mïke deim skut häva, b(a)ra vi hja¹ft å lite. Å broer var ingst. Henna ... nå, han var så lihller toa nöni(n). Han var b(a)ra tertta oar, sām han kåmm oti Sver-rije. Hä var så: mïke så han ... nu: fikk goa mä mosketa.¹⁰ Run-bopiltⁿ fikk låv bruk bisse sām en fillt ... blei tertta oar. Å toa dikk dem fårst opa sjo:lia mä skräkkeskinno,¹¹ å ... å denn skjå-ot någran¹² ful, täro hä: var ... hä indikk oti oart liv opa Run. Så vi levd opa ful¹jakt å fiske å vikarskjut; vikarskjut var pa vin-tern å oaro¹³ sām isn birja smelt. Toa dikk oa(r) menno¹⁴ å ro:dd milla isflako¹⁵ oti sjo:n å ... å skjåot vikara. Å he:sto¹⁶ sām e blei kallt tå dikk dem oti isbå(t)reisa¹⁷ å tå kunt dem lēva oti hien dur beto,¹⁸ sām tu sier dänn a bilti pa oart veggj,¹⁹ i hlik sje:glbeto²⁰ levd dem vëkovis nest fastloande å skjåot vikara täro oa vikaras skinne gjord vi: åss skua.

Vi bruka gïva djuro ita eftmiddan så allt dagens ervo var oagjord ... särskilt vintern ... klokka sjeks. Bakå klokka sjeks tå tend vi lampa sām he:ngd mitt ivi gålvi å hä var fotosjenlamp, jå¹elamp, jå¹elamp, å rontom lampa opa gålvi tår satt vi he:glo fami:li.²¹ Daddan sām var mann han lappa näto ell skåot, å vi sām var kõno, piko,²² mä nanna å garna. Vi ... teim ingst piko bant sokk å teim sām var lite gamla²³ teim koara åt nanna å garna så vi gjord ervo moate ... nå ... moate klokka nie. Toa dikk vi söva å ta ble:st vi lampa ut å ta dikk all söva. Moate mårin oater uta klokka sjekstin, sjeks- ... sjustin täro ... Vi ... vi he:vd eti häva ingo klokka opa Run firi en:gt ånat sām firi goa ... no, oti skåola å sondan åm mårin oti kirke. Hä var han ein tin sām vi pa Run he:vd ho-ald reid opa, aglis dikk vi säv kvå:ldo sām man villd ... horrs to blei treito²⁴ tå dikk do söva å mårin sām do vaknas toa sto:nd²⁵ do opp å milla kont hä våra mårin oal å milla säv man lenger. Hä verst sām var firi åss sām vi kåmm i Sverrije ... hä ... hä var vekkarklokka. Täro toa var vi tvi:ngat håri mårin²⁶ stoand opp sām vekkarklokka ringd å goa oti ervo opa bestemdan²⁷ ti å hä var firi åss bittert. (E b(a)ra) ... hä blei jo vant. Allt blir jo vant mä tin, men fårst i birjan ... ia ... (skratt) ... så vi ... så vi levd ... vi levd jo ånat liv opa Run. Vi levd et liv sām håri fami:lia²⁸ sja¹ gjord se.

ÖVERSÄTTNING

Vi var tre systrar och en bror och ... flickorna var ... ja, som alla barn. Vi började sju år (vid sju års ålder) gå i skolan, men flickorna började re-dan, som (när) man började gå uti (i) skolan ... då började vi lära oss bin-da (sticka) sock(ar). Vi band (stickade) oss själva långstrumpor och lite handkläde (vantar) som inte var så ... invecklat att göra. Och ... Ja, då kom vi hem från skolan och då läs- ... mätte (måste) vi läsa våra läxor; och då gjorde vi ... hjälpte vi mamma och farmor ... farmor det var pap-pans mamma. Hon levde ock(så) näst (hos) oss och då lärde vi oss ... ja, vaska (tvätta) skålar och skedar och sopa golvet och ... och göra slikt (så-dant) och då ... brukade vi hjälpa ... farmor var (det) mest som gick i nöt-gården (ladugården) och gav djuren äta (foder) ... hästarna och korna och tackorna. Och då hjälpte vi barn farmor med (att) plocka hö och halm. Hon bar själv åt (till) djuren vad (så) mycket de skulle ha men vi hjälpte henne lite. Och bror var yngst. Henna (Henrik) ... ja, han var så liten då ännu. Han var bara tretton år; som (när) han kom uti (till) Sverige. Det var så mycket så han ... nu fick gå med hagelgeväret. Rumbopiltⁿ (Run-bopojken) fick lov (att) bruka bössan som (då) han fyllde ... blev tret-ton år. Och då gick de först uppå (på) sjöleden (strandkanten) med vettar; och ... och där sköt någon fågel, därför det var ... det ingick uti (i) vårt liv uppå (på) Runö. Så vi levde uppå (på) fågeljakt och fiske och sälskjut-ning; sälskjutning var på vintern och våren som (då) isen började smälta. Då gick våra män och rodde mellan isflaken uti (på) sjön och ... och sköt sälar. Och (på) hösten som (då) det blev kallt då gick de uti (på) isbåtsre-san och då kunde de leva uti (på) de här stora båtarna, som du ser där på bilden på vår(t) vägg, i slika (sådana) segelbåtar levde de veckovis näst (nära) fastlandet och sköt sälar för av sälarnas skinn gjorde vi oss skor.

Vi brukade giva djuren foder (äta) (på) eftermiddagen så allt dagens ar-bete var avgjort (färdiggjort) ... särskilt (på) vintern ... klockan sex. Bak-om (Efter) klockan sex då tände vi lampan som hängde mitt över golvet och det var (en) fotogenlampa, oljelampa, oljelampa, och runtom lampan uppå (på) golvet där satt vi hela familjen. Pappa som var man han lappa-de nät eller sköt(ar), och vi som var kvinnor, flickor, med mamma och far-mor. Vi ... de yngsta flickorna band (stickade) sock(ar) och de som var lite äldre de kardade åt mamma och farmor så vi gjorde arbete fram till ... ja ... fram till klockan nio. Då gick vi (att) sova och då blåste vi lampan ut och då gick alla (att) sova. Fram på morgonen åter vid klockan sextiden, sex- ... sjutiden därför ... Vi ... vi behövde inte ha ingen (någon) klocka uppå (på) Runö för inget annat som (något annat än) för (att) gå ... ja, uti (i) skolan och söndagen om morgonen uti (i) kyrkan. Det var den enda tiden som vi på Runö behövde hålla reda uppå (på), annars gick vi (och) sov (på) kvällen som man ville ... när du blev trött då gick du (att) sova och (på) morgonen som (när) du vaknade då stod (gick) du upp och ibland kunde det vara morgonen arla (tidig morgon) och ibland sov man längre. Det värsta som var för oss som (när) vi kom i (till) Sverige ... det ... det var väckarklockan. Därför då var vi tvingade varje morgon att stånda (gå) upp som (när) väckarklockan ringde och gå uti (till) arbetet uppå (på) bestämd tid och det var för oss bittert. (Nej, men) ... det blev jo vant. Allt blir ju vant med tiden, men först i början ... ja ... (skratt) ... så vi ... så vi levde ... vi levde ju (ett) annat liv uppå (på) Runö. Vi levde ett liv som varje familj själv gjorde sig.

Litteratur

I denna förteckning upptas endast ett urval titlar. Med hjälp av dem kan dock läsaren lätt komma vidare in i facklitteraturen. I Nationalencyklopedin finns artiklar om dialekter och ortnamn i respektive artikel om landskapen, och även där lämnas ytterligare litteraturhänvisningar. På Institutet för språk och folkminnens hemsida (www.sofi.se) finns många litteraturuppgifter om svenskans olika varieteter samt om minoritetsspråken.

Ahlbäck, Olav. *Svenskan i Finland* (Skrifter utg. av Nämnden för svensk språk-vård 15), 2 uppl. Stockholm 1971.

Andersson, Lars-Gunnar & Ringarp, Anna Lena. *Språket – svenska folkets frågor till radioprogrammet Språket*, Stockholm 2006.

Andersson, Lars-Gunnar. *Fult språk. Svordomar, dialekter och annat ont*, Stock-holm 1985.

Arv och lån i svenskan. Sju uppsatser om ordförrådet i kulturströmmarnas perspek-tiv, utg. av Svenska Akademien, Stockholm 1994.

Att återta mitt språk – åtgärder för att stärka det samiska språket (Statens öffent-liga utredningar 2006: 19), Stockholm 2006. (www.regeringen.se)

Bandle, Oskar. *Die Gliederung des Nordgermanischen*, Basel 1973.

Barðdal, Jóhanna, Jørgensen, Nils, Larsen, Gorm & Martinussen, Bente. *Nordiska. Våra språk förr och nu*, Lund 1997.

Benson, Sven. *Südschwedischer Sprachatlas*, 1–4, Lund 1965–1970.

Bergman, Brita & Nilsson, A.-L. Teckenspråket. I: Hyltenstam, Kenneth (red.), *Sveriges sju inhemska språk*, Lund 1999, s. 329–351.

Bergman, Gösta. *Kortfattad svensk språkhistoria*, 4 uppl. Stockholm 1980.

Boyd, Sally & Gadelii, Karl Erland. Vilka tillhör talgemenskapen? Om jidd-isch i Sverige. I: Hyltenstam, Kenneth (red.), *Sveriges sju inhemska språk*, Lund 1999, s. 299–328.

Bruce, Gösta. *Vår fonetiska geografi. Om svenskarnas accenter, melodi och uttal*, Lund 2010.

Bruce, Gösta & Gårding, Eva. A prosodic typology of Swedish dialects. I: Gårding, Eva, Bruce, Gösta & Bannert, Robert (eds.). *Nordic prosody. Papers from a symposium* (Travaux de l’Institut de linguistique de Lund 13), Lund 1978, s. 219–228.

Brylla, Eva. *Förnamn i Sverige. Kortfattat namnlexikon*, Stockholm 2004.

Chambers, J. K. & Trudgill, Peter. *Dialectology*, 2nd ed., Cambridge 1998.

Chambers, J. K., Trudgill, Peter & Schilling-Estes, Natalie (eds.). *The handbook of language variation and change*. Malden & Oxford 2002. (Finns även som e-bok.)

Dahl, Östen. *Språkets enhet och mångfald*, 2 omarb. uppl., Lund 2007.

Dahlstedt, Karl-Hampus & Ågren, Per-Uno. *Övre Norrlands bygdemål. Berät-telser på bygdemål med förklaringar och en dialektöversikt* (Skrifter utg. av Johan Nordlander-sällskapet 2), 2 uppl., Umeå 1980.

Edlund, Ann-Catrine, Erson, Eva & Milles, Karin. *Språk och kön*, Stockholm 2007.

Edlund, Lars-Erik & Hene, Birgitta. *Lånord i svenskan. Om språkförändringar i tid och rum*, Stockholm 2007.

Edlund, Lars-Erik. Det svenska språklandskapet. De regionala språken och deras ställning i dag – och i morgon. I: Akselberg, Gunnstein, Bødal, Anne Marit & Sandøy, Helge (red.), *Nordisk dialektologi*, Oslo 2003, s. 11–49.

Einarsson, Jan. *Språksociologi*, 2 uppl., Lund 2009.

Elert, Claes-Christian. *Allmän och svensk fonetik*, Stockholm 1995.

Elert, Claes-Christian. Indelning och gränser inom området för den nu talade svenskan – en aktuell dialektografi. I: Edlund, Lars-Erik (red.), *Kulturgränser – myt eller verklighet?* (Diabas 4), Umeå 1994, s. 215–228.

Eriksson, Manne. *Svensk ljudskrift 1878–1960. En översikt över det svenska lands-målsalfabetets utveckling och användning huvudsakligen i tidskriften Svenska landsmål* (Svenska landsmål och svenskt folkliv B 62), Stockholm 1961.

Flodell, Gunvor. ”*De verkar te å gå bakåt*”. *Språk, etnicitet och identitet belyst uti-från emigrant- och dialektmaterial* (Kulturens frontlinjer 36), Umeå 2002.

Flodell, Gunvor. *Misiones-svenska. Språkbecarande och språkpåverkan i en syd-amerikansk talgemenskap* (Skrifter utg. av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 17), Uppsala 1986.

Franzén, Gösta. [Ortnamn] Sverige. I: *Nordisk kultur 5, Stedsnavn*, Stockholm 1939, s. 124–171.

Franzén, Gösta. *Svenskstad i Västindien. Gustavia på Saint Barthélemy i språk- och kulturhistorisk belysning*, Uppsala 1974.

Fraurud, Kari & Hyltenstam, Kenneth. Språkkontakt och språkbevarande. Romani i Sverige. I: Hyltenstam, Kenneth (red.), *Sveriges sju inhemska språk*, Lund 1999, s. 241–298.

Från Pyttis till Nedervetil. Tjugonio prov på dialekter i Nyland, Åboland, Åland och Österbotten. Utg.: Gunilla Harling-Kranck (Skrifter utg. av Svenska littera-tursällskapet i Finland 610), Helsingfors 1998.

Guttorm, Inga, Jernsletten, Johan & Nickel, Klaus Peter. *Davevin. Nybörjarkurs i nordsamiska*, 1–3, Stockholm 1983–1984.

Haspelmath, Martin, Dryer, Matthew S., Gil, David & Comrie, Bernard (eds.). *The*

world atlas of language structures, Oxford 2005. (www.wals.info)

Hasselmo, Nils. *Amerikasvenska. En bok om språkutvecklingen i Svensk-Amerika* (Skrifter utg. av Svenska språknämnden 51), Stockholm 1974.

Hedberg, Tomas (red.). *Svenskt teckenspråkslexikon*, Leksand 1998. (www.lexikon.ling.su.se).

Hellquist, Elof. *Svensk etymologisk ordbok*, 1–2, 3 uppl., Lund 1980.

Hesselman, Bengt. *Huvudlinjer i nordisk språkhistoria*, 1–3 (Nordisk kultur 3–4), Uppsala, Stockholm, Oslo & København 1948–1953.

Hyltenstam, Kenneth & Lindberg, Inger (red.). *Svenska som andraspråk*, Lund 2004.

Hyltenstam, Kenneth (red.). *Sveriges sju inhemska språk – ett minoritetsspråksper-spektiv*, Lund 1999.

Hyltenstam, Kenneth. Begreppen språk och dialekt – om meänkielis utveck-ling till eget språk. I: Hyltenstam, Kenneth (red.), *Sveriges sju inhemska språk*, Lund 1999, s. 98–137.

Ivars, Ann-Marie. Viktiga gränser i det svenska språklandskapet i Finland. I: *Svenska landsmål och svenskt folkliv* 2014, s. 19–38.

Ivars, Ann-Marie. *Dialekter och småstadsspråk*. Helsingfors 2015.

Jansson, Sven B. F. *Runinskrifter i Sverige*, 3 uppl., Stockholm 1984.

Janzén, Assar (red.). *Personnamn* (Nordisk kultur 7), Stockholm 1947.

Josephson, Olle. *Ju. Ifrågasatta självklarheter om svenskan, engelskan och alla andra språk i Sverige* (Svenska Humanistiska Förbundets skriftserie 117), Stockholm 2004.

Kotsinas, Ulla-Britt. *Stockholmsspråk i förändring*. I: Pettersson, Gertrud (red.), *Studier i svensk språkhistoria* (Lundastudier i nordisk språkvetenskap, A 41), Lund 1988, s. 133–147.

Kotsinas, Ulla-Britt. *Ungdomsspråk*, Uppsala 1994.

Kotsinas, Ulla-Britt, *Stockholmsslang. Folkligt språk från 80-tal till 80-tal*, Stockholm 1996.

Lainio, Jarmo. Språk, genetik och geografi – om kontinuitetsproblematiken och debatten om finska som minoritetsspråk. I: Hyltenstam, Kenneth (red.), *Sveriges sju inhemska språk*, Lund 1999, s. 138–204.

Lewis, M. Paul (ed.). *Ethnologue. Languages of the World*, 16 uppl., Dallas, Tex-as 2009. (www.ethnologue.com)

Lindell, Lenny, Thorbjörnsson-Djerf, Kenth & Carling, Gerd. *Ordbok över svensk romani. Resandefolkets språk och sånger*, Stockholm 2008.

Lindgren, Birgitta (red.). *Sveriges officiella minoritetsspråk. Finska, meänkieli, samiska, romani, jiddisch och teckenspråk. En kort presentation*, Stockholm 2003.

Lindqvist, Natan. *Sydväst-Sverige i språkgeografisk belysning*, 1–2, (Skrifter utg. genom Landsmålsarkivet i Lund 2), Lund 1947.

Mählum, Brit, Akselberg, Gunnstein, Røynealand, Unn & Sandøy, Helge. *Språkmøte. Innføring i sosiolingvistikk*, Oslo 2003.

Malmberg, Bertil. *Nya vägar inom språkforskningen*, 4 uppl., Stockholm 1969.

Malmberg, Per. *De moderna språken i grundskolan och gymnasieskolan från 1960 och framåt*. (www.skolmyndigheter.nu)

Meyer, Ernst A. *Die Intonation im Schwedischen*, 1–2, Stockholm 1937–1954.

Moberg, Lena & Westman, Margareta (red.). *Svenskan i tusen år*, Stockholm 1996.

Modée, Ivar. *Svenska personnamn. Handbok för universitetsbruk och självstudier* utg. av Birger Sundqvist & Carl-Eric Thors med en bibliografi av Roland Otterbjörk, 3 uppl. Bibliografin kompletterad och omarbetad av Sigurd Fries. (Anthropony-mica Suecana 5), Uppsala 1989.

Mål i mun. Förslag till handlingsprogram för svenska språket (Statens offentliga utredningar 2002:27), Stockholm 2002. (www.regeringen.se)

Nationalencyklopedin, 1–20, Höganäs 1989–1996. (www.nc.se)

Nyord i svenskan från 40-tal till 80-tal, Stockholm 1986.

Nyordsboken. Med 2000 nya ord in i 2000-talet, Stockholm 2000.

Ordbok över Finlands svenska folkmål, 1–, Helsingfors 1976–.

Ordbok över svenska språket utg. av Svenska Akademien, 1–, Lund (1893) 1898–. (www.g3.spraakdata.gu.se/saob/)

Ordbok över Sveriges dialekter, häfte 1–3, A–back, Uppsala 1991–2000.

Otterbjörk, Roland. *Svenska förnamn*, 3 uppl., Stockholm 1979.

Palm, Rune. *Vikingarnas språk*, Stockholm 2004.

Pamp, Bengt. *Ortnamnen i Sverige*, 5 uppl., Lund 1988.

Pamp, Bengt. *Svensk språk- och stilhistoria*, Lund 1971.

Pamp, Bengt. *Svenska dialekter*, Stockholm 1978.

Parkvall, Mikael. *Sveriges språk – vem talar vad och var?* (RAPPLING. Rapporter från Institutionen för lingvistik vid Stockholms universitet, 1), Stockholm 2009.

Parkvall, Mikael. *Sveriges språk i siffror. Vilka språk talas och äv hur många?* Stock-holm 2015.

Pettersson, Gertrud. *Svenska språket under sjuhundra år*, 2 uppl., Lund 2005.

Pohjanen, Bengt & Muli, Ecva, *Meänkieli rätt och lätt*, 2 uppl. Överkalix 2007.

Rietz, Johan Ernst. *Svenskt dialekt-lexikon. Ordbok öfver svenska allmoge-språket* 1–2. Malmö, Köpenhamn, Leipzig & London [1862–]1867. Fotolitografisk reproduktion. Lund 1962. 3. Register och rättelser av Erik Abrahamson, Uppsala & København 1955.

Rosengren, Jasmine. *Miro rakkrar romani = Jag talar romani*. Stockholm 2007. (www.skolverket.se)

Rätten till mitt språk – förstärkt minoritetsskydd. (Statens offentliga utredningar 2005: 40), Stockholm 2005. (www.regeringen.se)

Sammallahti, Pekka. *The Saami languages. An introduction*, Käräsjohka 1998.

Släktnamn i Norden med uttalsuppgifter (Skrifter utg. av Svenska språk-nämnden 60), Stockholm 1977.

Ståhl, Harry. *Ortnamn och ortnamnsforskning*, 2 uppl., Stockholm 1976.

Sundgren, Eva. *Språklig variation och förändring. Exemplet Eskilstuna*, Lund 2004.

Svenska Akademiens grammatik, 1–4, Stockholm 1999.

Svenska Akademiens ordlista, 13 uppl., Stockholm 2006. (www.svenska-akademien.se/web/SAOL)

Svenska ortnamn. Uttal och stavning, Stockholm 1991.

Svenskt ortnamnslexikon. Utarbetat inom Språk- och folkminnesinstitutet och In-stitutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet, red. Mats Wahlberg, Uppsala 2003.

Sveriges runinskrifter. Utg. av Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm 1900–.

Söderwall, K. F. *Ordbok öfver svenska medeltids-språket* 1–2, Lund 1884–1918. (Supplement. Lund 1925–1973.)

Tandefelt, Marika (red.). *Viborgs fyra språk under sju sekel*, Helsinki 2002.

Teleman, Ulf. *Tradis och funkis. Svensk språkvård och språkpolitik efter 1800* (Skrifter utg. av Svenska språknämnden 87), Stockholm 2003.

Teleman, Ulf. *Åra, rikedom och reda. Svensk språkvård och språkpolitik under äldre nyare tid* (Skrifter utg. av Svenska språknämnden 85), Stockholm 2003.

The Nordic Languages. An International Handbook of the History of the North Germanic Languages, main ed. Oskar Bandle, 1–2, Berlin & New York 2002–2005.

Tiberg, Nils. *Estlandssvenska språkdrag* (Acta Academiae Regiæ Gustavi Adolphi 38; Estlandssvenskarnas folkliga kultur 6), Uppsala & København 1962.

Wessén, Elias. *De nordiska språken* (Nytryck i nordiska språk och svenska, NNS 9), Stockholm 1993.

Wessén, Elias. *Svensk språkhistoria, 1, Ljudlära och ordböjningslära* (Nytryck i nordiska språk och svenska, NNS 4), Stockholm 1992.

Wessén, Elias. *Svensk språkhistoria, 2, Ordbildningslära* (Nytryck i nordiska språk och svenska, NNS 5), Stockholm 1992.

Wessén, Elias. *Svensk språkhistoria, 3, Grundlinjer till en historisk syntax* (Nytryck i nordiska språk och svenska, NNS 6), Stockholm 1992.

Wessén, Elias. *Våra folkmål*, 9 uppl., Stockholm 1969.

Vikør, Lars. *The Nordic languages. Their status and interrelations*, Oslo 2001.

Värna språken. Förslag till språklag (Statens offentliga utredningar 2008: 26), Stockholm 2008. (www.regeringen.se)

Zuckerman, Marvin S. & Herbst, Marion. *Jiddisch 2000. Lärobok för alla*. Svensk bearbetning: Kerbel, Lennart & David, Peter, Bromma 2000.

Kart- och bildkällor

BUS	Bildkonst Upphovsrätt i Sverige
Kartor SNA	Framställda av Katja Hunn, Pär Aspenberg/Norstedts
KB	Kungliga biblioteket
RAÄ	Riksantikvarieämbetet
SNA	Sveriges Nationalatlas
UU	Uppsala universitet
UmU	Umeå universitet

6	Foton upptill Margareta Elg, historisk karta Lantmäteriet	och Lars-Erik Edlund, teckning Nils Forshed
7	Foto längst upp t.h. Malin Bjurén, övriga foton Margareta Elg	14 Kattbild konstnär Hjalmar Larsson, teckning Nils Forshed, efter Jan-Paul Strid
8	Teckensnitt Lars Törnqvist Typo-grafi, foto KB, teckning Nils Forshed	15 Foton t.v. Margareta Elg, foto t.h. Jan-Olof Montelius, Vägverkets museum, kartbilder ur M:s Vägatlas, KartCentrum, runsten ur B. Sand-berg: Sevårdheter i Västergötland. Skaraborgs län 1982
9	Karta t.v. SNA efter Elias Wessén 1969, karta t.h. efter Claes-Christian Elert 1994	16 Kartbilder ur M:s Vägatlas, Kart-Centrum, foto överst t.h. Jan-Olof Montelius, Vägverkets museum, foto t.v. Nils-Johan Norenlin/TIO-FOTO, foto ner t.h. Johan Gunséus.
10	Foto Ann Eriksson/Mira	17 Kartbild KartCentrum, sjökort Mer-enkuikulaitos (Sjöfartsverket), foto Henrik Kettunen / Bildbyrå Cartina
11	Kartor SNA efter Dalarnas Hem-bygdsbok 1988, bokomslag konstnär Hjalmar Larsson	
12	Kartor SNA efter Rut ”Puck” Ols-son, Ann-Marie Ivars, Gerd Eklund och Lars-Erik Edlund, teckning Nils Forshed	
13	Kartor SNA efter Rut ”Puck” Ols-son, Ann-Marie Ivars, Gerd Eklund	

18	Karta SNA	57	Foto t.v. Institutet för språk och folkminnen, accessionsnr 21466, t.h. Margareta Elg
19	Foto UU, karta SNA	58	Karta SNA
20	Kartor SNA	59	Karta SNA, fotograf okänd
21	Karta SNA	60	Diagram och karta SNA
22	Kartor SNA	61	Diagram och karta SNA
23	Karta SNA, teckning Nils Forshed	62	Karta SNA
24	Teckningar Nils Forshed, foto RAÄ	63	Diagram och karta SNA, teckning Jari Kuusenaho/Tampereen taidemuseo
25	Foto KB Danmarks runeindskrifter, atlasdel 1941	64	Diagram och kartor SNA
26	Runrader SNA efter förlaga från Marit Åhlén, foto Bengt A Lund-berg, RAÄ	65	Kartor SNA
27	Foton runstenar Bengt A Lundberg, RAÄ, överst t.h. Københavns Uni-versitet, ner t.h. Ewert Åhs 1963. Från Svenska landsmål och svenskt folkliv 1980	66	Kartor SNA
28	Foto KB	67	Kartor SNA
30	Foton UmU. Från Lex Gotlandiæ.	68	Karta SNA, foto från Danmarks runeindskrifter, atlas
31	Biblioteca Nazionale, Palermo	70	Karta SNA
32	Foto upp t.v. Per-Åke Könberg, Landsarkivet i Härnösand, ner t.h. Aero Material AB/Västerbottens museum, upp t.h.Thomas Knut-hammar	71	Kartor SNA
34	Foto KB	72	Karta SNA
35	Foto överst Bodil Karlsson/Natio-nalmuseum 2003, nederst Christer Engstrand	73	Teckning Nils Forshed, karta SNA
36	Foto överst t.v. KB, t.h. Numisma-tiska Föreningen, nedan KB	74	Kartor SNA
38	Foto överst Lennart Kjellman, foton nedan KB	75	Karta SNA
39	Foto överst Margareta Elg, nedan Lars-Gunnar Brävander	76	Karta SNA, teckning Nils Forshed
40	Teckning överst Gunnar Brusewitz (tillstånd BUS) skannad av Marga-reta Elg, nedan Johan Tobias Sergel, från runeberg.org	77	Karta SNA
41	Foto överst t.v. Uppsala Auktions-kammare, t.h. från runeberg.org, nederst KB	78	Karta SNA
42	Foto överst KB, nederst Gnesta bibliotek skannad av Margareta Elg	79	Karta SNA, teckning Nils Forshed
43	Foto överst C.A. Hård, 1862, nederst Bertil S-son Åberg/SVT	80	Karta ovan ur Kartförlagets Världs-atlas, karta nedan SNA
44	Foto överst Maria Sundström, nedan Ulf Palm/SCANPIX	81	Karta SNA, foto Eva Nyman
45	Foto ovan Otava skannad av Marga-reta Elg, nedan Claes Grundsten	82	Foto Margareta Elg, karta SNA
46	Foto överst Roger Tillberg/Sjöberg Bild, nedan t.v. Stefan Zschernitz, t.h. från www.norstedtsforlagsgrupp.se	83	Karta SNA, foto Margareta Elg
47	Foton Göteborgs universitets-bibliotek	84	Karta SNA
48	Karta t.v. SNA, foto nederst Stock-holms stadsbyggnadskontor, ovan Stockholms stadsmuseum	85	Foto Katarina Romney Domstad, etikett Carlsberg Sverige AB, karta SNA
49	Överst skannad Margareta Elg, till-stånd av BUS, nedan kopia ur okänd tidning skannad och förbättrad av Margareta Elg	86	Historisk karta Lantmäteriet, karta SNA
50	Foto överst Spårvägmuseet, AB Storstockholms Lokaltrafik, nedan Sjöbergbild FotoWare a.s	87	Karta SNA
51	Foto Sjöbergbild FotoWare a.s	88	Karta SNA
52	Foto Owe Georgenson	89	Kartor SNA
53	Kartor SNA, teckning skannad och förbättrad Margareta Elg, foto Mats Hammarlöf	90	Karta SNA, historisk karta Lant-mäteriet
54	Karta SNA	91	Foto Peter Jonsson, kartor SNA
55	Karta SNA, teckning skannad och förbättrad av Margareta Elg, till-stånd av BUS	92	Karta SNA, generalstabskarta Lant-mäteriet
56	Karta SNA	93	Karta SNA, historisk karta Lant-mäteriet
		94	Teckning Tomas Germundsson, foton Ernst Westerlund/Skellefteå museum
		95	Teckningar Tomas Germundsson, foto Ernst Westerlund/Skellefteå museum
		96	Historisk karta Universitetsbibliote-ket, Uppsala
		97	Historisk karta Universitetsbibliote-ket, Uppsala, foto Mats Wahlberg
		98	Privat ägo
		99	Foto överst Bengt A Lundberg, RAÄ, i mitten Gabriel Hildebrand, RAÄ, nederst Margareta Elg
		100	Foto t.v. RAÄ, t.h. Roger Tillberg/ Sjöberg Bild
		102	Teckning Nils Forshed
		103	Foto t.v. KB, t.h. Stockholms stads-arkiv
		104	Foto överst t.v. Tommy Holl, t.h. K-H Stiernspetz, nertill Sven Leindahl
		105	Foton nedtill Sjöberg Bild, upp t.h. Jesper Frisk/Rockfoto
		106	Karta SNA
		107	Kartor SNA, foto överst Kiruna kommun, nedan Östen Dahl

108 Karta SNA, foto Bojana Lukac/ Malmö stadsbyggnadskontor

109 Karta SNA, överst t.h. skannad Östen Dahl, foto Kristin Lindell

110 Karta SNA, bild ur Das neuent-deckte Siewiria, worinnen die Zobeln gefangen sind, 1693.

112 Karta SNA, foto Suomen Filmi-teollisuus 1955

113 Karta SNA, foto t.v. Pål-Nils Nils-son, t.h. KB

114 Karta Kalles Kartservice Gävle 2014, foto Jan Norrman

115 Kartor SNA, fotograf okänd

116 T.v. skannad Margareta Elg, tillstånd BUS, diagram SNA

117 Överst fotograf okänd, foto nedtill Olavi Väyrynen/Sverigeфинляндар-наs arkiv

118 Karta SNA, foto skannat av Leena Huss

119 Bokomslag Övertorneå Kaamos, foton Erling Wande

120 Karta SNA, bokomslag Norstedts

121 Foton överst vänstra spalten och nederst högra spalten från internet, övriga foton Kai Kangassalo

122 Karta SNA, teckning Katarina Pirak

123 Sikku, foto Jan Gustavsson.

124 Karta SNA, foto Tomas Utsi Naturfoto AB

125 Foto överst Samiskt Informations-centrum, foto under Anna-Karin Drugge, logotyp Sametinget

126 Karta Lantmäteriet

127 Karta SNA, teckning Nils Nilsson Skum

128 Bokomslag Sámi Girjijt

129 Foton UU

130 Foto UU

131 Karta SNA

132 Karta SNA, foto Inge Me/Pbase gallery

133 Foto UU

134 Foto Per-Ola Utsi

135 Foto överst Nordiska museets bildbyrå, teckning ner t.v. Anders Sunna, foto ner till höger Lena Kuoljok Lind

Sakregister

Fet stil hänvisar till tematisk karta. *Kursiv stil* anger citerad språklig form.

accent I-II 60

accenttyper 60-**61**

ackusativ 57, 70, 128

afro-asiatiska språk 19

agglutinerande 20

Agricola, Michael 113

akkadiska 158

akut accent 28, 53, 55, 60

albanska **19-20**, 142, 144

alliteration (i personnamn) 100

Almqvist, Carl Jonas Love 41, 47

altaiska språk 19

Anderssonskans Kalle 51

Andrae, Nicolaus 129

-anger **80**

apokope 58, 111

arabiska 10, 19-20, 142, 144,146-147

arameiska 108, 142, 144-**145**, 146-147

arbetskraftsinvandring 115-117, 142

areella drag 21-23

Argentina, svenskbygder 155

136 Karta SNA

137 Foton Ann Eriksson/Mira

138 Diagram och karta SNA

139 Foto Stockholm Skolverket, teckningar Amanda Eriksson

140 Foto och teckning ur Teckenspråks-lexikonet

141 Kartor SNA, foto ner t.v. Östen Dahl, nederst i mittspalten Brita Bergman, övriga foton ur Tecken-språkslexikonet

142 Kartor SNA

143 Kartor SNA

145 Karta SNA, foto t.v. Francis W. Hult , foto t.h. Margareta Elg

146 Karta SNA, foton Margareta Elg

147 Karta SNA, foto Oxhagsskolan

148 Från Amadeus Johnson

149 Gustaviakarta Riksarkivet, teckning Jaime Vallvé ur Janne Lundströms serieroman om Johan Vilde

150 Kartor SNA

151 Kartor SNA

152 Kartor SNA

153 Kartor SNA

155 Karta SNA, foto från Anders Nylander

156 Karta SNA

157 Karta SNA

158 Foto ovan t.v. Isländska ambassaden, t.h. Den arnamagnæanske samling i Köpenhamn, nederst Wikipedia

159 Karta Unesco, foto Liet-Lavlut

160 Karta SNA

161 Foto Per-Uno Ågren, 1956 DAUM FA 1044-1048

162 Foto Jamtli bildbyrå, fotograf okänd

163 Foto Barbro Hedström Gunnarsson, 1974

166 Foto upptill Hans Edvardsson, foto nedtill Wolter Ehn, 1962

167 Foto Evert Wahlbergs samling, Krigsarkivet

168 Foto Nils-Olof Nilsson

169 Foto fotograf okänd, ca 1960

170 Foto privat ägo

171 Foto Eva Steffensson

arjeplogssamiska 122

arli 136, 138-139

arm **23**

armeniska **19**, 23, 144

-arp 15, 94

Arwidsson, A.I. 116

ashkenasisk 107

assimilationspolitik 116-117

assyrier 145, 147

assyriska 10, 142, 144-147

Assyriska FF 147

Atlas Linguarum Europae 78

Babels torn 158-159

bakre *r* 66-67

baltiska språk **19-20**

baskiska **19-20**

bebyggelsenamn 7, 14-15

Bellman, Carl Michael 6, 40

bengali 19, 144

Berg, Fridtjuv 33

bergslagstalspråk 10

bestämd artikel **71**

Bibel 2000 34

bibelöversättning 33-34

binamn 100, 103

Birgitta, helgon 31

bliva **75-76**

blåklint **78-79**

bokmål 24, 28

-bol 93

Bondakonst 33

Borg, Per Aron 140

borgarmålet 39

bornholmska 53

bosniska 10, 142, 144

brakteat 24

Broberg, Robert 46

bugurji 137

bunden uppkallelse 100

Bureus, Johannes 27

-by(n) 15, **89**

-böle 16

caló 136

centralsamiska **132**

centralsamiska ortnamn 132

centralsamiska varieteter 133

chantiska **20**

Codex Argenteus 19

Codex Runicus 27

dalabergslagsmål 9, **56**, 57

dalabergslagssvenska **9**

Dalarna 56

Dalin, Anders Fredrik 47

Dalin, Olof 38

Dalkvist, Greta 44

dalmål 9, 11, **56**, 68

dalrunor 26-27

danska 24, 28, 53, 71, 111, 142, 144

dativ 14, 57, **70**

det **78**

de Geer, Louis 148

dialekt 7, 9, 10, 12-13, 28, 31, 44, 48-79, 111

dialektgräns, Skåne, Småland **53-54**

dialektområde 9, 11, **58**

diftong 56, 59, 112

diftongering 14, 54, 56, 111

diftongförenkling **68**

Dikt och epigram 38

domänförlust 33, 44

duration 63, **64**, 65

dä 78

dövskolor **141**

efternamn 104-105

egentliga dalmälen 9, 56

Ehrenstrahl, David Klöcker 35

ekenssnack 49

Ekman, Kerstin 45

engelska 6, 19, 22, 24-25, 33, 44, 47, 71, 88, 142, 144, 156

Engström, Albert 49, 55, 116

enledade namn 100

entoppighet 63

entsiska **20**

Erikskrönikan 29, 31

ERKKI-skolan 121

eskilstunaspråket 52

esperanto 156

estimera **77**

estniska 10, 19-**20**, 59, **110**-111, 142, 144

Ett öga rätt 46

Euphrosyne 42

European Bureau of Lesser Used Languages 119

Fiellström, Petrus 130

Finlandsinstitutet 121

finlandssvenska 9, 10, 21, 55, 59, 105, 150

finlandssvenskt standardspråk 10

finländskt standardspråk 9

Finnbogadottir, Vigdís 158-159

finska 6, 7, 10, 16, 19-**20**, 22-23, 25, 44, 51, 101, **110**-114, **115**-121, 142, 144

finska dialekter 111

finska dialektområden **112**

finska inflyttare **113,115**

Finskt språk- och kulturcentrum 121

finsk-ugriska språk 19, 110-111, 116, 122

fjällrenskötsel 125

flekterande 20

flernamnssystem 101

flicka 8, **73**

Flygare-Carlén, Emelie 42

fornnordiska 75, 82

fornsvenska 28, 55, 58, 78, 82, 85, 88, 90-91, 93, 100

frakturstil 8

framförfälld bestämd artikel 71

franska 19, 22, 33, 47, 77, 144, 149, 156

Fredmans epistlar 40

Frihetsvisan 32

främmande språk **156**-157

främre *r* 66-67

futhark 26

fähus 11

färöiska **24**, 28

förled 86, 89, 91, 105

förmann 100-103

förortssvenska 50

förvaltningsområde **107**

Gallehushornet 25

Gammalsvenskby 59

gatunamn 96-97

genitiv 30, 57, 70, 128

genusystem 58

geolekt 10

germanska språk **19-20**, 24-25, 28, 56, 83, 90, 110

Gnesta 42, 82, 92

gotiska 19, 24, 56

gotländska mål 9, 10, 68, 72

grav accent 53, 55, 60

grekiska 19-20, 26, 144, 156

grundordföljd **20-21**

gruppnamngivning 97

gurbet 138

Gustaf III 34

Gustaf Vasas Bibel 33-34

Gustaf Vasas registratur 33

Gustavia 149

Gutasagan 30

gårdnamn 99

Görlevstenen 68

götamål 9, 54

götamåls-*r* 66-67

götaregeln 66-67

göteborgsspråket 50

götiskt-västmellansvenskt talspråk 10

Hald, Kristian 83

hand **23**

handalfabet 140

Hansegård, Nils-Erik 117

Hasselmo, Nils 151

h-bortfall **55**

hebreiska 108, 109, 156

helsingforssvenska 51

-hem 14-16, **87**

hemspråksundervisning 50, 117-118, 144

Hemsöborna 43

Hercules 35

herresäten, namn på 99

hexameter 35

hindi 19, 136-137

Hjorttronlandet 44

hjälpverb 23, 25, 57

h-metates 111, 119

HoF, Sven 66

Holm, Campanius 148

Holmström, Israel 38

Horn, Agneta 35

hos **74**

Huldén, Lars 45

-hult 93

hundare 88

husaby 89

Hutter, Leonhard 8

huvudspråk 10, 44, 158

hå 78

hälsingemål **56**

hälsingerunor 26

härjedalska 9, **56**, 68

Högström, Pehr 39

högtyska 33

ikonisk 140

indo-ariska språk **19**, 22

indoeuropeiska språk **19**, 20, 25, 110, 136

indoiranska **20**, 136

-inge 15, **83**

ingriska **20,110**

Institutet för språk och folkminnen 57, 83

invandrarspråk 6, 7, 19, **142**-147

iranska språk **19**

isländska 21, 24, 26, 28, 57, 88, 110, 144, 159

isogloss 78

isolatspråk 18

isolerande 20

Iter Lapponicum (Lappländska resan) 39

Jakobstad 51

japanska 20, 144

Jarlabanke 27

jiddisch 6, 7, 19, 44, 106-**108**

Johan Vilde 148

Johansson, Martin 116

judiska församlingar **109**

jämtlandssamiska 122

Järnäsbrevet 32

kaale 137-138

Kalevala 115

Kanada, svenskbygder 154

karelska **20**, 106, **110**

Karl XI 36-37

Karl XII 38

Karl XII:s bibel 34

Karlsborg (fort) 148-149

Karolinus Fraktur 8

kasus 30, 57, 70, 111, 119, 127-128

kelderash 136-139

keltiska språk **19-20**

Khemiri, Jonas Hassen 7, 46

kilskrift 158

Kivi, Aleksis 115

knittelvers 31

knoparmoj 49

kollektiva binamn 104

komi **20**, 106

komplementär kvantitet 63-64

Konungaspegeln 158

Konungs skuggsjå 158

kort stavelse 29, 56, 58

kortkvistrunor 26

kortstavighet **64**-65

krigsbarn 116-117

Kristinestad 51

kroatiska 10, 142, 144

krogar, namn på 98

kronolekt 10

Kungl. Gustav Adolfs Akademien 83

Kungl. Vetenskapsakademien 33

Kungl. Vitterhet Historie och Antikvitets Akademien 7

kurdiska 19, 142, 144, 147

kvantitet 63-65

kvartersnamn 96-97

kvänska 106, 110, 121

ladino 108

laestadianism 117, 132

Læstadius, Lars Levi 130

Lagerlöf, Selma 154

landskapslag 29

Larsen, Amund B. 11

latin 6, 8, 19-20, 25-26, 29, 31, 47, 113, 139, 156

-leben 84

lenape 148

Lenngren, Anna Maria 41

Leopold, Carl Gustaf 33

lettiska 110-111, 144

Lexin 139

Lidman, Sara 44

Liet Lavlut 121, 159

Lincopensen 47

Lingonben 46

Linna, Väinö 112

Linné, Carl von 39, 40

litauska 110

liviska **20,110**-111

ljus **11**

Lo-Johansson, Ivar 40

lokal dialekt 9

lokalkasus 128

lovari 136-138

lulesamiska 122

Lundström, Janne 148-149

lågtyska 14, 24, 29-31, 31, 48, 101, 106

lång stavelse 29, 56, 58

långkvistrunor 26

lännord 18, 21, 31

Lönnrot, Elias 39, 42, 115

-lösa **85**

-löv 15, **84**

machvano 138

malmöitiska 51

Manillaskolan 140

mansiska **20**

Manuale Lapponicum 130

mari **20**

-mark 93

Matson Kiöping, Nils 36

maximal dialekt 9

maximal standard 9

mellansvenska mål 9

mellanösterbottniska 58

melodiska bindemönster 63

melodityper **63**

metronymika 103, 105

meänkieli 6-7, 10, 44, 106-107, 110, 117-**118**, 119-121, 144

Migrationsverket 144

minoritetsspråk 6-7, 10, 19, **106-107**, 110, 117, 122, 136

Misiones **155**

monoftongering 28, 68

montenegrinska 10

mordvinska **20**

motivkartor 78

Muitalus sámiid birra 128

Mumunes Masse 11-13

Myndigheten för skolutveckling 139

-måla 14, **93**

månsing 49

Månsson, Peder 33

mälardalskt mål 9

Möller, Johann 47

naboopposition 11

namnvariation 100

nasalvokal 56

Nationalencyklopedins ordbok (NEO) 47

nedansiljansmål 56

negationsbruk 57

nentsiska **20**

nettoinvandring 142

neutrum 59, 70

nganasaniska **20**

Niemi, Mikael 119-120

nomadskola 133

nominativ 30, 57, 70, 128

Nordenflycht, Hedvig Charlotta 38

Nordenskjöld, A.E. 116

nordgermanska 25

nordiska språk 28

Nordkalottens kultur- och forsknings-centrum 121

Nordkvist, Sven 119

nordsamiska 111, 122

nordösterbottniska 58

Norlander, Emil 51

Norlandsstandardsvenska **9**-10

norrländska mål 9

norrländskt standardspråk 10

norska 21, 24, 28, **56**, 71, 91, 142, 144

novation 11, 25, 53-54, 56- 58

nutidssvenska 44

Nya Sverige 148

Nya Testamentet 29, 33-34, 113, 148

Nyberg, Julia 42

nybyggen, namn på 94

nynorska 24, 28

Näsbönderna 154

officiella minoritetsspråk 10, 106

officiellt språk 10, 106

Olsson, Rut ”Puck” 11-12

omljud 25

omvänd ordföljd 21

ordaccent 55, 60-62

ordbok 47

Ordbok öfver svenska språket 47

ordbokshistoria 47

ordförråd 52

ordmelodi 60-62

ortnamn 7, 14-15, 80-99, 131-132

ortnamnsed 94

ovansiljansmål 56

OV-ordföljd 30

palatalisering 111

pashto 144

Patent- och registreringsverket 105

patronymika 103, 105

permiska **20**

personnamn 100-105

Persson, Peps 53

pidgindelaware 148

Pietisten 42

Pohjanen, Bengt 119

pojke 8, 18, **72**

postposition 128

postpropriell artikel 71

potatis 7-8, **76**

prepropriell artikel 71

preteritum **22**, 25, 30, 58-59, 75

propriell artikel **71**

prosodi 10, 51, 60-65

Ramel, Povel 46

Rangius, Lars 129

-red **91**, 94

Reenstierna, Märta Helena 41

regionalt standardspråk 9

resandefolket 136, 138

resspråk 9, 44

rinkebysvenska 10, 50

r-ljuden **66-67**

romanes 137

romani 6-7, 10, 19, 44, 49, 106-107, **136**-139, 144

romani chib 137

romanska språk **19-20**

romer 136-138

Rosen på Tistelön 42

Rosenius, Carl Olof 42

roslagsmål 55

Rothe-Wahlska 51

rotvälska 51

-rud **91**, 94

-rum 91, 93

rundade främre vokaler 21-**22**

Runeberg, Fredrika 43

runinskrift 19, 25-26, 75, 84, 100, 102

runor 26

runsten 6, 26-27, 68, 100-101

Ruotsinsuomalaisten Keskusliitto 118

-rup 15

-ryd **91**, 93-94

ryska 19, 51, 110-111, 144

rytm 51

-räd **91**

räkneord 18

-röd 15, **91**, 94

Rökstenen 26

Rövarna i Skuleskogen 45

Saint Barthélemy 148-149

Salvius, Lars 33, 36, 39

sameby **124**-125

Samernas Utbildningscentrum 133

Sametinget 125, 134

samiska 6-7, 16, 19-**20**, 21-22, 44, 106, 107, 119, 122-135, 144

samiska skriftspråk 129

samiska varieteter 122, **127**

sammanflätad romani 137

sammansatta ord 62

samojediska 19, 110

samtalsspråk **157**

sanskrit 25, 136-137

SAOB 47

Sápmi **122-123**, 125

satsmelodi 22, 53, 62-63

Schroderus, Ericus 8

- sefarder 108
 sekundär diftong 69
 selkupiska **20**
 semitiska språk **20**, 108
 serbiska 10, 142, 144
 serbokroatiska 10
 Serenius, Jacob 47
 sexolekt 10
 SFI 144
 shtetl 109
 Silverbibeln 19
 sinto 137-138
 Siwertz, Sigfrid 8
 själländska 53
 skandinaviska språk 24, 28
 Skjutsossen 42
 Skogekär Bergbo 37
 skogsfinnar 10, 110, 113-**114**
 skogsrenskötsel 125
 skorning 66-67
 skriftnorm 31
 skånska 44, 53
 slang 49-50
 slaviska **19-20**, 23, 108-109
 slott, namn på 99
 slutartikel 71
 släktskapstermer, samiska 126
 Smedberg, John 108
 småländska 54
 sociolekt 10
 spanska 19, 142, 144, 156
 Sparlösastenen 15
 Sprachbund 21
springa **74**
 språkfamilj 6, **18**, **19**
 språkförändring 10-11
 språkhistoria 24
 språkkontakt 21
 språklag 6, 10, 44, 107
 språksläktskap 6, 18
 språktypologi 20
-sta(d) 15, 16, **82**, 92
 stadsspråk 48-52
 standardspråk 9, 33, 44, 55
 standardspråksvarietet 6
 standardsvenska **9**
 starka verb 20, 58
 stavlösa runor 26
 Sten, Sten StenSSon 53
 Stiernhielm, Georg 35
 stockholmsspråk 48
 Storkågeträskdagboken 44
 Stormbom, Nils-Börje 112
 Strindberg, August 43
 stungna runor 26
 Stähle, Carl Ivar 34, 83
 stød 28, 111
 stöt 28
 subjektmarkering **22**
 subjektstvång 22
 superlativ 44
 supradental 54, **58**
 Suroyo-TV 147
 Svea Gruva 154
 sveamål **9**
 SweDia 2000 60, 62
 svedjefinnar 112-114
 Svensk ordbok utgiven av Svenska Akademien 47
 Svenska Akademien 7, 33
 Svenska Akademiens Ordbok 47
 Svenska Tornedalingars Riksförbund 118
 svenskbyborna **59**
 svenskfödda **151**
 svenskundervisning **153**
 sverigefinländare **120**
 Sverigefinländarnas arkiv 121
 sverigefinska 10
 Sverigefinska Riksförbundet 118
 Sverigefinska språknämnden 121
 Sveriges Dövas Riksförbund 140-**141**
 Sveriges Rikes Lag 1734 33
 Sveriges runinskrifter 27
 Swerikes Rikes Stadz Lagh 36
 sydsamiska 122
 sydsamiska ortnamn **131**
 sydsamiska varieteter 131
 sydsvenska mål **9**
 sydsvenskt standardspråk 10
 sydsvenskt talspråk 10
 sydösterbottniska 58
 synkope 25, 58, 111
 syrianer 145, 147
 syrianska 10, 144-146
 Syrianska FC 146-147
-säter 16, 91-**92**, 93
 söderamerikanan 49
 Tacitus 125
 Taikon, Johan Dimitri 137
 ”tattare” 138
 teckenspråk 6, 7, 44, 140-141
 Thän Svenska Argus 33, 38
 tjockt / 54, 56-59
 tjurari 136-137
 Tomas, biskop 32
 tonaccent 21, 53
 tonala ordaccent 60
 tontopp 62-63
 Tornæus, Johannes Jonæ 129-130
 tornedalsfinska 118
 Tornedalsteatern 121
-torp, *-torpa*, *-torpet* 15, **90**, 94
 transportsedel 114-115
-tuna 14-15, **88**
 tungrots-*r* 54, **66-67**
 tungspets-*r* 54, 66-67
 tunt / 54, 57
 Turi, Johan 128
 turkiska 19, 142, 144, 146-147
 turkspråk **20**
 tvåledade namn 100
 tvåspråkighet 57, 119, 121
 tvåtoppighet 63
 tyska 19, 24-25, 47, 51, 56, 59, 71, 106, 142, 144, 156
 Törnqvist, Lars 8
 Törnrosens bok 41
 udmurtiska **20**, 106, 111
 Ukraina 59
 umesamiska 122
-und **81**
 Unesco 159, 160
 ungerska 19-**20**, 110-111, 142, 144
 uppkallelsenamn 88, 100
 uppländska 55
 uppsvenska mål **9**, 10
 uppsvenskt standardspråk 10
 uraliska språk **19-20**
 urdu 19
 urgermanska 19, 100
 urindoeuropeiska 19-20
 urnordiska 25, 28, 84
 USA, svenskbygder 150-153
 utjämning dialekt 9
 utrikes födda 142-**143**
 utrotningshotat språk 159
 utvandring **150**
 V2-ordföljd 21-22
 valakiska varieteter 136, 138
varda **75-76**
 Wareljus, Anders
 variation i dialekter **12-13**
 varietet 9-10, 106, 117, 119, 122, **127**, 136
 Weinreich, Max 108
 venetianska 106
 vepsiska **20**, **110-111**
 Viborg 51
 Viby-*i* 49-50
 Widding, Lars 41
 vietnamesiska 20, 142, 144
 Wiklund, Karl Bernhard 130
 villor, namn på 94
-vin 15, 16, **86**
 vokalbalans 58, **65**
 vokalförsvagning 28
 vokalisering 54, 67
 VO-ordföljd 33
 votiska **20**, **110**
 Wulfila 19
 väderstreck, samiska 126
 västerbottenssamiska 122
 västfinska 112
 västgermanska 25
 västjiddisch 108-109
 västmellansvenskt-östgötskt mål **9**, 10
 västnordiska 24, 68, 82, 85-86
 västsvenskt standardspråk 10
 yngre fornsvenska 29
 yngre nysvenska 33
 ”zigenare” 138
-åkra 15
-ånger **80**
 Årstafrun 41
 ädelskånska 53
 äldre fornsvenska 29
 äldre nysvenska 33
 äldre runraden 19
 Äldre Västgötalagen 28-29
 älvdalska 44, 56-57, 68
 Öländska resan 39
 önordiska språk 28
 österbottniska 52, 58
 östersjöfinska 21, **110-111**
 östfinska 112
 östgermanska 25
 östjiddisch 108-109
 östmellansvenskt mål 10
 östmellansvenskt talspråk 10
 östnordiska 24, 68
 östsamiska 122
 östsvenska mål 9
 överlång stavelse 29, 58, **65**
 överlängd 64-65